

SUOMEN KIRKOT

FINLANDS KYRKOR

Suomen Muinaismuistoyhdistyksen toimesta julkaisseet

Utgivna av Finska Fornminnesföreningen genom

C. A. Nordman . Nils Cleve

TURUN ARKKIHIIPPAKUNTA

IV OSA

TOVE RISKÄ

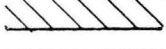
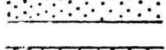
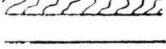
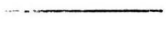
Perniön rovastikunta II

SISÄLLYS / INNEHÅLL

Lyhennykset / Förkortningar	6
ESIPUHE	7
FÖRETAL	8
SALO - U S K E L A	9
Uskelan Isonkylän emäkirkko	11
Salon kappelin kirkko	17
Salo-Uskelan nykyinen kirkko	24
Salon kaupungin kirkko	39
P E R T T E L I	46
K I I K A L A	79
Edelliset kirkot	80
Nykyinen kirkko	81
K U U S J O K I	97
M U U R L A	106
Ensimmäinen kirkko	109
Nykyinen kirkko	109
H A L I K K O	120
Vaskion kirkko	121
Halikon kirkko	124
A N G E L N I E M I	164
Edellinen kirkko	165
Nykyinen kirkko	166
Kirjallisuusluettelo / Litteraturförteckning	180
Kuvaluettelo / Bildförteckning	183
Henkilöluettelo / Personregister	187
Oikaisuja ja lisäyksiä / Rättelser och tillägg	194

LYHENNYKSET / FÖRKORTNINGAR

FFT	<i>Formminnesföreningens tidskrift, Helsingfors</i>
FKS	<i>Finska kyrkohistoriska samfundet</i>
FM	<i>Finskt museum, Helsingfors</i>
FMU	<i>Finlands medeltidsurkunder, ks. Hausen</i>
HA	<i>Historiallinen arkisto, Helsinki</i>
IK	<i>Ruotsin yli-intendentinkonttori ja Suomen intendenttikonttori överintendentskontoret i Sverige och intendentskontoret i Finland</i>
KM	<i>Suomen Kansallismuseo</i>
NM	<i>Finlands Nationalmuseum</i>
REA	<i>Registrum Ecclesiae Aboensis, ks. Hausen</i>
SKS	<i>Suomen kirkkohistoriallinen seura</i>
SLS	<i>Svenska litteratursällskapet i Finland</i>
SM	<i>Suomen museo, Helsinki</i>
SMYA	<i>Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja, Helsinki</i>
SSF	<i>Societas scientiarum Fennica</i>
THM	<i>Turun kaupungin historiallinen museo</i>
TMA	<i>Turun maakunta-arkisto Landsarkivet i Åbo</i>
VA	<i>valtionarkisto riksarkivet</i>
ÅHM	<i>Åbo stads historiska museum</i>
kal.	<i>kalustoluettelo inventarieförteckning</i>
pöytäk.	<i>pitäjänkokousten pöytäkirjat sockenstämmoprotokoll</i>
tark.	<i>piispan- tai rovastintarkastusten pöytäkirjat biskops- eller prostevisationsprotokoll</i>

	1	KIVIKIRKKOJEN ERI RAKENNUSVAIHEET ON MERKITYY OHEISILLA VIIVOITUKSILLA. 1 ON VANHIN, 7 NUORIN. NE TARKOITTAVAT SUHTEELLISTA EIVÄTKÄ ABSOLUUTISTA AJOITUSTA.
	2	
	3	
	4	
	5	
	6	STENKYRKORNAS BYGGNADSSKEDEN HA UTMÄRKTS MED VIDSTÅENDE SKRAFFERINGAR. 1 ÄR ÄLDST, 7 YNGST. DE ANGE RELATIV, ICKE ABSOLUT KRONOLOGI.
	7	

Holvit ja ikkunat on numeroitu idästä päin. Kuvien mitoissa on korkeus ennen leveyttä, esim. 36x24 cm. Maalauksissa, veistoksissa ja vaakunoissa on oikea ja vasen käsitetty heraldisesti.

Valv och fönster ha numrerats räknat från öster. I bildmåttén står höjd före bredd, t.ex. 36x24 cm. Höger och vänster anges heraldiskt i fråga om tavlor, skulptur och vapen.

ESIPUHE

Kun nyt ilmestyvään Suomen Kirkot -teoksen IV osaan sisältyy Perniön rovastikunnan toinen osa, vaatii tällainen menettely selityksensä. Tarkoituksena oli julkaista seuraavaksi Turun tuomiorovastikunnan toinen osa, mutta se ei ollut mahdollista, koska kyseiseen osaan tuleva Naantalin kirkko on ollut viime vuosina korjaustöiden alaisena eikä julkaiseminen voi tulla kysymykseen, ennen kuin restauroinnin aikana tehtyjen tutkimusten tulokset ovat käytettävissä. Julkaisijat ja tekijä toivovat Turun tuomiorovastikunnan toisen osan julkaisemisen olevan mahdollista seuraavaksi eli heti, kun tarvittavat varat ovat käytettävissä. Samoista syistä julkaistaan Perniön rovastikunnan toinen osa ennen ensimmäistä. Ensimmäiseen osaan tulee sisältymään Perniön kirkko, mutta sielläkin on tehty tutkimus- ja korjaustöitä, jotka toistaiseksi estävät julkaisemisen. Kuten aikaisemminkin on Valtion humanistinen toimikunta, joka on ottanut tieteelliseen ohjelmaansa Suomen Kirkot — Finlands Kyrkor -teoksen julkaisemisen, asettanut käytettäväksi työmäärärahan tätä osaa varten. Opetusministeriö on myöntänyt teoksen painattamiseen tarvittavat varat. Suomen Muinaismuistoyhdistys samoin kuin julkaisijat ja tekijä esittävät vilpittömän kiitoksensa tästä tuesta.

Kansallismuseon historiallisen osaston ja kirjaston virkailijat ovat antaneet tekijälle kaikkea tarvittavaa apua. Tämän lisäksi tekijä on saanut neuvoja ja tietoja eräiltä tutkijoilta, joista mainittakoon seuraavat: prof. Jaakko Suolahti on selvittänyt klassisten koristeaiheiden merkitystä, fil.toht. Kaarlo Virilander on kääntänyt suomeksi joukon ruotsin kielisiä arvonimiä ja virkanimityksiä ja komministeri L. M. Hallbäck, Vall, Gotlandi on antanut tietoja kellonvalajista. Dominikaanisen kulttuuri-keskuksetta Studium Catholicumilta on saatu apua latinan-kielisten teologisten tekstien tulkitsemisessa ja identifiointissa.

Rakennuskonservaattori Th. Lindquist on edelleen tehnyt tai täydentänyt mittauspiirustukset ja valokuvaaja P-O. Welin vastaa uusista valokuvista. Prof. E. A. Saari-maan kuoleman jälkeen on fil.maist. Maija Hahl huolehtinut teoksen suomenkielisen asun tarkastamisesta. Teoksen typograafinen asu on graafikko Barbro Svedlinin käsialaa. Kaikille edellä mainituille esittävät julkaisijat ja kirjoittaja lämpimän kiitoksensa.

Käsikirjoitus valmistui 1963.

Helsingissä maaliskuussa 1966

C. A. Nordman Nils Cleve

FÖRETAL

Då andra delen av Bjärnä prosteri utges som band 4 av Suomen Kirkot — Finlands Kyrkor, så fordrar detta en förklaring. Avsikten hade varit att nu offentliggöra andra delen av Åbo domprosteri, men detta har ej låtit sig göra, emedan Nådendals kyrka, som skall ingå i detta band, under de senaste åren varit underkastad restaurering och en publicering icke kan komma i fråga, innan resultaten av de undersökningar föreligga, som utfördes vid restaureringen. Redaktörerna och författaren hoppas, att andra delen av Åbo domprosteri skall kunna utgivas härnäst, så snart medel för publiceringen stå till förfogande. Av liknande orsak utges andra delen av Bjärnä prosteri före den första. I första delen bör ingå Bjärnä kyrka, men även här ha undersöknings- och restaureringsarbeten pågått, vilka t.v. hindra publicering. Liksom tidigare har Statens humanistiska nämnd ställt arbetsanslag till disposition för detta band av Suomen Kirkot — Finlands Kyrkor, vilket det upptagit på sitt vetenskapliga program. Undervisningsministeriet har beviljat de för bandets tryckning nödiga medlen. Finska Fornminnesföreningen är liksom redaktörerna och författaren djupt tacksam för detta bistånd.

Tjänstemännen vid Nationalmusei historiska avdelning

och bibliotek ha givit författaren all den hjälp som varit av behovet påkallad. Därutöver har författaren fått råd och upplysningar av ett antal forskare, av vilka må nämnas: professor Jaakko Suolahti rörande betydelsen av klassiska ornamentala motiv, fil.dr Kaarlo Virilander som till finska översatt ett antal svenska titlar och ämbetsbeteckningar och komminister L. M. Hallbäck, Vall, Gotland, som givit upplysningar om klockgjutare. I det dominikanska kulturinstitutet Studium Catholicum har hjälp erhållits vid tolkning och identifiering av latinska teologiska texter.

Byggnadskonservatorn Th. Lindquist har som förut utfört eller kompletterat uppmättningsritningarna och fotografen P-O. Welin står för de nytagna fotografierna. Magister Maija Hahl har efter professor E. A. Saari-maas död omhändertagit den språkliga granskningen av den finska texten och bokgrafiker Barbro Svedlin har utformat bokens typografi. Till alla dessa framföra redaktörerna och författaren sitt bästa tack.

Manuskriptet fullbordades år 1963.

Helsingfors i mars 1966

C. A. Nordman Nils Cleve

1. VANHAN EMÄKIRKON PAIKKA USKELAN ISOSSAKYLÄSSÄ.
Den gamla moderkyrkans plats i Isokylä i Uskela.

SALO - U S K E L A

L Ä H T E I T Ä

A. Björck, Kiinteitä muinaismuistoja Halikon kihlakunnassa. SMYA VI, 1883. B. J. Ignatius, Dissertatio historica de paroecia Fenniae Australis Haliko I. Aboae 1815. V. J. Kallio, Salon seutu. Kansanvalistusseuran kotiseutukuvauksia 11–13, Helsinki 1910. Sama, Uskelan Martin kirkon ijästä. Varsinais-Suomalaisen osakunnan tervehdys kotiseudulle, Turku 1912. Sama, Tiedot Horn-tarusta ja Kärkän linnasta. Kotiseutu 1920. Sama, Historiallisia kirjoituksia Salon seudusta. Salo 1926. Sama, Lisiä Varsinais-Suomesta Reinhold Hausenin keskiajan julkaisuihin. Varsinais-Suomen maakuntakirja 3, Turku 1929. Sama, Uskelan kirkollisia vaiheita. Salo 1932. Sama, Salon historia. Salo 1940. K. G. Leinberg, Bidrag till kännedom af vårt land VI. Jyväskylä 1894, s. 37. E. Lumme, Hajanaisia tietoja Salon kauppalan ja sen ympäristön menneisyydestä. Eripainos Aura-lehdestä, Turku 1889. K. K. Meinander, En gyllenläderstapet. ÅSHM, Kulturhistoriska bilder XIII, Helsingfors 1912. Aulis Oja, Perttelin historia. Salo 1958, ss. 31–63, 270–283. J. Rinne, Pyhä Henrik, piispa ja marttyyri. Helsinki 1932, s. 145. Salo 1887–1917. Juhla-julkaisu kauppalan perustamiskirjan antamisen ja Salon palon muistoksi. Salo 1917. A. Varelius, Muinais-aikain muistoja. Suometar 1854:22 lisälehti, 1855:9.

Salon ja Uskelan kirkkojen arkistot, joiden ennen 1800-luvun keskivaihetta syntyneitä kirjoja säilytetään Turun Maakunta-arkistossa; samoin on ennen vuotta 1881 laaditut pitäjänkokousten ja rovastintarkastusten pöytäkirjat siirretty Maakunta-arkistoon. Myöhemmän ajan asiakirjat ovat Salo-Uskelan kirkon arkistossa.

Uskelan kirkon kalustoluettelot vv:lta 1626 (näissä lahjaluettelot), 1708, 1716, 1733, 1759–92, 1816, 1825, 1832. Näihin sisältyvät tilikirjat vv:lta 1630–1751 (hyvin katkelmalliset) ja 1786–1832. Pitäjänkokousten pöytäkirjat vv:lta 1685–1711 ja 1733–1881. Vv. 1687, 1699, 1736, 1749, 1758, 1778 ja 1807 pidettyjen piispan-tarkastusten ja vv. 1739, 1764, 1780, 1804 ja 1874 pidettyjen rovastintarkastusten pöytäkirjat.

Salon kappelikirkon kalustoluettelot vv:lta 1626 (ynnä lahjaluettelot), 1708, 1733 (lisäyksineen), 1759, 1792 ja 1806. Näihin sisältyvät tilit vv:lta 1630–1742 sekä v. 1738 laadittu penkkijako. Lisäksi tilit vv:lta 1742–1850 sekä viinikassan tilit samoilta vuosilta. Eri kirjassa ovat kaikki emäkirkon ja kappelin välisten riitojen johdosta vv. 1795–1806 laaditut katselmuspöytäkirjat ym. Niteessä II / Ea:3 on G. Renvallin 1800-luvun alku-puolella kirjoittama päiväämätön »Uskelan pastoraatin paimenmuisto» (Uskela pastorats Herdaminne.)

Salo-Uskelan kirkon kalustoluettelot vv:lta 1830–1960, tilit vv:lta 1851–1920, pitäjänkokousten pöytäkirjat v:een 1948 saakka.

Kansallismuseon topogr. arkisto: Muinaismuistoyhdistyksen Taidehistoriallisen retkikunnan v. 1885 laatima kertomus, I. Kallion v. 1913 laatima kuvaus vanhasta kellotapulista, H. Salmon inventointikertomus v:ltä 1933, kirkon entistämistä koskeva v. 1955 käyty kirjeenvaihto ym.

Valtionarkisto: Mikrofilmikopiot Turun ja Porin läänin maaherrojen kunink. majesteetille lähettämistä kirjelmistä; näissä on mm. 13. 11 1745 päivätty selostus Uskelan emäkirkon iästä ja silloisesta kunnosta. Valokopiot Halikon kihlakunnan rahvaan valituksista, I. 375 ja 386.

Turun Maakunta-arkisto: Edellä lueteltujen kirkonkirjojen lisäksi valaisevat Uskelan ja Salon kirkkojen vaiheita Piikkiön kihlakunnan tuomiokirjat, joissa mm. selostetaan Halikon ja Uskelan pitäjissä vv. 1669, 1672, 1674 ja 1684 pidetyt käräjät.

Uskela kuuluneen maamme vanhimpiin kirkollisesti järjestettyihin seutuihin. Itse Isosaskylässä (aik. Uskelankylä) sijainnut emäkirkko oli pakanallisten kalmistojen läheisyydessä, ja kirkkotarhasta sekä välittömästi sen ulkopuolelta onkin tavattu ristiretkien aikuisia esineitä (vrt. esim. KM, esihist. os. 4567: 15). Kirkkoherra mainitaan Uskelassa ensimmäisen kerran v. 1329 (REA 49), mutta paikalla on varmaan aikaisemminkin ollut kirkko. Mm. Rinne mainitsee (P. Henrik s. 145), että viimeistä kirkkoa purettaessa havaittiin jopa useiden vanhempien kirkkojen perustat. Kansantarinan mukaan käytiin ennen kirkon rakentamista »pitkiä peninkulmia» Räntämäen kirkossa. Uskelan kirkon suojeluspyhimyksenä oli perimätiedon mukaan P. Martinus (Kallio 1912).

Uskelan emäseurakuntaan lienee kuulunut myös Halikko (jossa kuitenkin jo v. 1330 oli oma pappi; REA 55) ja Marttila (mainitaan itsenäisenä seurakuntana v. 1409; FMU 1298). Marttilasta Uskelan kirkolle johtaneesta »paavintiestä» on vielä nykyaikanakin havaittu jälkiä (Ignatius, Kallio). Uskelan seurakuntaan kuului lisäksi Salo (mainitaan v. 1325; FMU 325, sen P. Annalle vihitty kappelikirkko v. 1508; FMU 5309.) Kuten Oja (s.37) on osoittanut, oli Salo kuitenkin ainakin 1300-luvun jälkipuoliskolla itsenäisenä kirkkoherrakuntana. Pertteli (ynnä Kuusjoki) liitettiin Uskelaan n. v. 1400 ja itsenäistyi vasta v. 1868. Kiikalassa mainitaan oma kirkkoherra v. 1332 (FMU 397), mutta ainakin vv. 1540—1639 se oli uudelleen Perttelin kappeliseurakuntana. Tä-

män jälkeen Kiikala liitettiin Uskelaan, mutta se sai uudelleen itsenäisyytensä jo v. 1648. V. 1722 perustettu Muurlan saarnahuonekunta, joka v. 1860 sai kappelin oikeudet, erotettiin v. 1922 omaksi kirkkoherrakunnaksi. Uskelan alueesta on myöhemmin Teijo, Koski ja Kirjakkala yhdistetty Perniöön. Vrt. myös Ignatius sekä N. M. Tolpo, Åbo Stiftsmatrikel 1807 ja J. Tengström, Afhandling om presterliga tienstgörningen II, 1821, s. 795.

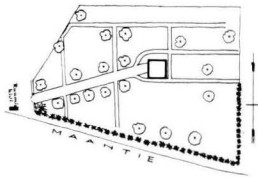
Lukuisat kansantarinat ja sitkeä perimätieto vahvistavat tämän suuren alueen kuuluneen aikoinaan Uskelaan, ja näitä tietoja on esitetty myös oikeudessa, vrt. esim. kihlakunnan-oikeuden kirkon katselmuksesta v. 1795 tehtyä pöytäkirjaa (kirkon ark. II/Ec:1). Halikosta mainitaan nimenomaan Halikon ja Uskelan välillä oleva »Kellokastarinmäki», josta halikolaiset matkallaan Uskelan kirkkoon pystyivät näkemään kirkon kellotapulin (Kallio 1912). Kun Salon ja Perttelin kappelit oli liitetty Uskelaan ja niiden kivikirkot rakennettu (ks.s. 17 ja 47), emäkirkkoa ei enää olisi tarvittu, mutta sitä ylläpidettiin silti ja uusittiin kerta toisensa jälkeen. V:ltä 1804 on pöytäkirjassa maininta, että kirkossa ennen muinoin oli saarnattu joka kolmas sunnuntai, mutta kyseisenä aikana enää vain »silloin tällöin».

V. 1800 Salon kappeliseurakunta lakkautettiin virallisesti ja yhdistettiin emäseurakuntaan, mikä päätös kuitenkin toteutettiin vasta v. 1833. Salon alueelle syntynyt kauppapaikka oli 1800-luvulla kasvanut huomattavaksi, ja kun se v. 1887 oli saanut kauppalan oikeudet, se määrättiin v. 1906 omaksi kirkkoherrakunnaksi. Päätös toteutettiin v. 1914. V. 1946 Uskela ja Salon kauppala (v:sta 1960 lähtien kaupunki) kuitenkin uudelleen sulatettiin yhdeksi kirkkoherrakunnaksi, jonka nimeksi määrättiin Salo-Uskela; tähän seurakuntaan liittyy myös kauppalan alueella ollut osa Halikon seurakunnasta. *Muita kirkonpaikkoja.* Yllä mainittujen kirkkojen paikkojen lisäksi kansankertomus mainitsee Veitakkalan kylän »Temppelmetän» (Kallio, Salon seutu s. 24) seudun ensimmäisenä kirkonpaikkana. Tälle paikalle rinteeseen ladotut kiviportaavat eivät näytä kovinkaan vanhoilta. Mitään kaivauksia ei ole tehty.

Uskelan pitäjässä ovat seuraavat tekstissä mainitut suurtilat: Veitakkala sekä Halikon Joensuun kartanoon yhdistetyt tilat, mm. Kärkkä ja Fulkkila; Halikossa on Vuorentaka, Muurlassa Koski ja Kaukelma.

Uskelan Isokylän emäkirkko

Emäkirkko on sijainnut Salon- eli Uskelanjoen partaalla Pertteliin vievän tien varrella (kuva 1). Lukuisat maanvieremät ovat muuttaneet jokirantojen muotoa ja vieneet samalla mukanaan osan kirkkotarhasta ja aiheuttaneet v. 1825 kirkon luhistumisen. Nykyään on paikalla ainoastaan pieni kirkkotarha ja siinä sijaitseva kellotapuli, jossa vielä säilytetään osaa kirkon kalustosta; loput on siirretty Salo-Uskelan uuteen kirkkoon.

2. ASEMAPIIRROS, 1:2000.
Situationsplan, 1:2000.

KIRKKOTARHA

Pientä kirkkotarhaa (kuva 2) rajoittaa maantien puolella luoteis- ja osittain länsipuolella ainoastaan kuusiaita. Koillispäässä on uusi takorautainen portti, jonka ulkopuolelle on betonista valettu kaksi ns. *ruumiskiveä*, joita käytetään hautajaismenoissa. Kun kirkko v. 1825 purettiin, saivat emäkirkkolaiset oikeuden vielä toistaiseksi käyttää kirkkotarhaansa hautausmaana. Sen jälkeen tarhaa on jonkin verran laajennettu varsinkin länteen sekä järjestetty uudelleen.

Kirkkotarha on tuskin koskaan ollut erikoisen laaja. V. 1795 laadittu piirros (kuva 6) osoittaa sen olleen pienen suorakaiteen muotoinen, mutta silloin oli jo kaakkoisosa maanvieremän johdosta hävinnyt. Vielä v. 1804 haudattiin osa vainajista kirkkoon, eikä kirkkotarhaa liene tätä ennen paljonkaan laajennettu.

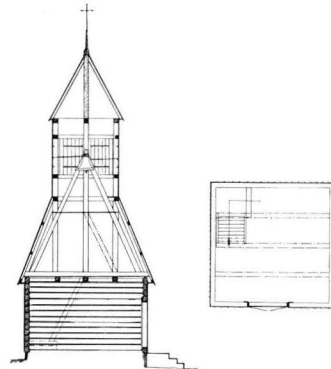
Kirkkotarhan vanhan aidan tiedetään olleen hirsinen; sen uusi v. 1699 puuseppä Yrjänä Sāti (pöytäk.).

TAPULI

Heinäkuun 20 p:nä 1795 laadittu katselmuspöytäkirja sisältää karttapiirroksen Uskelan kirkosta ja kirkkotarhasta (kuva 6). Siitä ilme-

nee, että tapuli oli silloin kirkkotarhan lounaiskulmassa ja että se oli samalla kirkkotarhan porttihuoneena. Vv. 1749—51 (tilit) rakennettu tapuli korjattiin hyvin perusteellisesti v. 1838 Vilho Juhanpoika Jaakon johdolla (pöytäk. Perttelin kirkon arkistossa), ja v. 1865 tapuli siirrettiin melkein keskelle nykyistä kirkkotarhaa ja korjattiin samalla vanhoja yksityiskohtia noudattaen. Korjauksen muistoksi on alakeran hirteen maalattu kirjoitus: »Bygmestare 1865 C. Töykinen, Y. Mäkilä, I. Helin, Kläppjä G. Jernberg, G. R. Lam.»

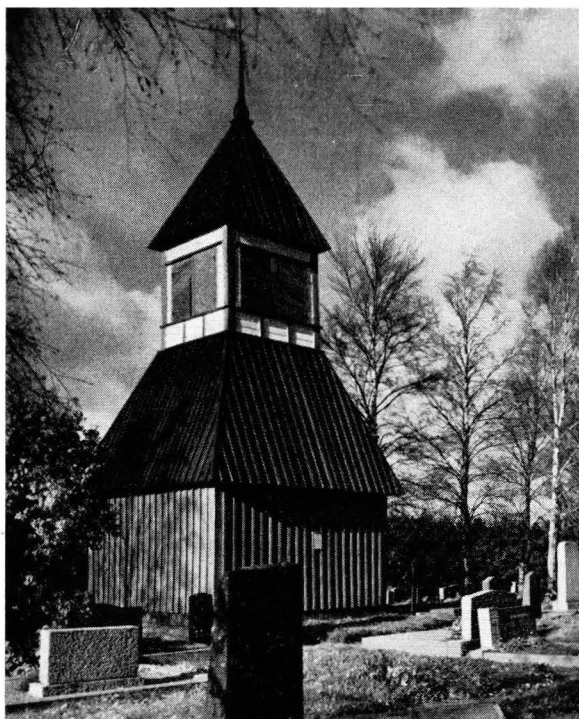
Tapuli (kuvat 3—4) on kaksinivelin, pohjaltaan neliömäinen, palhotuista hirsistä lyhytnurkalle salvottu rakennus, jonka matala kivijalka uusittiin v. 1865. Alanivelessä on takonauloilla kiinnitetty pystylaudoitus, jossa on leveät saumalistat. Alanivelen lautakatto on suorapintainen ja vinolappeinen, ja sen päällä on neliömäinen pystylaudoista rakennettu kellohuone ja siinä lautainen pyramidikatto.

3. TAPULIN PYSTYLEIKKAUS JA POHJAPIIRROS, 1:300.
Snitt samt plan av klockstapel, 1:300.

Kellohuoneen vaakasuorista laudoista tehty vuoraus ja ääniluukkujen vinolautainen ponttilaudoitus lienevät peräisin v:lta 1865. Ylimmäksi kohoaa yksinkertainen viiri, jossa on vuosiluku 1838.

Alanivelen itäseinässä on suorapäätteinen ovi, jonka kehys lienee uusi; pystylautainen ovilevy sitä vastoin on alkuperäinen. Siinä on tukeva tukkilukko (kuva 5), jossa on kirjoitus »I:S:S:x / ANNO 1749»; lukko on kiinnitetty ovilevyyden raudoilla, joiden muoto on keskiaikaista perua. Itse avaimeen on kaiverrettu vuosiluku 1749.

4. KELLOTAPULI.
Klockstapeln.

Myös avainreian suuhela, kauniisti taottu ovenripa ja saranat ovat 1700-luvulta. Sisäpuolelta voi havaita, että ainakin tapulin alakerran ylimmät hirret on uusittu. Lyhytnurkka tuntuu lukottomalta. 2×3 palhottua hirttä sitoo rakennuksen ylähirret toisiinsa ja kannattaa välipohjaa sekä osittain kellotelinet-

5. KELLOTAPULIN OVEN V. 1749 TEHTY LUKKO.
Stocklåset från år 1749 i klockstapelns dörr.

tä. Pystyt kattolaudat lienee uusittu 1800-luvulla; laudat on tehty sahaamalla. Tiivisteenä on käytetty tuhta.

Kellotelineeseen on maalattu vuosiluvut 1734-1740. Seinään on kiinnitetty yhdeksän puuhelmeä, joiden avulla laskettiin kläppäykset.

Tapuli punamullattiin ensimmäisen kerran v. 1752 (tilit); vv. 1901 ja 1929 punamulta on korvattu punaisella öljyväriillä ja kellohuoneen ulkolaudoitus maalattu keltaiseksi.

Tapulin edeltäjästä on säilynyt vain niukkoja tietoja. Korjauksia mainitaan mm. vv. 1710 ja 1759. Vanhin maininta on v. 1655 laaditussa tilikirjassa; silloin hankittiin nauvoja tapulin rakentamiseen.

Hävinneet kirkot

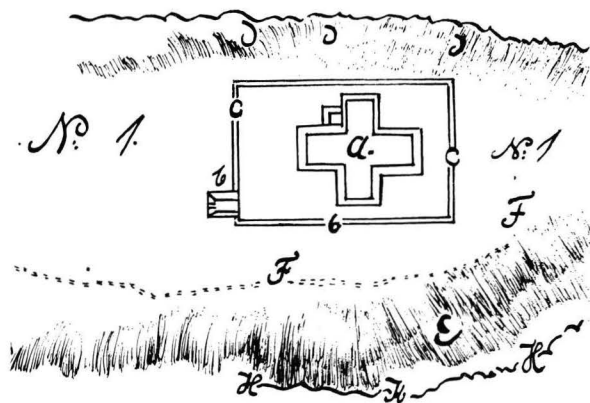
I. Vaikka Uskelassa nähtävästi on ollut kirkko jo hyvin varhain, on vanhin tuntemamme kirkko se, joka tuhoutui tai vaurioitui tulipalossa v. 1604 (Oja s. 270) ja jonka uusimiseen seurakunta v. 1616 anoi valtion apua (Jalmari Jaakkola—John E. Roos, Vuoden 1616 valitusluettelot s. 87). V. 1626 kirkkoherra Kristian Simonpoika Agricola valitti käräjillä, että seurakuntalaiset eivät olleet halukkaita kirkkonsa ylläpitoon; valituksen sanamuodosta ei ilmene aivan selvästi oliko kysymys vanhasta, vaurioituneesta kirkosta vai mahdollisesti uudesta puolivalmiista (Piikkiön kihlakunnan tuomiokirja 1626, VA). Vähitellen kirkko kuitenkin saatiin kuntoon. V. 1631 kirkkoherra lahjoitti kaksi lasiruutua, jotka sovitettiin saarnastuolin kohdalle tehtyyn ikkunaan, ja v. 1639 hän toimitti kuoriin mm. alttarin ja piispan- sekä papinpenkit (kal.).

II. Jo 1660-luvulla kirkko oli liian ahdas seurakunnalle, ja v. 1665 anottiin kolehtia uuden avaramman kirkon rakentamiseksi; kolehti ei vielä v. 1667 ollut saapunut (tuomiokirjat). Silloinen kirkkoherra Kristian Kristianpoika Agricola innosti silti seurakuntalaisia rakentamaan ja käytti suureksi osaksi omia varojaan, joita hänen perillisensä myöhemmin joutuivat käräjoimään pitäjäläisiltä (Oja, s. 271). Kirkko oli »iso ristikirkko» (Leinberg, Prästerskapets besvär s. 171).

III. V. 1670 tulipalo tuhosi pappilan sekä nähtävästi kirkonkin ja valtio myönsi apua kirkon uusimiseen. Maanvieremien johdosta tämäkin kirkko pian rappeutui. V. 1693 sen etelä-

seinä oli tuettava pystyhirsillä (Oja, s. 272), ja rahvas anoi nyt kuninkaalliselta majesteetilta lupaa lopettaa kokonaan tämän puukirkon ylläpidon, koska seudulla ennestään oli jopa kaksi kivikirkkoa (Oja s. 272). Asia näyttää rauenneen. 1670-luvulla rakennettu kirkko oli kaikesta päättäen *ristikirkko* kuten edellinenkin. Pohjoispuolelle ristihaarojen väliin oli luultavasti rakennettu pieni *sakaristo*, koska kirkon uusimisen yhteydessä v. 1749 mainitaan, että sakaristo tehtiin edellisen mallin mukaisesti (pöytäk.).

Pöytäkirjoista, tileistä ja piispantarkastusten pöytäkirjoista saa lisätietoja kirkosta. Se oli isonvihan jälkeen luhistumassa ja v. 1745 myönnettiin sen korjaamiseksi kaksi kolehtia (maaherran kirj.). Luhistumisen syyksi mainitaan huono maaperä, minkä vuoksi perustus olisi paalutettava; sen jälkeen vanhat seinät kyllä kestäisivät kauankin.

6. V. 1795 LAADITUSTA KATSELMUSPÖYTÄKIRJASTA
SAATU ASEMAPIIRROS.

Situationsplan, ur besiktningsprotokoll av år 1795.

IV. Kirkon purkaminen ja uusiminen (johon siis käytettiin vanhat aineet) tehtiin v. 1749 tuomiokirkon puusepän ja kirvesmiehen Matti Sipilän johdolla. Ikkunat oli uusittava ja lasit teki turkulainen lasimestari J. Vanttel (tilit). V. 1752 kirkko punamullattiin ja valtakunnan kreivitär Katariina Ebba Horn (Joensuu kartanon omistajatar vv. 1748–81) lahjoitti värin. V. 1795 laadittu katselmuspöytäkirja (ks. kuva 6) kuvaa v. 1749 uusittua kirkkoa seuraavasti: Kirkko on *ristikirkko*, jota ei ole rakennettu itä-länsi-suuntaan, vaan pikemmin koillis-lounaiseen. Seinien (mitattu v. 1825)

yhteinen pituus on 155 kyynärää *sakaristo* mukaan laskettuna. Kirkko on salvottu kivilalalle hirsistä, vuorattu v. 1749 veistetyillä pystylautoilla ja *vesikatto* paanutettu (nämä paanut korvattiin v. 1800 laudoilla); keskellä harjaa on *kattoratsastaja*. *Ikkunoita* sanotaan olleen yhteensä kymmenen, niistä neljä kuorissa. Sakariston kummassakin ulkoseinässä oli yksi ikkuna. Kaikissa ikkunoissa oli kuusi neliömäistä puitetta, joihin oli sovitettu pienet lyijypienaiset ruudut. Näistä puitteista on yksi säilynyt (Satak. mus. n:o 5248); se on 50 × 50 cm:n suuruinen ja käsittää 26 pientä lyijypienaista ruutua; ylärivien ruudut ovat vinoneliömäiset. — *Ulko-ovet* olivat pohjois- ja länsiseinässä.

Sisältä kuori oli valkaistu, mutta muuten kirkko oli maalaamaton. Lattia oli lautaa, samoin vaakasuora laipio. Kirkon seinien tueksi oli, tosin tuloksetta, asetettu sekä etelä- että länsipuolelle pystyhirsiiä vv. 1770 ja 1792 sattuneiden maanvieremien vuoksi. 24. 12. 1825 tapahtui uusi paha maanvieremä, minkä johdosta kirkko lopullisesti luhistui. Tapaus lieenee Z. Topeliuksen Maamme kirjassa esiintyvän kertomuksen ansiosta lukijoille tuttu. — Tämän jälkeen kirkko purettiin. Osa kalustosta vietiin Salo-Uskelan uuteen kirkkoon, osaa säilytetään vanhassa tapulissa, osa taas myytiin.

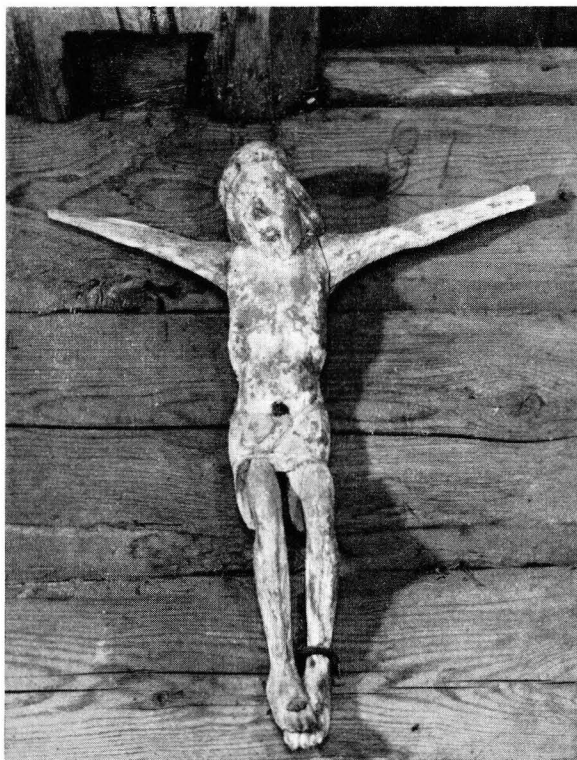
Sisusta

Vanhojen kirkkojen sisustuksesta ovat tiedot vielä vähäisemmät kuin itse kirkkorakennuksista. Viimeisen kirkon *alttari* näyttää olleen kokonaan puinen. V. 1702 rakennettu(?) *saarnastuoli* oli kuorin eteläosassa olevalla kivijalustalla. Ahtaat ovettomat *penkit* olivat paljaalla maalla. (V. 1639 mainitaan penkkien teko; M. Juva, s. 18.) Sakaristossa oli kirjavaksi lasittu *uuni*, joka vielä v. 1910 oli tallella Punotin talon saunassa. Samassa talossa säilytettiin keittiön-ovenä sakariston vanhaa *ovilevyä*, ja Klaavun viljamakasiinissa oli yhdeksän *kirkonikkunaa*; myöhemmin kirkkotarhasta löydetty *ovenriipa* on myös joutunut yksityisen omistukseen.

Sakariston *TAPETTIA* säilytetään Turun kaupungin hist. museossa (n:o 11932, kuva 7). Se on v:n 1700 vaiheilla Ranskassa valmistettu nahkatapetti, jossa on harmaan violetilla pohjalla isot puristetut, ruskeat ja kullatut

7. RANSKALAINEN NAHKATAPETTI V:N 1700 VAIHEILTA, SAATU USKELAN KIRKON SAKARISTOSTA. THM.
Fransk gyllenladerstapet, ca 1700, från sakristian i Uskela kyrka. ÅHM.

8. MYÖHÄISKESKIAIKAINEN KRUSIFIKSI. KOTIMAISTA TYÖTÄ.
Senmedeltida krucifix av inhemskt ursprung.

kasvialieiset barokkikuviot. Eri kappaleiden koko on 72×56 cm. (Ks. K. K. Meinander, En gyllenladerstapet.)

Taideteokset

KRUSIFIKSI (kuva 8), myöhäiskeskiaikainen. Kotimaista tekoa, alkeellinen, koivua. Risti sekä figuurin kädet puuttuvat. Kiedottu orjantappurakruunu, lyhyt lannevaate. Värit hävinneet. Kork. 50 cm. Krusifiksia säilytetään tapulissa, mutta se on aikoinaan riippunut alttaritaulun yläpuolella, missä myös oli jokin toinen veistos (kal. 1708).

HÄVINNEET TAIDETEOKSET. V. 1674 kirkkoherra Jaakob Collinus (Uskelan kirkkoherra vv. 1664—83) lahjoitti alttaritaulun, joka oli maalattu puulle. Jo v. 1795 se oli maalin karisemisen vuoksi epäselvä (katselmuspöytä.). Aiheena oli kahden ehtoollista jakavan papin edessä polvistuva seurakunta; aihe esiintyy 1500- ja 1600-lukujen käsikirjoissa ehtoollisen sakramentin kuvauksissa. Taulun alareunassa oli latinankielinen kirjoitus: *Ob peccata miser contrito pectore moerens (o?) / sedulus ad mensam Domini tu dignus adesto / Sanguine namque suo Christus tua crimina tollit / aeternisq' (?) vises laetus sic gaudia coeli. Anno 1674 22. Nov: J: J: Collinus.* (Syntien takia kurjana, katuvin sydämin, murehtivana ja hartaana, käy arvollisena Herran pöytään, sillä verellään Kristus poistaa rikoksesi. Ja siten pääset iloisena näkemään iankaikkisesti taivaan riemua. V. 1674 marraskuun 22 p:nä J. J. Collinus.) Taulun yläpuolella oli, kuten edellä mainittiin, krusifiksi, toinen veistos sekä lisäksi jokin muotokuva (kal.). V. 1695 viranomaisten käskystä ostettu Ambr. Hedengranin v. 1693 Upsalan kokouksen riemujuhlan muistoksi kaivertama kuparipiirros sekä saman tekijän Kaarle XI:n hautajaisten muistoksi kaivertama piirros ryöstettiin v. 1713 (pöytä.). Osa niistä lukuisista keskiaikaisista veistoksista, jotka tuhottiin Salon kappelikirkon purkamisen yhteydessä (ks. s. 20), lienee ollut peräisin Uskelan emäkirkosta.

Kirkolliset astiat

V. 1813 ostettu leimaamaton hopeinen matkakalkki on Salo-Uskelan kirkossa, ks. s. 33.

HÄVINNEET KIRKOLLISET ASTIAT. Ensimmäinen tieto Uskelan kirkon hopeista on ehkä REA 572 (v. 1455), jossa mainitaan turkulaisen kultasepän Svenin olleen velkaa Uskelan kirkolle 30 markkaa; mahdollisesti hän oli saanut summan ennakkona jostakin työstä. V. 1626 laadittu kalustoluettelo mainitsee rikkinäisen, kullatun hopeakalkin ja kultaamattoman lautasen, messinkisen, ristinmuotoisen *relikvaarion*, jossa oli kristallilasias, sekä

tinaisen viinipullon. Kirkon omistamista tina-astioista oli lisäksi yksi pullo lainattu Salon kappelikirkkoon, toinen Pertteliin ja kolmas ynnä matkavälineet Kiikalan kirkkoon. V. 1685 ostettiin uusi tinapullo (tilit) ja samana vuonna lahjoitti kirkkoherra Collinuksen puoliso Maria Alana tinaheloilla koristetun öylättirasian. Isonvihan aikana öylättilautanen nähtävästi hävisi, koska sen jälkeen oli käytettävä tammesta veistettyä pientä vatia (kal.). Vanha, rikkinäinen, kaikesta päättäen keskiaikainen kalkki mainitaan v. 1813 liian pieneksi ja niin avaraksi, että viini aina vuoti yli laitojen ehtoollista jaettaessa. Kalkki korjattiin Turussa. Mahdollisesti se 1840-luvulla vaihdettiin uuteen hopeiseen viinikannuun (ks. s. 33).

Tekstiilit

Uskelan kirkon verraten runsas tekstiilivarasto on hävinnyt. Joku Salo-Uskelan tai Salon kaupungin kirkon vanhoista mustista samettihaaveista saattaisi ehkä olla Uskelan kirkosta; uusi musta haavi mainitaan v. 1804 (kal.).

HÄVINNEET TEKSTIILIT. V. 1626 laadittu kalustokirja luettelee sinisestä villakamlotista tehdyn alttarivaatteen, kaksi lopen kulunutta kasukkaa, joista toinen oli sinistä villakamlotia, toinen pralsacht-silkkiä, papinpenkkiin kuuluvan kirjavan tähänän (»vepa»), sekä kaksi paari-vaatetta; niistä toinen oli tehty mustasta ja punaisesta verasta ja sen eri kaistat oli kirjottu ja ommeltu yhteen kultanahalla (»med guldskinsöversöm»), toinen oli ommeltu samaa tekniikkaa käyttäen vihreästä ja punaisesta verasta. Paari-vaatteet lienevät alkuaan keskiaikaisia penkkityynyjen päällyksiä, ja tuntuu todennäköiseltä, että se keskiaikainen vaatekappale, joka v. 1959 löydettiin Kiikalan kirkon tapulista ja jota nyt säilytetään Kansallismuseossa (n:o 57121, ks. s. 90) on osa viimeksi mainitusta vaatteesta.

V. 1630 maaherra Arvid Horn (Vuorentaan omistaja vv. 1605—53, Veitakkalan omistaja vv. 1602—53) antoi kirkkoon jonkin verran kuluneen, valkoisesta damastista ommellun kasukan, johon oli ommeltu punainen risti ja kultanyörit. Kirkkoherra Kristian Simonpoika Agricola kustansi v. 1639 silkkinen alttarivaatteen, johon oli yhdistetty vanha sininen alttarivaate; tämä oli alttarilla vielä v. 1804. Sama kirkkoherra lahjoitti v. 1646 kuluneen, pralsacht-silkistä valmistetun ja kapealla brokadiristillä koristetun kasukan. Ensimmäinen kolehtihaavi mainitaan v. 1654.

1670-luvulla kirkko sai taas vastaanottaa lahjoituksia. Niistä mainittakoon ratsurykmentin pastorin Iisak Steniuksen (ensin Vesilahden pitäjänapulainen, myöhemmin Pirkkalan kirkkoherra, k. v. 1702) v. 1672 lahjoittama mustalla silkillä kirjottu kalkkiliina, v. 1674 saatu raidallisesta kankaasta tehty kasukka, johon kirkkoherra kustansi kukka-aiheisen brokadiristin, sekä Eerik Pietarinpoika Procopaeuksen v. 1678 lahjoittama punainen verka, jolla päällystettiin alttarinkaide. Se oli paioillaan v. 1751, jolloin rovastin rouva Katariina

Gottleben (hänen puolisonsa Gabriel Salinius oli kirkkoherrana vv. 1758—89) korvasi sen uudella veralla. Lisäksi turkulainen räätälimestari Henrik Henrikinpoika, joka oli ostanut talon Lopen kylässä, lahjoitti v. 1679 messinkiheloilla varustetun haavin. Rouva Maria Alana antoi v. 1682 silkillä ommellun kalkkivaatteen (»ärme-kläde på messekalken», kal.) ja rouva Elisabet Gottleben v. 1685 hopea- ja silkkilangoilla kirjotun pellavakankaisen kalkkiliinan. Musta palttinakankainen paari-vaate ostettiin v. 1695.

Vielä v. 1708 mainitaan kulunut vaalean ruskea kasukka, mutta isonvihan jälkeen melkein kaikki tekstiilit tuntuvat olleen rikkinäisiä ja osa oli hävinnyt. Aukot täytyivät vasta vähitellen. Niinpä rouva Barbara Alfthan (rovasti Gabriel Escholinin puoliso; Escholin oli seurakunnan kirkkoherrana vv. 1706—32) lahjoitti v. 1716 pitsireunaisen alttariliinan, johon oli kirjottu hänen omat sekä hänen puolisonsa etukirjaimet G: E: B: A:, ja rovasti Escholin myöhemmin hopea- ja silkkilangalla kirjotun kalkkiliinan, mutta esim. uusi kasukka hankittiin vasta v. 1780; se valmistettiin mustasta silkki-satiinista ja koristettiin hopeakaluunaristillä ja valkoisilla reunanauhoilla. Vanhan alttarivaatteen lisäksi oli kirkossa v. 1804 kaksi kalkkiliinaa; vanhempi oli tehty punaisesta ja uusi valkoisesta silkikankaasta.

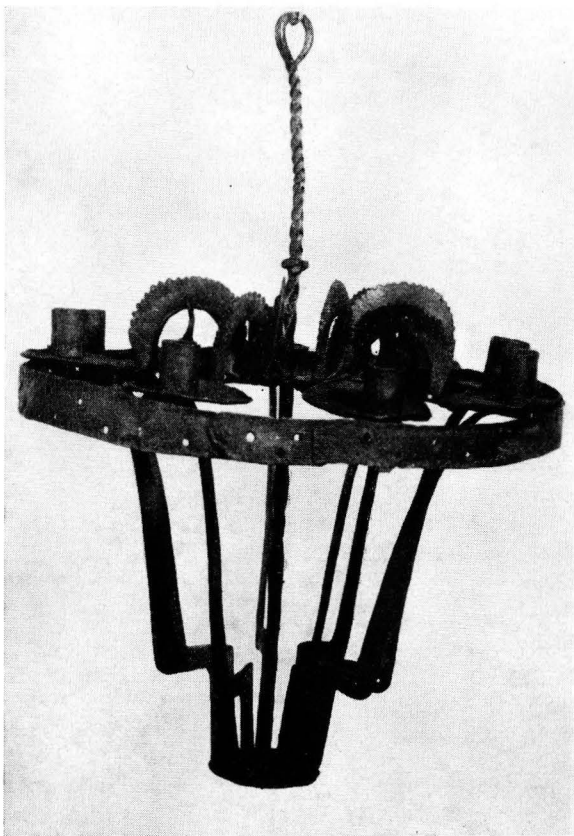
Valaisimet

RAUTAKRUUNU (kuva 9), nykyään KM n:o 2367, keskiaikaista tyyppiä. Kruunua, joka v. 1708 mainitaan jo vanhaksi, on myöhemmin säilytetty Uskelan pappilassa. Tyyppi on tavallinen: pyöreästä levystä nousee kahdeksan kulmikkaasti taivutettua kynttilänhaaraa, joita kynttilänpesien alapuolella yhdistää vanne; vannetta koristavat pienet kuopat sekä reiät, joista on riippunut lehtikoristeita. Runkosauva yhdistyy haaroihin korkealle kohoavien, reunasta hammastettujen kaarien avulla; kaarista riippuu nelilehtisiä kukkia. Vanteen halk. 36 cm.

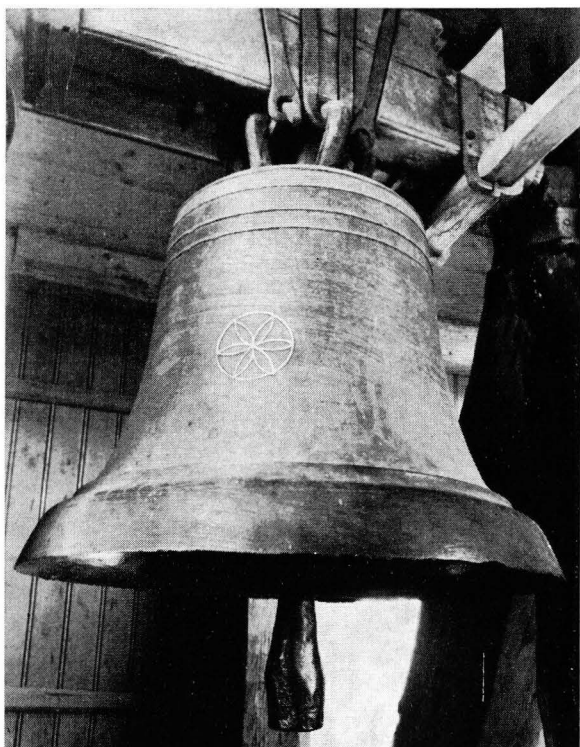
HÄVINNEET VALAISIMET. Ainoa vaskinen kruunu mainitaan v. 1675. Sen lahjoittivat mainittuna vuonna hovioikeuden presidentin Juhana Munck af Fulkkilan perilliset (Juhana Munck, s. 1614, k. 1663, Halikon Fulkkilan omistaja). Kruunu oli kahdeksanhaarainen; jo v. 1733 se oli rikkinäinen. Mahdollisesti jotkut niistä kruunujen osista, joita säilytetään Salo-Uskelan kirkon asehuoneen ullakolla, ovat kuuluneet tähän kruunuun.

Hautamuistot

v. Stiernmanin mukaan (Vet. Soc. Bidrag 38 s. 167) kirkossa on ollut muutama aatelsivaakuna. Kirjoituksista ei kuitenkaan enää 1700-luvulla saatu selvää.

9. Keskiaikaista tyyppiä oleva rautakruunu. KM.
Ljuskrona av järn, medeltida typ. NM.

10. Keskiaikainen kello.
Medeltida klocka.

Kellot

1. Keskiaikainen (kuva 10). Koristeena yksinkertaiset profililirenkaat sekä kyljessä kaksi ympyrään sovitettua ristiä, ympyrään sovitettu ruusuke sekä puumerkki (kuva 11). Halk. 66 cm. Kellon kannattimeen on kaiverrettu: »ANO 1734 / 1740 / CO».

2. Keskiaikainen (?), koristeeton. Halk. 33 cm. Kelloista kerrotaan, että ne yhdessä kolmannen kellon kanssa oli tuotu Pommerista v. 1644 (Kallio, Uskelan kirkon vaiheita). Kirkon arkiston kalustokirja (III Gm 1:2) seuraa kui-

11. Kellon kyljessä oleva kellonvalajan merkki.
Klockgjutarmärke på den medeltida klockan.

tenkin melko tarkkaan kirkon vaiheita aina v:sta 1626 lähtien eikä mainitse mitään uusia kelloja. Tarinan mukaan kelloista yksi aiottiin viedä Pertteliin, mutta se vaipui matkalla jokeen (Kallio, mt.).

M. Juva mainitsee, että yksi kello ryöstettiin v. 1713 (Varsinais-Suomen historia VII 3–4 s. 136).

Sekalaista

MISSALE ABOENSE, nykyään Helsingin Yliopiston kirjastossa. Painettu Lyypekissä v. 1488. PAARIT, yksinkertaiset, mustiksi maalatut; kädensijoina kirveellä veistetyt nupit. Poikkilautoihin on maalattu: »Minä olen musta, mutta sangen on. Cork:Weis:l:v.6.» ja »I:U:S: wonna 1808 Se 29 Tammikus».

Kirkossa aikaisemmin olleesta irtaimistosta on vielä mainittava seuraavaa. V. 1673 turkulainen porvari Abraham Henrikinpoika Regman lahjoitti *tuntilas*in ja v. 1677 kirkkoherra Jaakob Collinus *kirkkolaivan*. *Jalkapuu* ostettiin v. 1693. Kuorissa oli v. 1708 maalattu *kaappi* ja raudoitettu *arkku* ostettiin Teijosta v. 1733. Vielä v. 1911 oli tapulissa vv. 1762 ja 1771 tehdyt *paarit*.

Salon kappelin kirkko

V. 1490 mainitaan »Salon kirkko Uskelassa» (Arwidsson VII s. 36) ja v. 1508 asemies Maunu Frille, Fulkkilan ja Teijon omistaja, oli testamentannut ruista Salossa olevan *P. Annan* kappelin ylläpitoon (»till bygningh», FMU 5309). Leinbergin mukaan kirkko oli rakennettu n. v. 1440 (Specifikation uppå alle pastorater 1690—93, Bidrag till kännedom af vårt land VI s. 37). N. Tolpon matrikelissa onkin 1430-luku mainittu kirkon rakentamisajaksi. Nämä vuosiluvut perustuvat ilmeisesti Perttelin kirkonarkistossa säilyneeseen »talonkirjaan» (ks. s. 47), joka kuitenkin, kuten Oja (Perttelin historia s. 47) on osoittanut, ei kerro mitään varmaa kirkon rakentamisajasta. Koska Perttelin ja Salon kirkkojen rakennuttaja perimätiedon mukaan oli sama henkilö, on Salonkin kappelikirkkoa pidetty 1430-luvulta peräisin olevana. Mainitun perimätiedon mukaan rakennuttajat olivat Joensuun kartanon ja Kärkän omistaja Henrik Olavinpoika Horn ja hänen puolisonsa Cecilia Klauntytär Diekn. Rakennustyötä on pidettävä Cecilian isän Klaus Lydekenpojan tekemän verityön sovituksena. Kansantarina on kuitenkin siirtänyt rikoksen ja sovituksen Henrik Hornin niskoille. (Ks. Kallion teoksia, vrt. myös Pertteli s. 47.) Koska 1400-luvun puolivälissä rakennettu Pohjan kirkko suurin piirtein noudattaa samaa harvinaista kaksilaivaista jaottelua (Pojo sockens

historia ss. 156—167), tuntuu summittainen ajoitus juuri 1400-luvun puoliväliin oikeutetulta; mitään yksityiskohtaisia piirustuksia Salon kappelikirkosta ei ole olemassa, joten tarkempi ajoitus on mahdoton. Mistään aikaisemmasta Salossa sijainneesta kirkosta ei ole tietoja, vaikka sellainen varmaankin on ollut olemassa ennen kivikirkon valmistumista (vrt. s. 10).

KIRKKOTARHA

Kirkko oli nykyisen Salo-Uskelan kirkkomäen etelärinteellä, n. 20 m nykyisen kirkkotarhan vanhan osan maantien puoleisesta porttiaukosta ylöspäin, toisin sanoen vanhan tapulin itäpuolella. V. 1795 laaditut pöytäkirjat sisältävät mm. kirkon, tapulin ja kirkkotarhan piirroksia (kuvat 12-13; kirkonark. II / Ec:1, TMA).

Kirkkotarha oli pieni ja soikea. Koska vainajat haudattiin yleisesti kirkkoon, ei vielä 1700-luvun loppuvuosikymmeninä esitetty mitään valituksia kirkkotarhan ahtaudesta, mutta vesiperäinen ja maaperältään yleensä sopimaton se kyllä näkyy olleen (pöytäk. v. 1778). Ensimmäinen laajennus suoritettiin vasta v. 1815; ks. myös s. 25. Kirkkotarhaa ympäröi luultavasti alkuaan hirsiaita, joka v. 1696 muurarien ammattikunnan vanhimman Yrjänä Hampun ja pitäjänmuurarin Antin johtaessa työtä korvattiin kivimuurilla; kiviaita katettiin hirsirakennelman kannattamalla yksipuolisella lautakatolla (pöytäk.).

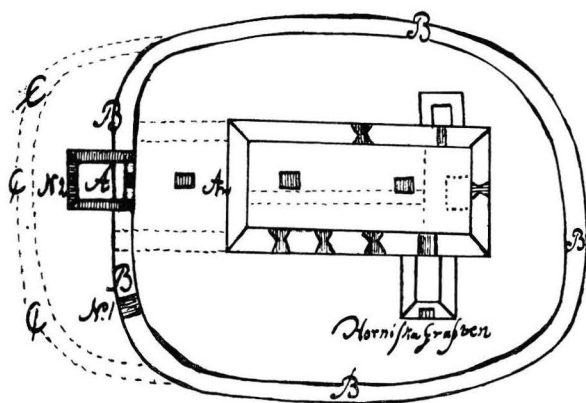

12. PYHÄN ANNAN KAPPELIKIRKKO ETELÄSTÄ. PIIRROS
v. 1795 LAADITUSTA KATSELMUSPÖYTÄKIRJASTA.
S. Anna kappelkyrka från söder. Ur besiktningsprotokoll av år 1795.

Muurattu kiviaita uusittiin v. 1753 Halikosta kotoisin olevan muurarimestarin Juha Mikonpojan johdolla. Se oli silloin rapattu ja valkaistu sekä sisä- että ulkopuolelta (tilit).

Ainakin lännessä oli porttiaukko ja tapulin alakerta oli porttihuoneena (ks. kuva 13). V. 1693 mainitaan mahdollisesti toinen hirsinen ja lautakattoinen porttirakennus (pöytä- ja tilit), mutta asiakirjojen lyhyet tiedonannot voi myös tulkita asehuonetta tarkoittaviksi. *Hautakappeli*, ks. tuonnempaa s. 22.

V. 1708 mainitaan luuhuone, joka oli korjattava laudoilla (tilit).

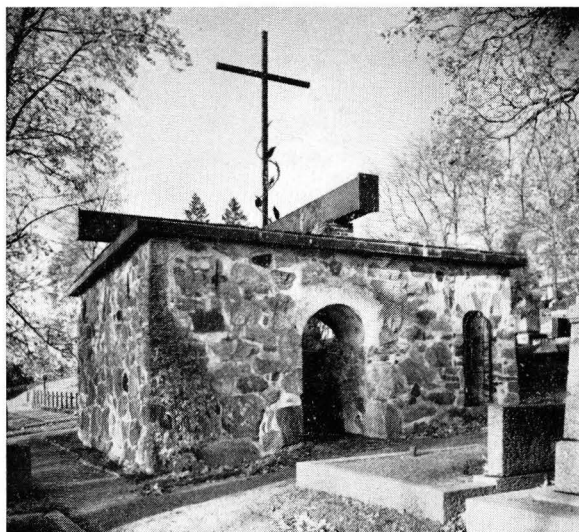

13. PYHÄN ANNAN KAPPELIKIRKON ASEMAPIIRROS, v. 1795 LAADITUSTA KATSELMUSPÖYTÄKIRJASTA. *Situationsplan för S. Anna kapellkyrka, ur besiktningsprotokoll av år 1795.*

TAPULI

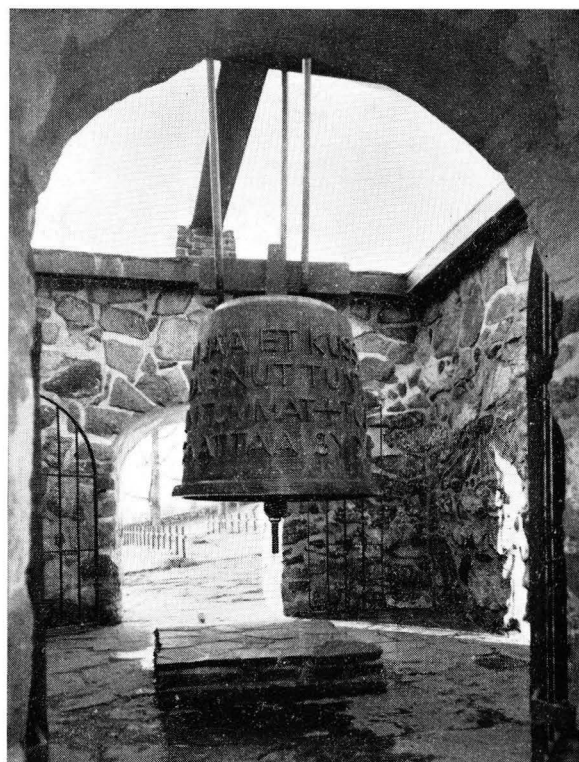
Pyhän Annan kirkon kellotapuli on kirkon länsipuolella, ja sen kivinen alakerta on vielä paikallaan (kuva 14). Se on pohjaltaan neliömäinen, harmaakivistä muurattu rakennus, jonka itä- ja länsiseinässä on pyörökaarinen oviaukko, itäseinän pohjoisosassa lisäksi pieni pyörökaarinen, yläkerran portaisiin johtava oviaukko. Tiiltä ei ole käytetty. Tämä kivinen alakerta lienee keskiaikainen.

Ylärakennelmasta saa käsityksen v. 1795 laaditusta piirustuksesta (kuva 12). Tapuli oli kaksinivelinen. Alanivelen suoralapaiselta päänukatolta kohosi pohjaltaan neliömäinen lautainen kellohuone, jossa oli pyramidikatto ja risti. Yläosa oli ehkä peräisin vv:lta 1729–31, jolloin tapuli korjattiin perusteellisesti (tilit); työtä johti rakennusmestari Jaakko Frantsin-

14. KESKIAIKAISEN KELLOTAPULIN KIVINEN ALAKERTA, JOKA v. 1953 ON AULIS BLOMSTEDTIN SUUNNITELMAN MUKAAN MUUTETTU SANKARIMUISTOMERKIKSI.

Den medeltida klockstapelns gråstensmurade undervåning, år 1953 enligt förslag av Aulis Blomstedt ändrad till hjältegravsmonument.

15. SAKARI TOHKAN SUUNNITTELEMA PRONSSIKELLO. *Bronsklocka av skulptören Sakari Tohka.*

poika, ja korjauksen muistona on länsioven yläpuolella kirjoitus »A 1730». Korjauksia mainitaan lisäksi vv. 1665, 1708 ja 1711 (hirsirakennelman vahvistaminen), 1751 (ulkorapaus) ja 1758 (puuosat punamullattiin).

Kun uusi kirkko ja sen kellotorni olivat valmis-tuneet, ei vanhaa tapulia enää tarvittu. V.1860 se muutettiin pyramidikattoiseksi parihuo-neeksi. V. 1953 se on arkkitehti Aulis Blomsted-tin suunnitelman mukaan muutettu *sankari-muistomerkiksi*. Vv. 1939–44 kaatuneiden haudat on järjestetty kirkkomäelle tapulin länsipuolelle. Tapulin muurit on laastittu uudelleen, kattorakennelma on poistettu, muurit katettu liuskekivillä ja räystäät peitetty pronssipellillä, lattia ja sen keskellä oleva koroke on tehty kivistä. »Räystäiden» varaan on muurattu matalat liuskekiviset tuet, joilla lepäävät isot ristiin asetetut pronssipalkit. Näiden varaan on ripustettu kuvanveistäjä Sakari Tohkan tekemä iso pronssinen *kello* (kuva 15), jota koristavat kohokuviot sekä runoteksti: »Yksin jää et kussa lietkin / sillä sinut tuntenemme / käymään tummat tuonen tietkin / sua saattaa sydämemme.» Palkkien yläpuolelta kohoaa hoikka, lehtiköynnöksen koristama pronssiristi.

KIRKKO

Pyhän Annan kappelikirkko purettiin uuden kirkon rakentamisen yhteydessä v. 1830. Sen kivet käytettiin uuteen kirkkoon eikä edes perusta ole säilynyt. V. 1795 laadittu katselmus-pöytäkirja selostaa kuitenkin sekä kirkon aseman tapulin itäpuolella että itse kirkon yksityiskoh-tia niin perusteellisesti, että sen muodosta ja tyypistä saa melko hyvän käsityksen (kuvat 12–13). Holvien kaava puuttuu kuitenkin piirustuksesta.

Kirkko oli harmaakivestä muurattu, pieni kaksilaivainen pitkäkirkko, jonka pohjoisseinän itäpäähän liittyvä sakaristo oli runkokuonetta kapeampi ja matalampi samoin kuin etelä-seinään liittyvä asehuonekin. Pohjapiirroksesta päätellen asehuone liittyi eteläseinään lähellä itäpäätyä, mutta kirkon toisessa piirustuksessa se taas sijaitsee lähempänä sivuseinän keski-kohtaa. Kaikissa rakennuksen osissa oli korkeat jyrkkälappeiset katot, jotka olivat paanutetut (mm. v. 1684 mainitaan että »kirkonkattaja» Jaakko Sakarinpoika, jota oli pyydetty paa-nuttamaan myös Perttelin kirkon katto sekä suorittamaan töitä emäkirkossakin, on pestattu kattamaan Salonkin kirkko). Kattotuolit oli tehty ohuista halkaistuista piiruista (vrt. Pert-teli s. 51).

RUNKOHUONE. Piirustuksista päätellen kirkko oli hyvin yksinkertainen, ja ainakin länsipääty oli ilman minkäänlaista koristelua. Kirkko on ollut ulkoa sekä rapattu että valkaistu. (Ks. v:n 1751 tilit, vrt. myös Pertteli s. 50 . V. 1795 sanotaan rappauksen karisseen pois.) Runko-huoneen sisäpituus oli (turkulaisen muurarien ammattikunnan vanhimman J. Ahlströmin mittaus, pöytäk. 1795) 33 1/2 kyynärää, leveys 16 3/4 kyynärää. Paikoitellen muurin paksuus oli jopa 3 3/4 kyynärää.

OVIAUKKOJA oli kolme: länsipäädyn iso pyörö-kaarinen portaali, eteläseinän asehuoneeseen johtava sekä pohjoisseinän sakaristoon johtava ovi. Mitään ullakonportaita ei piirustuksissa näy. Länsipäädyn ovi oli hieman keskilinjän eteläpuolella. Kuten mainittiin, on asehuo-neeseen johtavan oven sijainti epävarma; kir-kon ulkokuva tuntuu luotettavammalta kuin pohjapiirros, josta myös puuttuu länsipäädyn ovi.

IKKUNOITA oli eteläseinässä kolme, itäpäädyssä yksi ja pohjoisseinässä, sakariston länsipuolella niin ikään yksi. Viimeksi mainittu oli hyvin pieni. Edelleen mainitaan, että kuori-ikkunan ja eteläseinän keskeisimmän ikkunan korkeus oli 2 kyynärää 17 tuumaa, leveys yksi kyynärä 11 tuumaa, jota vastoin muut kaksi eteläseinän ikkunaa olivat aivan pieniä. Kaikki ikkunat olivat »korkealla muurissa», kuvasta päätellen ne olivat pyörö- tai segmenttikaariset.

SAKARISTON pohja-ala oli 6 1/4 × 7 kyynärää. Sen itäseinässä oli aivan pieni, rautaristikolla varustettu ikkuna (puuttuu pohjapiirroksesta). Lattia oli v. 1795 kaksi kyynärää maan pinnan alapuolella. Lattian alle oli muurarimestari Tuomas Tallberg muurannut v. 1739 kellarin. V. 1769 lattia oli uusittu Joensuun kartanosta hankituista tiilistä. Välikattona oli tiiliholvi. ASEHUONE. Runkokuoneen eteläseinän keski-viivan itäpuolella sijainnut asehuone oli jo 1600-luvulla muutettu Kärkän kartanon omis-taneen Horn-suvun *hautakappeliksi* (ks. v:n 1695 pöytäkirjoja, joissa valitetaan sitä, että katosta valunut vesi oli vahingoittanut runkokuoneen muuria kappelin ja runkokuoneen yhtymä-kohdassa, sekä v. 1795 laadittua katselmus-pöytäkirjaa, missä kappelia sanotaan entiseksi asehuoneeksi). Se oli muurattu harmaakivestä; eteläseinässä oli umpeen muurattu ovi, jonka yläosa oli jätetty ikkuna-aukoksi, lattia oli lau-taa ja välikattona tiiliholvi. — 1700-luvun

puolivälissä hautakappeli joutui kirkon omistukseen (tark.), ja kun kirkon laajentamista 1790-luvulta alkaen pohdittiin, esitettiin suunnitelma kappelin yhdistämisestä itse kirkkosaliin.

SISUSTA. Kirkko oli kaksilaivainen. Sen holveja kannatti kaksi pohjaltaan neliömäistä tiilipilaria, jotka sijaitsivat runkokuoneen keskiviivasta hieman pohjoiseen. Usein toistuvat hautaukset olivat heikentäneet niiden perustuksia, joten holvi oli päässyt pahasti rakoilemaan. Toinen syy rakoilemiseen oli kirkon sijainti vesiperäisellä paikalla. Lattia olikin sateiden jälkeen sekä keväällä aivan märkä (pöytäk. v. 1795). Kuoriaita oli välittömästi itäisen pilarin itäpuolella. — Kirkon seinät ja holvit oli rapattu ja valkaistu (viimeksi v. 1692 pitäjänmuurarin Antti Mikonpojan johdolla, aikaisemmin olivat Kärkän omistajat, ratsumestari ja asessori Mauri Horn sekä hänen puolisonsa Ingeborg Horn kustantaneet kirkon valkaistamisen v. 1642). Penkit oli sijoitettu niin, että ovesta kuoriin johti iso käytävä ja pohjoisseinää pitkin kulki toinen, kapeampi käytävä. Kuorin lattia ja iso käytävä laskettiin v. 1693 tiilestä, mutta penkkien alle tehtiin laotalattia, jota v. 1746 korotettiin ja uusittiin tuomiokirkon puusepän Matti Sipilän johdolla.

1700-luvun loppupuolella kirkko oli tullut liian ahtaaksi sekä kaikin puolin huonokuntoiseksi, minkä vuoksi pyydettiin muurarimestari Joh. Ahlströmiltä kustannusarviota ja piirustuksia sekä kirkon laajentamista että kokonaan uutta kirkkoa varten. Osa seurakuntalaisista halusi kuitenkin tyytyä ikkunoiden laajentamiseen sekä uuden ulko-oven puhkaisemiseen eteläseinään. Samalla syntyi ajatus Salon kappeliseurakunnan muuttamisesta emäseurakunnaksi, mitä Uskelan ja Perttelin seurakuntalaiset kuitenkin vastustivat. Asiasta käytiin v:sta 1795 lähtien pitkiä neuvotteluja. Lopulta viranomaiset päättivät, että oli rakennettava uusi kirkko; ks. s. 24.

Kiinteä sisustus

Kappelikirkon sisustuksen vaiheista tiedetään ainoastaan, että suurin osa siitä oli uusittava 1600-luvulla. ALTTARIN päällä oli vanha ALTTARITAUHU, jonka Sauvon Steningen ja Uskelan Fulkkilan omistajat, kenraalimajuri Juhana

Galle ja hänen puolisonsa Margareeta Munck olivat lahjoittaneet v. 1670 (kal.). Kuvauksesta päätellen »taulu» ehkä oli keskiaikainen alttarikaappi, koska siinä oli kullattuja ja maalattuja veistoksia, joista yksi oli »nainen, joka lapsi sylissään ratsasti hevosella» (kal. vv. 1679 ja 1708).

SAARNASTUOLI oli naisten puolella ensimmäisen pilarin kohdalla (pöytäk.). Sen kustansivat v. 1642 aikaisemmin mainitut Mauri Horn ja Ingeborg Horn. Samoihin aikoihin jalosukuinen Lauri Olavinpoika Ångerman (Muurlan Kaukelman omistaja vv. 1639—51) lahjoitti uuden oven. Uudet PAPINPENKIT mainitaan v. 1645. V. 1675 teki kirkonrakentaja Juha Kristerinpoika Talolasta uudet PENKIT, jotka uusittiin 1700-luvun alussa puuseppä Yrjö Sätin johdolla. Erikseen mainitaan silloin Kärkän, Fulkkilan ja Kosken herrasväenpenkit. Sakaristoon tehtiin penkit v. 1692.

Myös kuori sai n. vv. 1690—1700 uuden sisustuksen, josta uusi ALTTARINKAIDE mainitaan v. 1693. V. 1704 uusittiin KUORIAITA ja siihen tehtiin sorvatut puolat.

V. 1737 väkiluku oli kasvanut siinä määrin, että kirkon ahtaudesta esitettiin valituksia. Päätettiin rakentaa kolme PARVEA; rakennusmestariksi pestattiin muuan Matti Martinpoika. Tämän jälkeen kirkossa oli parvi sekä miesten että naisten puolella ja runkokuoneen länsipäässä; mahdollisesti jo aikaisemmin kirkossa oli ollut yksi pieni parvi. Samoihin aikoihin korotettiin alttaria. 1700-luvun uudistuksista mainittakoon lisäksi tuomiokirkon puusepän Matti Sipilän v. 1745 tekemä uusi alttarinkaide, jonka kirkkomaalari Joonas Bergman maalasi v. 1753. Saarnastuoli vuorattiin v. 1755 kirkon omistamilla vanhoilla *karhunta*ljoilla.

Keskiaikaiset veistokset

Kun kirkon vanhan tapulin ylärakennelma v. 1860 purettiin, ajettiin sieltä perimätiedon mukaan (Björck) ulos monta kuormallista vanhoja veistoksia, jotka myytiin polttopuiksi. Kuitenkin Kansallismuseo v. 1874 sai lahjaksi näistä yhdeksän keskiaikaista veistosta, joista osa mahdollisesti on alkuaan peräisin Uskelan emäkirkosta. Neljä veistosta (KM n:ot 1627—30) ei ole enää identifioitavissa.

16. PYHÄ ANDREAS. MYÖHÄISKESKIAIKAINEN, KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ. KM.

S. Andreas. Senmedeltida, av inhemskt ursprung. NM.

17. PIISPA. MYÖHÄISKESKIAIKAINEN, KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ. KM.

Biskop. Senmedeltida, av inhemskt ursprung. NM.

P. ANDREAS (kuva 16), nykyään KM n:o 1626. Myöhäiskeskiaikainen, kotimainen, alkeellinen työ, koivua. Apostoli kantaa selässään vinoristia ja pitää toisessa kädessään kirjaa. Värit hävinneet. Kork. 63 cm.

P. SEBASTIANUS, nykyään KM n:o 1623. Myöhäiskeskiaikainen kotimainen, alkeellinen työ, honkaa. Oikea käsi puuttuu. Pyhimys seisoo puuhun sidottuna yllään mitättömän lyhyet housut. Pitkät kiharaiset hiukset, ruumiissa nuolenreiät. Värit hävinneet. Kork. 50 cm.

PIISPA (kuva 17), nykyään KM n:o 1622. Myöhäiskeskiaikainen kotimainen työ, koivua. Koverrettuun selkään on kiinnitetty havupuinen peitelauta. Tunnusesineet ja vasen käsi puuttuvat. Piispa seisoo jäykän suorana yllään kasukka ja alba ja päässä hiippa. Oikea käsi on nostettu siunaukseen. Parrattomat kasvot, ulkonevat silmät, kasukassa V:n muotoiset las-

kokset, albassa pystysuorat poimut, jalkaterät näkyvät. Alkuperäiset värit ovat hävinneet ja kuva on myöhemmin sivelty kalkkivärillä. Kork. 131 cm.

PRINSESSA, joka on kuulunut P. Yrjänän ryhmään, nykyään KM n:o 1624. Myöhäiskeskiaikainen kotimainen, alkeellinen työ, koivua. Kädet ja kruunun sakarat puuttuvat. Polvistuneen prinsessan yllä on mekko, jossa pystypoimut. Värit hävinneet. Kork. 50 cm.

NAISPYHIMYS, nykyään KM n:o 1625, mahdollisesti Katariina Aleksandrialainen. Myöhäiskeskiaikainen kotimainen, alkeellinen työ, koivua. Kädet ja kruunun yläosa puuttuvat. Pyhimys seisoo yllään poimujen elävöittämä mekko ja rinnalta solmittu vaippa. Pitkissä kiharoissa on kruunun vanne. Vasemmalla sivulla on tunnusesineen, mahdollisesti rattaan katkelma. Värit hävinneet. Kork. 56 cm.

Taideteokset uudelta ajalta

Sivulla 20 mainittu alttaritaulu on saattanut yhtä hyvin olla 1600-luvulla valmistunut, kohokuvoin koristettu työ kuin keskiaikainen veistos. Kalustoluetteloissa mainitaan muina taideteoksina ainoastaan tukholmalaisen kaivertajan Ambr. Hedengranin Upsalan kokouksen riemujuhlan ja Kaarle XI:n hautajaisten muistoksi valmistamat piirroksat.

Kirkolliset astiat

Salo-Uskelan uudessa kirkossa säilytetään 1600-luvun puolivälissä valmistettua hopeista öylätirasiaa sekä tinaista matka-astiaa, kolmea tinapulloa sekä tinaista kastemaljaa lautasiineen, jotka kaikki ovat peräisin Pyhän Annan kirkosta. Niitä selostetaan uuden kirkon yhteydessä (ss. 32–34).

HÄVINNEET KIRKOLLISET ASTIAT. Kustaa Vaasan takavarikoimien kirkonkalleuksien luettelossa ei mainita erikseen Salon kirkkoa. V. 1626 oli kirkossa tallella ainoastaan hopeinen, kullattu kalkki ja lautanen sekä tinapullo. Jalosukuinen Hannu Lindelöf, Sauvon Kärkän v. 1671 kuollut herra, ja hänen puolisonsa Briitta Brandt, joka omisti Muurlan kartanon vv. 1606–59, lahjoittivat osittain kullatun ehtoolliskalkin ja lautasen, jolloin vanhat astiat nähtävästi poistettiin kirkosta. Lindelöfien lahjoittamat astiat vaihdettiin v. 1785 turkulaisen kultasepän C. F. Borgströmin valmistamaan isoon kalkkiin, jonka kylkeen kaiverrettiin: »Wuona 1785

Kuningas Gustawuxen III:n Maanherran Armfeldtin, Pispän Hartmannin ja Prowastin Gadolinin aikana, tehtin minulle Sahlon kappelin kirkon rahalla, Kirckoherran Gabriel Saliniuxen ja Kappalaisen Herttuallisen Huowisaarnajan Magister Abrahamin Paulinin toimees, muoto tai. Siunattu se kuin tule Herran nimeen.» (kal.). Lautasessa oli kaiverrus: »Tehty ynnä Kalkin kanssa Sahlon kirkon omaksi vuona 1785.» Nämä astiat painoivat 47 3/4 luotia. Ne varastettiin uudesta kirkosta v. 1872. (C. G. Armfelt, vapaaherra, Uudenmaan ja Hämeenlinnan maaherra vv. 1776 ja 1787. Jaakko Haartman, Turun piispa vv. 1776–88. Jaakko Gadolin, Turun tuomiorovasti vv. 1779–88. Gabr. Salinius, ks. s. 15. Abr. Paulin, Salon kappalainen vv. 1783–1807.) V. 1702 mainitaan tinainen matkakalkki. Ensimmäinen kastemalja mainitaan v. 1631. V. 1642 Lauri Olavinpoika Ängerman (ks. s. 20) lahjoitti uuden kastevadin ja kannun, jotka v. 1784 vaihdettiin uuteen kastemaljaan.

Tekstiilit

Uudessa kirkossa säilytetään kahta alttarivaatetta v.v:lta 1725 ja 1780, kasukkaa v:lta 1757 sekä mahdollisesti vanhasta kirkosta peräisin olevaa haavia. Ks. ss. 34-35.

HÄVINNEET TEKSTIILIT. V. 1626 kalustoluettelossa mainitaan seuraavat tekstiilit: pralsacht-silkistä ommeltu ja silkilangoilla kirjottu alttarivaate ja pellavakankainen alttariliina, neljä kasukkaa, joista kaksi oli tehty pralsacht-silkistä, yksi sinisestä sametista ja neljäs vaalean ruskeasta damastista, kolme kalkkiliinaa, joista yksi oli koristettu kultapitsillä ja kaksi kirjottu hopealangalla (»ärmekläden»), sekä lisäksi neljäs, jota reunustivat punaiset tupsut, vanha punavalkea sekä uusi musta paarivaate ja lopuksi hieman kulunut pralsacht-silkkinen morsiusteltta. Mauri ja Ingeborg Horn (ks. s.20) lahjoittivat v. 1636 kirjotun damastikankaisen alttarivaatteen, jossa oli kultaisia ja sinisiä kukkia sekä leveät kultapitsikaistat ja johon kuului sininen taftinen yläkappale, v. 1640 punaisesta atlassilkistä tehdyn kasukan sekä v. 1642 mustan samettikasukan ja samasta kankaasta tehdyn alttarivaatteen. Ingeborg-rouva lahjoitti lisäksi v. 1649 mustan kuluneen samettikasukan, jonka selässä oli leveä kultaristi. Sama pariskunta antoi vielä v. 1652 keltaisesta ja punaisesta taftista valmistetun alttarivaatteen.

V. 1654 muuan Villilästä kotoisin oleva Juha antoi äitinsä hautapaikan maksuksi mustan paarivaatteen. Salon kylässä asuva Simo Paavaliinpoika lahjoitti v. 1694 punaista verkkaa alttarinkaiteen peitteeksi. V. 1708 laadittu kalustokirja luettelee yllä mainittujen vaatekappaleiden lisäksi sinisestä trip-kankaasta tehdyn kasukan, jonka koristeena oli keltainen risti, sekä vihreän taftikasukan, johon oli ommeltu punainen, kukkakuviainen risti. Alttarivaatteita sanotaan vanhoiksi. Toinen oli brokadia, toinen valkoista flandrilaista villaa (»flammesk»). Messupaidan oli lahjoittanut neitsyt Maria Birclenia v. 1698 (vv. 1675–1727 oli Birclenius-

sukuun kuuluvia pappeja Salon kappalaisina). Kirkossa oli myös vanha haavi. — V. 1713 ryöstettiin alttarivaatteet (M. Juva s. 136). 1700-luvun kalustoluetteloissa mainitaan lisäksi seuraavat tekstiilit: Katriina Gallen (Juhana Gallen ja Margareeta Munckin tytär) v. 1735 lahjoittama, suomalaisesta pellavakan-kaasta valmistettu messupaita, jonka kaulus ja kalvosimet olivat pitsiä, Joensuun kartanon omistajan (vv. 1699–1746), eversti ja vapaaherra Krister Hornin v. 1738 lahjoittama sininen damastikasukka, jonka koristeena oli valkoinen risti, saman Krister Hornin lesken Regina Sjöblad in v. 1747 lahjoittama, hollantilaisesta pellavasta tehty messupaita, majoitusmestari Röntten (?) lesken Anna Maria Rosenbergin v. 1745 lahjoittama, punaisesta silkistä ommeltu haavi, jonka koristeena oli keltainen nyöri ja tupsu, kauppalai-vaan- kapteeni H. J. Wittfoothin v. 1758 antama kalkkiliina, jossa oli valkoinen silkkipohja ja erivärisillä silkki- langoilla kirjotut ruusut. Lopuksi mainitaan v. 1771 Turusta ostettu musta satiinikasukka, jonka koristeeksi ommeltiin valkoinen silkikankainen risti.

Valaisimet

Uudessa kirkossa on vielä käytössä kaksi vaskista pallokruunua, toinen peräisin v:lta 1638 ja toinen v:lta 1776, sekä vv. 1637 ja 1749 lahjoitetut vaskiset ja messinkipeltiset kynttilänjalat. Ks. s. 36-37.

HÄVINNEET VALAISIMET. V. 1626 mainitaan kuusihaarainen rautakruunu, joka myöhemmin on hävinnyt, samoin kuin v. 1749 mainittu pieni, tinainen kynttilänjalka ja v. 1792 mainitut puiset, maalatut kynttilänjalat (kal.).

Hautausmuistot

Kappalainen Eerik Salovius (1728–40) rakennutti alttarin eteen muurihaudan, josta myöhemmin tuli kirkon papinhauta (tark.). Muista muurihaudoista ei ole säilynyt tietoja. V. 1804 ei enää haudattu kirkkoon (tark.).

HORN-SUVUN HAUTAKAPPELI, kirkon entinen asehuone, mainittiin sivulla 19. Varelius kertoo kappelin hävityksestä, joka tapahtui kirkon purkamisen yhteydessä. Arkkujen joukossa oli ollut yksi kaksinkertainen, jonka sisäarkku oli tammea, päällimmäinen osa honkaa; arkku oli päällystetty veralla ja koristettu »isoilla puustavilla». Arkun neljästä metallijalasta valmistettiin uuden kirkon viirien nupit. Lisäksi mainitaan mm. kaksi tammiarkkua, joissa kummassakin lepäsi naispuolisen vainajan ruumis,

toinen oli puettu valkoiseen silkkiin, toinen mustaan, »kananvarpaan muotoisilla viivas-toilla kirjavoituun» pukuun. »Oli kultakäädyt-kin yhden miehen kaulassa ja niissä riippuva koristus.» Arkut olivat maalaamattomat.

HAARNISKA JA KYPÄRÄ (kuvat 18—19), nykyään KM n:o 1621. Varukset olivat riippuneet hauta-kappelissa ja ovat perimätiedon mukaan kuuluneet Kärkän v. 1671 kuolleenlele omistajalle, asessori ja vapaaherra Mauri Kristerinpoika Hornille. Asepuku on ns. puolihaarniska, johon kuuluvat rinta- ja selkähaarniska sekä niihin

kiinnitetyt, lukuisista pikkulevyistä kootut olka- ja käsivarukset sekä vatsa-, lantio-, reisi- ynnä polvivarukset. Kuvassa näkyvät sääri- ja jalkavarukset eivät kuulu asepukuun. Samoin on kypärä liitetty siihen vasta Kansallismuseossa. Kuvassa 19 näkyvä kypärä lieene sen sijaan kuulunut asepukuun. Se on harvinaisen kookas silmikkokypärä kaulakappaleineen, takaraivon kopassa on korkea haarake. Asepuku ja kypärä ovat mustaksi maalattua rautapeltiä.

VAAKUNAT ovat hävinneet. Vielä v. 1804 niitä oli 18 kappaletta, yksi luultavasti Vaasa-suvun (tark.).

18. VAPAAHERRA MAURI KRISTERINPOIKA HORNIN HAARNISKA 1600-LUVULTA. KYPÄRÄ, SÄÄRI- JA JALKAVARUKSET EIVÄT KUULU HAARNISKAAN. KM.

Friherre Mauritz Kristersson Horns harnesk från 1600-talet. Hjälmens samt ben- och fotskyddens höra icke till harnesket. NM.

19. MAURI KRISTERINPOIKA HORNIN RAUTAPELTINEN KYPÄRÄ. KM.

Mauritz Kristersson Horns hjälm av järnplåt. NM.

Kellot

Kahta P. Annan kappelikirkon kelloa käytetään Salo-Uskelan uudessa kirkossa, ks. s. 38.

Ensimmäinen maininta Salon kirkon kelloista on v:lta 1636, jolloin ostettiin nahkaa kellon kieleen (tilit).

V. 1667 nostettiin tapuliin Mauri Kristerinpoika Hornin lahjoittama kello. Nämä kaksi kelloa oli uusittava v. 1687, ja työn suoritti turkulainen kellonvalaja Martti Myck (toimi Turussa vv. 1682—92). Kellot ryöstettiin isonvihan aikana v. 1713 (M. Juva s. 136).

Kun rauha oli solmittu, Teijon omistajan, maaherra Lauritsa Creutzin leski, kreivitär Hedvig Eleonoora Stenbock lahjoitti rautaisen kellon, joka oli valettu Teijossa v. 1694 (kal.). Tämä kello lahjoitettiin v. 1741 Muurlan saarnahuoneeseen, ks. s. 118. Henkirakuunarykmentin luutnantti, vapaaherra Kustaa Horn (luultavasti v. 1757 everstinä kuollut Kustaa Arvidinpoika) lahjoitti v. 1725 pienen vaskikellon, joka halkesi v. 1749, kun sitä soitettiin liian väkivaltaisesti luutnantti Fockin kahden lapsen hautajaisissa (pöytä.). Sen uusi jonkin verran suuremmaksi tukholmalainen Gerhard Meyer (ks. s. 38) jo samana vuonna. V. 1872 talollinen Kustaa Paselius-Haali osti tämän kellon lahjoittaakseen sen Kuusjoen kirkkoon, ks. s. 105.

Sekalaista

Tuntilasi mainitaan ensimmäisen kerran v. 1676, *häpeäpenkki* v. 1687. Sakaristoon hankittiin v. 1692 penkit ja pöytä ja v. 1749 tilattiin sotamies Kaarle Örniltä nojatuoli.

V. 1708 laadittu kalustoluettelo mainitsee pienen *rippikellon*, joka isonvihan aikana vietiin Venäjälle, pari arkkua ja paarit. Uusi *jalkapuu* mainitaan v. 1712. Vv. 1725 ja 1739 Perttulan rakuuna Simo Lindgren valmisti uudet paarit ja sama tekijä veisti v. 1756 *aurinkokellon* uuden jalustan.

V. 1731 Salon kappeliseurakunta joutui maksamaan osansa emä- ja kappeliseurakuntien yhteisesti ostamasta *öylättiraudasta*, eli kolme taalaria.

V. 1753 ostettiin *numerotaulu*, jonka maalasi turkulainen kirkkomaalari Joonas Bergman. Pitäjänpuuseppä, Järvisen Yrjö Jaakonpoika teki v. 1775 neliosaisen arkun, jonka helat valmisti pitäjänseppä Juha Sipinpoika.

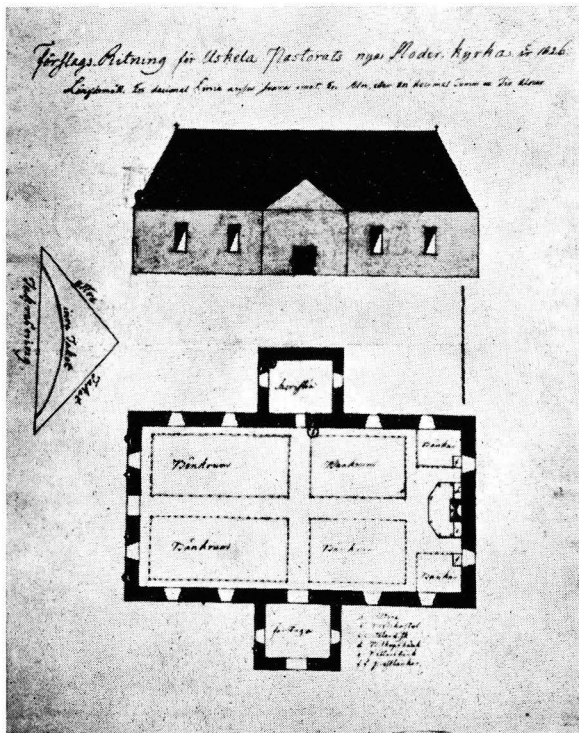
Salo–Uskelan nykyinen kirkko

RAKENNUS- SUUNNITELMAT

Kun P. Annan kappelikirkossa suoritettiin katselmus v. 1795, otettiin samalla jälleen käsiteltäväksi uuden kirkon rakentaminen. Kirkon vastaisesta paikasta käytiin vilkas keskustelu (pöytä.). Kirkon koillispuolella oleva korkea

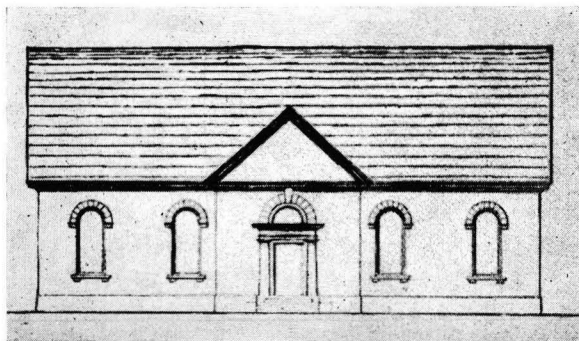
mäki todettiin sopivaksi; sille rakennettavasta kirkosta tulisi seudun kaunistus ja kallio oli lisäksi luonnollinen ja hyvä perustus. Kirkkoherra J. Mallénin jo silloin toimittama uuden kirkon luonnos ei ole säilynyt; sen kustannusarvion loppusumma nousi 4000:een taalariin (pöytä.). Katselmusoikeus kehoitti seurakuntalaisia rakentamaan uuden kirkon, eikä Perttelin seurakuntalaisten Turun tuomiokapitulille osoittamaa anomusta saada käyttää Perttelin kappelikirkkoa emäkirkkona hyväksytty. Eri mielipiteitä oli vaikeaa sovittaa, valituksia tulvi jatkuvasti sekä salolaisten, uskelalaisten että pertteliläisten taholta. V. 1822 ehdotettiin uuden kirkon paikaksi ns. Kirkonkiveä Tupurin torpan läheisyydessä (pöytä.). Vasta v. 1825 saatiin aikaan ratkaiseva päätös uuden kirkon pystyttämisestä samana vuonna kuin Uskelan ja Salon seurakunnat oli määrätty yhdistettäväksi. Kirkko rakennettiin lopulta ensin ehdotetun mäen huipulle.

Kirkkoherra, professori Kustaa Renvall laati v. 1826 uuden kirkon piirustukset; tämä kirkko oli tarkoitettu peräti 1500 hengelle (pöytä.). Renvallin luonnos, joka lähetettiin Intendenttikonttoriin, on tallella (kuva 20). Jos sitä olisi noudatettu, kirkosta olisi tullut yksinkertainen,

20. KIRKKOHERRA KUSTAA RENVALLIN V. 1826 LAATIMA KIRKKOEHDOTUS.

Kyrkoherde Gustaf Renvalls förslag till ny kyrka av år 1826.

21. C. L. ENGELIN v. 1827 LAATIMA KIRKKOEHDOTUS.
C. L. Engels kyrkoförslag av år 1827.

yksiläivainen pitkäkirkko, johon liittyivät runkokuonetta matalammat ja kapeammat kylkiäiset. Päädyt ovat piirroksessa aumatut, välikattona on laakea lautainen tynnyriholvi, ovi- ja ikkuna-aukot ovat suorapäätteiset. IK ei hyväksynyt tätä piirustusta sellaisenaan, vaan C. L. Engel laati sen pohjalta uuden ehdotuksen v. 1827. Seurakuntalaisten käsityksen mukaan Engelin ehdottama kirkko oli kuitenkin sekä liian lyhyt että kapea, sakariston ja asehuoneen ovet eivät, kuten toivottiin, olleet toisiaan vastapäätä ja parvet rumensivat tarpeettoman paljon kirkkokuonetta; muihinkin yksityiskohtiin oltiin tyytymättömiä (pöytäk.). Engel toimitti seuraavana vuonna toiset piirustukset (kuva 21), ja tämän ehdotuksen seurakunta hyväksyi. Valmiissa rakennuksessa on kuitenkin piirustuksista poikkeava pääty ja muurinaukkojen kehystykset on yksinkertaistettu.

KIRKKOTARHA

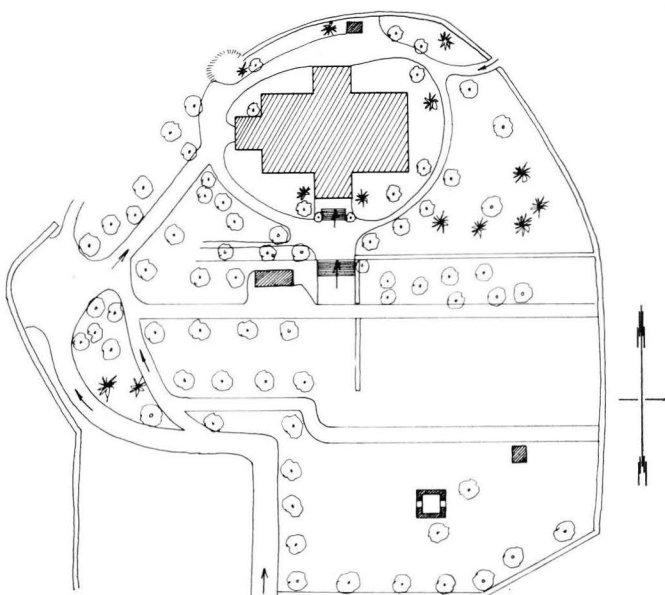
Koska kirkko sijaitsee korkean mäen huipulla, ei sen ympärille voitu järjestää hautausmaaksi sopivaa kirkkotarhaa. Vanhaa kirkkotarhaa oli siis jatkuvasti käytettävä. Sitä laajennettiin useaan otteeseen 1800-luvulla, etenkin 1860 ja 1870-luvuilla huomattavasti etelään ja v. 1894 koilliseen. Laajennuksien yhteydessä se ympäröitiin uudella kiviaidalla; työtä johti vv. 1865–66 muurarimestari P. Lind (tilit). 1900-luvulla on koko kirkkomäki pengerretty ja järjestetty puistomaiseksi kirkkotarhaksi, jonka kirkon etelä- ja kaakkoispuolella olevaa osaa käytetään hautausmaana.

Itse kirkkoa ympäröi halkaistuista kivistä ladottu aita, jonka koillisosa lienee peräisin 1800-

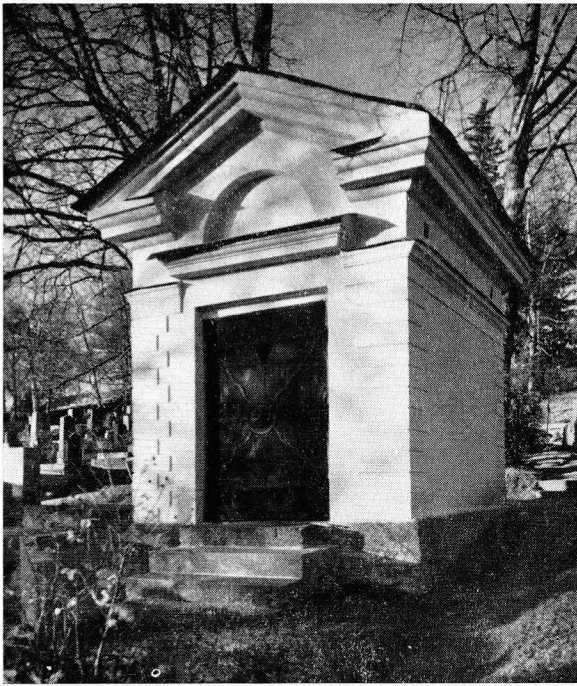
luvun puolivälistä. Koilliskulmassa on porttiauikko kahden tukevan graniittipilarin välissä; pilareissa on peltiset pyramidikatot sekä koristeena rapattu ristikomero. Hautausmaalle johtavat leveät graniittiportaavat. Hautausmaan ympärillä on valikoiduista kivistä ladottu aita, jonka eteläosassa on graniittipylväiden kehystämä porttiauikko.

1800-luvun laajennuksien yhteydessä mainitaan mm. sorvari Sjöblomin valmistaneen v. 1833 uusien veräjien nupit sekä puuseppä Efraim Caireniuksen muut »koristeet» (tilit). V. 1848 teki puuseppä Lindström uudet veräjät, ja porttiauikkojen tiilestä muuratut pilarit katettiin v. 1850 pellillä. Maantien vastainen aita on pitäjänmuurarin G. A. Lindroosin rakentama. *Sankarihauta* ks. s. 19. Kirkon eteläpuolella, alempana mäellä on iso graniittinen vapaussodan kaatuneiden *muistopatsas*. Lännempänä on v. 1954 pystytetty Karjalaan jääneiden vainajien *muistopatsas*.

RUUMISHUONE (kuva 23) on rakennettu (saman aikaisesti kuin itse kirkko?) kirkon kaakkoispuolelle. Se on pohjaltaan neliömäinen, tiilestä muurattu uusklassinen rakennus, jonka seinäpinnat on rapattu ja maalattu keltaisiksi; satulakatto on peltiä. Rakennuksen kulmia on käsitelty rustiikkana, ja näiden rustiikkapilasterien yläpuolella kulkee seinää jäsentelevä vaakasuora, profiloitu lista. Katonräystääs on voimakkaasti profiloitu. Eteläpäädyssä on suora-

22. SALO-USKELAN KIRKON ASEMAPIIRROS, 1:2000.
Situationsplan över Salo-Uskela kyrka, 1:2000.

23. RUUMISHUONE.
Bårhus.

päätteinen oviaukko, jossa on koristeellinen peltinen ovilevy; päädyn yläosassa on profiloitua vaakasuoran listan yläpuolella puoliympyrän muotoinen komero. Mainittakoon tässä yhteydessä, että v. 1830

suoritetun uudistuksen yhteydessä hautausmaahan muuttivat. Aikaisemmin oli kelloja ruvettu soittamaan, kun Kuusjoen Kaivolasta ja Karttulasta saapuvat ruumissaattueet ehtivät Kärin ratsutilan kohdalle, mutta tämä tapa kiellettiin nyt, koska se vaati liian paljon aikaa (pöytä.).

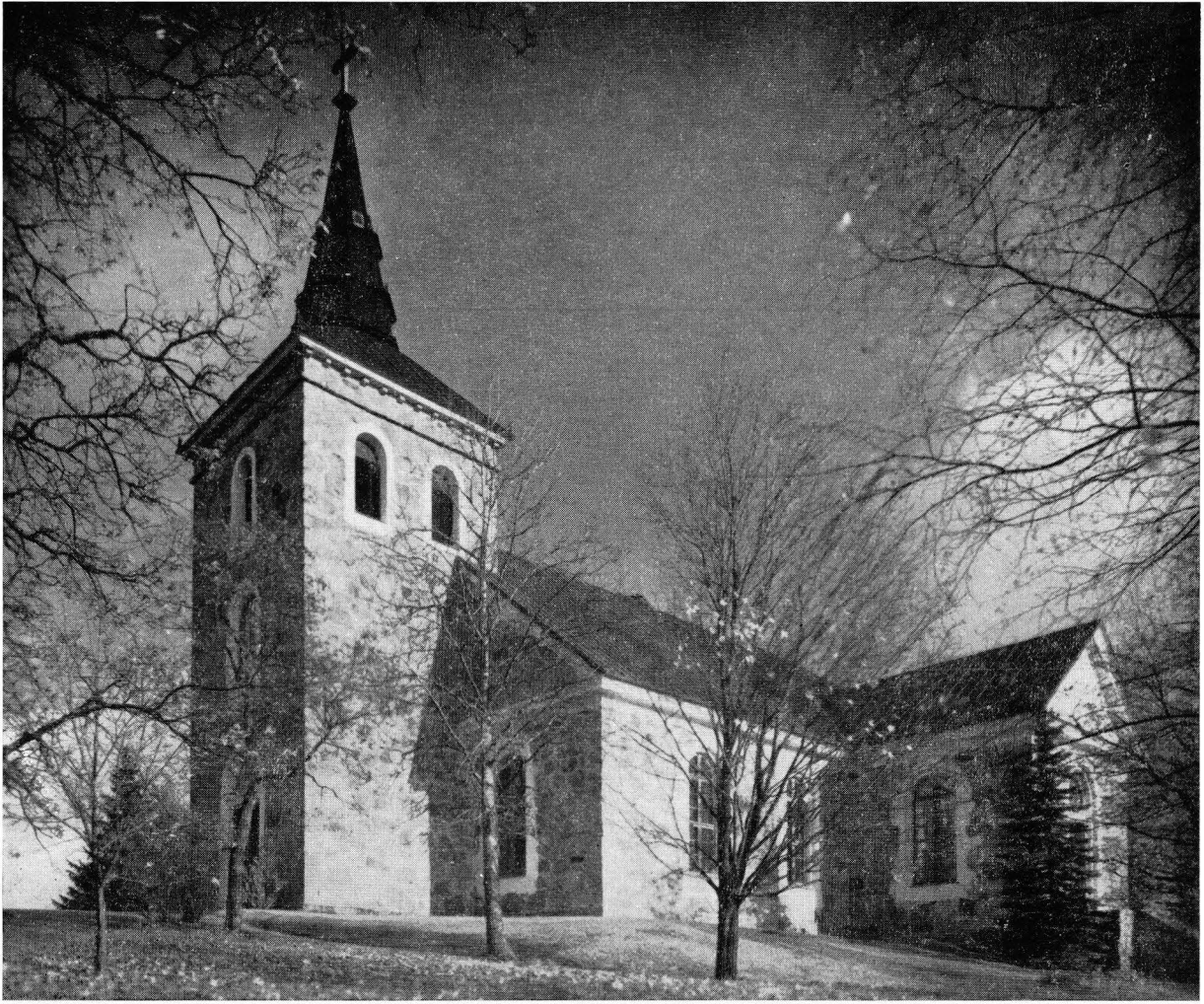
Uusi hautausmaa järjestettiin v. 1910 ns. Helisennummelle, joka on n. 3 km kirkosta Perniöön päin. V. 1938 sitä laajennettiin. Hautausmaalle on rakennettu yksinkertainen ruumishuone ja v. 1964 siunauskappeli Eero Eerikäisen piirustusten mukaan.

KIRKKO

Kirkon rakennusmestariksi otettiin ensin lohjalainen A. M. Tolpo, joka ei kuitenkaan pystynyt antamaan vaadittuja takuita, tämän jälkeen käännettiin C. L. Engelin ehdotuksesta helsinkiläisen muurarien ammattikunnan vanhimman H. Andstenin puoleen. Puuseppä Efraim Caireniuksen osalle tulivat kaikki puutyöt. Kiveä saatiin osaksi vanhan kirkon muureista ja tiilet Kärkän tiilitehtaalta. Rakennustöiden kestäessä oli käytävä sunnuntaisin Muurlan kirkossa. Uusi kirkko valmistui v. 1832. Salo-

24. KIRKKO IDÄSTÄ.
Kyrkan från öster.

25. SALO-USKELAN KIRKKO LOUNAASTA.
Salo-Uskela kyrka från sydväst.

Uskelan kirkko (kuvat 24–28) on harmaakivestä rakennettu yksilaivainen pitkäkirkko, jonka sivuseiniin liittyvät runkokuonetta kapeampi ja matalampi sakaristo ja asehuone. Rakennuksessa on uusklassisen tyylin piirteitä. Verraten loivan satulakaton itäpää on aumattu. Länsipäätyyn liittyy v. 1860 rakennettu torni. Sakariston alla on kellari.

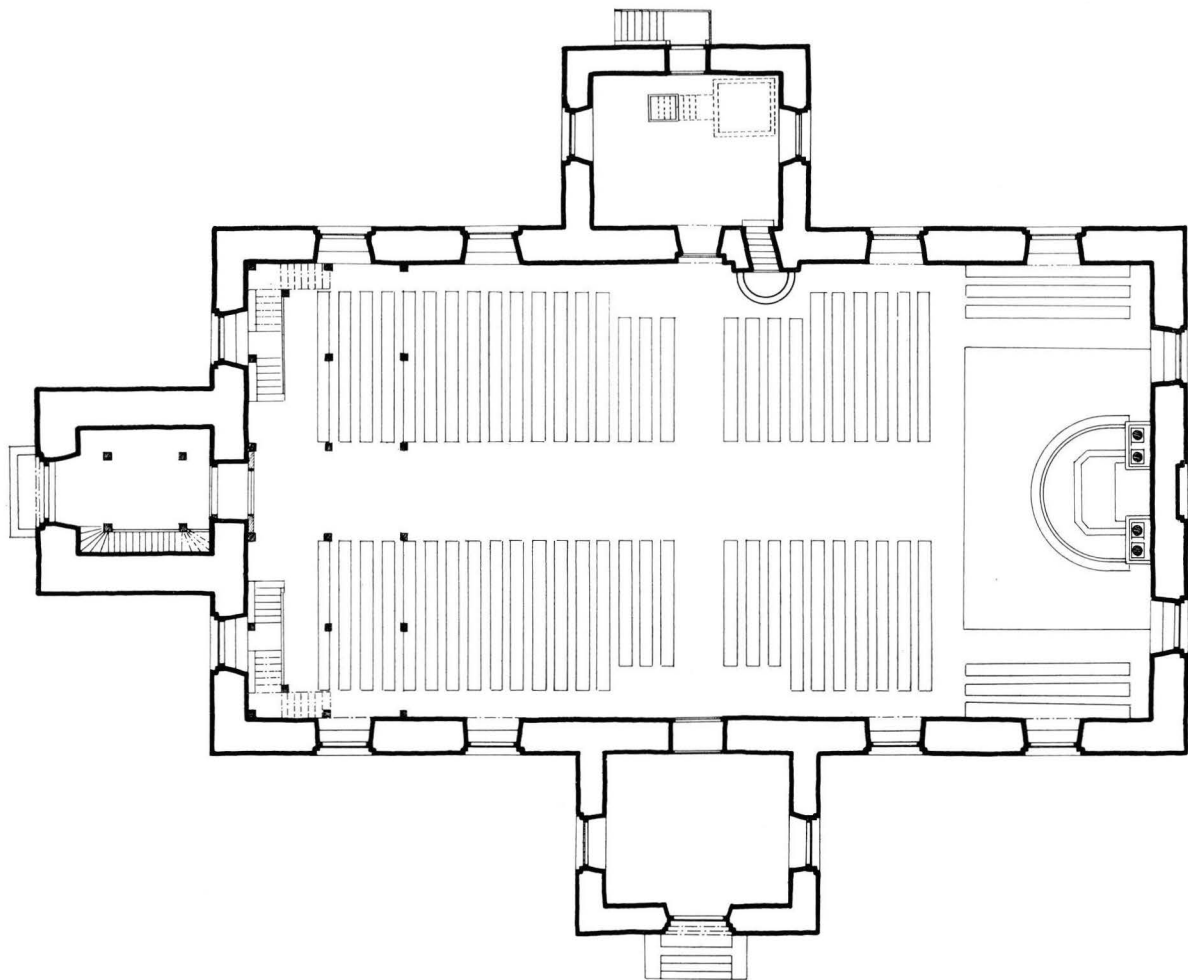
RUNKOHUONE. Sivuseinien pituus on 38,50 m, korkeus vaihtelee maaston kaltevuudesta johtuen 7,40 m:stä 8 m:iin. Päätyjen leveys on 21 m ja länsipäädyn korkeus 16,50 m. Muurin paksuus on 1,50 m. Muurit on rakennettu isokoisista harmaakivistä loivalle ulkonevalle sokkelille. Räystäs muodostaa voimakkaasti profiloituneen listan, joka jatkuu länsipäädyssä vaakasuorana erottaen päätykolmion muusta päädyestä.

VESIKATTO on aumattu itäpäästä. Katon kal-

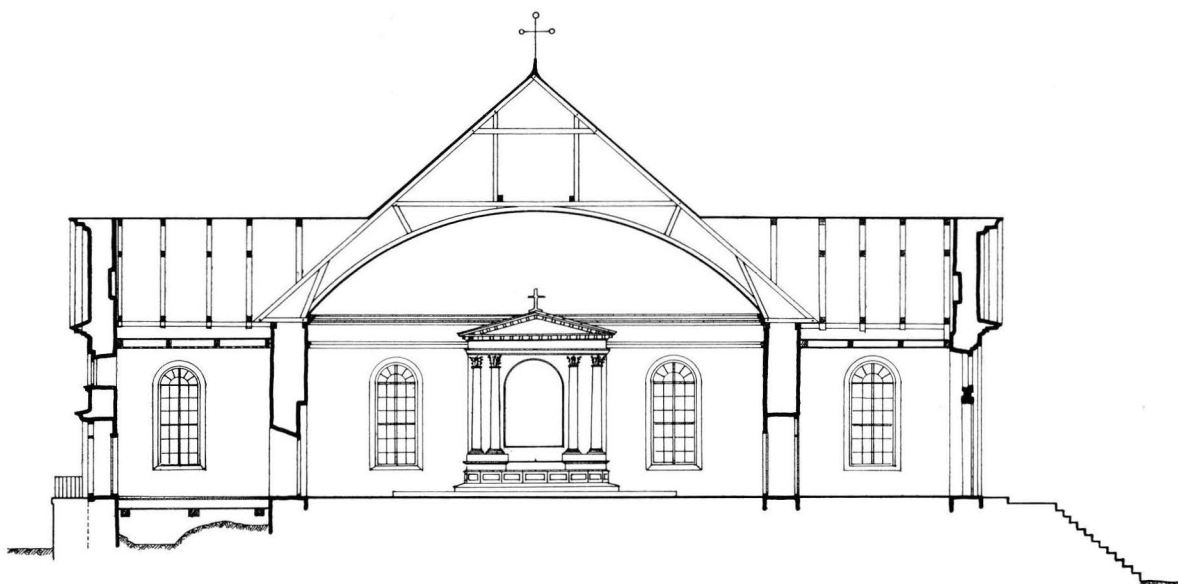
tevuus on loiva, kattokulma on n. 90°. Alkuaan katto peitettiin puuseppä Caireniuksen valmistamalla honkapaanuilla (pöytäk.), mutta v. 1890 ne korvattiin mustaksi maalatulla pellillä. Katonharjan itäpäässä on ristiviiri.

OVET JA IKKUNAT. Runkokuoneessa on kolme pyörökaarista oviaukkoa, jotka johtavat torniin, asehuoneeseen ja sakaristoon, lisäksi pohjoisseinässä on saarnastuoliin johtava oviaukko. Ikkunat ovat samoin pyörökaarisia. IK:n piirustuksessa esiintyvää kehyslistaa ja kaartaa kehystävää rustiikkaa ei ole toteutettu, vaan on tyydytty yksinkertaiseen rapattuun profiliin. Itäpäädyn ulkopinnassa on ikkunoiden välissä ikkunan muotoinen, rapattu komero.

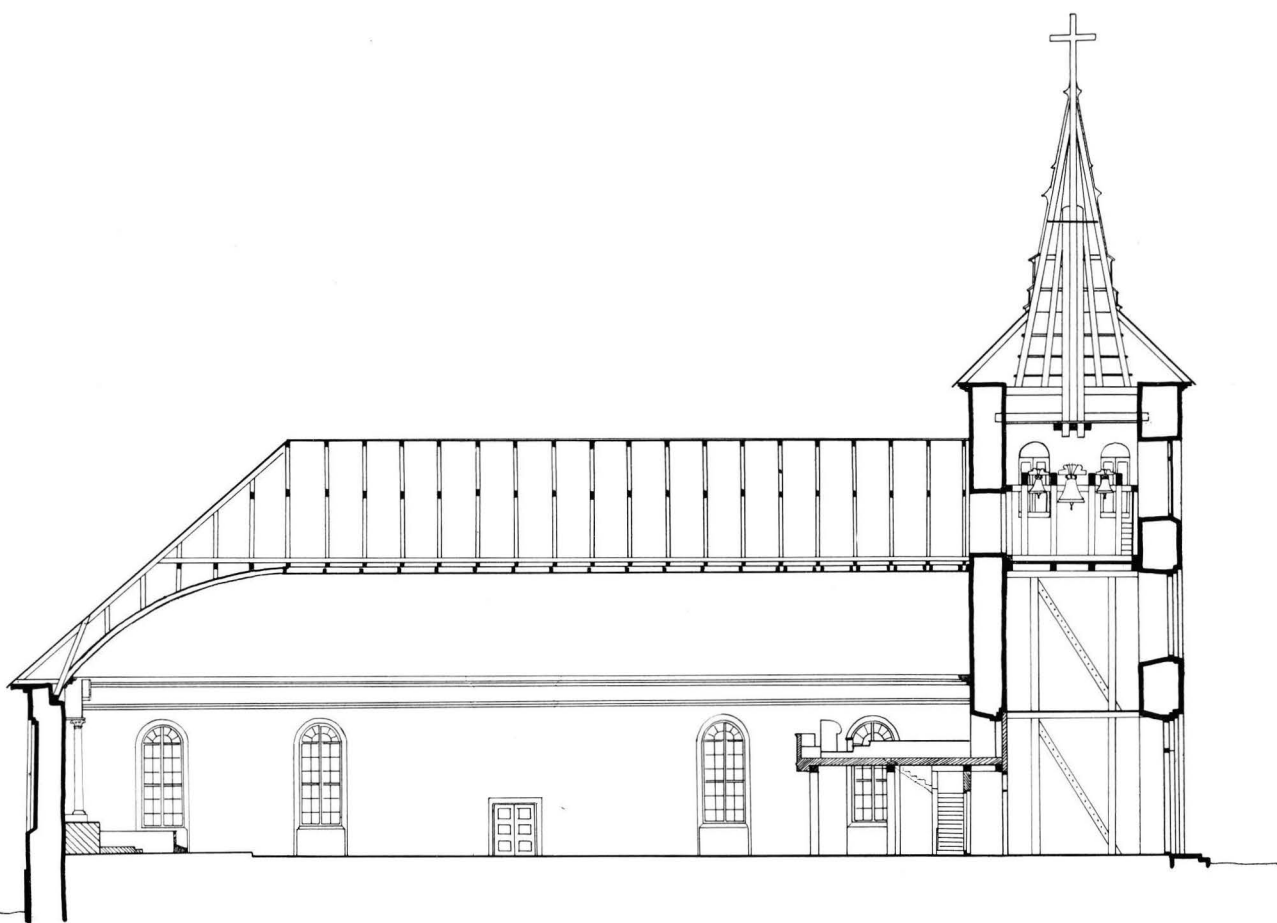
SISUSTA (kuva 30). Kirkkosali maalattiin alkuaan empiresävyiseksi, vaalean kellertäväksi, lautainen holvattu välikatto maalattiin siniseksi tähtitaivaaksi. Työn suoritti pitäjänmaalari

26. KIRKON POHJAPIIRROS, 1:300.
Plan av kyrkan, 1:300.

27. KIRKON ITÄSUUNTAINEN POIKITTAISLEIKKAUS, 1:300.
Tvärssnitt av kyrkan mot öster, 1:300.

28. KIRKON ETELÄSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS, 1:300.
Längdsnitt av kyrkan mot söder, 1:300.

Nordman (pöytä.). Tämä kokonaisuus hävisi vv. 1890—91, jolloin kirkko korjattiin sisältä uunilämmityksen asentamisen yhteydessä. Välikatto koristettiin tummilla listoilla ja paperoitiin tähtikuvioisella paperilla, ja katonreunaan maalattiin kaaviokukkanauha. V. 1932 johti kirkon korjausta arkkitehti Kauno S. Kallio, jonka ehdottama väritys oli 1920- ja 1930-luvuille ominainen viileä sinisenvihreä ja harmaa. Samalla kirkkosalin länsipään välikatto muutettiin nykyiseen asuunsa; se oli alkuaan ollut aumattu samalla tavalla kuin kuorin välikatto.

V. 1955 kirkkoon asennettiin sähkölämmitys, missä yhteydessä oli taas suoritettava sisäkorjaus. Arkkitehti P. Bernouilli-Vesterältä hankittiin korjaus ehdotus, jota suurin piirtein seurattiin, vaikka arkkitehti itse luopui tehtävästä. Työ toteutettiin Muinaistieteellisen toimikunnan (arkkitehti P. Riihimäen) valvonnan alaisena. Sisusta on nyt jälleen empiresävyinen: seinät beige-väriset ja holvi vaalean sininen.

Vanha lautainen lattia laskettiin uudestaan kalkkiahiekkatiilestä; kuorin lattia on askelmaa korkeammalla. Kirkkosalin tekemä kokonaisvaikutus on ilmava ja harmoninen.

SAKARISTO (kuva 29) ja ASEHUONE, jotka on rakennettu vastakkain runkokuoneen sivuseinien keskikohdalle, ovat yhtä suuret. Sivuseinien ulkopituus on 7,50 m, päädyn leveys 9,50 m ja sen korkeus 11,10 m. Runkokuoneen räystääslista jatkuu kylkiäistenkin päätyjen poikki; päätykolmiot ovat sileiksi rapatut. Sivuseinissä on samanlaiset pyörökaariset ikkunat kuin runkokuoneessa, mutta sakariston päädyssä olleen ikkunan paikalle on v. 1955 puhkaistu suorapäätteinen ovi, jonka yläpuolelle on jätetty vanhan ikkunan yläosa. Kirkon pääovi on asehuoneen eteläseinässä. Engelin piirustuksessa olevat pylväät ja uusklassinen listoitus on jätetty toteuttamatta. Kehyksenä ovat yksinkertaiset, valkoisiksi rapatut pykälät. Oviaukko on suorapäätteinen, mutta sen ylälistan yläpuolelle on sovitettu samaan kehykseen pyörökaarinen ik-

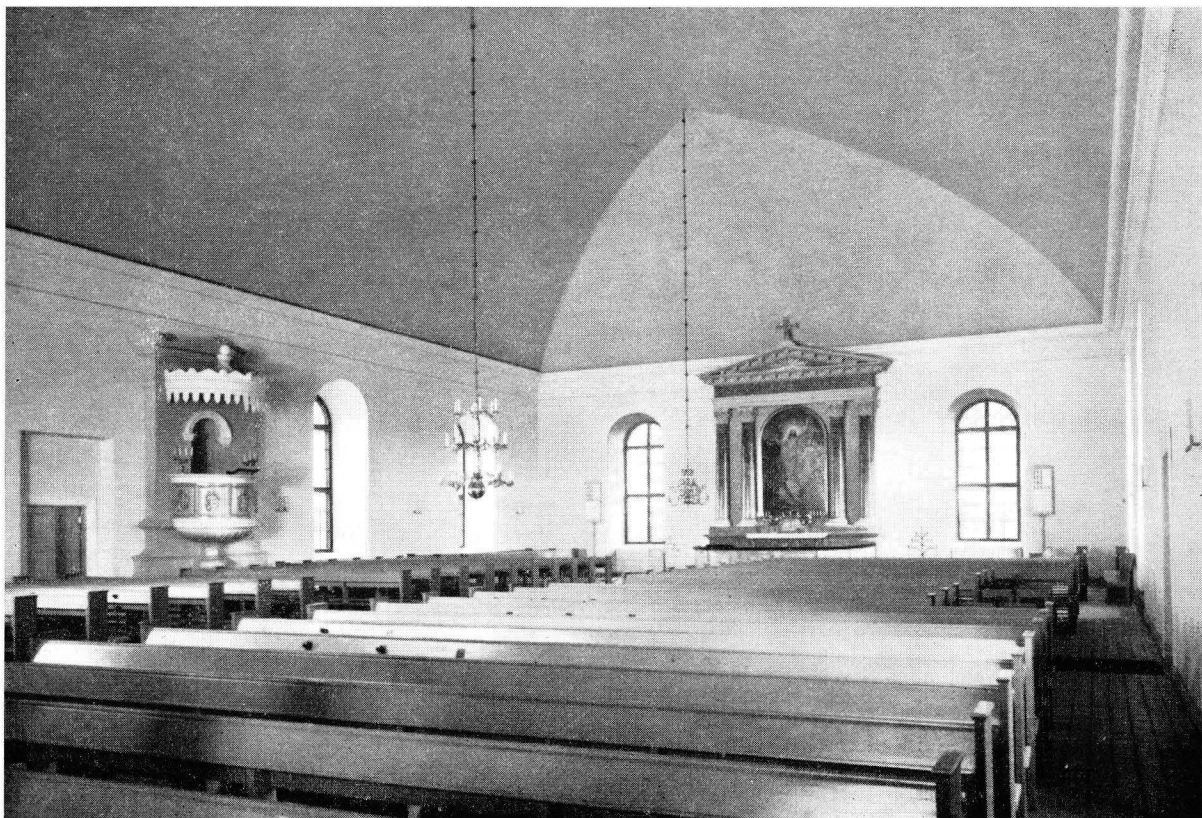

29. SAKARISTO.
Sakristian.

kuna. Tukeva ovilevy on paneloitu ulkoa vino-
laudoilla.

Kylkiäisten välikattona on vaakasuora lauta-
katto, lattiat on v. 1955 laskettu kalkkiahieka-
tiilestä.

TORNI rakennettiin kirkon länsipäähän vasta
v. 1860, vaikka lääninarkkitehti P. J. Gylichiltä
oli tosin hankittu piirustukset jo v. 1848 (pöy-
täk.). Harmaakivistä muurattu torninjalka on
pohjaltaan neliömäinen ja nousee runkokuo-
neen katonharjan yläpuolelle. Sen itämuuri-
na on runkokuoneen länsimuuri. Tornin sei-
nien ulkopituus on 7,90 m, niiden korkeus 19 m.
Ne on rakennettu samanlaisen sokkelin varaan
kuin kirkkorakennuksen muutkin osat. Seinien
yläosan koristeena on räystään alapuolella
kulkeva vaakasuora lista ja profiloidussa räys-
täässä on harva hammastus. Räystään ylä-
puolelta kohoaa pelltetty, loivahko pyramidi-
katto, joka nousee keskeltä uusgoottiseksi, ristiin
päättäväksi huipuksi; uusklassista tyyliä sitä
vastoin edustavat pyramidikaton kulmissa ole-
vat akroteriot.

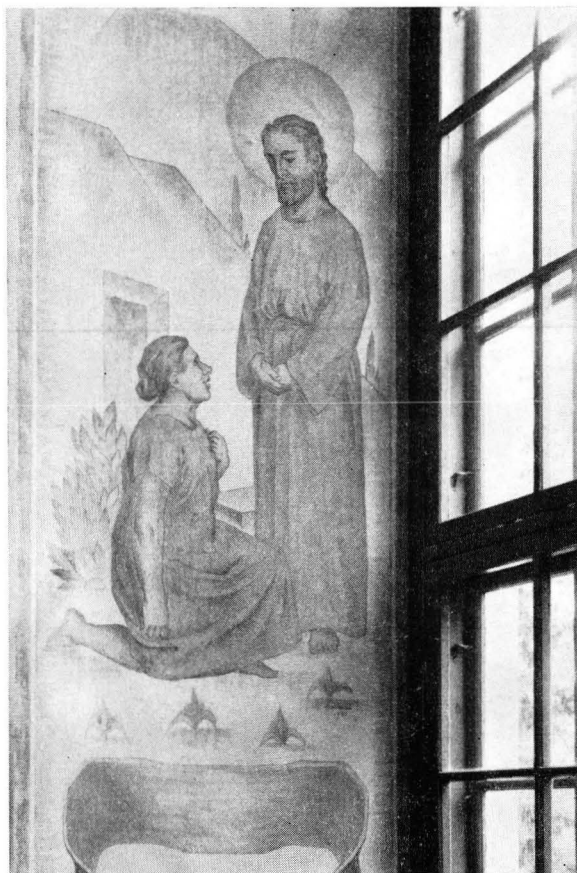
30. ITÄSUUNTAINEN SISÄKUVA.
Interiör mot öster.

Tornin ulko-ovi on samanmuotoinen kuin asehuoneen pääovi, ikkunat noudattavat kirkkorakennuksen ikkunanmuotoa ja yläkerran jonkin verran ikkunoita kapeammat ääniaukot ovat myös pyörökaariset sekä valkoisen rappauskehyksen ympäröimät; mitään pykälöintiä ei ole.

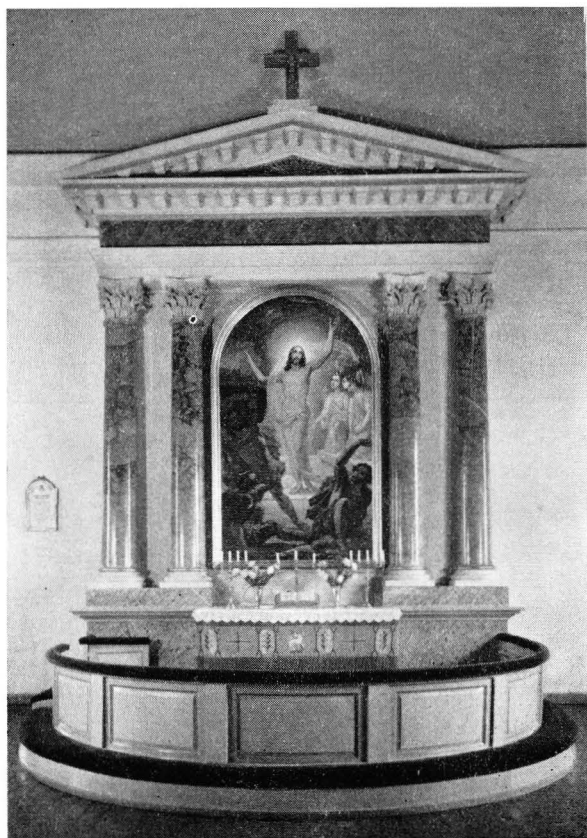
Tornista pääsee runkokuoneen ullakolle.

Kalkkimaalaukset

Kuori-ikkunoiden pieliin on taiteilija Toivo Lehtinen maalannut v. 1932 raamatunaiheiset sommitelmat: pohjoisikkunassa ovat ristin kanto sekä Pietarin pelastuminen hukkumasta, ylinnä Jumalan silmä, eteläikkunassa Jeesus siunaa lapsia sekä Maria Magdaleenan ja Kristuksen kohtaaminen ylösnousemuksen jälkeen (kuva 32), ylinnä Pyhän Hengen kyyhkynen.

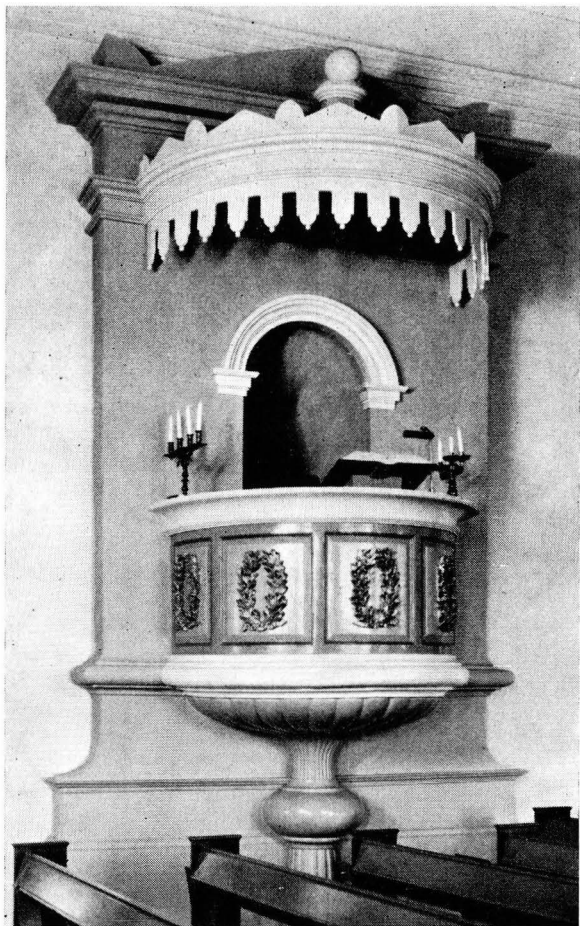
32. TAITEILIJA TOIVO LEHTISEN V. 1932 MAALAAMA SOMMITELMA KUORIN ETELÄIKKUNAN PIELESSÄ.
Komposition av konstnären Toivo Lehtinen 1932, i korets sydfönster.

31. A. W. ARPPEN N. V. 1830 SUUNNITTELEMA
ALTARILAITE.
Altaruppsats, A. W. Arppe ca 1830.

Kiinteä sisustus

1830-luvulla hankitun sisustuksen puutyöt teki Efraim Cairenius, kipsityöt helsinkiläinen Nikolai Korastileff (tilit). Vv. 1890, 1932 ja 1955 suoritettujen sisäkorjauksien yhteydessä (ks. s. 29) maalattiin myös kiinteä sisustus. V. 1890 hankittiin *kamiinat* (sakaristossa oli jo muurari Lindroosin v. 1852 pystyttämä kaakeliuuni). V. 1955 hankittiin *sähkölämmityslaitteet*. Kirkossa on *sähkövalo* (vanhoissa kruunuissa ja kynttilänjaloissa sekä uusissa seinäkyntteliköissä). **ALTARI** (kuva 31), puuta. Sen ympärillä on uusklassinen **ALTARINKEHYSTYS**, joka on A. W. Arppen suunnittelema (pöytäk.). Sokkelin päällä seisovat, parittaiset korinttilaispylväät kannattavat palkistoa ja loivaa, hammastuksen koristamaa päätyotsikkoo, jonka kolmioon on sovitettu kullattu sädekimppu, päädyn yläpuolella kohoaa krusifiksi. Väritys: punainen

33. V. 1832 VALMISTUNUT SAARNASTUOLI.
Predikstolen från år 1832.

marmorointi, valkoinen ja kulta, uusittu v. 1955. — Alttarilaitteen valmistamisesta kerrotaan pöytäkirjoissa, että pylväät aiottiin muurata tiilestä, mutta muototiilten saaminen osoitautui mahdottomaksi, minkä vuoksi oli tyydyttävä puuhun.

ALTARITAUHU on sovitettu edellä kuvattuun kehykseen. Kankaalle tehty öljymaalauk, signeeraus »R. W. Ekman pinx. 1849.» Aiheena on ylösnousemus. Pyörökaarinen, kullattu kehys. Leveys 205 cm.

ALTARINKAIDE, puoliympyrän muotoinen, umpinainen, koristeena yksinkertaiset peilit. Värit (v:lta 1955) harmaa ja valkoinen. Kaiteen eteen v. 1932 tehty avonainen rintamus poistettiin v. 1955.

SAARNASTUOLI (kuva 33), tehty pian kirkon valmistumisen jälkeen, mutta poiketen Arppen piirustuksesta, jossa runko oli kulmikas. Saarnastuoli on sakariston oven itäpuolella ja sen portaat johtavat sakariston seinän läpi. Kalkin

muotoinen, pystyurteinen jalka, puolipyöreä runko ja pallopäätteinen katos, taustana iso empiretyylinen, profiloiduilla listoilla varustettu kehystys, jonka otsikkona on loiva pääty. Tämän seinäulkoneman muuten sileää pintaa elävöittää sakariston oven pyörökaarinen, helmisauvojen koristama kehys. — Rungon peileissä on kullatut soikeat, kohokuvioiset laakeriseppeleet. Värit (v:lta 1955) valkoinen, harmaa ja kulta.

PARVI rakennettiin kirkkosalin länsipäähän vasta v. 1873. Sitä kannattavat uusgoottiseen tyyliin fasetoituneet pilarit. Yksinkertaisten peilien koristama rintamus ulkonee keskeltä. Taiteilija Toivo Lehtinen on v. 1932 koristanut osan peileistä pastellisävyisillä maalauksilla, joiden aiheet on otettu Jeesuksen vertauksista.

— IK:n piirustus v:lta 1827 ehdotti parvien rakentamista myös pitkin sivuseiniä.

URUT, 33-äänikertaiset, sähköpneumaattiset. Kangasalan urkutehdas valmistanut v. 1932. Julkisivuna koristeellisesti ryhmitetyt pillit.

EDELLESET URUT hankittiin v. 1874. Ne oli rakentanut uuskaupunkilainen J. A. Zachariasen 13-äänikertaisiksi. K. G. Wickström laajensi ne v. 1904 15-äänikertaisiksi. Osia niistä säilytetään asehuoneen ullakolla. Julkisivu oli kolmijakoinen, keskiosa pyörökaarinen ja yläreunaa koristi läpikuvioinen, kullattu kasviköynnös. Värit olivat ruskea ja vaaleanvihreä. PENKIT, uusittu v. 1932, maalattu v. 1955 harmaiksi. Yksinkertaiset ja avonaiset.

Entiset penkit olivat umpinaiset ja tummiksi maalatut.

Kirkolliset astiat

KALKKI, hopeaa, kullattu sisältä ja ulkoreunasta. Kellomainen jalka, päärynämäinen solmu, sileä malja, jossa kaiverrus: »Uskelan kirkon waroilla toimitettu vuonna 1872.» Kork. 25,5 cm. Leimat: O. R. Lundgren, Turku 1872. Kalkkiin kuuluvaan LAUTASEEN on kaiverrettu sama kirjoitus. Halk. 15,7 cm. Samat leimat. PIKAREITA, 150 kpl., hopeaa. Yksinkertaiset ja sileät, solmu pallomainen. Kork. 7 cm. Leimat: Auran Kultaseppä Oy, Turku 1956.

ÖYLÄTTIRASIA (kuva 34), leimatonta hopeaa, reunat kullatut. 1600-luvun puolivälistä. Soikea ja suorasiivinen, kansi lievästi profiloitu. Kan-

nen yläpintaan on kaiverrettu Cronman-suvun vaakuna ja kirjaimet F K, jotka tarkoittavat eversti Frans Cronmania; tämän vävy Anders Rahnhielm, joka kalustokirjan mukaan lahjoitti rasian v. 1698, omisti Muurlan Kosken vv. 1706–21. Pit. 14, kork. 6,5 cm.

MATKAVÄLINEET, hopeaa. Kalkissa on kellomainen jalka, päärynämäinen solmu ja iso, sisältä ja ulkoreunasta kullattu malja. Kork. 15 cm. Leimat: O. R. Lundgren; vuosi- ja kaupunginleimat puuttuvat. Lautanen on päältä kullattu, sen halk. 8 cm. Samat leimat. Soikea öylättirasia, halk. 5,5 cm. Samat leimat. Ostettu v. 1845 (kal.).

34. HOPEINEN, LEIMAAMATON ÖYLÄTTIRASIA 1600-LUVUN PUOLIVÄLISTÄ.

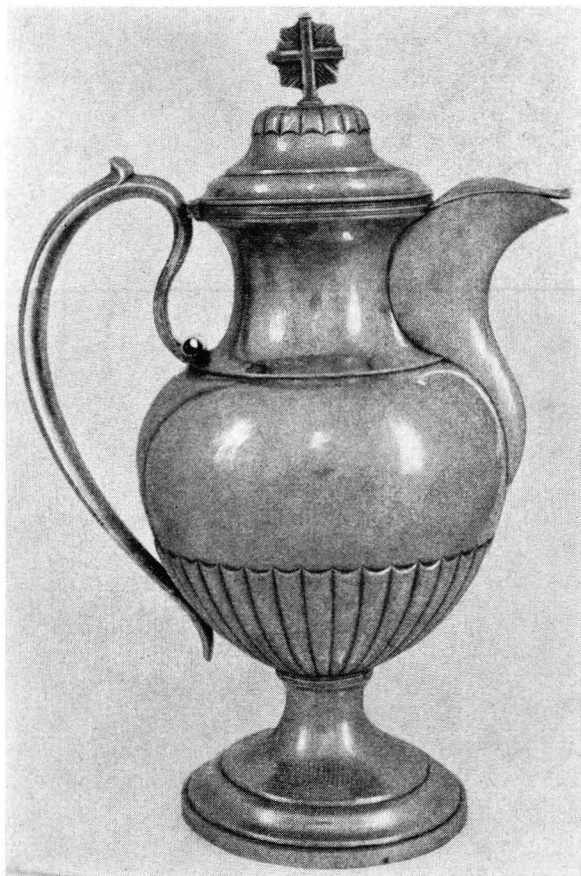
Oblatskrin av ostämplat silver, medlet av 1600-talet.

MATKAKALKKI, leimatonta hopeaa, sisältä ja ulkoreunasta kullattu. Pyöreä, reunasta porrastettu jalka, fasetoitu, ylöspäin levenevä varsi, korkea kellomainen malja. Kork. 13 cm. Hyvin huonossa kunnossa. Luultavasti ostettu v. 1813 11 taalarin hinnalla Uskelan emäkirkkoon (ks. s. 14).

VIINIKANNU, hopeaa (kuva 35). Pyöreä profiloitu jalka, munamaisen kuvun alaosassa pystykupurat, jotka toistuvat kuperassa kannessa. Leveä kannellinen nokka, kannessa plastinen säderisti. Kork. (ilman ristiä) 33,5 cm. Leimat: O. R. Lundgren, Turku 1844.

VIINIKANNU, hopeaa. Pyöreä jalka, munamainen kupu, johon on kaiverrettu Raamattu, palmunlehviä ja risti; kupera kansi. Jalan pystysyrjässä kaiverrus: »Uskelan kirkon oma», kaulassa: »Joh. 1:29». Kork. 45 cm. Leimat: Suomen Kultaseppä Oy, Turku 1912.

VIINIKANNU, uuttahopeaa. Pyöreä profiloitu jalka, päärynämäinen kupu, kannessa plastinen laa-

35. HOPEINEN VIINIKANNU. O. R. LUNDGREN, TURKU 1844.

Vinkanna av silver. O. R. Lundgren, Åbo 1844.

keriseppele ja karitsa. Kaiverrus: »Tillhörig Uskela Moder Kyrkan År 1873.» (Kuuluu Uskelan Emäkirkolle v. 1873.) Kork. 35 cm. Leimat: A. G. Dufva, NS I:00 (ehkä Ruotsin Söderhamnissa 1800-luvulla toiminut Anders Dufva?).

MATKAKALKKI (kuva 36), kolmileimaista tinaa. Korkea kellomainen jalka, profiloituneessa varressa litteäkö solmu, pieni avara malja. Kork. 16 cm. Leimat: D. Rising, Turku; vuosileima puuttuu, mutta kalustoluettelon mukaan kalkki on hankittu joskus 1700-luvun loppupuolella. **VIINIKANNU**, leimatonta tinasekoitusta, 1700-luvulta. Pyöreä jalka, päärynämäinen kupu, kupera saranakansi, peukalonrivassa nuppiin päättyvä iso pallo. Kork. 28 cm. Mahdollisesti se kannu, jonka Turun porvari Vasilius Fremling lahjoitti v. 1747 käännettyään kreikkalais-katolisesta luterilaiseen uskoon (kal.).

VIINIKANNU (kuva 36), neli-, enkeli- ja ruusuleimaista tinaa. Pyöreä jalka, päärynämäi-

36. TINAINEN VIINIKANNU JA MATKAKALKKI. D. RISING, TURKU.

Vinkanna och sockenbudskalk av tenn. D. Rising, Åbo.

sessä kuvussa pykälä »olkapäiden» kohdalla, loiva kansi ja pitkälle ulkoneva, kannellinen nokka. Kork. 26 cm. Leimat: D. Rising, Turku 1800.

MITTAKANNU, tinaa. Pyöreä jalkarengas, suorat sivut, tasakansi ja korkea peukalonripa. Kork. 23 cm. Leimat: Kruunu, 1768 P 22 12. Kalustokirjan mukaan ostettu turkulaiselta tinavalurilta E. Ståhlfortilta, jolle osamaksuna luovutettiin vanha tinakannu.

PULLO, kolmileimaista tinaa. Pienen suorasisuisen taskumatin muotoinen, ruuvikannessa rengas. Kork. 20 cm. Leimat: J. L. Wedenberg, Turku; vuosileima puuttuu, mutta pullo lienee hankittu 1700-luvun loppupuolella.

KASTEMALJA (kuva 37), kolmileimaista tinaa, nykyään sakaristossa pylvään muotoisella, pleteerillä reunustetulla puujalustalla. Pyöreä jalka, pyöreä kupera malja, jossa ulkoneva suunreuna,

37. TINAINEN KASTEMALJA. D. RISING, TURKU 1784.
Dopskål av tenn. D. Rising, Åbo 1784.

korkealle nousevat, kierukkaan päättyvät kädensijat, joissa plastinen lehtikoristelu. Kylkeen on kaiverrettu ja punssattu kukkia, mm. tulppaaniköynnöksiä sekä kirjoitus: »Uskela / Socken: ock: Salho / Capel: 1784.» Halk. 21,5 cm. Leimat: D. Rising, Turku 1784.

LAUTANEN, kolmileimaista tinaa. Pyöreä, reunassa ja keskellä rengasprofiilit. Kaiverrus: »Uskela socken och Sahlo Capel: 1784.» Halk. 35 cm. Leimat: Elias Ståhlfort, Turku 1767.

HÄVINNEET EHTOOLLISVÄLINEET. V. 1793 ostettiin turkulaiselta kultasepältä C. G. Brummerilta hopeiset matka-astiat, jotka luovutettiin v. 1913 Salon kauppalan kirkkoon (ks. s. 42). V. 1930 ostettiin uudet matka-astiat, mutta nämä hävisivät v. 1942 Syvärin rintamalla.

Tekstiilit

ALTARIVAATTEET: 1 (kuva 38). Yhdistetty kahden eri kankaan kaistoista. Toinen on vaalea-pohjaista silkkidamastia, jossa on ripsipohjalla suuret riveihin asetetut, alkuaan punaiset, mutta myöhemmin ruskettuneet kukkaoksat, toinen alkuaan vaaleanpunaista satiinia, johon on valkoisella ja sinisellä silkkilangalla pujoitettu kukka- ja lehtikuviot. Saumoja peittävät hopeapitsit. Keskelle on samasta pitsistä ommeltu kirjaimet A. M. R. H. sekä teksti *obit 11. Dbr. A. D MCCXXIII.* (Kuoli joulukuun 11 p:nä 1723.) Kirjaimet tarkoittavat Anna Margareeta Rahnhielmia, Anders Rahnhielmin (ks. s. 33) ja Beata Elisabet Cronmanin v. 1723 kuollutta tytärtä, joka haudattiin Uskelan tai Salon kirkkoon. Vaate on v. 1963 restaroitu Kansallismuseossa.

2. (kuva 39). Yhdistetty kolmesta valkoisesta (alkuaan vaalean sinisestä?), luultavasti roko-koohomeesta leikatusta satiinikaistasta sekä neljästä kapeasta keltaisesta ripsikaistasta. Satiiniin on kirjottu silkki- ja kulturalangoilla kukka-oksia, perhosia ja lehtiä vapaasti sommitellen, ripsiin on ommeltu sinisestä silkkinauhapunoksesta sommiteltu pitsikuviointi. Vaatteeseen kuuluu myös kirjutulla satiinilla päällystetty ALTARITYYNY. Vaate restauroitiin v. 1963 Kansallismuseossa. Tyylistä päätellen se saattaa olla sama alttarivaate, jonka valtakunnan kreivitär Katariina Ebba Horn (ks. s. 13) lahjoitti v. 1780 (kal.).

3. Mustaa verkaa. Koristeena hopealangalla kirjottu laakeriseppele, johon on sovitettu

teksti: »Minun rauhani / minä annan teille / Ioh. 14:27.» Kauppias Jos. Lönnberg ja hänen puolisonsa Emerentia Aejmelaus lahjoittaneet v. 1855 (kal.).

4. Villainen kuvakudonnainen. Koristeena kristillisiä vertauskuvia. Värit keltainen, harmaa ja ruskea. Marttayhdistys lahjoittanut v. 1932.

KASUKAT: 1. Sinisenmustaa samettia, hopeakaluunakoristelu. Selkäpuolella risti ja vuosiluku 1838, etupuolella Jehovan aurinko.

2. Edellisen kaltainen; vuosiluku 1843.

3. Valkoista villakangasta. Selkäpuolella erivärisillä villa- ja silkkilangoilla kirjottu risti, etupuolella Kristuksen monogrammi. Suomen Käsityön Ystävien kutoma ja sommittelema, rouva A. Furstin kirjoma. Hankittu v. 1958.

4. Vihreää villakangasta. Selkäpuolella villa- ja silkkilangoilla kirjottu risti, etupuolella Kristuksen monogrammi. Alkuperä sama kuin edellä, hankittu v. 1958.

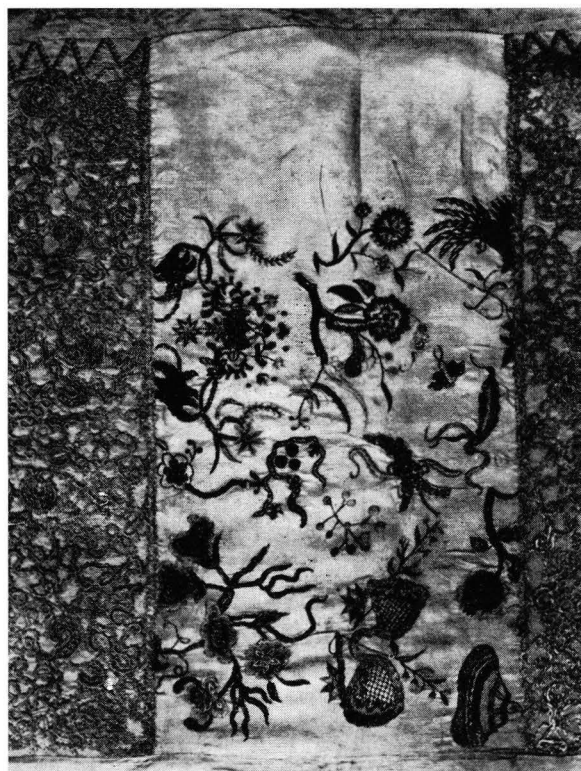
5. Violettia villakangasta. Selkäpuolella hopeakankainen kaista, johon on sovitettu Kristuksen monogrammi, etupuolella voiton kruunu. Alkuperä sama kuin edellä, hankittu v. 1958.

6. Punaista villakangasta. Selkäpuolella kultakankainen risti, etupuolella Kristuksen monogrammi. Alkuperä sama kuin edellä, hankittu v. 1958.

STOOLAT: 1—4. V. 1958 hankittuihin kasukoihin kuuluvat; valkoinen, vihreä, violetti ja punainen.

KALKKILIINA (kuva 40), 1900-luvun alkuvuosilta, ristin muotoinen. Vaalean violettiä samettia, reunassa kultahapsut, kasviaiheinen kirjonta tehty päällikeompeluna, keltaisella silkkilangalla ja kultalangalla sekä sinisillä helmillä.

HAAVIT: 1. Koppa päällystetty mustalla, ku-

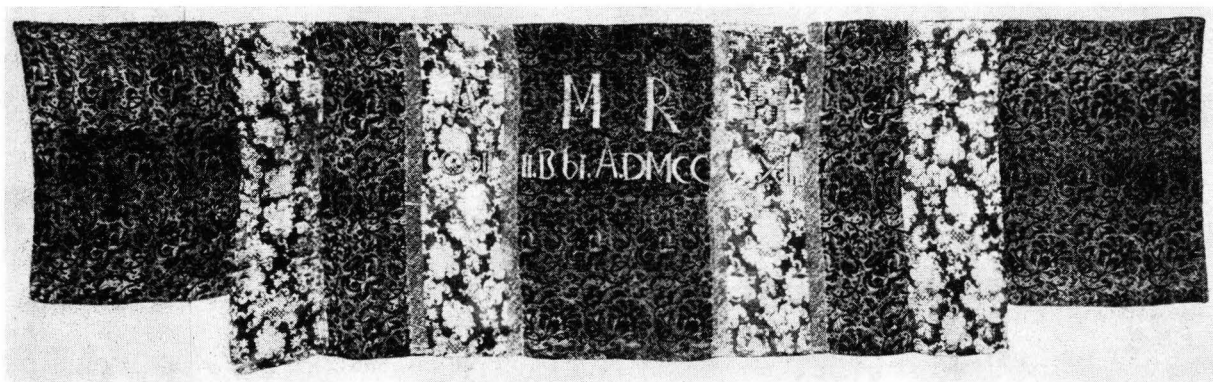
39. ALTARIVAATE, LUULTAVASTI VILTA 1780. YHDISTETTY USEISTA MM. ROKOKOOHAMEEN KAPPALEISTA.

YKSITYISKOHTA.

Antependium, troligen från år 1780. Sammansatt av flere bitar, bl.a. av en rokokokjol. Detalj.

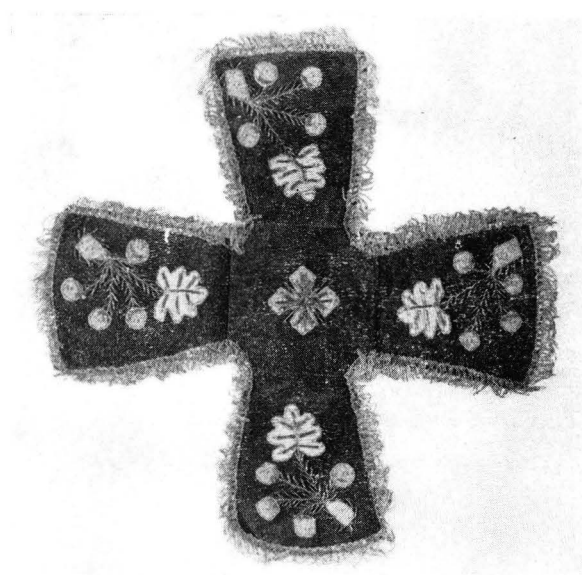
luneella sametilla. Mustaksi petsattu, sorvattu varsi, jossa messinkipeltinen, renkaallinen putki. Hankittu luultavasti v. 1819; varren teki salolainen sorvari Lindstedt ja putken keltavaluri Aaron Eerikinpoika Hamnström (tilit).

2. Koppa päällystetty mustalla sametilla, koristeena hopeahapsut ja hopealangalla kirjottu kukka. Varsiputki on rautaa. Hankittu luultavasti v. 1822 (tilit).

38. ALTARIVAATE VILTA 1723. SILKKIDAMASTIA JA PUJOTTAMALLA KUVIOITUA SATIINIA.

Antependium, 1723. Sidendamast och brocherad satin.

40. KALKKILIINA 1900-LUVUN ALKUVUOSILTA.
Kalkduk från början av 1900-talet.

3—4. Kopat päällystetty mustalla sametilla, kirjottu hopealangalla, musta silkkitupsu. Yksinkertaisessa varressa hopeoitu putki. Apteekkari P. A. Weckman lahjoittanut v. 1855.
5. 1950-luvulta. Koppa mustaa samettia, koristeena kultalangalla kirjatut ristit, musta silkkitupsu. Koppa on kiinnitetty petsattuun puiseen suurenkaaseen, jossa on kaksi lyhyttä kädensijaa.

41. VASKINEN KYNTTILÄKRUUNU, LAHJOITETTU V. 1638.
Ljuskrona av malm, skänkt år 1638.

6. Edellisen kaltainen koppa, yksinkertaisessa mustaksi maalatussa varressa hopeapeltinen putki.

7. Edellisen kaltainen, koppa punaista samettia.
VIHKIRYIJYT: 1. Perinteellinen tulppaanikuosi. Käsityönliikkeen omistaja Alli Hento lahjoittanut v. 1956.

2. Tummat täyteläiset värit. Suomen Käsityön Ystävien mallistoa. Maatalousnaiset lahjoittaneet v. 1958.

HÄVINNEET TEKSTIILIT. Sivulla 22 lueteltujen vaatekapaleiden lisäksi mainittakoon tässä kaksi myöhemmin hävinnyttä kalkkiliinaa: toinen oli valkoista atlas-silkkiä ja »Kaukelman neitien» (Wasz) lahjoittama (kal.), toinen mustaa samettia, johon oli kirjottu ja maalattu aurinko, Jumalan silmä, kalkki, risti, ankkuri, sydän ja avain (Salmo); sen oli apteekkari P. A. Weckman lahjoittanut v. 1853.

Valaisimet

VASKISET PALLOKRUUNUT: 1 (kuva 41). Pienessä tukevassa kruunussa on 2×6 kynttilänhaaraa, joissa keskellä plastinen lehtikoriste; pyöreät talivadit ja pulleat kynttilänpesät. Rungon yläpäässä litteä kaksoiskotka, alapäässä iso pallo, jonka nuppi on profiloitu. 1800-luvulla (?) kruunuun on liitetty litteät heijastuskukat. Mauri ja Ingeborg Horn lahjoittaneet v. 1638 (kal.).

2. Sirossa kruunussa on 2×8 kynttilänhaaraa, joiden sisäkiemurasta nousee liekkimäinen koriste; simpukan muotoiset talivadit ja pulleat kynttilänpesät. Rungon yläpäässä on risti kädessään seisova naisfiguuri, isossa pallossa profiilirengas. Kaiverrus: »Denna juskrona är förfärdigad till Salo capel I Uskila Socken på Des Egen bekostnad. Anno 1776 I Kyrkioherdens Gabriel Salinie tid bestäld af Kyrkio-Werden Eric Sigfridson I Måisio.» (Tämä kynttiläkruunu on valmistettu Salon kappelille Uskelan pitäjässä sen omalla kustannuksella. V. 1776 kirkkoherra Gabriel Saliniuksen aikana tilannut kirkonisännöitsijä Eerik Sipilpoika Moisiosta.) Kruunu ostettiin tilikirjan mukaan Tukholmasta ja maksoi 747:8 kupari-taalaria. (G. Salinius, ks. s. 15.)

3. 1800-luvun alkupuolen pallokruunun jäljennös. Kruunussa on 2×8 haaraa, joiden koristeina hyvin pienet leijonan- ja kotkanpää: pyöreät talivadit, pulleat kynttilänpesät ja

42. MESSINKIPELLISTÄ PAKOTETTU KYNTTILÄKRUUNU.
OSTETTU V. 1862.

Krona av driven mässingsplåt, inköpt 1862.

litteät heijastuskukat. Oy Taito valmistanut v. 1932, pankinjohtaja Elias Selänne lahjoittanut (kal.).

4. Messinkipellistä pakotettu PALLOKRUUNU (kuva 42). Komeassa isokokoisessa kruunussa on 3×6 viiniköynnöksen muotoista haaraa, alimman kehän haaroissa on neljä, keskimmäisen haaroissa kolme kynttilänpesää. Rungon muodostavat päällekkäiset lieriöt, joiden pakotuskoristelu, kasviköynnöksiin sovitettut kartussit, toistuu isossa pallossa. Ostettu v. 1862; Kiikalan kirkossa on samanlaiset kruunut (ks. s. 92).

RAUTAKRUUNUT: 1—2. 1950-luvulla hankitut takorautaiset, nelihaaraiset kruunut asehuoneessa ja tornineteisessä.

LYHTY, n. 1830-luvulta. Peltinen, alkuaan tinattu tai hopeoitu runko, poikittaisleikkaus kahdeksankulmainen. Pohjassa viisi kynttilän-sijaa.

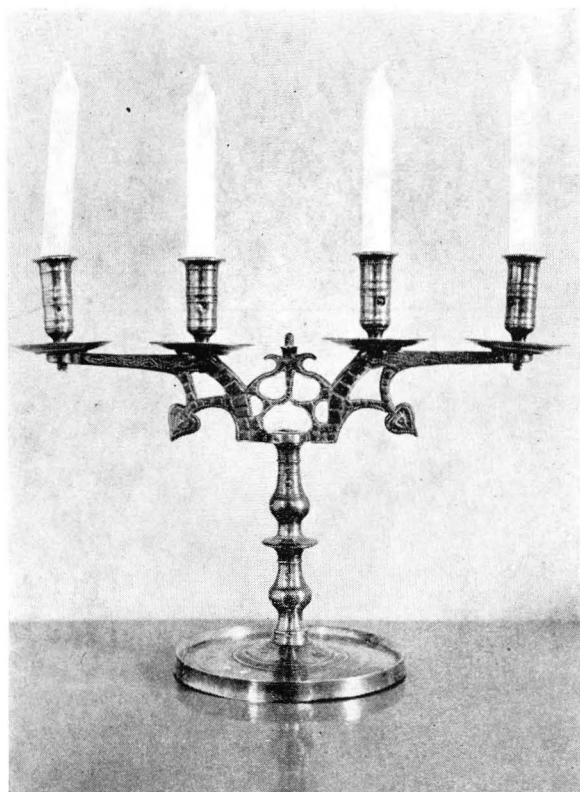
SEINÄKYNTTELİKÖT ja LAMPETIT: 1—2. Kaksi suorakaiteen muotoista, pakotetulla messinkipellillä päällystettyä kipsilevyä, joista lähtee kaksi messinkistä kynttilänhaaraa. Pakotuskoristelun aiheena syntiinlankeemus. Takasivuun

on kaiverrettu seurakunnan historian pääpiirteet. Kork. 45 cm. Johtaja Urho Lehtinen lahjoittanut v. 1932.

3—22. 20 kappaletta messinkipeltisiä, v. 1932 hankittuja sähkölampetteja.

KYNTTILÄNJALAT: 1 (kuva 43). Vaskesta valettu, nelihaarainen. Iso kohoreunainen, pyöreä jalka, kahden päällekkäisen balusterin muotoinen varsi, läpikuvioinen, lehtien koristama haara-osa, pyöreät talivadit ja reiälliset, rengasprofiiliset kynttilänpesät. Kork. 38 cm. Katriina Slang lahjoittanut v. 1637 (kal.; hänen puolisonsa eversti Hannu Munck oli omistanut Fulkkilan sekä Muurlan Kosken kartanon).

2. Pakotettu messinkipellistä, kolmihaarainen. Pakotuskoristeinen pyöreä pullukkajalka ja syvät talivadit; koristelun aiheena kukka- ja hedelmäköynnökset. Varren alaosa pullistuva, sivuhaaroissa teräväsärmäiset solmut, sisäkiemu-roissa kukka. Jalassa kaiverrus: »And: Härkälä: och. Annica: Lars. Dotter. hafver. Skänkt denna lius Cronan till Salo Cappell Anno. 1749.» (Antti Härkälä ja Annika Laurintytär ovat lahjoittaneet tämän kynttiläkruunun Salon kappeliin v. 1749.) Kork. 37 cm.

43. V. 1637 LAHJOITETTU VASKINEN KYNTTILÄNJALKA.
År 1637 skänkt ljusstake av malm.

3. Pleteerinen, kolmihaarainen. Pyöreä jalka, irroitettavan yläosan sivuhaarat kierteiset. Kork. 46 cm. Leimat: 1832 / MIK.
- 4—5. Pari, uuttahopeaa, viisihaaraiset. Runsas profilointi, koristelun aiheena mm. munasauvat. Irroitettavan haaraosan kynttilänpesät uurnamaiset. Kork. 53 cm. Ostettu v. 1803 hopeaseppä Syreniukselta (tilit).
- 6—7. Pari, takorautaa, seitsenhaaraiset lattia-kynttilänjalat. Kork. 125 cm. Hankittu v. 1932.
8. Valurautainen, nykyään THM n:o 9128. 1800-luvun jälkipuoliskolta. Kork. 25,3 cm.

Kellot

1. Reunassa palmettinauha, ylinnä kaksi leveää kasviaiheista nauhaa. Kyljessä Jehovan auringon, köynnöksien, enkelinpäiden ja kahden henkilökuvan välissä kirjoitus: COSK CZARI MUSCOST ENDISEN TÄTST VENÄJÄLLE VATI / VUON COLMETOITST IA TUHANNEN TÄYT SEITSEMÄN MYÖS / SATA; NIN RUOTZIN FRIEDRICH ARMOINEN YMBÄRINS VALTACUNTA / CAUT COCOUXEN YHTEISEN MUN IÄLLENS SIAN SATTI 1735. / TAIN MUODON MINÄ SAIN COSK UXKUL TURUS HALLITZ / FAHLENIUS SITTEN CANS SIEL PISPAN VIRCA VAL-LITZ / IA KIRCOHERRA CARL MELARTOPOEUS MYÖS / SALOVIUS CAPPALAIN ÄNESTÄN OLIT TYÖS. Alapuolella: LABOREM PRAESTITIT E^r NÄSMAN HOLM. (Työn suoritti Erik Näsman Tukholmassa.) Vastakkaisella puolella: WARIELE IALCAS COSCAS MENET JUMALAIN HUONEESEEN / JA TULE CULEMANI SE ON PAREMBI CUIN TYHMÄIN UHRI / JOTCA EI TIEDÄ ETTÄ HE PAHA TEKEVÄT. SAM: 4. V. 17. — Alempana: COTOISIN OLÄN USKELAST SIELD SAHLÄN KIRKOLD SUOMES / CUIN COHT ON TURUN TYKÖNÄ SEN HIPACUNNAS SUURES. Halk. 113 cm. (O. R. Uexkull, vapaaherrana Yxkull, Turun ja Porin läänin maaherrana vv. 1722—46. J. N. Fahlenius, Turun piispana vv. 1734—47. C. Melartopaeus, Uskelan kirkkoherra vv. 1733—57. E. Salovius, ks. s. 22. E. Näsman toimi kellonvalajana Tukholmassa (ja ajoittain Turussa) v:sta 1717, k. v. 1742.) Tilikirjan mukaan tuli kello maksamaan yhteensä 1065 kuparitaalaria. Sen kannatinraudat valmisti seppä Göppel.
2. Reunassa palmettinauha, ylinnä vastakkaiset palmettinauhat. Kyljessä kirjoitus: MAANHERRA PISPA CANSS IA KIRCKOHERRA SAMA / JOTC VELIEN VANHEMMAN VIERESÄN SATIT SOIMAN / OVAT VIEL MINUNGIN YNN CRETALENIUS MYÖS / SIT-

TEMMIN CAPPALAIN ÄNESTÄ OLLET TYÖS / G. MEYER FECIT HOLMIAE 1744 (G. Meyer valmisti Tukholmassa 1744). Reunassa: MUN COTONI ON USKELAS SAHLÄN CAPPELIN KIRCKO / SIELL TAHDON MÄ MYÖS PALVELLA SIX ETTÄ CUOLLET VIRCKO. — Vastakkaisella puolella: YXTUHATSATA SEITZEMÄN JA NELÄKYMMEND NELÄ / ON MINULL TEHTY MUOTO TAI JA ÄNI SIIHEN HELIÄ / ETT HUOCAUXIN HERÄTTÄ IA CUOLON MUISTON PAINA / MAILMAS CANSAN MIELEHEN IA CUTZUMAN HÄND AINA / SIJS JUOSTEN TULCAT ASTUCAT HUONESEEN HERRAN TAIVAST / IA SITTEN HÄNDÄ PALVELCAT ETT PÄSISITTE VAIVAST. Halk. 80 cm. (G. Cretalenius, Salon kappalainen vv. 1741—68. G. Meyer nuorempi tuli mestariksi Tukholmassa v. 1723, k. v. 1784.) Kellon hinta oli 856:24 kuparitaalaria.

3. Reunassa epäselvä, valettu kasviaiheinen vyöhyke, ylinnä leveä koristenauha. Kirjoitus: PYHÄ: PYHÄ: PYHÄ: / HERRA JUMALA KAIKKI-VALTIAS / TÄYDET OVAT TAIVAAT JA MAA / SINUN KUNNIAASI. Vastakkaisella puolella: VALETTU OSBERG JA BADEN TYKÖNÄ HELSINGISSÄ VUONNA 1859. UUDESTAAN VALETTU WELJEKSET FRIIS OY. KONEPAJASSA YKSPIHLAJASSA V. 1926. Halk. 63 cm.

Tekstin mainitsemassa vanhemmassa kellossa oli seuraava kirjoitus: »Soittakaamme Herralle Sydämissämme ja Weisatkaamme Hänelle kiitosta Halleluhah. Psalt: 43. 4.» (kal.).

Sekalaista

- HOPEAPIKAREITA, kaksi kappaletta. Pyöreä jalka, kellomainen korkea malja. Kaiverrus: »1939-41 Uskelan seurakunnan Nuorisopiirin ompeluseuralta.» Kork. 27 cm. Leimat: Auran Kultaseppä Oy, Turku 1941.
- NUMEROTAULUT: 1. Uusrenessanssityylinen, 1800-luvun puolivälistä. Valkoisen taulun kehys on lyötekoristeinen ja maalattu harmaaksi, yksityiskohdat on kullattu. Kork. 150 cm. Nahkuri J. Malmsten lahjoittanut v. 1855.
2. Yksinkertainen. Messinkikehyksen päätteenä risti. Kork. 82 cm.
- 3—4. Yksinkertaiset. Kapea harmaaksi maalattu listakehys. Kork. 100 cm. Ostettu v. 1932.
- KOLEHTILIPAS, peltinen. SAKARISTON KALUSTOON kuuluu luultavasti v. 1839 (tilit) hankittu yksinkertainen, harmaaksi maalattu kaappi. Muu kalusto on uusittu v. 1955 (ks. kuva 29).

44. SALON KAUPUNGIN V. 1894 ARKKITEHTI G. E. EKESTUBBEN PIIRUSTUSTEN MUKAAN RAKENNETTU KIRKKO. TORNI ON PYSTYTETTY V. 1933.

Salo stads år 1894 enligt ritning av G. E. Ekestubbe uppförda kyrka. Tornet byggdes år 1933.

Salon kaupungin kirkko

Salon kauppalan seurakunta itsenäistyi v. 1914, mutta v. 1946 se on liitetty uudelleen Salo-Uskelaan. Kirkkokysymys ratkaistiin siten, että seurakunta vuokrasi rukoushuoneyhdistyksen v. 1894 rakennuttaman rukoushuoneen. V. 1926 yhdistys lahjoitti rakennuksen seurakunnan kirkoksi, ja se vihittiin tarkoitukseensa samana vuonna.

HAUTAUSMAA

Anjalan tien varrella n. 3 km Pertteliin päin on v. 1910 kunnostettu hautausmaa, jota koristavat jalopuuistutukset ja jonne on rakennettu ruumishuone.

KIRKKO

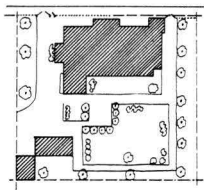
Salon kaupungin kirkko (kuvat 44—50) rakennettiin v. 1894 rukoushuoneeksi arkkitehti G. E. Ekestubben piirustusten mukaan. Se on pohjaltaan suorakaiteen muotoinen, hirsistä salvottu rakennus, jonka itäpäässä ovat seurakunta-

huoneet. Itäpäätyyn liittyy v. 1933 rakennettu, runkokuonetta matalampi ja kapeampi eteinen; toinen eteinen on keskellä eteläseinää. Länsipäätyyn on v. 1933 rakennettu torni entisen eteisen paikalle.

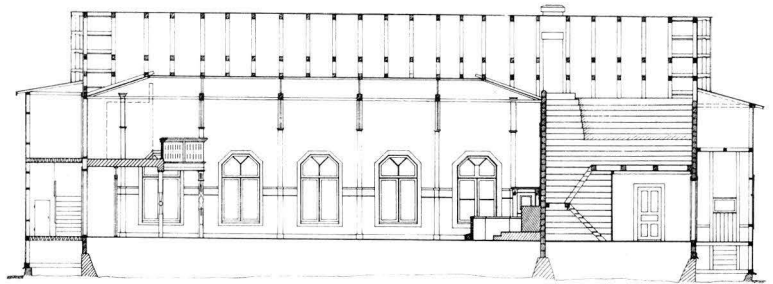
Kirkon sivuseinien ulkopituus on 24 ja korkeus 7 m, päädyn leveys 13 ja korkeus 11 m. Seinät on ulkoa laudoitettu kapeilla ponttilaudoilla, jotka on enimmäkseen asetettu vaakasuoraan, mutta jotka seinien ala- ja yläosassa muodostavat pystylautaisen vyöhykkeen. Seinien pintoja jaottelevat pystypuut.

Loiva VESIKATTO on pellitetty.

Eteisen ulko-ovet ovat yksinkertaiset ja suorapäätteiset, mutta IKKUNOISSA on koristeellinen kehys ja niiden yläreuna on kolmitaitteinen. V. 1933 rakennetussa TORNISSA on korkea, runkokuoneen katonharjan yläpuolelle kohoava suoraseinäinen torninjalka, jossa on vaakasuora ulkolaudoitus ja siinä koristeelliset ristit. Loivan pellitetyn katon päältä kohoaa kahdeksankulmainen kellohuone, jossa on konsolien kannattama räystääs. Tornissa on kellomainen korkea huippukatto, joka päättyy niin ikään kellomaiseen lanterniiniin; yllinnä on risti.

45. ASEMAPIIRROS, 1:2000.
Situationsplan, 1:2000.

46. POHJOISSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS, 1:300.
Längdsnitt mot norr, 1:300.

SISUSTA (kuva 47). Avarassa kirkkosalissa on loiva taitekatto, jota seinäpilasterien konsolit näyttävät kannattavan; konsolien varassa lepäävät sidehirret on liitetty pystyraudoilla välikaton yläpuolella oleviin kattotuoleihin. Kirkossa on ruskeaksi maalattu lautalattia, seinien alaosassa on valkoiseksi maalattu, pystyistä ponttilaudoista tehty paneeli, yläosassa kellertäväksi maalattu seinäpaperi. Ikkunoiden yläpuolelle on maalattu (v. 1927) kristillisiä vertauskuvia ristin muotoisiin kehyksiin. Alttarin molemmin puolin on isot komerot, joissa aikaisemmin oli maalattuna raamatunlauseita (suntion tiedonanto). —Välikatto on tehty kapeista helmiponttilaudoista ja se on listojen jäsenteleminen; väri on valkoinen. Alttarin etelä-

puolelta johtaa suorapäätteinen ovi sakaristoon.

Tämä sisusta on peräisin v:lta 1927, jolloin kirkko korjattiin perinpohjin arkkitehti I. Launiksen suunnitelman mukaan. Koko sidehirsija listajärjestelmä kuuluu Launiksen uudistuksiin; aikaisemmin katto oli sileä ja hirsien tilalla oli poikkittaiset sideraudat. Launiksen väritys oli nykyistä tummempaa, mm. lauta-paneeli oli tumman ruskea.

Vielä vuosisadan alussa kirkossa oli paljaat hirsiseinät. V. 1914 sali sisustettiin arvokkaamman näköiseksi kirkkokuoneeksi arkkitehti A. Nyströmin johdolla. Siihenkin aikaan sanotaan värityksen olleen nykyistä melko lailla tummempi.

47. ITÄSUUNTAINEN SISÄKUVA.
Interiör mot öster.

Lasimaalaukset

Sivuseinien itäisimpiin ikkunoihin on sovitettu I. Launiksen suunnittelemat lasimosaiikit, aiheena orjantappuraseppele.

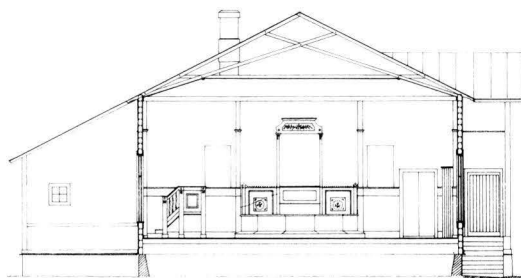
Kiinteä sisustus

Sisustus uusittiin osittain v. 1927 I. Launiksen suunnitelmaa noudattaen. Kirkossa on *kamiinalämmitys* ja *sähkövalo* (kruunuissa ja lampeteissa). **ALTARI**, pieni puinen. Sen taustana on koristeellinen seinäpaneeli, jonka peileihin on sovitettu kullatut kristilliset vertauskuvat; tähän seinämään liittyy alttaritaulun koristeellinen, valkoiseksi maalattu kehys.

ALTARITAULU, kankaalle maalattu öljymaalauk, signeeraus V. S. B. (Venny Soldan-Brofelt). Aiheena on Kristuksen kirkastus. Lev. 130 cm. Pankinjohtaja E. Selänne lahjoittanut 1920-luvulla.

ALTARINKAIDE, umpinainen ja kulmikas, koristeena yksinkertaiset peilit. Värät valkoinen ja kulta.

SAARNASTUOLI, kirkkosalin koilliskulmassa. Neljän jalan kannattama, pohjaltaan neliömäinen, yksinkertainen runko; portaatt ja niissä puolien kannattama kaide. Värät valkoinen ja kulta. **PARVI**, länsipäässä, ulkonee kummastakin sivusta. Läpikuviainen, valkoiseksi maalattu rintamus.

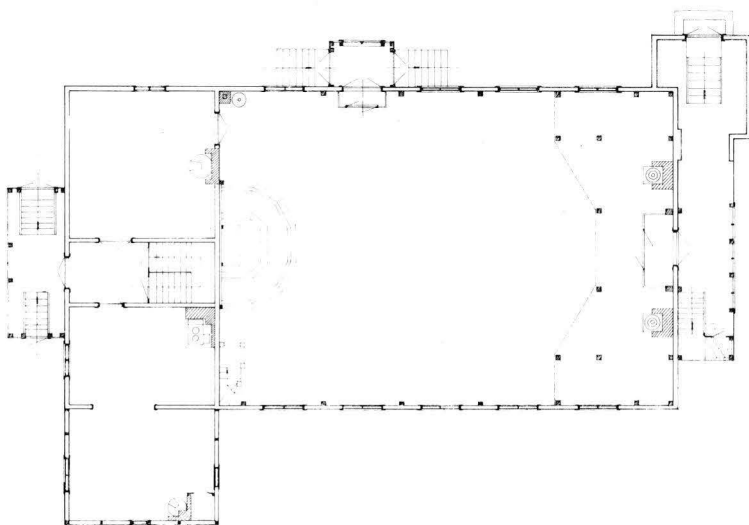
49. ITÄSUUNTAINEN POIKITTAISLEIKKAUS, 1:300.
Tvärnsnitt mot öster, 1:300.

URUT, kuusiäänikertaiset, pneumaattiset. Frankfurtilaisen Sauer-Walcherin urkutehtaan valmistamat v. 1923. Yksinkertaisessa julkisivussa kolme pilliryhmää. Ennen urkujen hankkimista käytettiin urkuharmoniota, jonka olivat lahjoittaneet neiti A. Andström ja maanviljelijä G. Hämmäinen.

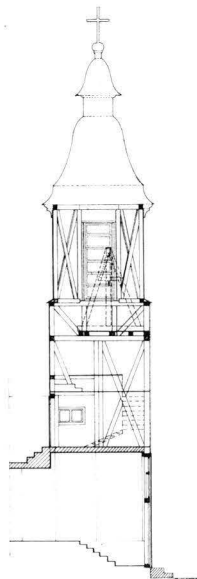
PENKIT, yksinkertaiset irtopenkit.

Kirkolliset astiat

KALKKI, hopeaa, kannellinen ja nokallinen. Pyöreä jalka, solmussa meistetty orjantappuraseppele, maljan laidassa meistetty viiniköynnös. Kork. 20,3 cm. Leimat: Y. Salmela, Turku 1938. Tähän kuuluu **LAUTANEN**, jonka laitamassa meistetty viiniköynnös. Halk. 15 cm, samat leimat.

48. POHJAPIIRROS, 1:300.
Plan, 1:300.

50. TORNIN PYSTYLEIKKAUS, 1:300.
Snitt av tornet, 1:300.

PIKAREITA, hopeaa, 100 kappaletta. Yksinkertainen sileä muotoilu. Kaiverrettu risti sekä kirjoitus: »Salon seurakunnan oma 1938.» Kork. 7 cm. Leimat: Auran Kultaseppä Oy, Turku 1938. Puolet pikareista on Saima ja Erik Nordinin lahjoittamia.

MATKA-ASTIAT, hopeaa, peräisin Salon kappelista (s. 30). Kalkissa on kellomainen jalka, litteä solmu ja sileä malja, jossa kaiverrus: »Sahlo Kapells Soknebuds Kalck» (Salon kappelin matka-kalkki). Kork. 13 cm. Leimat: C. G. Brummer, Turku 1793. Lautasen halk. 8 cm; samat leimat. Pienen pyöreän rasian halk. 6,5 cm. Leimat: GAH; kaupungin ja vuosileimat puuttuvat; mahdollisesti kirjaimet tarkoittavat Kalmarissa ainakin 1800-luvun puolivälissä toiminutta G. A. Hoborgia (vrt. myös Borg, s. 483, leima 2553).

KALKKI, uuttahopeaa. Pyöreä jalka, solmussa helminauhaprofilointia, maljassa kaiverrettu risti, Raamattu ja palmunlehvät. Kork. 26,5 cm. Leimat: I:ma UH. LAUTANEN, jonka ulkolaidassa on helminauha, halk. 20 cm, samat leimat. Turkulainen toiminimi K. Sahlstedt valmistanut 1900-luvun alkupuolella (kal.). VIINIKANNU, uuttahopeaa, samaa tekoa kuin yllä mainitut ehtoollisvälineet. Kyljessä kaiverrettu risti ja Raamattu, kannessa plastinen risti. Kork. 48 cm.

Tekstiilit

ALTARIVAATE, vihreä ja valkoinen villakudonnainen, jonka kuvioinnin aiheena enkelit, ankkuri, risti ym. Käsityön opettaja Vuori lahjoittanut v. 1954 vanhan punaisen samettivaatteen tilalle.

KASUKKA, mustaa samettia, koristelu hopeakaluunaa. Selkäpuolella risti ja INRI, etupuolella Jehovan aurinko. Hankittu v. 1827 ja uusittu 1927 (Suomen Käsityön Ystävien arkisto); kasukka on siis kuulunut P. Annan kappelin irtaimistoon.

KIRJALIINA, vihreä villakudonnainen, johon on kirjottu kultalangalla risti. Hankittu yllä mainitun alttarivaatteen yhteydessä.

HAAVIT: 1. 1800-luvun loppupuolelta, päällystetty mustalla sametilla, johon on silkki-langalla kirjottu kukkia. Sorvatun varren putki on rautaa.

2. 1900-luvun alkupuolelta, päällystetty mus-

talla sametilla, johon on kirjottu risti ja kruunut. Varsiputki hopeoitu.

3. 1900-luvulta. Päällystetty mustalla sametilla, johon on kultalangalla kirjottu risti. Profiloimaton varsi, jossa hopeaputki.

MATTO, 1900-luvun puolivälistä, karvalankaa.

Valaisimet

KRISTALLIKRUUNUT: 1-2. Empiretyyliset, 1800-luvulta. Vantesta lähtee kuusi kynttilänhaaraa, seitsemäs kynttilänsija on lasihelmikuvussa. Ylinnä on koristekehä. Kirkkohallituksen esimies johtaja E. Selänne lahjoittanut. 3. Edellisten kaltainen, mutta kruunussa on kaksi koristekehää. Rovastin rouva A. Linkonen lahjoittanut v. 1954 puolisonsa rovasti H. V. Linkosen muistoksi.

SEINÄKYNTTELİKÖT: 1-2. Vaskea, kolmihaaraiset. Jäljittelevät 1600-luvun vaskisia pallokruunuja. Kork. n. 30 cm. Hankittu v. 1914 (?).

LAMPETIT: 1-14. Pakotettu messinkipellistä, kaksi kynttilänhaaraa. 1700-luvun alkupuolella valmistettujen lampettien kopioita. Kork. 20 cm. Hankittu v. 1914 (?).

KYNTTILÄNJALAT: 1-2. Vaskiset, viisihaaraiset. Kork. 48 cm. Hankittu v. 1914.

Kellot

1. Koristamaton. Kirjoitus: KÄYKÄÄ HERRAN ESIKARTANOIHIN YLISTYSTÄ VEISATEN PS. 100:4. TALON OMISTAJA EDVARD ALASTALO ON LAHJOITTANUT TÄMÄN SALON SEURAKUNNALLE. Vastakkaisella puolella: LOKOMO. Halk. 93 cm. Lahjoitettu luultavasti 1930-luvulla.

2. Koristamaton. Kirjoitus: HERRA OPETA MINUA AJATTELEMAAN LOPPUANI PS. 39:5. Vastakkaisella puolella: LOKOMO. Halk. 80 cm. Kello on lahjoitettu seurakunnalle v. 1933.

Seurakuntatalon kappeli

Arkkitehtien Eija ja Olli Saionmaan suunnittelema seurakuntatalo on rakennettu vv. 1961-62, ja siihen on samalla järjestetty toimituskappeli. Muotokieli on yksinkertaista ja uuden-

aikaista; alttariseinä on kellervää tiiltä, muut seinät valkaistut, lattia peitetty harmaalla matolla, katto paneloitu. Yhdessä seinässä on hyvin iso, himmeälasinen ikkuna.

KALUSTO. Puinen luonnonvärinen *alttari*, samantyylliset *penkit* ja *kastealtaan jalusta*. Alttaritaulun asemesta taottu *risti*. *Alttarivaate* on punavalkea tänään; sen on valmistanut Varsinais-Suomen kutomakoulu ja lahjoittanut Salon Marttayhdistys. Matala ja pyöreä kristallinen *kastemalja* on taiteilija Simojoen suunnittelema, Riihimäen lasitehtaan valmistama ja kauppias Å. Axelssonin lahjoittama. Kalustoon kuuluu lisäksi pari hopeaseppä I. Virmanin lahjoittamia uushopeisia *kynttilänjalkoja* ja Salon kaupungin antama hopeasta ja kristallista tehty *kukkamaljako*, johon on kiinnitetty kaupungin vaakuna; leimat Kultakeskus, Hämeenlinna 1961.

TIIVISTELMÄ

USKELAN EMÄKIRKKO

1. Uskelan Isossakylässä on varmaan jo 1100- tai 1200-luvulla ollut puinen kirkko, joka oli P. Martinuksen nimikko.
2. V. 1604 sattuneen tulipalon jälkeen uusittavaksi mainittu kirkko oli luultavasti keskiaikainen. Sen kalustosta on säilynyt pieni myöhäiskeskiaikainen krusifiksi, rautainen kynttiläkruunu, kaksi kirkonkelloa ja yksi messukirja sekä keskiaikaisten penkkityynyjen päällyksistä ommeltu vaate.
3. 1660-luvulla rakennettiin uusi entistä isompi kirkko, asiakirjojen mukaan »iso ristikirkko»; v. 1670 sattuneen tulipalon jälkeen se oli vuorostaan uusittava.
4. 1670-luvulla rakennettu kirkko tuntuu olleen ristikirkko, johon pohjoispuolella näkyy liittyneen sakaristo. Kirkon irtaimistosta ei ole mitään säilynyt.
5. V. 1749 kirkko purettiin ja uusittiin edellisen malliseksi Matti Sipilän johdolla. Tämä ristikirkko oli salvottu hirsistä, sen paanutetun katon harjalla oli kattoratsastaja, ikkunoita oli kymmenen ja niissä pienet lyijypuitteiset ruudut; sakaristossa oli ainakin 1800-luvulla lasittu kaakeliuuni. Kirkko luhistui maanvieremän johdosta v. 1825. — Kellotapuli rakennettiin samaan aikaan kuin kirkko; se on vieläkin tallella, tosin perusteellisesti korjattuna.

SALON KAPPELIKIRKKO

1. Salossa on varmaan ollut kirkko jo 1300-luvulla, jonka jälkipuoliskolla Salo mainitaan itsenäisenä seurakuntana.
2. Suurin piirtein 1400-luvun puolivälissä, ehkä jonkin verran aikaisemmin, rakennettiin kaksilaivainen pieni kivikirkko, nykyisen Salo-Uskelan kirkkomäen eteläpuolelle. Myös kellotapulin kivinen alaosa lienee

peräisin keskiajalta. Kirkkoon liittyivät tavanmukaiset sakaristo ja asehuone, joiden sijaintia ei aivan tarkkaan tunneta; ulko-ovi oli myös länsipäädystä, jonka päätykolmio oli koristelematon. Holvien muodosta ei ole tietoa.

Kalustosta on säilynyt viisi myöhäiskeskiaikaista pyhimyskuva.

3. 1600-luvulla kirkon asehuoneesta tehtiin Hornsuvun hautakappeli. Kellari muurattiin runkokuoneen lattian alle v. 1739. — Kaksinivelisen tapulin puisen yläosan oli Jaakko Frantsinpoika ehkä uusinnut vv. 1729–31. — Kirkkotarhan hirsiaita korvattiin v. 1696 muurattulla kiviadalla, jossa oli lautakatto.

4. Kun pitkäaikaisten riitojen ja pohdiskelujen jälkeen oli lopullisesti päätetty yhdistää emä- ja kappeliseurakunnat ja uusi kivikirkko oli määrätty rakennettavaksi kappelikirkon vieriselle mäelle, purettiin vanha kivikirkko ja sen materiaali käytettiin v. 1832 valmistuneeseen uuteen kirkkoon. Vanhan kirkon irtaimistoa käytettiin myös osittain tässä kirkossa. Tapulin pohjakerros on v. 1953 muutettu sankarimuistomeriksi Aulis Blomstedtin suunnitelman mukaan.

SALO-USKELAN KIRKKO

1. Uskelan ja Salon yhdistettyjen seurakuntien kirkko rakennettiin vv. 1830–32 C. L. Engelin kirkkoherra Renvallin ehdotuksen pohjalta laatimien piirustusten mukaan, tosin poiketen niistä yksityiskohdissa jonkin verran. Töiden johtajaksi otettiin muurarimestari H. Andsten.
2. V. 1860 rakennettiin kellotorni kirkon länsipäähän ja hävitettiin vanhan tapulin yläosa.
3. Vv. 1890–91 hankittiin uunit, minkä yhteydessä sisustus maalattiin ja korjattiin uusgoottiseen sävyyn.
4. V. 1932 johti kirkon korjausta arkkitehti Kauno Kallio; kirkon siihen asti itäpään mukaisesti aumattu länsipään välikatto muutettiin nykyiselleen.
5. Sähkölämmityksen hankkimisen yhteydessä on v. 1955 sisusta maalattu uudelleen Muinaistieteellisen toimikunnan valvonnan alaisena; tällöin on pyritty entistämään usklassismin piirteet.

SALON KAUPUNGIN KIRKKO

1. V. 1894 rakennettiin rukoushuone G. E. Ekestubben piirustusten mukaan.
2. Kauppalan seurakunta vuokrasi rukoushuoneen v. 1914; se sisustettiin A. Nyströmin ehdotuksen mukaan.
3. V. 1926 rukoushuoneyhdistys lahjoitti kirkon Salon seurakunnalle ja sen sisustus uusittiin I. Launiksen suunnitelman mukaan. Torni rakennettiin v. 1933.
4. Seurakuntatalo rakennettiin vv. 1961–62 ja siihen järjestettiin toimituskappeli.

REFERAT

MODERKYRKAN S. MARTIN I USKELA

1. Under tidig medeltid synes Uskela ha utgjort den kyrkliga medelpunkten i en storsocken, till vilken tidvis hört flertalet omgivande socknar. De flesta av dessa (Ha-

likko, S. Mårtens, Salo) äro dock självständiga under 1300-talet, men åtminstone Salo och S. Bertils, och med dem Kiikala, Kuusjoki och Muurla, förenas under 1400-talet med Uskela.

II. Den kyrka, om vilken man vet att den efter en eldsvåda år 1604 måste förnyas, var troligen ännu medeltida. Av dess lösöre ha bevarats ett litet senmedeltida krucifix (bild 8) av inhemsk tillverkning, en ljuskrona av järn (bild 9), två enkla kyrkklockor (bild 10—11) och ett missale, tryckt i Lybeck 1488. Av kyrkans senare förlorade lösöre kunna nämnas förgyllda nattvardskärl, ett korsformat relikvarium av mässing, av textilier bl.a. antependium och mässhake av blå yllekamlott, mässhake av pralsachtsiden, prästbänkens brokiga vepa och vid början av 1600-talet som bårkläde använda kläden av svart och rött ylle och grönt och rött ylle, båda med »guldskins översöm». Det på s. 90 beskrivna medeltida klädet från Kiikala kyrka torde vara ett av dessa.

III. På 1660-talet uppfördes »en stor korskyrka», som i varje fall säges vara större än den föregående. Efter en eldsvåda måste kyrkan återuppföras redan under följande decennium. Kyrkan synes ha haft en sakristia mellan korsarmarna i nordöstra hörnet. Av lösöre från denna tid finnes intet bevarat; av försvunnet lösöre kunna däremot nämnas en år 1674 skänkt altartavla, vars motiv var tvenne nattvardsutdelande präster, ett par Hedengranstavlor (Upsala möte och Karl XI:s begravning), oblataskrin med tennbeslag från år 1685, mässhakar av vit damast med rött kors (före 1630), av pralsacht med brokadkors (före 1646) och av randigt tyg med blommerat brokadkors (1674), kalkduk broderad med svart silke (1672) och »ärmekläde på messalken» broderat med silke (1682) samt med silver- och silkestråd broderad kalkduk 1685 mm; efter stora ofreden synas textilierna ha varit i dåligt skick. Den enda malmkronan omtalas 1675, timglas 1673, kyrkskepp 1677. Delar av sakristians gyllenlädertapet (franskt arbete ca 1700, se bild 7) förvaras i Åbo Stads Historiska Museum.

IV. På grund av kyrkans för jordskred utsatta läge invid ån måste den upprepade gånger stöttas, och år 1749 nedtages kyrkan slutligen och återuppföres i samma form (bild 6) under ledning av domkyrkotimmermannen Matts Sipilä. Vid samma tid uppföres den nuvarande klockstapeln (bild 3—4) av Vilhelm Johansson Jaakko. År 1752 rödmyllas såväl kyrka som stapel. Kyrkogården är vid denna tid omgiven av stockbalk. Redan nu uppstår diskussion om moderkyrkans bevarande och förslag ställas om att Salo kapellkyrka måtte bli moderkyrka; synbarligen påverkar detta donationerna till moderkyrkan, vilka nu i stort sett upphöra. Den enda nyanskaffningen synes vara en svart mässhake av sidensatin år 1780 samt några kalkdukar av rött och vitt sidentyg.

V. År 1825 rasar kyrkan till följd av ett jordskred och återuppföres ej mera.

S. ANNA KYRKA I SALO KAPELL

I. Redan under 1300-talet, under vars senare hälft Salo var en självständig församling, måste en kyrka ha funnits, troligen av trä och belägen på samma plats som den

senare stenkyrkan (på södra sidan av den höga backe, på vilken den nuvarande Salo-Uskela kyrka är byggd). II. Vid medlet av 1400-talet, möjligen redan på 1430-talet, uppföres i Salo en stenkyrka, som helgas S. Anna. Traditionen knyter kyrkans uppförande, liksom även Halikko och S. Bertils kyrkor, till ägaren av Äminne och Kärkis, Henrik Olofsson Horn och hans hustru Cecilia, vars far, Klas Lydekesson Diekn, hade att sona mordet på sin första hustru.

Ett par ritningar från år 1795 upplyser om kyrkans form (bild 12, 13). Den var en liten tvåskeppig långkyrka med sakristia och vapenhus (vars läge i förhållande till sydväggens icke är helt entydigt). Åtminstone västgaveln saknade, i likhet med vad som är fallet med kyrkan i S. Bertils, varje form för utsmyckning. Ritningen visar rund- eller segmentbågiga fönster, varav ett i nordmuren. Kyrkans läge synes ha varit illa valt med hänsyn till den låglänta och vattensjuka grunden. — Av den medeltida klockstapeln har den av sten uppmurade nedre delen bevarats (bild 14). Kyrkogården omgavs av stockbalk.

Av de till »flere lass» uppgående medeltida skulpturerna från Salo (och Uskela?) kyrka ha några få räddats till Nationalmuseum, alla senmedeltida och tämligen primitiva, inhemska arbeten: S. Andreas (bild 16), S. Henrik (?; bild 17), Sebastianus, ett kvinnligt helgon samt en prinsessa ur en S. Göransgrupp. Ett år 1670 skänkt altarskåp med snidade och förgyllda figurer var möjligen medeltida; det har senare gått förlorat, liksom även allt medeltida kyrksilver och äldre textilier; bland dessa omtalas år 1626 ett altarkläde av prahlsachtsiden, broderat med silke, mässhakar av samma slags siden, av blått sammet och av ljusbrun damast, broderade ärmekläden, brudpäll mm., som eventuellt kunna vara av medeltida ursprung. Även en sexarmad järnkrona är försvunnen, liksom även klockorna och allt övrigt lösöre.

III. På 1600-talet ombygges vapenhuset till gravkapell för släkten Horn; av kapellets lösöre finnes den år 1671 avlidne Mauritz Horns hjälm och rustning (bild 18, 19). i Nationalmuseum, medan däremot alla kyrkans begravningsvapen, 18 stycken, ha försvunnit.

År 1642 vitmenas kyrkan inuti. Kyrkogårdens stockbalk ersättes år 1696 av stenmur med bräddtak. Större delen av den fasta inredningen förnyades under 1600-talet, så t. ex. predikstolen 1642, bänkarna, koret 1690-1700 etc. Korbalken förnyas år 1704 och förses med svarvade spolar.

Av lösöre ha bevarats en oblatask av ostämplat silver från medlet av 1600-talet (bild 34), en malmkrona från år 1638 (bild 41) och en tregrenad malmstake från 1637 (bild 43). Bland senare avlägsnat lösöre kunna nämnas ett antependium av damast, prytt med guldspetsväder och med mönster av blå och gyllene blommor jämte kappa av blått taft, från år 1636, en mässhake av röd atlas 1640 och en svart mässhake av sammet jämte antependium av samma tyg 1642, en svart sammetsmässhake med brett guldkors 1649, antependium av gult och rött taft 1652; år 1708 omtalas en mässhake av blå trip med gult kors och en av grönt taft med rött, blommerat kors. De samma år omtalade antependierna sägas vara gamla; ett är av brokad och ett av vitt flamesk. Altarkläderna

rövades under stora ofreden år 1713, då kyrkan plundrades. — År 1687 omgjuter Martin Myck i Åbo två äldre kyrkklockor. En år 1694 skänkt, vid Tykö bruk av järn gjuten klocka, har senare skänkts till Muurla kyrka (se. s. 118).

IV. Inga reparationer av betydelse omtalas under 1700-talet, utöver byggandet av tre läktare under ledning av Matts Sipilä 1737. Ett nytt altarskrank målas av Jonas Bergman 1753. Kyrkan synes vid år 1795 håilen syn ha varit i dåligt skick, och i samband med planerna om sammanslagning av församlingarna begynner man dryfta uppförandet av en ny kyrka i Salo. — Av bevarat 1700-talslösöre må nämnas diverse i Åbo förfärdigade tennkärl, såsom sockenbudskalk (bild 36) av D. Rising, vinkanna 1800, och dopskål 1784 (bild 37) av samma mästare, vinflaska av J. L. Wedenberg, måttkanna och fat av Elias Ståhlfort 1768 och 1767 mm. Antependier från 1723 (bild 38) och 1780 (bild 39); troligen av bitar skurna ur en broderad rokokokjol användas i den nya kyrkan, likaledes en malmkrona från 1776 och en tregrenad mässingsstake från 1749. Kyrkklockorna ha gjutits av E. Näsman, Stockholm 1735 och G. Meyer, Stockholm 1744. Sockenbudssilvret i Salo stadskyrka förfärdigades år 1793 av G. Brummer, Åbo, för S. Anna Kapell.

Av försvunna inventarier må omnämnas en stor nattvardskalk av G. Brummer, Åbo 1785 (stulen 1872), mässhake av blått damast med vitt kors 1738 och av svart satin med vitt sidenkors 1771, mässkjortor av finskt lärft med spetsbesättningar 1735 och av holländskt lärft 1747, vit sidenkalkduk med mångfärgade broderade rosor 1758, av Jonas Bergman målade nummertavla 1753 mm.

V. År 1800 upplöstes officiellt Salo kapellförsamling och det beslöts att den nya moderkyrkan skulle uppföras av sten på backen norr om den gamla; upplösningen förverkligades först år 1833 efter att den nya kyrkan byggts. År 1946 sammanslogs Salo köpingsförsamling (se nedan) med moderkyrkoförsamlingen till en församling med namnet Salo-Uskela.

SALO-USKELA KYRKA

I. År 1826 insändes till Intendentskontoret i Helsingfors en av kyrkoherde G. Renvall uppgjord ritning till den nya stenkyrkan; C. L. Engel uppgjorde på basen av denna två förslag, av vilket det senare godkändes och med smärre avvikelser kom att ligga till grund för kyrkobygget. Kyrkan uppfördes år 1830—32 under ledning av murareäldermannen H. Andsten från Helsingfors. Den är en enskeppig långkyrka med behärska-empiredetaljer; takets östända är valmad, till långhuset ansluta sig sakristia och vapenhus. Interiören får sin

prägel av tunnvalvet av bräder och av de ljusa gula och blå toner, som känneteckna kyrkans tillkomsttid. Den fasta inredningen utfördes av snickaren Efraim Cairenius, stuckaturen av Nicolai Korastileff; altarpupp-satsen (bild 31) byggdes enligt ritning av A. W. Arppe, medan man icke följde hans ritning till polygonal predikstol. Altartavla av R. W. Ekman anskaffades först år 1849 (bild 31).

II. Kyrkans torn uppföres år 1860 enligt av P. J. Gylich år 1848 uppgjord ritning; den gamla klockstapeln rives delvis och dess nedre del ombygges till bårhus. Av 1800-talsinventarier kunna nämnas nattvardssilver av O. R. Lundgren, Åbo 1872 samt sockenbudssilver och vinkanna av samma mästare 1845 och -44 (bild 35), vinkanna av nysilver, A. G. Dufva 1873, svarta antependier och mässhakar, plåterstakar mm.

III. År 1874 anskaffas orgel av J. A. Zachariassen och uppföres läktare, buren av nygotiska pelare. År 1890-91 anskaffas kaminer, och kyrkans inredning ommålas i nygotisk smak; taket överdrages med papper och förses med mörka lister.

IV. År 1932 restaurering enligt förslag av Kauno S. Kallio; inredningen ommålas i svalt grå och gröna toner. I korfönstrens nischer och på läktarskranket målas bibliska motiv av Toivo Lehtinen. Ny orgel anskaffas från Kangasala orgelfabrik och bänkarna förnyas. Ny armatur (ljuskrona och höga golvstakar). V. Kyrkan genomgår år 1955 en innerrestaurering under uppsikt av arkeologiska kommissionen (Paa-vo Riihimäki), varvid empirens färgskala återställes. På 1950-talet har bl. a. en större uppsättning textilier i liturgiska färger anskaffats.

Enligt förslag av Aulis Blomstedt ombygges den gamla klockstapeln till krigarmonument, och i den upphänges en skulpterad bronsklocka, utförd av Sakari Tohka. (bild 15).

SALO STADSKYRKA

I. År 1894 uppföres i Salo köping ett bönehus. — År 1914 förklarades köpingsförsamlingen självständig.

II. Efter att köpingen år 1926 definitivt blivit ägare till det gamla bönehuset, inreddes detta följande år av arkitekt I. Launis. Tornet uppfördes 1933 och kyrkklockor av Lokomos tillverkning inköptes. Bland lösöret kan främst nämnas den av Venny Soldan-Brofelt signerade altartavlan, vars motiv är Kristi förklaring. Orgeln inköptes år 1923 från Sauer-Walchers fabrik.

III. År 1946 sammanslogs köpingsförsamlingen med Uskela under namnet Salo-Uskela församling. Köpingen fick stadsrättigheter år 1960. I det år 1961-62 uppförda församlingshuset har enligt ritningar av Eija och Olli Saionmaa inrättats ett förrättningskapell.

1. PERTTELIN KIRKKO JA TAPULI LOUNAASTA.
S. Bertils kyrka och klockstapel från sydväst.

PERTTELI

LÄHTEITÄ

A. Björck, Kiinteitä muinaismuistoja Halikon kihlakunnasta. *SMYA* VI, 1883 ss. 44–50. *Harry Donner*, Perttelin kivikirkko. *Kotiseutu* 1911. *E. Kartano*, Den medeltida sakristian i St. Märten och kyrkan i St. Bertils. *FM LIII* 1946. *Aulis Oja*, Perttelin historia. Salo 1958. Perttelin kirkon 500-vuotisjuhlat, kirkon historiikka. Salo 1940. *A. Varelius*, Muinais-aikain muistoja. *Suometar* 1854: 22, lisälehti. *Sama*, Perttelistä. *Suometar* 1856:18. *Kirkon arkisto*. Kalustoluettelot vv:lta 1626, 1708, 1733, 1759, 1804, 1811, 1819, 1825, 1827–86; kaikissa erittäin tarkat lahjoitusluettelot ja lisäykset. Tilit vv:lta 1626–40, 1642–1918 ja viinikassan tilit vv:lta 1847–97. Vv. 1828–1906 pidettyjen kirkonkokouksien pöytäkirjat. Penkkijaot vv:lta 1708, 1748 ja 1797. *Uskelan kirkon arkisto* (TMA). Varsinkin piispan- ja rovas-tintarkastuksissa laaditut pöytäkirjat sisältävät Perttelää koskevia tietoja. Niteissä II Ca: 1–3 ovat Perttelin kirkonkokousten pöytäkirjat v:sta 1685 lähtien aina v:een

1828. Niteessä II Ea:3 on kirkkoherra K. Renvallin päiväämätön, luultavasti 1820-luvulla kirjoittama Uskelan pastoraatin paimenmuisto, jossa on myös Perttelää koskevia tietoja.

Kansallismuseon topogr. arkisto. Muinaismuistoyhdistyksen Taidehistoriallisen retkikunnan v. 1885 laatima kertomus Perttelin kirkosta, H. Salmon v. 1933 kirjoittama inventointikertomus, I. Kronqvistin selonteko hänen v. 1935 suorittamistaan tutkimuksista, C. A. Nordmanin muistiinpanot v:lta 1957 ym.

Uskelan, Salon ja Halikon kirkkoja selostavissa luvuissa lueteltu kirjallisuus sisältää myös tietoja Perttelin seurakunnasta.

Perttelin pitäjä mainitaan ensimmäisen kerran v. 1401 (FMU 1146), sen kirkko v. 1440 ns. Vintilän talonkirjassa (Wintilä godz breef), jonka v. 1642 tehty jäljennös on kirkon vanhimmassa kalustokirjassa. Tämän asiakirjan mukaan Uskelan kirkkoherra vaati Kaivolana

kylän isänniltä maata Perttelin pappilaa varten vedoten lupaukseen, joka tehtiin silloin kun uutta kirkkoa ruvettiin rakentamaan (tho nija kirke böriades först byggias; ks. myös FMU 2343). »Talonkirja» on itse asiassa Etelä-Suomen laamannin Matti Martinpojan langettama tuomio asiasta. Tämän asiakirjan nojalla on sitten aina pidetty itsestään selvänä tosiasiasta, että kirkkirkko olisi peräisin 1440-luvulta (ks. mm. ennen v:a 1693 laadittua seurakuntaluetteloa, *Bidrag till kännedommen af vårt land* VI s. 37); jotkut tutkijat, esim. N. Tolpo, tekevät johtopäätöksen että asiakirja käsittelee ennen v:a 1440 sattuneita tapahtumia ja hän päätyykin kirkon rakentamisen ajoituksessa 1430-lukuun. Aulis Ojakin huomauttaa Perttelin historiassaan, että asiakirja ei mainitse mitään varmaa kirkon rakentamisesta, vaan että työ on vain pantu alulle ennen v:a 1440. »Uusi kirkko» tarkoittaa tietenkin nykyistä kirkkirkkoa. Koska vanhimmat kirkossa säilyneet veistokset ovat peräisin jopa 1300-luvulta, on luultavaa, että kirkkirkolla on ollut puinen edeltäjä (ks. lähemmin rakennushistoriaa s. 54).

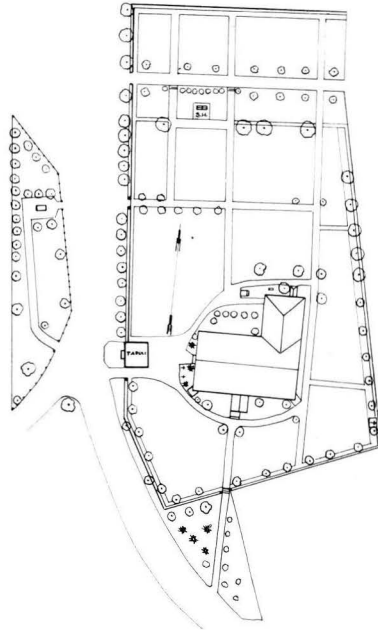
Perimätieto yhdistää Perttelin kirkon samoin kuin Salon P. Annan ja Halikon kirkkojen rakentamisen Halikon Joensuun omistajan Henrik Hornin muka suorittaman murhatyön sovittukseen. Kuten Kallio Halikon historiassaan osoittaa, on todennäköisintä, että Henrik Hornin hurskas puoliso (avioliitto solmittu ennen v:a 1435) Cecilia Klauntytär rakennutti kirkot (joka tapauksessa Halikon kirkon) isänsä Klaus Dieknin suorittaman hirmutyön (»Elinan surman») sovituksiksi. Tarina esiintyy asiakirjoissa ensimmäisen kerran jo Halikon v. 1694 pidetyn kirkonkokouksen pöytäkirjassa (vrt. Ignatius, *De paroecia Haliko* ss. 9–11); on hyvin mahdollista, että Cecilia Klauntytär on ajanut myös Perttelin kirkkirkon rakentamista tai ainakin avustanut sitä. Maa, jolla kirkko sijaitsee, on Kalvolan kylän maata (Halikon ja Uskelan pitäjäen talvikäräjät 26–27. 1. 1670, n:o 31, VA), ja kirkko on nähtävästi rakennettu lähelle vanhaa markkinapaikkaa (Oja s. 50).

Seurakunnan nimestä ilmenee, että kirkko on pyhitetty apostoli *Bartolomeukselle*.

Pertteli on ainakin v:sta 1400 lähtien ollut Uskelan kappelina ja itsenäistyi vasta v. 1868. V. 1908 siitä erotettiin Kuusjoen v. 1884 perus-

tettu kappeliseurakunta, joka mainitaan saarnakulmakuntana jo 1600-luvulla. Kiikalan seurakunta oli ainakin vv. 1540–1639 Perttelin alaisena, mutta se yhdistettiin lyhyen itsenäisyyden jälkeen v. 1648 Uskelaan.

Perttelin pitäjässä ovat tekstissä mainitut suurtilat Inkere ja Kaveeni, Kuusjoella Haali.

2. ASEMAPIIRROS, 1:2000.
Situationsplan, 1:2000.

KIRKKOTARHA

Kirkkotarha (kuva 2) on usean laajennuksen tulos; koska sitä on laajennettu huomattavasti varsinkin pohjoiseen, se on nykyään pitkulainen ja kirkko on sen eteläosassa. Kirkkotarhaa ympäröi harmaakivistä ladottu aita, josta suuri osa (länsi-aita tapulin eteläpuolella, etelä- ja itäosat) on tehty epäsäännöllisistä kivistä ja lieenee osittain peräisin vv:lta 1822–25, jolloin kirkkotarhaa laajennettiin »niin pitkälle kuin tie salli» (pöytäk.). Samassa yhteydessä Kärrin ratsutila lahjoitti peltomaata ja korvaukseksi talolle myönnettiin tapulin pohjoispuolelta ilmainen hautapaikka. Lisäksi on tarhaa laajennettu pohjoiseen 1880-luvulla sekä uudelleen v. 1951, vv. 1905–14 länteen ja koilliseen 1960-luvulla. Uusia osia ympäröi graniittilohkareista tehty aita paitsi koillisessa, mihin ei vielä ole rakennettu aita.

Porttiaukkoja on aidan länsiosassa kolme ja neljäs kirkon eteläpuolella vastapäätä asehuonetta; aukkoja kehystävät matalat graniittipylväät ja niihin on hankittu uudet takorautaiset portit.

Alkuperäisen pienen kirkkotarhan rajoja osoittavat todennäköisesti kirkkoa kiertävät käytävät. Aita oli luultavasti hirsistä salvottu ainakin 1600-luvun puolivälissä, koska kivimuurin rakentamista korostetaan nimenomaan v. 1695, jolloin tarhaa nähtävästi laajennettiin ensimmäisen kerran. Muuri katettiin laudoilla (kal.). Työn suorittivat pitäjänmuurari Antti sekä nähtävästi Turusta saapunut muurarinammatin vanhin (tilit). Vv. 1738–39 muuria korjattiin turkulaisen muurarimestarin Tuomas Tallbergin (Tallgrenin?) johdolla ja se katettiin uusilla laudoilla (tilit). Tässä muurissa oli mahdollisesti vielä se vanha porttihuone, jonka Yrjö Nokka ja Simo Härkä Hiidestä olivat rakentaneet v. 1643 (tilit); sana »wåkenhus» merkinnee aidan porttirakennusta. Kirkon länsipuolelle muurattu tapuli lieene toiminut toisena porttina. Sen sivuseinissä olevat murtopinnat osoittavat muurin sijainnin. V. 1750 tehtiin kirkon eteläpuolelle muurattu holviportti (»genom ett överdrag av muren», pöytäk.); työn tekivät turkulainen muurarimestari Antti Wahlberg ja hänen kisällinsä Gabriel Tornberg ja Kustaa Krösberg. Korjaustyö mainitaan myös v. 1763. Uusi kiviaita, joka oli rakennettava 1820-luvulla tapahtuneen laajennuksen jälkeen, pystytettiin asetusten mukaisesti ilman laastia ja katettiin turpeilla v. 1836. Työtä johti Tattulasta kotoisin oleva torppari Samuel Majala. Porttihuoneet purettiin ja korvattiin puuveräjillä; kivipylväät hankittiin vasta v. 1902.

V. 1865 ja myöhemminkin on kirkkotarhaa kaunistettu jalopuuistutuksilla, vaikka kirkkotarhassa jo aikaisemminkin kasvoi puita. Nykyinen jäsentely on peräisin v:lta 1931.

HAUTAKAPPELEITA ei nykyään ole. V. 1880 oli kirkkotarhassa hautakappeli, jonka oli rakennuttanut Perttelin Haalin omistaja (vv. 1777–87), everstiluutnantti F. J. Spöhler; mainittuna vuonna kappelin holvattu kellari täytettiin hiekalla (pöytäk.). Tapulin pohjoispuolelle on sijoitettu vv. 1939–44 kaatuneiden haudat, ja niiden pohjoispuolella on E. Filénin tekemä, polvistuvaa soturia esittävä *muistopatsas*, jonka kipsistä toisintoa säilytetään sakaristossa. Sakariston oven edustalla on v. 1956 pystytetyt

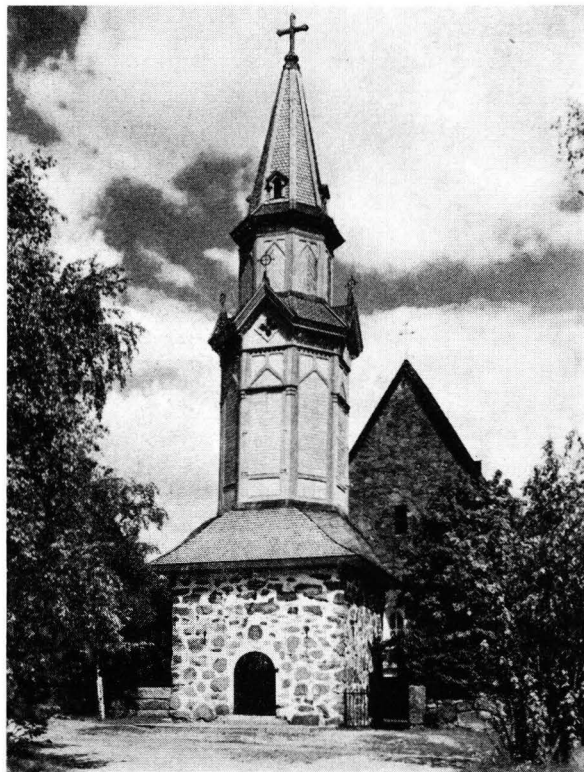
Karjalaan jääneiden vainajien sekä kaikkien unohdettujen vainajien *muistopatsaat*.

V. 1827 mainittu vanha *luuhuone* on purettu.

Tien toiselle puolelle kirkkotarhan länsipuolelle on järjestetty I. Wirkkalan suunnitelman mukaan istutusryhmä, johon on sijoitettu ns. *ruumiskivi*.

TAPULI

Kellotapuli (kuvat 3, 4) on kirkon länsipuolella vastapäätä länsipäädyn ovea ja se liittyy kirkkotarhan aitaan. Tapuli on kolminivelinen rakennus, jonka pohjaltaan neliömäinen alaosa on muurattu harmaakivistä v. 1729 turkulaisen muurarimestarin Tuomas Tallbergin johdolla. Alaosan päällä on loiva kaarevapintainen, paanutettu katto, jonka päältä kohoaa puinen, Helge Ranckenin piirustusten mukaan v. 1889 rakennettu uusgoottinen yläosa. Se käsittää pohjaltaan kahdeksankulmaisen, korkean kellohuoneen sekä loivan, konsolien kannattaman ja räystäistään taitteisen katon päältä kohoavan kahdeksankulmaisen »lyhdyn», jossa

3. KELLOTAPULI LÄNNESTÄ. YLÄOSA HELGE RANCKENIN SUUNNITTELEMA V. 1888.

Klockstapelns från väster. Överdelen ritad av Helge Rancken år 1888.

on korkea, ristiin päätyvä paanutettu huippukatto. Muuratun alakerran länsi- ja itäseinässä on pyörökaarinen ovi; ovien pielissä on suorakulmainen pykälä; pystylautaisten ovilevyjen ulkolaudoitus on vaakasuora. Sisäpielissä on vanhojen ovien saranat. Länsioven yläpuolella olevaan kiveen on hakattu teksti: »A. / 1729. / F.» (kirjain F. tarkoittanee kuningas Fredrikiä); molempien ovien yläpuolella on kaksi pientä pyörökomeroa, joiden tausta on ollut punaiseksi maalattu. Seinissä on runsaasti alkuperäisiä ankkurirautoja (tilit). Katonräystäään alapuolella on selvä vaakasuora jatkosauma, jonka yläpuolelle on kiinnitetty pellistä leikattu vuosiluku »1840».

Viimeksi mainittuna vuonna tapulia korotettiin ja sen puinen ylärakennelma uusittiin seitsemän kyynärää aikaisempaa korkeammaksi, joten tapulin korkeus nousi yhteensä 32 kyynärään (pöytäk.). KM:n arkistossa olevasta piirustuksesta (kuva 5; mahdollisesti tehty v. 1885) näkyy po. tapulin muoto; tapulin rakentajana mainitaan Vilho Juhanpoika Jaakko (tilit). Tapuli noudatti perinteellistä lounaissuomalaista tyyppiä: alakerran korkean kaarevapintaisen

katon päällä oli kulmikas kellohuone, jonka yläpuolelta kohoavan lyhdyn päätteessä oli sipuli ja ristiviiri. Koska edellisen tapulin muodosta ei sanottavasti poikettu, ei katsottu välttämättömäksi anoa virallista rakennuslupaa (pöytäk.).

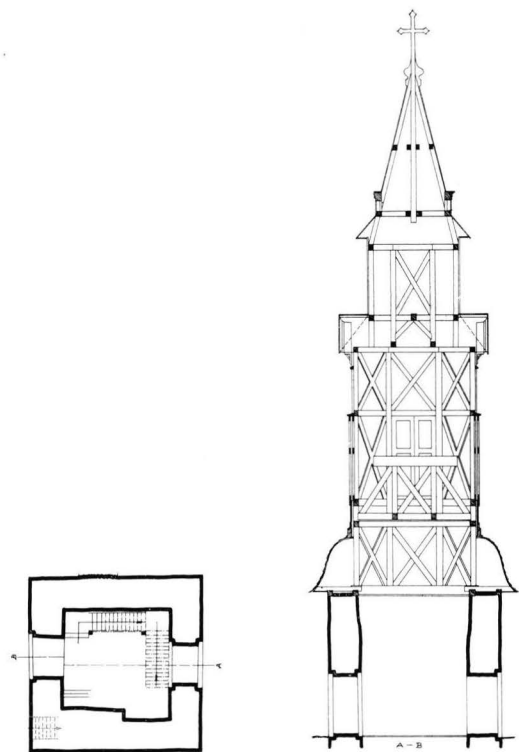
5. KELLOTAPULI ENNEN VUOTTA 1888.

PIIRUSTUS KM:N ARKISTOSSA.

Klockstapelns före år 1888. Ritning i NMs arkiv.

Tapulin ylärakennelma paloi joulukuun 23 päivän vastaisena yönä v. 1888, minkä jälkeen hankittiin nykyisen uusgoottisen ylärakennelman piirustukset. Yläosa on rakennettu pystylautoista ristikkäisten hirsien muodostaman rungon varaan. Ulkopintojen jäsentely on saatu aikaan listojen ja eri suuntiin asetettujen ponttilautojen avulla. Kellohuoneen joka toisessa seinässä on isot, vaakasuoraan laudoitetut ääniluukut, ja niiden yläpuolella seinä kohoaa pieneksi päätykolmioksi, johon on sovitettu nelilehdykän muotoinen ikkuna. Kattopintojen muodostamissa kulmissa on pystylistat ja huippukatossa pienet, satulakatoksella varustetut ikkunat. Muurien varaan on rakennettu välipohja valtavista hirsistä, ja kellojen kannattajina toimii kolme tukevaa pukkia, jotka kohoavat ääniluukkujen yläreunan tasolle; sitä vastoin koko tornin ylin osa on tyhjä ja ilman minkäänlaista välipohjaa. — Tapuli korjattiin perusteellisesti v. 1925.

Perttelin varhaisemmista tapuleista ei ole säilynyt tietoja. V. 1655 mainitaan silloisen tapulin korjaus.

4. KELLOTAPULIN PYSTYLEIKKAUS JA POHJA, 1:300.

Snitt och plan av stapeln, 1:300.

KIRKKO

Perttelin keskiaikainen kivikirkko (kuvat 6—9) on suorakaiteen muotoinen, kolmilaivainen pitkäkirkko. Satulakattoisen runkokuoneen pohjoisseinän itäpäähän liittyy runkokuonetta nuorempi ja sitä kapeampi ja matalampi, aumakattoinen sakaristo; eteläpuolella on hieman eteläseinän keskiviivan länsipuolella pieni runkokuonetta nuorempi, satulakattoinen asehuone. Rakennusaineena on käytetty harmaakiveä, tiiltä on tuskin lainkaan muualla paitsi muuraukoissa ja holvissa.

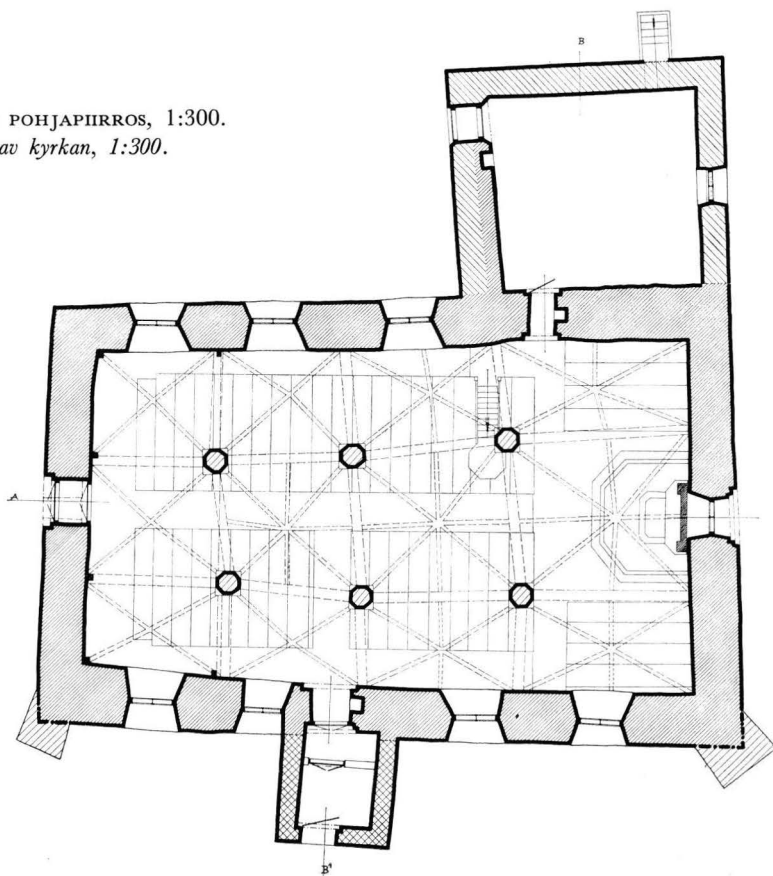
RUNKOJUONE. Varsinaista sokkeliä ei ole. Runkokuone on huomattavan vino, koska länsipääty on itäpäätyä huomattavasti kapeampi; pohjoisseinä taas on eteläseinää hieman lyhyempi. Pohjoisseinän ulkopituus on 27,60, eteläseinän 27,80 m, sivuseinien korkeus on 5,50 m. Länsipäädyn leveys on 16,50, itäpäädyn 18,30 m ja päätyjen korkeus 19,20 m. Muurien paksuus on 1,80–2,10 m. Runkokuone on rakennettu hyvin sekalaisista harmaakivistä, ja muuraustekniikka on epäsäännöllistä. Matalat tukevat tukipilarit ovat lounais- ja kaakkoiskulmissa; mikäli rappauksen alta voi nähdä, muuraus-

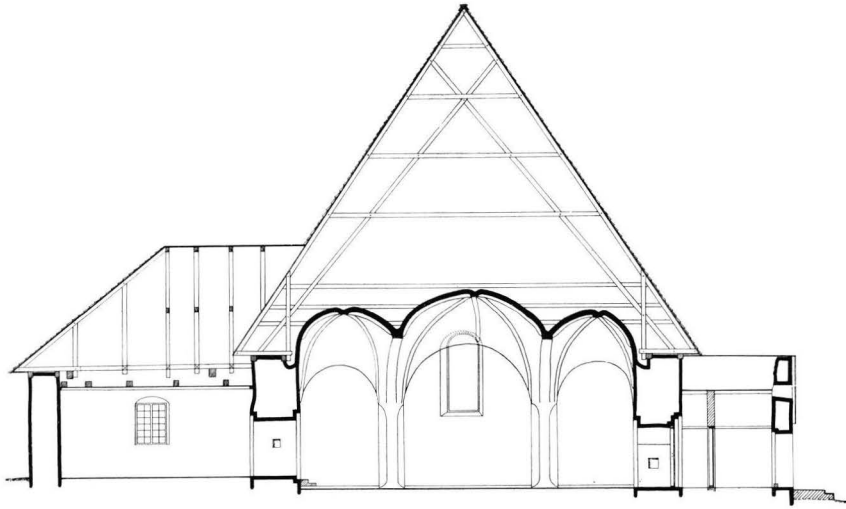
saumat osoittavat tukipilarien olevan muurausliitteessä runkokuoneen kanssa ja ne lienevät siis alkuperäisiä. — Ainakin v. 1736 kirkko rapattiin ja valkaistiin ulkoa (kal.), ja pöytäkirjoissa mainitaan sen aikaisemminkin olleen valkaistu ulkopuolelta. Tuntuu kuitenkin epätodennäköiseltä, että valkoinen väri olisi kokonaan peittänyt harmaakivisen pinnan. Eteläseinän läntisimmän ikkunan kohdalla oli v. 1881 asti *komero*, jonka korkeus oli 1 kyynärä 15 tuumaa, leveys 1 kyynärä. Perimätiedon mukaan komerossa oli vihkivesialtaan paikka (Björck; alttarikomero tuntuisi todennäköisemmältä).

VESIKATTO. Runkokuoneen paanutus on uusittu pyöreäpäisistä paanuista v. 1880 (jolloin pöytäkirjan mukaan kattoon käytettiin Maarian kirkkoon tarkoitettua paanut) sekä myöhemmin osittain. Räystäspaanut ovat suorapäätteiset. Leveät vaakasuorat, paanutuksen alla olevat laudat ovat vanhoja; ainoastaan muutama lauta on sahattu, muut sitä vastoin on palhottu. — Päätyjen hennot ristiviirit ovat uudet.

Kattotuolien ikää ei tiedetä varmuudella; tileistä ja kalustoluetteloista päätellen niitä on mahdollisesti osittain uusittu tai ainakin

6. KIRKON POHJAPIIRROS, 1:300.
Plan av kyrkan, 1:300.

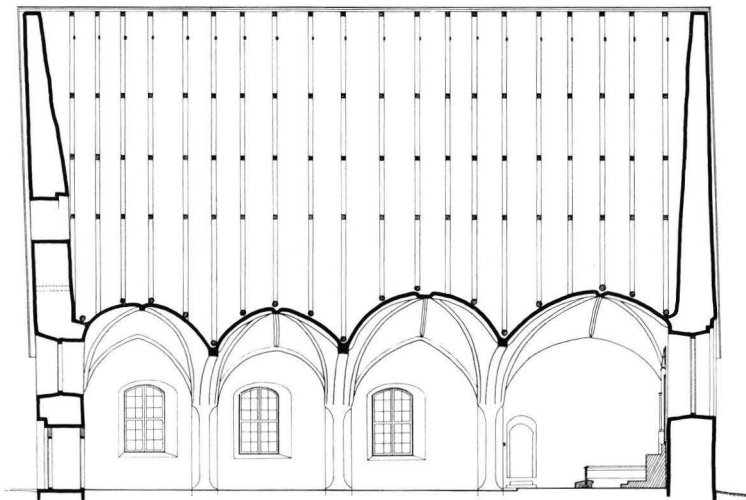
7. KIRKON ITÄSUUNTAINEN POIKITTÄISLEIKKAUS, 1:300.
Tvärssnitt av kyrkan mot öster, 1:300.

tuettu v. 1817, jolloin koko paanutus uusittiin. Kattotuolien hirret ovat nykyään käytettyihin verrattuina harvinaisen hentoja, mikä puolestaan saattaisi viitata keskiaikaiseen alkuperään (ks. mm. Salo-Uskela s. 19). Lisäksi voi huomauttaa, että v. 1828 rakennetun sakariston kattotuolit ovat paljon tukevampia ja että hirret niissä on tapitettu eikä ainoastaan liitetty loveamalla toisiinsa, kuten runkokuoneen kattotuolien hirret. — Molemmissa päädyissä näkyy päätyyn muurattu, alkuperäinen kattotuoli (kuva 10). Korjauksia mainitaan tosin useinkin, mutta useimmiten lieene ainoastaan kyseessä paanujen aluslautojen sekä harjahirren ja tuulilautojen sekä päätyristien uusiminen.

Tilikirjan v. 1650 mainitsema »torni» tarkoittaa mahdollisesti kattoratsastajaa; se olisi siinä tapauksessa poistettu vasta v. 1817. Ullakon puolella siitä ei näy minkäänlaisia jälkiä.

IKKUNAT. Sivuseinien ikkunoiden nykyinen, segmenttikaarinen muoto on peräisin v:lta 1881, jolloin myös tehtiin ikkuna kummankin sivuseinän länsipäähän (pöytäk.). Samalla ikkunat varustettiin puupienoilla; Björckin v. 1879 kirjoittaman kuvauksen mukaan ikkunoissa oli silloin vielä pienet lyijypienaiset ruudut. 1780 ja 1790-luvuilla hankittiin puiset ikkunanpuitteet.

Ikkunoiden keskiaikaisesta muodosta saa käsityksen päätyikkunoiden sekä eteläseinän ikku-

8. KIRKON POHJOISSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS, 1:300.
Längdsnitt av kyrkan mot norr, 1:300.

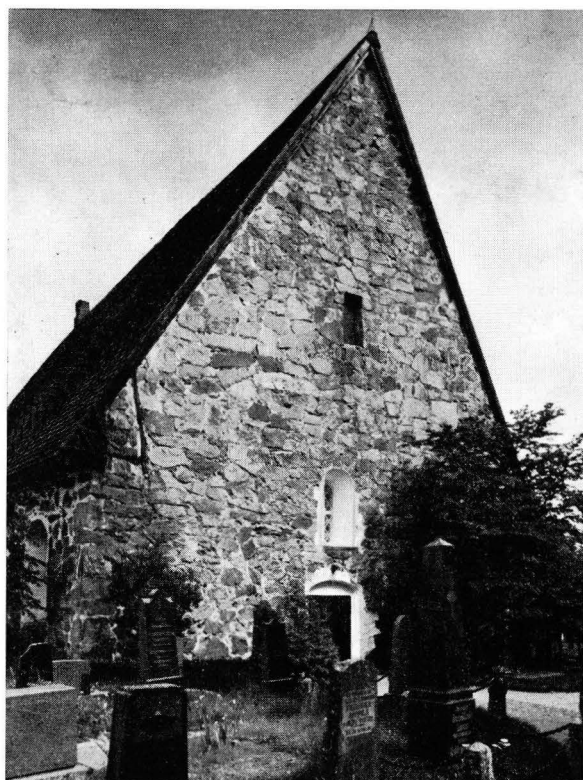

9. PERTTELIN KIRKKO POHJOISESTA.
S. Bertils kyrka från norr.

noiden yläpuolella paikoin näkyvän pyörökaarisen ääriiviivan avulla (kuva 11). Kalustoluettelon mukaan oli ikkunoiden korkeus ennen v. 1881 3 kyynärää ja sama kuin päätyikkunoiden korkeus. Kuori-ikkuna on pyörökaarinen ja sen keskiaikainen tiilikehys on osittain säilynyt, joskin pahoin vaurioituneena (ehkä v. 1773, jolloin ikkuna uusittiin; ks. tilikirjaa). Tiilien koko on $32-33 \times 9-10 \times 16$ cm. Ulkovielessä on kaksi suorakulmaista pykälää. Länsipäädyn ikkuna on suurin piirtein samanlainen kuin kuori-ikkuna, mutta pieliön pykälöinti puuttuu.

Jo 1740-luvulla kirkko tuntui liian hämärältä, ja silloin pohdittiinkin ikkunoiden laajentamista sekä uusien ikkunoiden puhkaisemista (pöytäk.). V. 1746 tehtiin ikkuna eteläseinään nykyisen asehuoneen länsipuolelle sekä pohjoisseinän ensimmäinen ikkuna. Työn tekijänä mainitaan muurarimestari Vesa Kanungista (tilit). Vaikuttaa siltä, että näihin aikoihin eteläseinän ulko-oven yläpuolella oli luukku, joka varustettiin lasiruuduilla (pöytäk.; tosin hieman epäselvä maininta). Oli miten oli, tämä aukko on nyt joka tapauksessa jäänyt v. 1750 rakennetun asehuoneen peittämäksi. Uuden ikkunan puitteet valmisti nähtävästi tuomiokirkon puuseppä Matti Sipilä ja osan ruuduista lahjoitti kornetti Niilo Lund Henkirakuunarykmentin Halikon kihlakunnan komppaniasta

(pöytäk. ja tilit). Mutta vielä kukaan kirkon valaistus ei tyydyttänyt seurakuntalaisia, ja v. 1794 pestattiin muurarimestari Hartlin laajentamaan eteläseinän itäisimmät ikkunat hakkaamalla

10. LÄNSIPÄÄTY.
Västgaveln.

pois pielen sivuprofilointi ja tekemään toinen ikkuna pohjoisseinään (pöytäk.). Työhön ottivat osaa puusepänkisälli Kaarle Holmström Muurlasta ja lasimestari Silander (tilit).

OVET. Runkohuoneessa on nykyään kolme oviaukkoa: länsipäädyssä sekä asehuoneeseen ja sakaristoon johtavat oviaukot. Eteläseinän läntisintä ikkunaa tehtäessä v. 1881 oli muurattava umpeen *ullakon portaisiin* johtava oviaukko, jonka muodosta ei enää saa selvyyttä. Ullakon portaajat kulkevat runkokuoneen lounaiskulman muurissa. Ullakolta näkyvä yläosa kulkee etelämuurissa itään päin; askelet on muurattu harmaakivestä. Nykyään pääsee ullakolle ainoastaan pohjoisrästystäessä olevan luukun kautta. Länsipäädyn portaali muutettiin v:n 1881 suuren korjauksen yhteydessä: se on segmentti-kaarinen eikä pielissä ole minkäänlaista profilointia. Itse oviaukko on suorapäätteinen. Pystylautaisissa ovilevyissä on vino ulkolaudoitus. A. Björckin v. 1879 valmistuneesta piirroksesta näkyy, että oviaukko on aikaisemmin ollut pyörökaarinen.

Asehuoneeseen johtavan oven pielen turmelee v. 1750 rakennetun asehuoneen länsiseinä. Ovi

12. SAKARISTON OVI. OVILEVY LIENEE TEHTY V. 1697.
Sakristiedörren. Dörrskivan torde vara gjord 1697.

on epäsäännöllisen pyörökaarinen, runkokuoneen puolella on yksi, asehuoneen puolella kolme suorakulmaista pykälää; oviaukon tiiltien kokoa ei rappauksen alta pääse mittaamaan. Runkokuoneen muuriin on oven itäpieleen tehty neliömäinen *komero* (aukko 40×41 cm, syvyys 43 cm) vihkivesiallasta varten. Pystylautaisessa ovilevyssä on kaunis vinoneliöpaneeli ja heloitus; levy on luultavasti hankittu v. 1697 (tilit).

Sakaristoon johtaa kapea pyörökaarinen ovi, jonka pielissä on pykälät sekä runkokuoneen että sakariston puolella. Tämänkin oven itäpielessä on *komero* (aukko 32×28 cm, syvyys 39 cm). Pystylautaisessa ovilevyssä (kuva 12) on sulkapaneeli ja tukeva tukkilukko; taottu vetorengaskin näyttää vanhalta. Sakariston oven levy lienee myös hankittu v. 1697. Kirkon sisäovet hankittiin v. 1888.

SISUSTA (kuvat 13–14). 2×3 tiilipilaria kannattaa epäsäännöllisiä holveja, jotka nousevat

11. ETELÄSEINÄN IKKUNA.
Fönster i sydvägen.

13. ITÄSUUNTAINEN SISÄKUVA.
Interiör mot öster.

keskilaivassa n. 120 cm korkeammalle kuin sivulaivoissa. Keskilaiva on runkokuoneen länsipäässä vain hyvin vähän sivulaivoja leveämpi, mutta levenee runkokuoneen epäsäännöllisen pohjakaavan johdosta itään, missä sen leveys on melkein puolitoista kertaa sivulaivojen leveys. Keskilaivan holveista on kolme itäisintä kahdeksanjakoisia, läntisin on ristiholvi, sivulaivoissa taas kaksi itäisintä on kuusijakoisia, läntisimmät ristiholveja (ks. myös ss. 55—57). Kirkko vaikuttaa melko hämärältä ja matalalta, mutta vaikutelmaa on jonkin verran lievitetty poistamalla sivuparvet (v. 1888) ja hankkimalla uudet urut (v. 1940), joiden kaksiosainen julkisivu päästää valoa länsipäädyn ikkunasta kirkkokuoneeseen.

Seinät ja holvit on valkaistu, alinna on hieman tummempi öljyväripaneeli, joka maalattiin v. 1955 entistä vaaleammaksi. Ensimmäinen maininta valkaisemisesta on v:lta 1631, jolloin työn kustansi Halikon kruununnismies Kristian Matinpöika Melartopaeus, Mäenalan kartanon vouti (kal.). Lautalattia maalattiin v.

1936 harmaaksi sen oltua siihen asti ruskea. Kirkkohaudat oli täytetty jo v. 1888 ja tässä yhteydessä lattiaa laskettiin jonkin verran, joten lattian pinta nyt on pari askelmaa sakariston oven kynnyistä matalammalla, kuorin lattia taas kaksi askelmaa korkeammalla. Ensimmäinen kiinteä lattia tehtiin koko kirkkoon v. 1793 (pöytä.), mutta käytävissä säilyi v:een 1888 asti osittain keskiaikainen tiililattia (Taidelist. retkik.).

Rakennushistoria

VANHIN KIRKKO. Kuten jo sivulla 47 mainittiin, lienee Perttelissä todennäköisesti ollut kirkko ainakin 1300-luvulla, ehkä vuosisadan alussakin (ks. P. Olavin veistosta, s. 66, joka tosin on voitu tuoda jostakin muusta kirkosta). Ei ole mitään syytä olettaa, että tämä kirkko olisi sijainnut muualla kuin nykyisen kirkon paikalla. Kirkko on varmaan ollut nykyistä pienempi ja puinen.

SAKARISTO. Kirkkoon liitettiin harmaakivinen sakaristo luultavasti 1300-luvun loppupuolella tai v:n 1400 paikkeilla (ks. sivulla 63 kuvattua Madonnanveistosta; Oja olettaa että uusi kirkko olisi rakennettu kokonaan tähän aikaan, mutta Vintilän talonkirjan maininta uuden kivistikirkon rakentamisen aloittamisesta saattaa tarkoittaa sakaristoa, joka tietenkin katsottiin kivistikirkon ensimmäiseksi vaiheeksi). Kivisakaristo purettiin v. 1828, koska sitä pidettiin liian ahtaana; lisäksi sen holvi oli vuotava. Sakariston yksityiskohdista on säilynyt hyvin niukkoja tietoja. Pohja-ala oli 9×10 kyynärää eli sama kuin nykyisen kellarin. Nykyisen sakariston eteläseinässä näkyvä rosainen kohta lieene vanhan sakariston itäseinän liittymäkohta, ja sen länsimuuri lieene muurattu nykyisen sakariston länsimuuriin, joka oli v. 1917 sisäpuolelta hyvin epätasainen (selostus uuden oven teosta, KM:n arkisto). Holvin muodosta ei ole tietoja, eikä nykyisen sakariston ullakolla näy jälkiä mistään

RUNKOHUONE RAKENNETAAN. Nykyisen runkokuoneen valmistumisaikaa ei tiedetä. Holvien rakentamisaika osuu suurin piirtein 1400-luvun loppuvuosikymmeniin. (Sama holvijako esiintyy tiettävästi ensimmäisen kerran Hollolan kirkossa; Perttelissä käytetty ruode- ja pilari-tyyppi taas ilmestyy Lounais-Suomeen keskiajan loppuvaiheilla.) Valtaosa kirkon veistoksista onkin peräisin v:n 1500 paikkeilta. Itse runkokuone on todennäköisesti muurattu 1400-luvun puolivälissä tai hieman sen jälkeen. Sen jokseenkin koristelematon ja huolimaton rakennustapa viittaa myös keskiajan loppuun. Toisaalta on otettava huomioon, että jos Cecilia Klauntytär tosiaan on ollut rakentamisen alkuunpanija, pääasiana on ollut »sovituskirkon» mahdollisimman nopea valmistuminen, jotta siinä päästäisiin lukemaan sielunmessut. — Tarkempaan ajoitukseen ei nykyisten tietojen perusteella pystytä.

Tässä yksinkertaisessa kirkossa ei ole ollut pa-

14. KIRKKOSALIN LÄNSIPÄÄ.

Västra ändan av kyrksalen.

runkokuoneen kuoriparvelle johtaneesta ovesta. Sivulla 57 mainittu, länsiseinässä sijaitseva komero saattaa olla alkuperäinen. Sakaristoon rakennutti Perttelin kappalainen (vv. 1642–79) Pietari Procopaeus muurihaudan, joka muutettiin v. 1749 kellariksi. Samalla laskettiin sakaristoon kiinteä lattia.

pinovea ja pyörökaarisia ikkunoita oli ainoastaan neljä; pohjoisseinässä ei ollut ikkunoita. Kaakkois- ja lounaiskulmissa oli tukipilarit. Ullakolle johtavat portaat oli rakennettu runkokuoneen lounaiskulmaan. Eteläseinän länsipäässä oli (alttari?) komero.

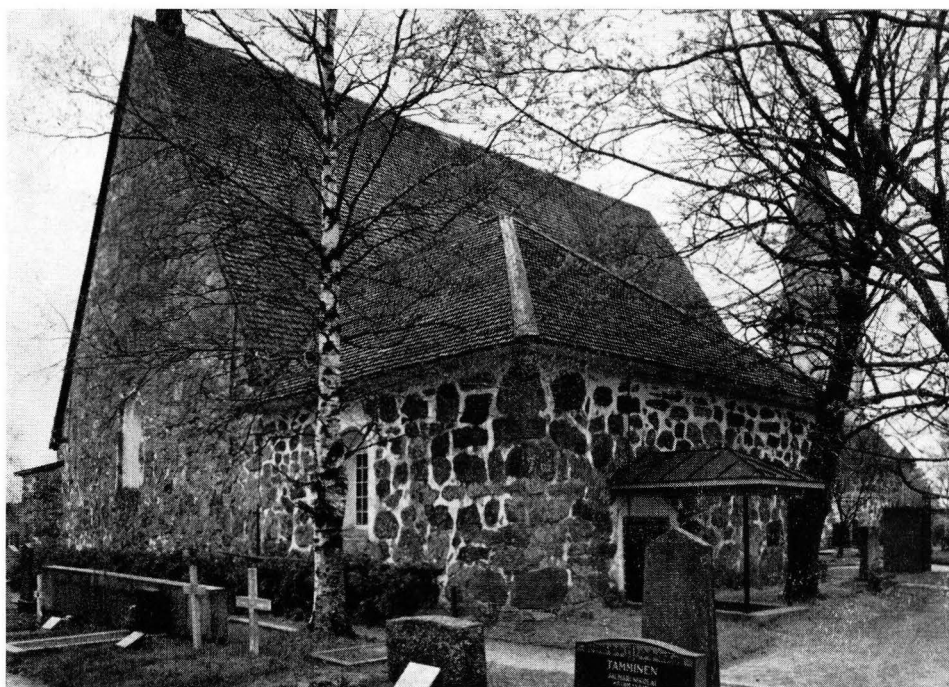
HOLVIT. Perttelin kirkon kaksitoista holvia le-

päävät pilarien ja seiniin pystyttämisvaiheessa jätettyjen holvinjalkojen varassa. Holvit siis kuuluvat alkuperäiseen rakennussuunnitelmaan; kuitenkin ei ole määriteltävissä kuinka pian runkokuoneen rakentamisen jälkeen ne ovat valmistuneet.

Pilarien pohja on n. 90×90 cm; v. 1888 pilarit viistottiin kahdeksankulmaisiksi, koska näin saatiin ahtaaseen kirkkoon lisää penkkutilaa (pöytäk.). Paksun laastikerroksen vuoksi tiiltien kokoa on vaikeata mitata. Holvitiilet lienevät $20-23 \times ? \times 8-9$ cm, pohjoislaivassa on paikoin

15. V. 1750 RAKENNETTU ASEHUONE.
Vapenhuset från 1750.

16. KIRKON KOILLISKULMA JA V. 1828 RAKENNETTU Uusi SAKARISTO.
Kyrkans nordöstra hörn och den år 1828 uppförda nya sakristian.

alinna isompaa tiiltä, kooltaan $35-36 \times ? \times 9$ cm. Kilpimuurit on holvikupujen allakin suurimmaksi osaksi revetoitu tiilellä.

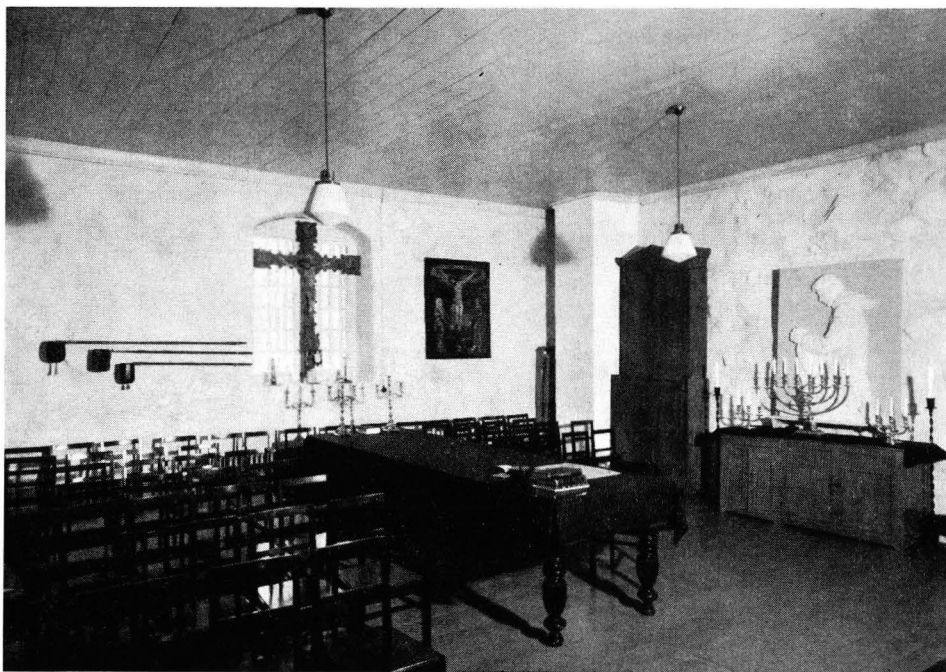
Sekä arkadi- että vyökaaret ovat muodoltaan hyvin epäsäännöllisiä ja nousevat eri korkeudelle. Enimmäkseen ne ovat pyörökaarisia, mutta osa niistä tavoittelee suippokaarta. Kaikissa kaarissa on sama yksinkertainen suorakulmainen profili, ja leveys on suunnilleen pilarin sivun kolmasosa. Ruoteet ovat pyöristetyt. Kuten edellä mainittiin, ovat kuusi- ja kahdeksanjakoiset holvit 1400-luvun loppuvuosikymmenille ominainen piirre.

ASEHUONE. Kivistä asehuonetta ei ehditty rakentaa keskiajalla, vaan silloin nähtävästi tyydyttiin vaatimattomaan puiseen asehuoneeseen. Vasta v. 1750 muurattiin nykyinen harmaakivinen, pieni asehuone eteläoven eteen (kuva 15). Työhön palkattiin muurarimestari Antti Wahlberg Turusta, ja häntä olivat avustamassa kisällit Tornberg ja Krösberg (pöytäk. ja tilit). Muutamaa vuotta aikaisemmin eteläseinään puhkaistu ikkuna määräsi asehuoneen sijainnin, ja asehuone on sen vuoksi aivan vinossa oveen nähden. Asehuone on vaatimaton, satulakattainen rakennus. Sivuseinien pituus on 4,20 m ja korkeus 2,70 m, päädyn leveys 4,50 ja korkeus 5,50 m. Kattotuolit on jätetty näkyviin eteläpäädyssä. Asehuoneen etelämuu-

riassa olevan, melkein pyörökaarisen ulko-oven sisäpielessä on pykälä; ovilevy on samanlainen kuin kirkon länsiovesta. Oven yläpuolella näkyy epämääräisiä maalauksjätteitä. Päätykolmiossa on kapea suorapäätteinen, ullakolle avautuva valoaukko.

Länsi-itä-suuntainen puinen seinä jakaa asehuoneen kahteen osaan. Sisäosan välikattona on muurattu korkea tynnyriholvi, ulko-osassa korkealle kohoava lautainen taiteholvi. Lautalattia on uusittu v. 1888.

UUSI SAKARISTO. V. 1828 rakennettiin nykyinen iso harmaakivisakaristo (kuvat 16—17) muurarimestari Eerik Sjöbergin johdolla. Sakariston sivuseinien pituus on 9 m ja päädyn leveys 11,10 m, seinien korkeus on 4,20 m. Muurin paksuus on n. 1,20 m muualla paitsi länsimuurissa, jonka paksuus on 1,80 m ja johon on nähtävästi muurattu entisen sakariston länsimuurin. Sakaristossa on paanutettu aumakatto. Itäseinässä on leveä segmenttikaarinen ikkuna, jonka aukko on suorapäätteinen, ja länsiseinän pohjoispäähän entisen uunin paikalle on v. 1928 avattu pyörökaarinen ulko-ovi. Oven ja runko-
huoneen välisessä seinäpinnassa on *komero*, joka lienee keskiaikainen. Sen aukko on 75×62 cm, syvyys 43 cm; sivulla on ura työntöovelle. Pohjoispäädyssä on matala, alkuaan pyörökaarinen ovi, jonka aukko on myöhemmin muu-

17. SAKARISTON SISÄKUVA.
Interiör av sakristian.

rattu suorapääteiseksi. Se johtaa kellariin, jonka pohjoisosa on järjestetty ruumishuoneeksi, sisäosa pannuhuoneeksi. Oven yläpuolella on peltikatos.

Sakariston pohjoismuurin sisäpinnassa näkyy kellarin portaiden sisäseinä.

MYÖHEMMÄT KORJAUKSET. Uusien ikkunoiden avaaminen 1700-luvulla, lattian ja vesikaton korjaukset ym. on jo edellä mainittu. V. 1637 mainitaan osittainen sisäkorjaus ja vv. 1690–1700 kiinteän sisustuksen perinpohjainen uusiminen. Ikkunoita laajennettiin v. 1881 ja samalla puhkaistiin uusia. V. 1888 suoritettiin uusi sisäkorjaus, hankittiin kaminat sekä tehtiin uusi välikatto asehuoneeseen. Piirustukset oli laatinut C. J. v. Heideken jo v. 1879. V. 1936 asennettiin kirkkoon sähkövalo ja keskuslämmitys, ja v. 1955 tehtiin uusi sisäkorjaus (ks. tuonnempaa).

Kalkkimaalaukset

Varsinaisia kalkkimaalauksia ei kirkosta ole löydetty, vaikka I. Kronqvist suoritti koehakkauksia v. 1935. Tavanomaiset vihkimäristitkin on kosteus turmellut suurimmaksi osaksi ja osa niistä on saanut väistyä uusien ikkunoiden tieltä. Yksi vihkimäristi on säilynyt pohjoisseinässä sakariston oven vieressä ja toinen eteläseinässä. Ristit on maalattu sinoberinpunaisella, mutta väri on mustunut; muoto on tavalisesta poikkeava.

Kiinteä sisustus

Kun kruununnimismies Kristian Matinpoika Melartopaeus v. 1637 kustansi »uuden kuorin», oli ehkä vain kyseessä kuorin välttämätön muuttaminen luterilaisen jumalanpalveluksen vaatimaan asuun. Kristian Matinpoika, joka oli v. 1631 kustantanut myös kirkon sisämaalauksen (ks. s. 54), sai korvaukseksi vapaan perhehaudan (kal.). V. 1638 tehtiin joukko uusia penkkejä, mutta vasta 1690-luvulla ruvettiin järjestelmällisesti muuttamaan kirkon koko sisustusta uuden aikakauden vaatimuksien mukaiseksi (kal.). Kuorinkin sisustusta oli taas uusittava, ja v:een 1700 mennessä oli melkein koko sisustus uusittu niin hyvin ja tarkoituk-

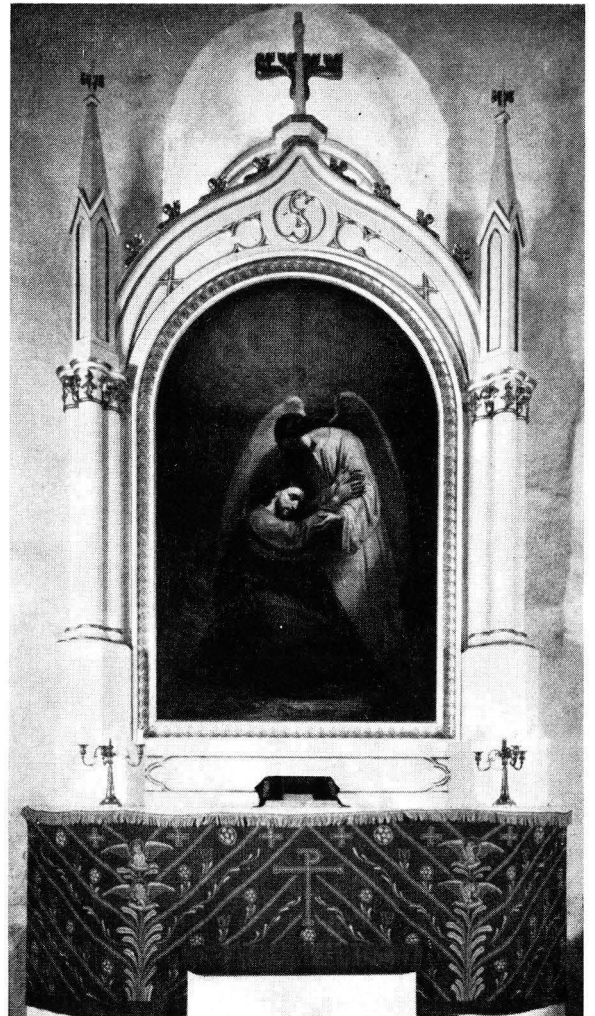
senmukaisesti, että se täytti seurakuntalaisten vaatimukset aina 1800-luvulle saakka. Vasta v. 1888 uusittiin taas kiinteää sisustusta ja silloin seurattiin lääninarkkitehti C. J. v. Heidekenin v. 1879 laatimia piirustuksia (pöytä.). Väriasteikko noudattaa uusgotiikan makusuuntausta. V. 1954 ehdotettiin hellävaraista restaurointia, mutta suunnitelma raukesi, ja v. 1955 päätettiin uusia vanhat värit.

Sakaristoon hankittiin uuni jo v. 1828, kirkkoon v. 1888. V:sta 1939 lähtien on kirkossa ollut *keskuslämmitys* ja *sähkövalo*.

ALTARI, muurattu v. 1690 tiilestä hieman keskiaikaista alttaria korkeammaksi (kal.).

Keskiaikainen tiilinen alttari, joka sijaitsi parin kyynärän päästä itäseinästä (kal. 1690), on purettu.

ALTARITAUULU (kuva 18), kankaalle maalattu öljymaalaus, sign. »R. W. Ekman / År 1870.»

18. ALTARI JA R. W. EKMANIN V. 1870 MAALAAMA ALTARITAUULU.

Altaret med altartavla av R. W. Ekman 1870.

19. LAURI MYRAN V. 1700 MAALAAMAT VANHAN SAARNASTUOLIN PEILIT. KM.

Speglar från en äldre predikstol, målade år 1700 av Lars Myra. NM.

Pyörökaarisen taulun aiheena on Kristus enkelin lohduttamana yrttitarhassa, taustalla häämöttävät nukkuvat opetuslapset ja vielä kauempana saapuvat Juudas ja sotilaat. KEHYSTYKSENÄ on uusgoottinen, kölikaarinen laite, jonka sivuilla ovat huipukkeisiin päättyvät kimpupilarit; otsikon päätteessä on samanlainen koristeellinen risti kuin saarnastuolissakin. Värit valkoinen ja kulta. Maalauksen lev. 180 cm.

ALTARINKAIDE, tehty v. 1888, kulmikas. Kaidetta kannattavat hennot uusgoottiset puolat. Värit valkoinen ja kulta.

KUORIAITA, joka valmistui v. 1691 ja kiinnitettiin silloin muuriin (tilit), on myöhemmin poistettu, vaikka asiakirjat eivät sitä mainitse. V. 1748 sen koristeena olivat sorvatut puolat, nupit ja huipukkeet; v. 1700 Lauri Myra maalasi kuoriaidan. Kuoriaitaan kuulunevat ullakolla säilyneet pitkät profiililaudat, joissa on tapinreiät 15 cm:n välein, sekä pitkä lista, nähtävästi aidan ylälistä, jonka koristeena ovat profiilit ja hammastus. Sen keskelle on kiinnitetty profiloitu veistetty lauta, jossa on syvä lovi; lautaan on nähtävästi ollut kiinnitettynä krusifiksi.

Edellinen kuoriaita tehtiin (tai korjattiin) v. 1637 (ks. s. 58). Se on tuskin jo v. 1691 saattanut olla aivan kelpoton. Tästä voinee päätellä, että kuori vasta v. 1691 pienennettiin käsittämään yhden traveen, varsinkin koska tilikirja mainitsee, että saarnastuoli tähän aikaan

20. VANHAN SAARNASTUOLIN KATOKSESSA OLLEET, LAURI MYRAN V. 1700 MAALAAMAT KUVAT. KM.

Bilder från den äldre predikstolens ljudhimmel. Lars Myra, 1700. NM.

21. PIETARI LANGIN v. 1748 MAALAAMAT PARVENKUVAT. KM.
Läktarbilder av Petter Lang, 1748. NM.

siirrettiin uuteen paikkaan. Siinä tapauksessa sakariston oven länsipuolella näkyvä muurinlovi on ollut vanhan kuoriaidan kiinnityskohtana.

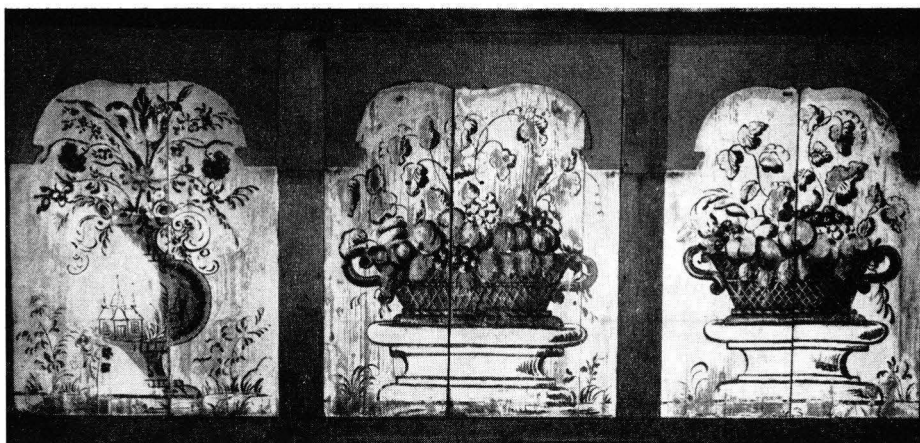
SAARNASTUOLI, ensimmäisen pohjoispilarin vieressä, tehty v. 1888. Jalallinen, monikulmion muotoinen runko, portaat, joissa kaide, sekä katos. Yksinkertainen, uusgoottinen. Rungon ja kaiteen koristeena peilit, joihin on sovitettu suippokaarikuvio, rungon ja katoksen alareunassa läpikuviainen sahattu koristelu, katoksen päätteenä risti, jonka poikkipuu on muodostettu krapukukista. Värit valkoinen ja kulta.

EDELLISEN SAARNASTUOLIN rakensi turkulainen puuseppä Yrjänä Juhanpoika Sāti v. 1700, kaikesta päätellen uudelle paikalle, ensimmäisen eteläpilarin kohdalle; sen edeltäjän sijaintia ei tunneta (kal.). Lauri Myra maalasi saarnastuolin samana vuonna, mutta katos valmistui vasta v. 1707. V. 1807 puuseppä K. Holmström teki saarnastuoliin uuden kirjatelineen. Taidehistoriallisen retkikunnan kertomuksen mukaan oli saarnastuolin jalka kalkin muotoinen ja siihen oli maalattu omena- ja lehtiköynnöksiä mustalla, punaisella ja valkoisella värillä. Rungon pyörökaariset peilit otettiin v. 1888 talteen ja luovutettiin Kansallismuseolle (n:ot 2642:37–41, kuva 19). Peilien koko on 85 × 32 cm. Myra on maalannut peileihin vihreällä nurmikolla seisovat henkilöt, joiden taustana on sininen taivas, ja peilien alareunaan nimet: »St Mattheus», »St Marcus», »Salvator Mundi» (Maailman Vapahtaja), »S Johannes», S. Lucas». Evankelistat pitävät kädessään kirjaa, Luukkaan avonaisessa kirjassa näkyvä teksti:

»Marc / Capitel / och Han / sadde till / sinna / Lärjon / gar» (ja hän sanoi opetuslapsilleen..). Yllä mainitun kuvauksen mukaan oli katoksen reunassa 45 cm korkeat sahautut levyt, jotka nyt ovat Kansallismuseossa (n:ot 2542:30–36, kuva 20). Niihin on maalattu henkilöt ja nimet: »S. Johannes», »S. Jacobus min.», »S. Thomas», »S. Petrus», »S. Paulus», »S. Andreas» ja »Moses»; näitä puolivartalokuvia ympäröi lehtiköynnös. Reunaa kiersi teksti: »Joh. 1. v. 17. / Genom Moses är / lagen gifven. Nadh / och sanning / är kommen / genom Jesum / Christum.» (Joh. ev. I:17: Sillä laki on annettu Mooksen kautta; armo ja totuus on tullut Jeesuksen Kristuksen kautta.) Katostaivaaseen (KM n:o 2642:29) on maalattu sininen tähtitaivas, johon on kuvattu tähtiä, laakeriseppeleitä ja auringon eri asennot.

PARVET. Kirkon länsipäässä on urkuparvi, joka uusittiin v. 1888 hankittuja urkuja varten. Rintamuksen koristeena ovat yksinkertaiset, parittain ryhmitetyt peilit. Väri valkoinen. V. 1954 parvi laajennettiin uusia urkuja varten ja etusivun ulkoneva osa poistettiin.

VANHAT PARVET. V. 1888 poistettiin vanha länsiparvi sekä kuorin pohjoispuolella ollut parvi. Ne oli rakentanut tuomiokirkon puuseppä Matti Sipilä v. 1746 (tilit). Peilit otettiin talteen ja luovutettiin Kansallismuseolle (n:ot 2642:1–12, 15–28, 42). Peileihin oli turkulainen kirkkomaalari Pietari Lang maalannut v. 1748 Uskelan kirkkoherran (1733–57) Kaarle Melartopaeuksen toimesta henkilökuvia sekä kukkia ja hedelmäaiheita. Langin signeeraus oli länsi-

22. PIETARI LANGIN MAALAAMAT VANHAN PARVEN PEILIT. KM.
Speglar från äldre läktare, målade av Petter Lang. NM.

parven alareunassa: »Pinxit Petr. Langh» (KM n:o 2642:42). Lang maalasi kirkossa muutakin, kuten ovet, penkit, lippaat ja jonkun arkun öljyvärillä (tilit). Parvien peilit (kuva 21) ovat katkokaariset, niiden koko 75 × 50–55 cm. Länsiparven peileissä oli ruskean punaisella, mustalla ja vaalean sinisellä maalatut henkilökuvat ja nimet: »S. Thomas», »S. Philippus», »S. Andreas», »S. Bartholomeus», »S. Jacobus minor», »S. Johannes», »Jesus», »S. Petrus», »S. Jacobus major», »S. Mattheus», »S. Simon», »S. Paulus», »S. Matthias» ja »S. Judas». Apostoleilla on tavanomaiset tunnusmerkit, Mathiaksella lisäksi kirja, jossa teksti: »Tänk på ändan / så sker Er aldrig / illa» (ajatelkaa loppua, niin ei teille koskaan tapahdu pahaa). Saman parven alareunassa oli kirjoitus: »Cuinga Minä Maxan Herralle Caicki Hänen Hyvät Tecons, Jotka Hän Minulle Teki: Minä otan Sen Autualisen Calkin ja Saarnan Herran Nimen. Psal. 116:12. v. 13. Pelkä Jumalata Ja Pidä Hänen Käskyns. Conc. 12. v. 13. Sillä Ne Saattawat Sinulle Pitkän Iän Hyvät Wuodet Ja Rauhan Prow. 3:12. Että Meille Nyt Sencaltaiset Lupauxit owat, Minun Rackani Puhdistacam Sijs Itsem Caikesta Lihan Ja Hengen Saastaisudesta Täyttäin Pyhyttä Jumalan Pelco (ssa; 2 Kor. 7:1).» (Taidehist. retkik. ja kal.) Pohjoisparven länsirintamuksessa on sijainnut neljä, etelärintamuksessa kahdeksan peiliä, joihin oli maalattu vuorotellen kukkamaljakkot ja hedelmäkorit mustalla, punaisella ja ruskealla värillä (kuva 22). Maljakoissa on lisäksi maalauskoristelu, jonka aiheena ovat tuulimyllyt, talot ja linnat. Alareunan kirjoitus: »Se on yljän ystevä, Joca Seiso

ja Cuuldele Händä Joh. 3.v.29. Tosin Autuat ovat Ne, Jotca Cuulevat Jumalan Sanan Ja Kätkevät Sen. Luc. 11. v. 28.», etelärintamuksessa: »Waimoin Caunistus ei Pidä Oleman ulconaisis Hiusten Palmicois, Ja Cullan ympärins Ripustamisis, Eli Waattein Puvusa: Waan Se Salainen Ihminen Ilman Wiata Sydämes, Lakialla ja Hiliaisella Hengillä, Se On Callis Jumalan Edes. 1. Pietarin: 3:v:3.4.» Alapuoella »Olcon Teidän Siwydenne Caikille Ihmisille Tiettävä: Herra on Läsnä. Phil. 4. v. 5.»

URUT, Kangasalan urkutehtaan valmistamat v. 1939. 28-äänikertaiset, sähköpneumaattiset. Julkisivun pilliryhmät on järjestetty kahteen ryhmään, siten että länsipäädyn ikkuna jää näkyviin.

VANHAT URUT (kirkkomuseossa). J. A. Zachariassen rakentanut v. 1888, kymmenäänikertaiset. Viisijakoinen, uusgoottinen julkisivu, jonka väri on valkoinen.

PENKIT, tehty v. 1888, yksinkertaiset. Eturintamuksissa ja päädyissä peilit. Tammea jäljittelevä väri.

VANHAT PENKKILISTAT. Aikaisemmin oli tehty penkkejä vv. 1638 ja 1692 (kal.); viimeksi mainittuna vuonna mestarina oli puuseppä Yrjänä Sāti. Osa penkeistä uusittiin v. 1793. Penkkeihin oli kalustoluettelon mukaan vuosien kuluessa veistetty lukuisia nimiä ja vuosilukuja. Kahta penkkilistaa säilytetään Kansallismuseossa (KM n:ot 2642:43–44). Niissä näkyvät kirjoitukset: »Johan: SIGFR: Blef Klockare Anno 1698 20 8ber» (Juhana Sipinpoika tuli lukkariksi v. 1698 lokakuun 20 p:nä), ja »Iacobus Benedicti Anno 1699» (mahdollisesti Uskelan Lopen ratsutilalli-

nen Jaakko Pentinpoika Haartman, joka oli kirkonisännöitsijänä ainakin vv. 1676–77).

Kuorin penkit ja muutama saarnastuolin läheisyydessä sijaitseva penkki oli sivelty öljyvärillä. Laudat км n:o 2642:13–14 kuulunevat niihin. Nämä laudat, joiden koko on 75 × 34 cm, on maalattu valkoisiksi, ja valkealle pohjalle on maalattu mustat kukkakiemurat; maalaus-tyyli vaikuttaa Pietari Langille ominaiselta.

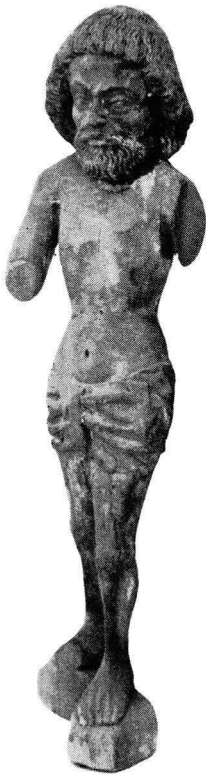
Lukkarin penkki uusittiin v. 1691 ja asetettiin ensimmäisen pohjoispilarin viereen.

Sakaristoon tehtiin v. 1828 kateederi ja penkit, jotka on myöhemmin poistettu.

Keskiaikaiset veistokset

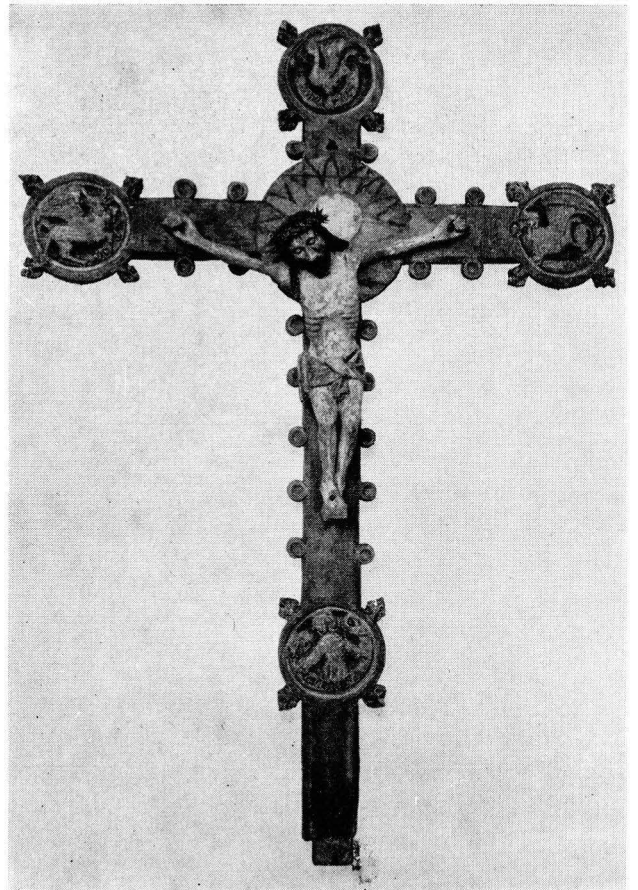
Vielä kauan uskonpuhdistuksen jälkeen säilytettiin »paavillisia» veistoksia »hirren päällä sakariston oven yläpuolella» (kuoriaidan päällä? kal. 1708), mutta Björckin kirjoittaessa kirkosta v. 1879 ne oli jo karkoitettu ashuoneeseen.

KRUSIFIKSI (kuva 24), triumfikrusifiksi v:n 1500 paikkeilta. Kotimaista alkuperää, koivua, risti

23. TUSKIEN MIES. KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ, VUODEN 1500 PAIKKEILTA.

Smärtoman från ca 1500, av inhemskt ursprung.

24. TRIUMFIKRUSIFIKSI. KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ, VUODEN 1500 PAIKKEILTA.

Triumfkrucifix från ca 1500, av inhemskt ursprung.

havupuuta. Alahaaran pää on ollut kiinnitettynä johonkin hirteen; ainakin v. 1708 risti oli kiinnitettynä kuoriaidan yläreunaan (kal.) mutta v. 1827 se riippui alttarin oikealla puolella (eteläpuolella?). Taiteilija O. Niemi restauroinut v. 1953.

Ristiinnaulittu on melko kömpelösti veistetty, varsinkin raajat ovat suhteettoman lyhyet ja hennot. Kristus riippuu kuolleena käsivarret melkein vaakasuorassa asennossa, pää eteen ja oikealle vaipuneena. Kapea lyhyt lannevaate on solmittu edestä. Kiedotussa orjantappurakruunussa on pitkät piikit. — Ristiinnaulitun pään takana on sädekehälevy, johon on maalattu kultaiset säteet. Ristin haarojen päissä on pyöreät levyt ja niissä kohokuvina evankelistain vertauskuvat, levyjen reunoilla on krappuristit. Ristin varsien viistotuilla sivuilla on pieniä pyörylöitä. Värit ovat ehkä v:lta 1700; v. 1708 kalustoluettelo mainitsee Lauri Myran (v. 1700) »uusiman» krusifiksin; maalaus on tehty öljytemperalla ohuelle pohjustukselle.

Kellervä ihonväri, ruskeat hiukset ja parta, punaiset verijuovat, vaalean vihreä orjantappu-rakruunu ja mustanvihreä risti, kullattu (?) lannevaate; lisäksi on veistoksessa tumman ruskeaa, mustaa ja valkoista. Figuurin kork. 65 cm, ristin kork. 185 cm.

TUSKIEN MIES (? , kuva 23), kirkkomuseossa. V:n 1500 paikkeilta, kotimaista alkuperää, koi-vua. Kädet ja osa jalustasta sekä toisen jalan varpaat puuttuvat, veistoksen jalat ovat suhteettoman lyhyet, pää liian iso. Vapahtaja seisoo toiseen jalkaansa nojaten yllään lyhyt poimutettu, edestä solmittu lannevaate. Tuu-heita hiuksia ja partaa elävöittävät aaltomai-set kourut. Värit ovat hävinneet. Kork. n. 90 cm.

NEITSYT MARIA (kuva 25), kirkkomuseossa. 1300-luvun loppupuolelta tai v:n 1400 paik-keilta, kotimaista alkuperää (?), honkaa. Pa-hasti vaurioitunut, verraten korkeatasoinen

veistos, jonka kruunu, oikea käsivarsi, jalustan katkelma sekä Jeesus-lapsen pää, kädet ja jalka-terät puuttuvat, samoin on koverretun selän peittänyt lauta hävinnyt. Päässä on tapin reikä. — Madonna seisoo täysgotiikan sirosti kaartu-vassa asennossa ja kantaa lasta vasemmalla käsivarrellaan, jonka alle vaipan laskokset on koottu. Kiharat peittää huntu, mekon päällä on vaippa, joka muodostaa isoja, V:n muotoi-sia laskoksia sekä vasemmalla sivulla tötterö-laskoksia. Toinen jalkaterä on näkyvässä. Lap-sella on pitkä mekko. Värijälkiä: liitupohjus-tusta. Kork. 114 cm.

JOHANNES KASTAJA (kuva 26), kirkkomuseossa. V:n 1500 paikkeilta, kotimaista alkuperää, koi-vua. Päässä tappi. Avopäinen, parrakas ja pal-jasjalkainen Johannes seisoo osoittaen oikealla kädellään Karitsaa, joka on ollut hänen vasem-massa, vaippaan kiedotussa kädessä olleen kir-jan päällä. Pukuun kuuluu vaipan lisäksi myös

25. NEITSYT MARIA. 1300-LUVUN LOPPUPUOLELTA, MAHDOLLISESTI KOTIMAISTA ALKUPERÄÄ.

Jungfru Maria. Sent 1300-tal, möjligen av inhemskt ursprung.

26. JOHANNES KASTAJA. TEHTY SUOMESSA VUODEN 1500 PAIKKEILLA.

Johannes Döparen, inhemskt arbete ca 1500.

mekko ja solmittu nauhavyö. Vaipan alareunasta riippuu eläimen pää, todennäköisesti kamelinpää, joka osoittaa vaipan Raamatun kertomukseen perustuen olevan kamelinnahkaa. Värijälkiä: punainen vaippa, jossa hopeakukat, tumma parta. Kork. 102 cm.

JOHANNES KASTAJAN PÄÄ VADILLA (kuva 27), nykyään KM n:o 52105:1. V:n 1500 paikkeilta, kotimaista alkuperää, koivua. Veistos on todennäköisesti ollut kastealtaan kantena, mistä todistavat vadin alapinnassa olevat tapit. Pää ja soikea vati ovat eri kappaletta. Hiukset ja parta kouru-uurteiden elävöittämät, kasvot taitavasti veistetyt: kuolleelle ruumiille tunnusomaiset sisään painuneet posket ja silmäluomet. Värijälkiä: hiuksissa tumman ruskeaa. Halk. 42 cm.

27. JOHANNES KASTAJAN PÄÄ VADILLA, JOKA LUULTAVASTI ON OLLUT KASTEALTAAN KANTENA. KM.

Johannes Döparens huvud på fat, troligen ursprungligen locket till en dopfunt. NM.

APOSTOLI PIETARI (kuva 28), kirkkomuseossa. V:n 1500 paikkeilta, kotimaista alkuperää, koivua. Pyhimys seisoo yksinkertaisessa, honkalaudoista tehdyssä kaapissa, jonka yläreunan korukatoksesta on säilynyt pieni osa; veistoksen selässä on kiinnitystappi. Avopäinen Pietari seisoo suorana kirja vasemmassa kädessään ja oikea käsi ojennettuna eteenpäin; siinä oli vielä v. 1885 avain (Taidehist. retkik.). Pietarilla on yllään ruusukkeen muotoisen soljen kiinnittämä vaippa ja pitkä, maata laahaava mekko,

28. APOSTOLI PIETARI. KOTIMAINEN TYÖ VUODEN 1500 PAIKKEILTA.

Aposteln Petrus. Inhemskt arbete ca 1500.

jonka terävät poimut jättävät toisen jalkaterän näkyviin. Vyötäröllä on koristeellinen vyö. Lyhyet hiukset, kalju päälaki ja lyhyt parta. Värijälkiä: punainen vaippa, kullattu mekko, jossa sininen vuori. Kaapin takalauta on maalattu sädekehä ja alemmaksi vaalea koriste-
vyöhyke. Figuurin kork. 135 cm.

APOSTOLI JAAKOB VANHEMPI (kuva 29), kirkkomuseossa. Luultavasti saman mestarin veistämä kuin apostoli Pietari. Veistos koivua, kaappi honkaa. Yksinkertaisen kaapin yläreunassa on jäljellä pari korukatoksen palasta, takalaudassa tappi. Pyhimys seisoo yllään pyhiinvaeltajan asu ja lakki, oikeassa kädessään sauva ja vasemmassa kirja. Mekko jättää toisen jalkaterän näkyviin. Värijälkiä: liitu- ja kangaspohjustusta, kaapin takalaudassa punaista sekä vaaleampi sädekehä. Figuurin kork. 155 cm. P. LAURENTIUS, kirkkomuseossa. 1500-luvun alkupuolelta, alkeellista kotimaista työtä, koi-

29. APOSTOLI JAAKOB VANHEMPI, LUULTAVASTI SAMAN MESTARIN TYÖTÄ KUIN PIETARIA ESITTÄVÄ VEISTOS.
Aposteln Jakob den äldre. Troligen tillverkad av samme mästare som aposteln Petrus.

vua. Kasvot, vasen käsi ja oikea jalkaterä vahingoittuneet, kasvoin on myöhemmin maalattu uudet piirteet. Päässä tappi. Pyhimys seisoo yllään diakonin asu; päähän on kiedottu nauha, vasen käsi lieene pitänyt kirjaa, oikea parilaa. Vasemman käden alle koottu vaippa muodostaa alaruumiin kohdalla terävän diagonaalivivan. Yhtenä massana käsitelty tukka on aaltokourujen elävöittämä. Värijalkia: liitupohjustusta, punainen vaippa, jossa sininen vuori. Kork. 75 cm.

P. SEBASTIANUS, kirkkomuseossa. V:n 1500 paikkeilta, kotimaista alkuperää, koivua. Alkeellisen veistoksen oikea käsivarsi sekä nuolet puuttuvat. Pyhimys seisoo puuhun sidottuna, yllään hyvin kapea lannevaate. Hiukset on käsitelty yhtenä massana. Värit ovat hävinneet. Kork. 72 cm.

P. AGNES (kuva 30), nykyään KM n:o 52105:2. V:n 1500 paikkeilta, kotimaista alkuperää, ha-

vupuuta. Lyhyt oikea käsivarsi — kädessä ollut tunnusesine on hävinnyt — on eri kappaletta. Avopäinen pyhimys seisoo pitäen vasemmassa, vaipan peittämässä kädessään kirjaa, jonka päällä on lammas. Aaltoilevat hiukset ulottuvat kyynärpäihin asti, puku on vyön koossapitämä pitkä mekko, jossa nelikulmainen kaula-aukko, sekä laskostettu vaippa. Värijalkia: ihonväriä, vaipassa vaalean sinivihreää, mekossa punaista. Kork. 65 cm. Veistos on ollut kauan sivulla 67 kuvatussa alttarikaapissa.

P. OLAVI (kuva 31), kirkkomuseossa. 1300-luvun alkupuolelta, tammea. Veistos on saman mestarin tekemä kuin Vanajan kirkossa ollut P. Olavi (Nordman, Olof den helige i Finlands medeltida konst s. 540). Tammea, kädet koivua (?), samoin mahdollisesti istuimen selkänöja, jonka huippumaista yläosaa säilytetään erillisenä kirkkomuseossa. Figuurin on kover-

30. P. AGNES. KOTIMAISTA TYÖTÄ VUODEN 1500 PAIKKEILTA. KM.

S. Agnes, inhemskt arbete ca 1500. NM.

31. P. OLAVI. KOTIMAISTA TYÖTÄ, 1300-LUVUN ALKUPUOLELTA.

S. Olof från början av 1300-talet, av inhemskt ursprung.

rettu selästä, päässä on tappi. Kuningas istuu jäykän suoraselkäisenä vasemmassa kädessään reliikkisäiliö (?), oikeassa kädessä ollut tappara on hävinnyt. Pähän painetun kruunun sakarit puuttuvat. Lyhyet kiharat ja parta, vaippa, jonka reuna kääntyy polville ja laskeutuu alhaalla syvinä laskoksina, mekko, jonka yläosa on sileä, mutta alaosa muodostaa litteät tötterölaskokset, joiden alta jalkaterät näkyvät. Värijalkia: liitupohjustusta, vaipassa vihreää, punaista ja kultaa. Kork. 117 cm.

P. HENRIK (?), kirkkomuseossa. V:n 1500 paikkeilta, kotimaista alkuperää, koivua. Piispanasuinen, parraton pyhimys seisoo samantapaisessa kaapissa kuin Jaakob vanhempi, mutta kaapin kaikki koristeosat puuttuvat samoin kuin pyhimyksen vasemmassa kädessä ollut tunnus-esine. Pyhimys nostaa oikeaa kättään siunaukseen. Kasukka muodostaa etupuolella pehmeitä poikittaisia laskoksia, alba laahaa maata, mutta jättää toisen jalkaterän näkyviin. Värin-

jalkia: liitu- ja kangaspohjustusta, ihonväriä, kasukan vuorissa sinistä, albassa punaista, hap-sut siniset ja punaiset, kaapissa punaista. Figuurin kork. 137 cm.

P. BIRGITTA (kuva 32), kirkkomuseossa. V:n 1500 paikkeilta, kotimaista tekoo, koivua. Ver-raten kömpelötekoinen. Päässä on tappi. Pyhi-mys seisoo polvet hieman koukussa, pää on suhteettoman iso, oikea käsi puuttuu, vasem-massa kädessä on kirja. Birgittalaisasun mekon alta näkyvät molemmat jalkaterät, vasen käsi-varsi kohottaa vaippaa, jonka alareuna muo-dostaa poikittaisen diagonaaliiviivan. Värit hä-vinneet. Kork. 92 cm.

32. P. BIRGITTA. KOTIMAISTA TYÖTÄ VUODEN 1500 PAIKKEILTA.

S. Birgitta, inhemskt arbete ca 1500.

P. YRJÄNÄ (kuva 33), kirkkomuseossa. V:n 1500 paikkeilta, kotimaista alkuperää. Luultavasti saman taiteilijan tekemä kuin P. Agnes; myös Ruskon kirkossa ollut P. Yrjänä on saman tekijän käsialaa (ks. Suomen kirkot, Mynä-mäen rovastikunta s. 191). Ryhmään kuuluu ratsun selässä istuva ritari, lohikäärme ja pieni-kokoinen polvistuva prinsessa sekä lammas. Pahoin vaurioitunut; eläinten raajat, ritarin

33. P. YRJÄNÄ. KOTIMAISTA TYÖTÄ VUODEN 1500 PAIKKEILTA.
S. Göran, inhemskt arbete ca 1500.

oikea käsivarsi ym. eri kappaleina. Avopäisellä Yrjänällä on yllään asepuke, hevonen nousee takajaloilleen ja nojaa lohikäärmeen iskuun kohotettuun kämmeneen; prinsessalla on kruunu, pitkät avohiukset ja sileä pitkä mekko. Värin jälkiä: liitupohjustusta, ihonväriä. Kork. 110 cm.

ALTARIKAAPPI (kuva 30), nykyään KM n:o 52105:3, tammea, yksi lauta mäntyä. Yksinkertainen suorapäätteinen kaappi, jonka ovet puuttuvat (saranat ovat säilyneet). Koristelusta ovat säilyneet sivuilla olleet kierteiset pylväät. Sisäpuolelle maalattu punainen väri ja valkoiset tähdet eivät ole alkuperäisiä. Koko 94 × 55 cm.

ALTARIKAAPIN KATKELMIA, nykyään KM n:ot 55069:1–2. 1400-luvulta. Tammesta veistetyt, läpikuvioisen korukatoksen ja mäntypuisen koristelistan katkelmia. Kirkkomuseossa on lisäksi muutamia 1400-luvulta peräisin olevan kaapin osasia.

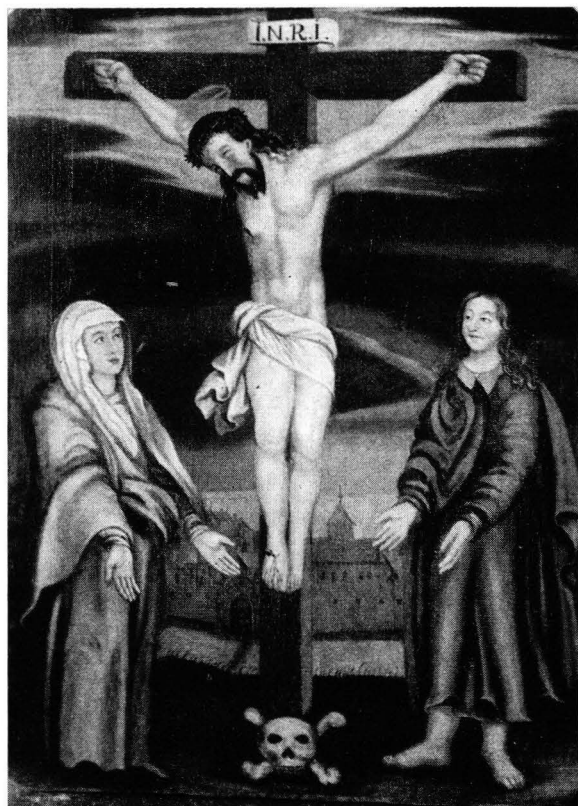
HÄVINNYT VEISTOS. Björckin kertomuksen mukaan oli aikoinaan eteläseinän ulkokomerossa ollut vihkivesiallasta kantava *enkeli*. Tieto vaikuttaa oudolta, eikä enkeli liene ollut keskiaikainen.

Taideteokset uudelta ajalta

VANHA ALTARITAU LU (kuva 35). Kankaalle maalattu, signeeraamaton öljymaalaus, jonka tekijä on turkulainen kirkkomaalari Lauri Myra. Maalaus valmistui v. 1696 ja tekijä sai korvaukseksi 80 taalaria (tilit). Alttarilaitteen valmisti puuseppä Iisak Joosefinpoika 40:n taalarin maksusta (tilit). Maalaus ja kehystys on taiteilija O. Niemen restauroima v. 1953.

Maalauksen aiheena on ehtoollisen asettaminen; sommittelu on vähemmän symmetrinen ja jäykkä kuin Myran muissa samanaiheisissa maalauksissa. Tapahtuma on sijoitettu tavanomaiseen, vaskikruunun ja messinkipeltilam-pettien valaisemaan huoneeseen. Kehyslistan ympärillä on kehystys, jonka sorvatut pylväät kannattavat vaakasuoraa ylälistaa. Sivuille on kiinnitetty laudoista sahatut ja maalatut Vapahtaja ja Johannes Kastaja. Maalauksen koko on 94 × 150 cm.

MAALAU S (kuva 34), maalattu kankaalle, alkeellinen, aiheena Ristiinnaulittu Marian ja Johanneksen keskellä. Kalustoluettelon tiedoista päätellen peräisin 1600-luvulta; v. 1708

34. RISTINNAULITTU 1600-LUVULTA.
Korsfästelse, från 1600-talet.

taulu riippui eräässä pilarissa, v. 1827 alttarin oikealla puolella. Yksinkertainen mustaksi maalattu kehys. Koko 120 × 65 cm.

ALABASTERIKOHOKUVA (kuva 36), 1600-luvulta (?), esittää P. Yrjänää. Pieni eloisa, profiloitulla jalustalla seisova ryhmä, joka on ollut

alttarilla (kal.). Värit punainen ja keltainen. Kork. 36 cm.

ALABASTERIKOHOKUVA (kuva 36), saman tapainen kuin edellinen, esittää arkkienkeli Mikaelia. On ollut alttarilla. Värit punainen, vihreä ja keltainen. Kork. 38 cm.

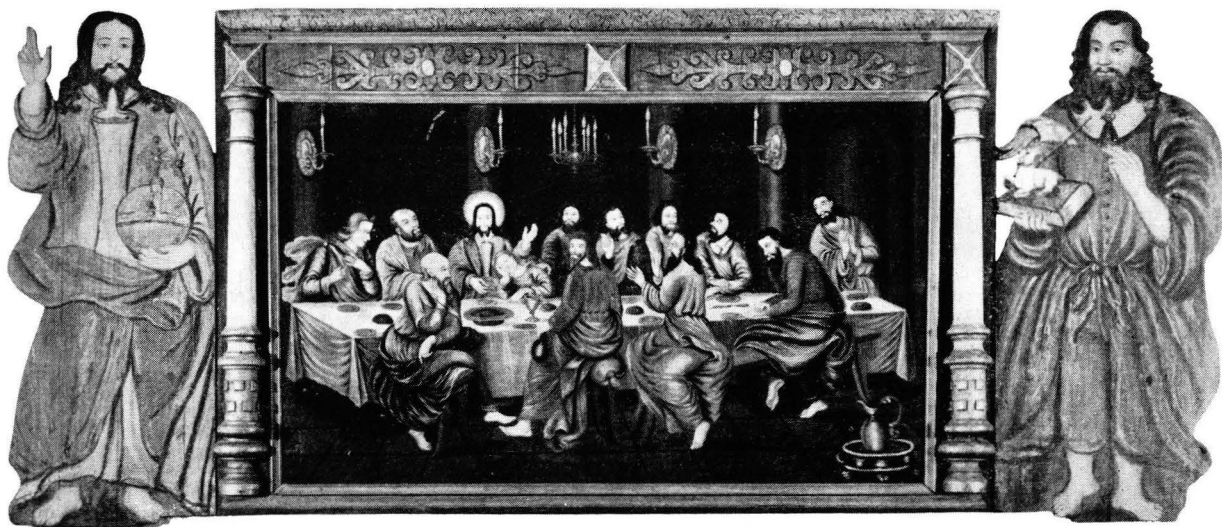
KOHOKUVA, sakaristossa oleva sankaripatsaan kipsijäljennös (näkyv. kuvassa 17).

HÄVINNEET TAIDETEOKSET. V. 1708 mainitaan ensi kerran votiivitaulu, jonka oli lahjoittanut kirkkoherra Krister eli Kristian Agricola vanhempi (Uskelan kirkkoherra vv. 1626–62). Aiheena oli Ristiinnaulittu, jonka ristin juureen kirkkoherra ja hänen perheensä polvistuvat. Siinä oli kirjoitus »Christer Simonis Agricolae» sekä tämän syntymävuosi 1593 ja papiksi vihkimisvuosi 1617. Perheeseen kuului mm. kolme papinasuista henkilöä ja useita naishenkilöitä (Strandberg, Åbo stifts herdaminne). Yksi Agricolan pojista Kristiern toimi isänsä jälkeen Perttelin kirkkoherrana. Taulu häviää kalustoluettelosta n. v. 1860.

V. 1693 hankittu tukholmalaisen kaivertajan Ambr. Hedengranin Upsalan kokouksen riemujuhlan johdosta tekemä kuparipiirros sekä v. 1704 ostettu Kaarle XI:n hautajaisten muistoksi tehty piirros ovat hävinneet (tilit).

Kirkolliset astiat

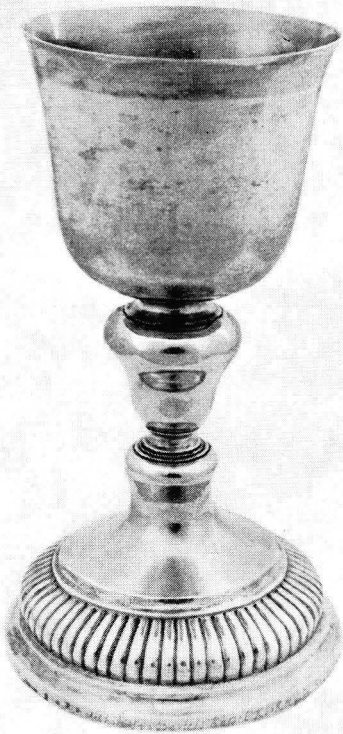
KALKKI (kuva 37), hopeaa, sisältä ja ulkoreunasta kullattu. Pyöreä profiloitu jalka, jonka pullukkaprofilissa pystyuurrekoristelua, päärynämäinen solmu ja iso sileä malja. Jalan pystysyrjässä kaiverros: »42 lod» ja »Tilhöri St: Bertels Kapel Körka. Uskela Sockn: om-

35. ALTARITAUHU. LAURI MYRA, 1696.
Altartavla av Lars Myra, 1696.

36. MAHDOLLISESTI 1600-LUVULLA VALMISTETUT, ALABASTERISTA TEHDYT KOHOKUVAT. AIHEENA ON P. YRJÄNÄ JA P. MIKAEL.
Alabasterreliefer föreställande S. Göran och S. Mikael, möjligen från 1600-talet.

37. HOPEINEN EHTOOLLISKALKKI. C. F. BORGSTRÖM, TURKU 1794.
Nattvardskalk av silver. C. F. Borgström, Åbo 1794.

38. HOPEISET, MAHDOLLISESTI V. 1661 LAHJOITETUT MATKAVÄLINEET.
Sockenbudskärl av silver, möjligen skänkta 1661.

giord 1794.» (Kuuluu Perttelin kappeliin Uskelan pitäjässä, uusittu v. 1794.) Kork. 28 cm. Leimat: C. F. Borgström, Turku 1794. Siihen kuuluva hopeinen ÖYLÄTTILAUTANEN on kullattu päältä. Sama kaiverrus ja leimaus. Halk. 16 cm. — Tähän astiastoon käytettiin v. 1629 saatujen astioiden hopea (ks. s. 70). KALKKI, hopeaa, kannellinen, kaatoputkellinen. Kellomainen jalka, solmussa ja laidassa meistetty orjantappuraköynnös, kylkeen kaiverrettu risti, Raamattu, palmunlehviä sekä teksti: »Perttelin seurakunnalle / lahjoittaneet tämän maljan ja / 100 kpl. pikaria / Elsa ja Evert Vainio ja / Ida Lehtonen / v. 1938.» Kork. 28 cm. Leimat: Auran kultaseppä Oy, 1938. PIKAREITA, 100 kpl., hopeaa. Kork. 8 cm. Leimat: Auran kultaseppä Oy, 1938. MATKAVÄLINEET (kuva 38), hopeaa. Sileä kalkki sisältä kullattu. Pyöreä solmu, pohjassa kaiverrus: »14 L» sekä yhteenkirjoitettuina N, S ja K. Kork. 10 cm. Laakean, kokonaan kullatun lautasen laitamaan on piirretty ympyrään sovitettu risti. Halk. 8,7 cm. Leimoja ei ole. Astiat ovat mahdollisesti kirkkoherran pojan Henrik Pietarinpoika Procopaen lahjoittamat v. 1661 (kal.); hän oli silloin rykmentin pastorina.

39. HOPEINEN ÖYLÄTTIRASIA. C. F. BORGSTRÖM, TURKU 1807.
Oblatskrin av silver C. F. Borgström, Åbo 1807.

ÖYLÄTTIRASIA (kuva 39), hopeaa, sisältä kullattu. Soikeaa suorasiivusta, helminauhojen koristamaa rasiaa kannattaa neljä palloa pitävää aarnikotkanjalkaa. Kuperan kannen nupina on plastinen, lehdykkätupesta kohoava kukka. Kaiverrus: »Gifven af Handels man i Åbo / Mats Caven Till St. Bertels kyrka i Uskela Sockn. / Som är des Födelse ort 1807-». (Turkulaisen kauppiaan Matti Cavenin lahjoittama Perttelin kappelikirkolle Uskelan pitäjässä, joka on hänen syntymäpaikkakuntansa. 1807.) Kork. 12 cm. Leimat: C. F. Borgström, Turku 1807.

VIINIKANNUJA, kaksi kappaletta, uuttahopeaa. Pyöreä jalka, päärynämäinen kupu, kupera kansi, jossa plastinen Karitsa. Kaiverrus: »Perttelin kirkon oma / 1881.» Kork. 40 cm. Leimat: W. Pettersson NS. Turkulainen W. Pettersson valmistanut v. 1881; kannut maksoivat 400 markkaa (kal.).

KASTEMALJA, hopeaa. Pyöreä, matala jalka, iso sileä malja, jonka pohjaan on kaiverrettu risti. Kaiverrus: »Pyhä-koulun opettajilta 1939.» Halk. 22 cm. Leimat: Auran kultaseppä Oy, Turku 1939. V. 1955 on kastemaljaan tehty puinen jalusta, jonka värit ovat valkoinen ja kulta.

KASTEMALJA, kolmileimaista tinaa. Sileässä pyöreässä maljassa on rengaskorvat. Halk. 14

cm. Leimat: J. G. Almquist, Turku; vuosileima puuttuu. Malja tehtiin v. 1813 Turusta v. 1733 ostetun maljan tilalle. Siinä oli vielä v. 1885 yksinkertainen puinen, tuntilasin muotoinen teline, jossa oli litteä solmu (Taidehist. retkik.).

HÄVINNEET EHTOOLLISVÄLINEET ja muut kirkolliset astiat. Kirkon keskiaikaisista ehtoollisvälineistä ei ole säilynyt tietoja; varmaan on Perttelinkin kirkko joutunut luovuttamaan osuutensa Kustaa Vaasan hopeatakavarikoinnin yhteydessä, jolloin Halikon kihlakunnasta sanotaan saadun suuri määrä sekä kullattua että kultaamatonta hopeaa, kalkkeja, öljyastioita ja ristejä. V. 1626 mainittu vanha ehtoolliskalkki ja lautanen olivat varmaan keskiaikaisia. Lisäksi on mainittava se *vihkivesiallas*, joka Björckin mukaan oli etelämuurin komerossa; se lienee kuitenkin ollut kivistä.

V. 1629 Kankaisten ja Inkereen herra, käskynhaltija ja valtaneuvos Klaus Horn lahjoitti uuden kalkin ja lautasen, joka sittemmin v. 1709 kullattiin; turkulainen A. Törnqvist suurensi lautasen v. 1784 (kal.). Astiat sulatettiin yllä mainittuihin, Borgströmin valmistamiin astioihin, jotka tehtiin edellisiä suuremmiksi. V. 1708 keskiaikainen kalkki ja lautanen pantattiin Salon kirkolle, ja v. 1737 ne on jo poistettu kalustoluettelosta.

Öylättejä säilytettiin v. 1682 lahjoitetussa, punaiseksi maalatussa puurasiassa. Viinin säilyttämiseksi käytettiin tina-astioita. V. 1626 oli Uskelan emäkirkon omistamista tinapulloista yksi Perttelissä, ja sitä käytettiin luultavasti sairaskäynneillä. Eräs Björckin mainitsema tinapullo näyttää olleen mannermaista sotasaalista. Vielä v. 1879 se oli Haalin kartanon suutarin omistuksessa (Björck). Pullo oli kuuden tuuman korkuinen, ja siinä oli kaiverrus: »Diese flasche hat hans Gise der kirche zu Gerpe (?) vorehrt 1634.» (Tämän pullon on Hannu Gise lahjoittanut Gerpen kirkolle); vastakkaisella puolella oli kaksi puumerkkiä sekä nimi Dielman. (Sana „Gise” merkinnee »Giesser» = valuri. Ks. esim. F. Uldall, Danmarks middelalderlige Kirkeklokker, ss. 177–180.) Björck jäljensi pullosta alla olevat puumerkit (SMYA VI, s. 50).

V. 1669 Valkjärven omistajan kapteeni Simo Henrikinpojan perilliset lahjoittivat kaiverruksin koristetun hopeakannun saaden korvaukseksi vapaan hautapaikan (kal.), mutta v. 1765 kaikki vanhat viiniastiat varastettiin. Uusi tinatuoppi oli siis ostettava seuraavana vuonna, se maksoi 64 taalaria. V. 1794 ostettiin turkulaiselta tinanvalurilta Daniel Risingiltä tinakannu (joka myytiin v. 1867).

KANNELJÄRVEN SEURAKUNNAN KIRKOLLISET ASTIAT

Perttelin kirkossa säilytetään myös entisen Kanneljärven kirkon astioita.

KALKKI, uuttahopeaa, sisältä kullattu. Pyöreä profiloitu jalka, hento varsi, jossa pyöreä solmu, korkea pikarimainen malja, johon on kaiverrettu risti ja Raamattu. Kork. 24 cm. Luultavasti Oy Kultahamaran tekoa.

ÖYLÄTTILAUTANEN, hopeaa. Kaiverrus: »Kanneljärven Seurakunnan oma». Halk. 17 cm. Leimat: E. A. Koivula, Viipuri 1923.

ÖYLÄTTIRASIA, uuttahopeaa. Pyöreä profiloitu jalka, helmisauvoilla koristettu pyöreä kupu ja profiloitu kansi, jossa plastinen risti. Kork. 15 cm. Leimat: Kultahamara Oy, UH.

VIINIKANNU, uuttahopeaa. Pyöreä profiloitu jalka, suorasivuinen korkea kupu, kupera kansi, jossa plastinen karitsa, iso kannellinen nokka. Kyljessä kaiverrettu risti ja Raamattu. Kork. 44 cm. Leimat: Kultahamara Oy, UH.

PIKAREITA n. 50 kappaletta, leimatonta tinaa. Kapea sileä, jalallinen muoto. Kork. 7 cm.

Tekstiilit

ALTARIVAATTEET: 1. 1800-luvulta, kirkkomuseossa. Punaista plyysiä, keskellä kultakaluunaristi.

2. Punaista samettia, keltaiset silkkihapsut, silkillä kirjottu risti, ankkuri ja viinirypäleitä. Tähän kuuluu samasta kankaasta tehty **KIRJALIINA**, johon on silkillä kirjottu risti sekä suomeksi Ef. 2:16. Kirjottu Perttelissä v. 1932.

3. Vihreä ja valkea tākānākudonnainen, aiheena enkeli. Hankittu Helsingistä v. 1938.

4. Vihreä villakudonnainen, jossa Kristuksen monogrammi ja evankelistat. Hankittu v. 1950. (Näky kuvassa 17).

KASUKAT: 1 (kuva 40). Mustaa kukkakuvioista, 1600-luvun tyyppistä samettia. Selkäpuolella hopeakaluunaristi, jota reunustaa kultapitsi; samaa pitsiä on myös kasukan reunus. Ostettu v. 1739 seurakunnan keräämillä varoilla (kal.).

2. Mustaa samettia. Koristeena hopeakaluunareunus ja selkäpuolella hopeakaluunaristi, **INRI** ja vuosiluku 1826, etupuolella läpikuvioisesta hopeapellistä leikattu Jehovan aurinko.

3. Mustaa samettia, jossa runsas hopeakaluunakoristelu. Selkäpuolella orjantappuraristi ja

palmunlehvät, etupuolella Jehovan aurinko. Ostettu v. 1859.

KALKKILIINA, ruskehtavaa (kalustoluetteloiden mukaan alkuaan vihreää) atlassilkkiä. Reunassa hapsut, silkki- ja kultalangalla kirjottu paljettikoristelu. Keskellä Jehovan aurinko, reunassa aaltoviiva, kulmissa kukkakimput sekä kirjaimet ja vuosiluku: »Till / St B K / 1811. / Af E. J. S.» Ratsutilallinen Elias Juhannoika Kärri lahjoittanut v. 1811, liinan ompeli turkulainen Amalia Karoliina Forssell (kal.).

KIRJALIINA, ruskeanpunainen villakudonnainen, jossa Kristuksen monogrammi. 1950-luvulta. Samoihin aikoihin on hankittu alttarikaiteen ruskeanpunainen, ristikuviainen villainen peite.

KIRJALAUTA, 1800-luvulta, kirkkomuseossa. Päälystetty sinipunaisella taftilla, johon on ommeltu hopeakaluunaristi ja kirjottu hopealangalla kukkia.

HAAVIT: 1. Kirkkomuseossa. 1600-luvun brokadilla ja hyvin haalistuneella silkikankaalla päälystetty koppa, jonka varsi puuttuu.

40. MESSUKASUKKA, TEHTY MUSTASTA SAMETTISTA V. 1739.
Mässhake av svart sammet, 1739.

2. Mustalla sametilla päällystetty koppa, jossa ristikkäiset hopeakaluunat sekä hopealangalla kirjottu »1783 MCS HAL IS». Sorvatussa varressa peltinen varsiputki. Neidit Margareeta Elisabet ja Saara Karoliina Spöhler Haalista lahjoittaneet v. 1783 (kal.).

3. Edellisen kaltainen, pohjassa tupsu, silkkinvärillä ommeltu vuosiluku 1823. Messinkipeltinen varsiputki.

4. 1950-luvulta. Koppa punaista samettia, pohjassa keltainen silkkilankatupsu, vihreällä silkkilangalla kirjottu vaaka, ihmisfiguurit, tähdät ja härkä sekä »Luuk 14:18». Messinkipeltinen varsiputki.

HÄVINNEET TEKSTIILIT. Vanhin v. 1626 laadittu kalustoluettelo mainitsee seuraavat tekstiilit, joista ainakin osa lienee keskiaikaista alkuperää: vanhan, sinisestä villakamolista tehdyn alttarivaatteen ja toisen vanhan alttarivaatteen, joka oli tehty ns. dwälk-pellavasta. Myös pellavakankaaiset alttariliinat olivat vanhat. Kasukoita oli kolme: vanha mustaa koff-plyysiä, lopen kulunut mustaa villakamlottia ja lopen kulunut maalattua pellavakangasta. Lisäksi oli vanha *superpellicium* eli kuoripaita (»röklin»), kolme vanhaa messupaitaa, yhdeksän käsivaatetta (manipulumia? kalkkiliinoja?), punainen ja valkoinen penkkivaate (täkänä?) ja neljä kirjavaa, »ikivanhaa» vaippaa. Seurakunnan talonpojat lahjoittivat v. 1642 vihreän kasukan trip-villakankaasta; siinä oli valkoinen atlasristi ja reunassa kultanyöröt. Samana vuonna oli neiti Katariina Horn (Haalin kartanon omistajatar, k. v. 1672) lahjoittanut pralsacht-silkistä tehdyn alttarivaatteen. Aikaisemmin mainittu kirkkoherra Krisster Simonpoika Agricola antoi v. 1649 ruskean kukkakuvioisen damastikasukan, jonka selkäpuolella oli kolme kultakaluunaista pystyraitaa.

Kirkkoherra Jaakob Collinin (Uskelan kirkkoherrana vv. 1669–83) perilliset antoivat v. 1685 raidallisesta silkkikankaasta tehdyn ja hopealankakirjaimin koristetun alttarivaatteen. Paarivaatteista mainittakoon kornetti Juhana Jaakonpojan v. 1651 lahjoittama musta ja kauppias Hans Scheeleltä v. 1694 ostettu, jossa oli reunahapsut.

V. 1708 laaditun kalustoluettelon mukaan oli osa vanhoista vaatteista hävinnyt ja uusia tullut lisää. Haalin omistajatar Helena v. Gertten (eversti Kustaa Hornin v. 1709 kuollut leski) oli lahjoittanut ruskean damastikasukan, jossa oli kukkakuviot ja kultabrokdiristi. Sama kalustoluettelo mainitsee mustan plyysisen, valkotäpläisen alttarivaatteen sekä jokapäiväisessä käytössä olevan alttarivaatteen, joka oli tehty punaisesta brokadista. Yksi vanhoista alttariliinoista oli tämän kalustoluettelon mukaan kirjottu mustalla silkillä, uusi alttariliina oli ommeltu drellistä. Kalkkiliinat luetellaan erikseen: ikivanha, punaisella kirjonnalla koristettu, v. 1704 hankittu, jossa oli kultapitsiset reunukset sekä toinen suunnilleen samankaltainen; lisäksi oli uusi punaisesta brokadista (tai puna-kirjavasta silkistä? »rödbrokatsilcke») tehty käsivaate (»ärmekläde»). Helena v.

Gertten oli lahjoittanut punaisesta trip-kankaasta tehdyn kolehtihaavin, ja vanha mustakin oli olemassa. Polvistumisjakkaralla oli iso, Kuusjoen seurakuntalaisten lahjoittama karhunta.

V. 1759 mainitaan uusi satiinikankainen haavi, joka oli kirjottu hopealangalla ja varustettu kulkusella, ja samana vuonna valkoinen ruusukirjontainen, pellavakankainen kalkkiliina. Turkulaiselta kauppiaalta Mikael Jernströmiltä ostettiin v. 1761 punaista verkkaa uuteen alttarivaatteeseen. V. 1786 yllä mainittu Haalin neidit lahjoittivat keltaisen silkkikankaaisen kalkkiliinan, jonka reunassa oli hopeakaluunanauha; liina on myöhemmin varastettu kirkosta. V. 1861 mainitaan mustan hapsukoristeisen alttarivaatteen hankinta. Vanha keltainen pitäjänlippu, jota oli käytetty kauan mm. morsiuusteltana, värjättiin v. 1804 punaiseksi ja siitä ommeltiin alttarivaate.

KANNELJÄRVEN SEURAKUNNAN TEKSTIILIT

KASUKKA, noin 1920-luvulta, sinimustaa samettia, selkäpuolella silkkikankaasta, sametista ja pitsistä sommiteltu risti, etupuolella silkkinyöristä ja pitsistä sommiteltu risti, jonka keskelle on kirjottu Kristuksen monogrammi, olkapäille on kirjottu liekkejä ja pieniä ristejä.

Valaisimet

VASKIKRUUNU (kuva 41), aivan pieni, 1500–1600-luvun tyyppiä. Kuusi litteää kynttilänhaaraa, joissa keskellä solmu ja plastiset lehdet, sisäkiemura päättyy delfiininpään. Pyöreät talivadit ja lieriömäiset, reiälliset kynttilänpesät. Lyhyen rungon yläpäässä plastinen miesfiguuri, jonka kädessä ollut esine (nuoli?) on hävinnyt, alapäässä kahden vastakkaisen leijonanpään muodostama »pallo», joiden yhteisestä suusta riippuu kahden delfiinin muodostama rengas. Elsa Sofia v. Rapp, Tattulan omistajatar vv. 1656–95, lahjoittanut v. 1682 (kal.).

VASKINEN PALLOKRUUNU (kuva 42), jossa on 2 × 8 kynttilänhaaraa, simpukan muotoiset talivadit ja pulleat kynttilänpesät. Haarojen välissä koristehaarakehä. Isossa pallossa profiointia ja profiloitu nuppi sekä kaiverrus: »Pais-tacat nincuin Kynttilät pahanelkisen / Ja häijyn Sucucunnan Keskellä. Phil: 2:5». Vastakkaisella puolella: »Pyhen Bertelin Cappelin Kynttilä Crünü / Seuracunnan pynnön jälkeen Provasti: / Ja Kijrkoherra Carl Melartopaeuxelda /

41. V. 1682 LAHJOITETTU VASKIKRUUNU.
År 1682 skänkt malmkrona.

42. VASKINEN KYNTTILÄKRUUNU. G. MEYER, TUKHOLMA
1756.
Ljuskrona av malm. G. Meyer, Stockholm 1756.

Kirkon kustannuksella toimitettu 1756.» Valmistanut tukholmalainen kellonvalaja G.Meyer (ks. s. 38); kaikki kustannukset mukaan laskettuina kruunu tuli maksamaan 455 taalaria 18 killinkiä kuparirahaa (tilit). (C. Melartopaeus, ks. s. 38).

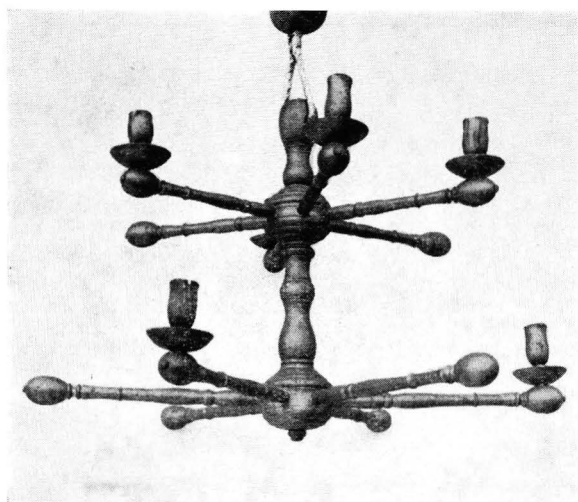
PRONSSI- JA KRISTALLIKRUUNU 1800-luvun loppupuolelta. Viisi haaraa, joissa kussakin neljä kynttilänpesää; talivadeista riippuvat kristalliprismat, samoin rungon kahdesta koristelevystä. Kruunun maljan, talivatiin ja koristelevyjen alapuolella on kukkakuvioista emalia. PUUKRUUNU (kuva 43), kirkkomuseossa. 2 × 6 rungon litteistä solmuista lähtevää sorvattua kynttilänjalkaa, joissa puusta veistetyt talivatit ja kynttilänpesät. Alkuaan punaiseksi maalattu, myöhemmin pronssattu. Ostettu v. 1701 (tilit); kannatinketjun valmisti kengitysseppä Kristoffer Landzett, Vihmalon Sipilän virkatalon haltija.

SEINÄKYNTTELİKÖT: 1–2, saarnastuolissa. Vasikiset, kaksipesäiset kyntteliköt, joiden haaroissa on kolme teräväreunaista solmua ja delfiinpää, sisäkiemurassa ruusuke. Seinähaaran päähän on kiinnitetty poikittainen kaksiosainen haaraosa. Pyöreät talivatit ja reiälliset kynttilänpesät on osittain uusittu ja kyntteliköt on

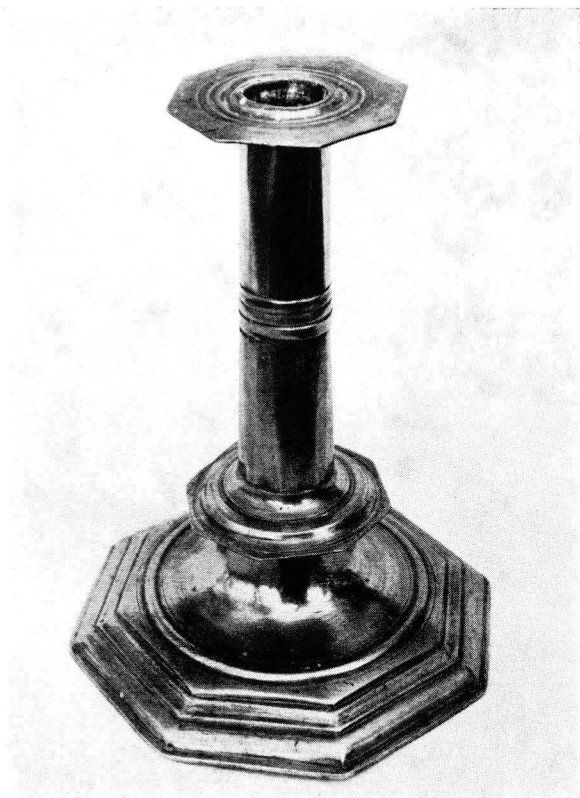
mahdollisesti koottu vanhojen kruunujen osista. Seinäulkonema 25 cm.

3–4. Kirkkomuseossa. Kaksi alkeellista kolmihaaraista, takorautaista seinäkynttelikköä. Seinäulkonema 25 cm.

KYNTTILÄNJALAT: 1. Vaskinen, kaksihaarainen, 1600-luvulta. Litteä kohoreunainen jalka, balusterimainen varsi, jonka yläpäässä ollut nuppi (?) on hävinnyt, isot kulmikkaat, reiälliset

43. V. 1701 OSTETTU PUUKRUUNU.
År 1701 inköpt träkrona.

44. TINAINEN KYNTTILÄNJALKA. J. LANG, TUKHOLMA 1705.

Ljusstake av tenn. J. Lang, Stockholm 1705.

kynttilänpesät ja pyöreät irralliset tinaiset talivadit, jotka lienee otettu s. 75 mainituista 1600-luvun kynttilänjaloista. Kork. 26 cm. Oli v. 1708 alttarilla (kal.).

2 (kuva 44). Ruusu- ja kolmileimaista tinaa. Kulmikas, lievästi profiloitu jalka, »antura» fasetoidun, rengasprofiilisen varren alapäässä, irrallinen kynttilänpesä, jossa iso kulmikas talivati. Kork. 30 cm. Leimat: Johan Lang, Tukholma 1705.

3. Edellisen kaltainen, mutta ainoastaan kolmileimainen. Kork. 30 cm. Leimat: Johan Lang, Tukholma 1704. Mahdollisesti nämä ovat kruununvouti Gabriel Cajanderin lahjoittamat v. 1726 (kal.).

4–5 (kuva 45). Pari, nelileimaista tinaa, empiretyyliset. Neljän pallojalan kannattama, neliömäinen jalusta, alaosaltaan sileä ja melkein kellomainen, yläosaltaan pystyurteinen varsi, joka päättyy kynttilänpesään; irrallinen, kolmihaarainen yläosa. Kork. 18 cm ilman haaraosaa. Leimat: J. Lindblad, Turku 1859. Lahjoitettu kirkkoon v. 1860 (kal.).

6–7 (kuva 46). Pari, vaskea, 1800-luvun puolivälistä, kolmihaaraiset; haaraosa irroitettava kuten edellisissä kynttilänjaloissa. Pyöreä jal-

45. TINAINEN KYNTTILÄNJALKA. J. LINDBLAD, TURKU 1859.

Ljusstake av tenn. J. Lindblad, Åbo 1859.

46. VASKINEN KYNTTILÄNJALKA 1800-LUVUN PUOLIVÄLISTÄ.

Ljusstake av malm från medlet av 1800-talet.

ka, varressa profilointia, kasviaiheiset haarat, talivadeissa empiretyylistä varjostusta; haaraosan keskuslevystä nousee uurna. Kork. 46 cm. Ratsutilallinen Kustaa Paselius lahjoittanut n. v. 1872 (kal.).

8–9. Pari, uuttahopeaa, kolmihaaraiset, uusrokokoottyylliset. Näidenkin haaraosa on irroitettava. Neliömäinen jalusta, kasviaiheiset haarat. Kaiverrus: »E. Forsbergilta / Perttelin kirkkoon / 1888.» Kork. 56 cm. Leimat: W. Pettersson, NS.

10–11. Pari, korkeat takorautaiset, yksipiippuiset kynttilänjalat 1950-luvulta. Kork. 125 cm.

HÄVINNEET VALAISIMET. V. 1626 oli kirkossa viisi rautakynttilänjalkaa, joista yksi oli kalustoluettelon mukaan pyöreä ja varustettu kuudella kynttilänsijalla: sitä voitiin käyttää myös kynttiläkruununa (siis tavallista keskiaikaista tyyppiä). V. 1682 hankittiin puinen kynttiläkruunu, ja v. 1708 oli kirkossa lisäksi aikaisemmin mainittu vaskinen kaksiaaarainen kynttilänjalka ja kaksi pientä tinaista kynttilänjalkaa, joista toinen käytettiin ennen v.a 1733 ikkunapienojen korjaukseen (kal.). H. Salmon inventoimissa kirkon v. 1933 oli toinen tinajalka vielä tallella; siinä oli pyöreä pullukkajalka ja verraten iso »antura», varsi oli balusterimainen, epäselvä leima RL / ?, Tukholma.

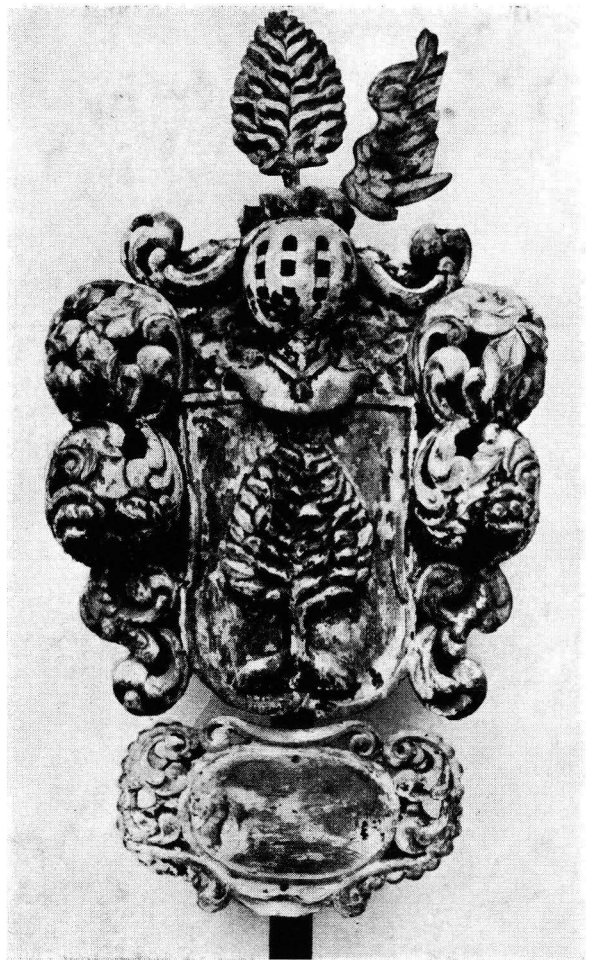
KANNELJÄRVEN SEURAKUNNAN VALAISIMET

1. Iso uushopeinen, seitsenhaarainen **ALTTARIKYNTTILÄNJALKA**, n. 1920-luvulta. Suorakaiteen muotoinen, lehtisauvan koristama jalusta. Kork. 60 cm.

2–3. Pari, uuttahopeaa, **KOLMIHAARAISET**, n. 1920-luvulta. Yksityiskohdat lainattu empiretyylistä Kork. 25 cm.

Hautausmuistot

Jo v. 1775 oli kirkkoon hautaaminen pääasiallisesti lopetettu (Uskelan kirkon ark. II Ca 1). Kirkkohaudat tyhjennettiin kuitenkin vasta v. 1888, jolloin silminnäkijöiden muistaman mukaan eräässä haudassa oli ollut koskematon arkku, josta avattaessa löydettiin pappismies »täydessä asussaan» (kert. KM:n arkistossa). Muurihautoja oli kirkossa viisi (pöytäk. vv. 1747, 1748, 1749 ja 1762): kuorissa Uskelan Mäenalan, Valkjärven, Lopen Haition ja pappien haudat, sakaristossa Hähkänän Arkkilan hauta, josta myöhemmin tehtiin viinikellari.

47. LINDTMAN-SUVUN HAUTAUSVAAKUNA. N. 1670-LUVULTA.

Ätten Lindtmans begravningsvapen, från omkring 1670-talet.

VAAKUNA (kuva 47), kirkkomuseossa. Lindtman-suvun puusta veistetty hautausvaakuna, jonka nimilevyn kirjoitus on karissut kokonaan pois. Noin 1670-luvulta; kypärinpiteen tyyli- teltä akantti ryhmittyy neljäksi palloksi. Mahdollisesti peräisin Halikon Immalan ja Kuusjoen Haalin omistajan kapteeni Hannu Lindtmanin v. 1676 tapahtuneista hautajaisista. Vaakunaan on kuulunut kaksi *miekkää*, jotka vielä v. 1933 olivat tallella; toinen oli messinkikahvainen ja sen säilä oli kolmiteräinen (H. Salmon kertomus).

VOTIIVITÄULU, ks. s. 68.

Kellot

1. Sileä ja koristamaton, kirjoitus: GEG. v. BOCHUMER VEREIN 1889. Halk. 84 cm.
2. Edellisen kaltainen. Halk. 70 cm. Nämä

kaksi kelloa tilattiin kellotapulien palon jälkeen Westfalenista Bochumin tehtaasta; väliaikaisesti oli lainattava yksi kirkonkello Muurlan kirkosta.

3. Pieni merkinantokello.

V. 1739 oli tapulissa kaksi kelloa (kal.). Vähäkello oli haljennut ja se uusittiin entistä suuremmaksi v. 1740, isokello uusittiin v. 1804. V. 1827 luetellaan kellojen tekstit: 1. »Vuonna 1804 Kuningas Gustaf IV Adolfin hallitus aikana / Kirckoherran ollessa Jak: Malleen / Kappalainen Joh: Roberg / Kirckowärta / Johan Mikkelin poika Turri, on tämä / St Berthelin / Kirkon kello wasta / udesta valettu / Gerhard Hornerilda Ruotsissa.» (J. Mallén, Uskelan kirkkoherrana vv. 1792–1816, J. Roberg, Perttelin kappalaisena vv. 1775–1823, G. Horner, tukholmalainen kellonvalajamestari v:sta 1787 lähtien, k. v. 1824 ammatinvanhimpana.) Turkulainen seppämestari teki kellon juhdat ja muut helat (tilit). Toisen kellon teksti kuului: »Se varsin vähäinen ja raadollinen äni / Cuin sias samas täs minulla muinen oli / kehoitet Culdejan cokoman suhun sanoi / van Haalin Herra Kijk jaloman osan annoi. / Me fecit Er Näsman anno 1740». Vastakkaisella puolella: »Tain muoton minä sain Cosk Yxkull Turus hallitz / Fahlenius sitten cans sjel Pispän Wirka vallitz / ja Kirckoherra Carl Melartopaeus myös / Lundanus Cappalain onestan olit työs.» (J. J. Kijk, ruukinpatruuna, k. v. 1777, hallitsi Perttelin Haalia panttina vv. 1738–51. Erik Näsman, ks. s. 38. O. R. Uexkull, ks. s. 38. J. N. Fahlenius, ks. s. 38, C. Melartopaeus, ks. s. 38, M. Lundanus, Perttelin kappalaisena vv. 1730–74.)

Sekalaista

GRADUALE ECCL. S. BARTHOLOMEI PAROEC. USKELA, nykyään Yliopiston kirjastossa, käsi-kirjoitus v:lta 1518. Vrt. A. Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, Hki 1925 ja Toivo Haapanen, *Verzeichnis der mittelalterlichen Handschriftfragmenten in der Universitätsbibliothek zu Helsingfors I*, Missalia.

TUNTILASI (kuva 48), nelilasinen. Puinen, kulattu jalka ja kopan reunus, rokokootyylinen. Jalustaan on maalattu: »St Bertils Kyrka / i Uskela Söchn / till prydnad / förärat af / E: W: T: C: B. / i Loppisby år / 1779.» (Perttelin kirkolle Uskelan pitäjässä kaunistukseksi lahjoittaneet E.W.T.C.B. Lopen kylässä v. 1779.) Kopassa: »Rom. 12. v:11. 12.» Kopan kork. 22 cm. Tarkastaja Eerik Wasz, Lopen Haition ratsutilan pehtori ja hänen puolisonsa lahjoittaneet (kal.); teksti restauroitu huonosti.

Kaksilasinen tuntilasi, jonka Maunu Maununpoika Steningestä lahjoitti v. 1707, on hävinnyt.

NUMEROTAULUT: 1–3. V:n 1900 paikkeilta. Kulatun kehyslistan päätteinä läpikuviainen koriste. Koko 135 × 65 cm.

KUKKAMALJAKOITA, kaksi kappaletta, uutta-hopeaa. Yksinkertaiset ja sileät: 1900-luvun puolivälistä. Kaiverrus: »Perttelin kirkko». Kork. 22 cm.

LIPPUTANGON KÄRKI, nykyään KM n:o 2025:14 a. Kaarle XII:n aikaisen lipputangon varsiputki rautakoristeineen; kuulunut ehkä sivulla 72 mainittuun lippuun.

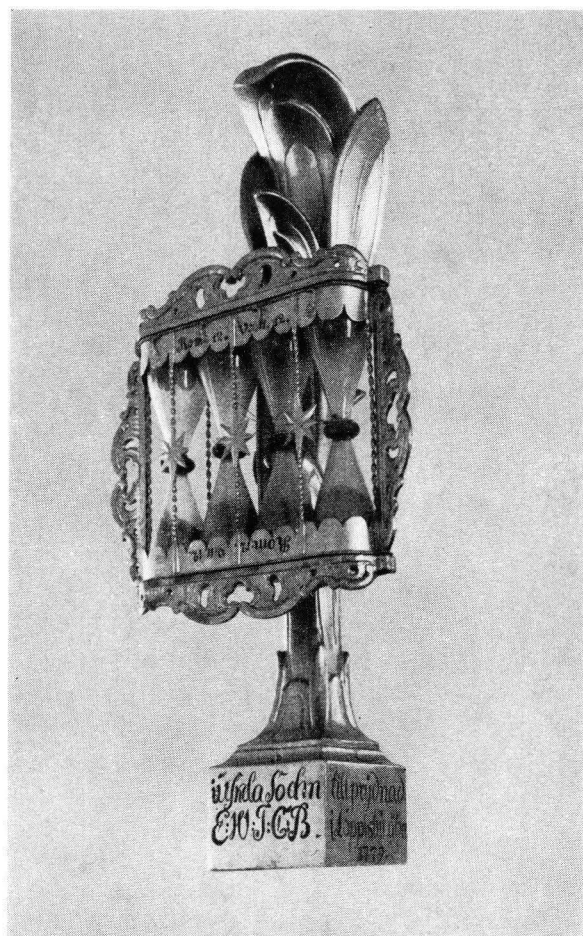
HIEKKARASIA, leimatonta tinaa, kuutiomainen. Pohja 4 × 4 cm.

KOLEHTIRASIAT: 1. Sorvattu koivusta. Kork. 8 cm.

2. Sorvattu koivusta, kansi profiloitu. Kork. 15 cm.

KOLEHTITUKKEJA, kaksi kappaletta, laudoista, raudoitettut. Käytössä v:een 1888 asti.

ARKKU, suorasiivuinen ja tasakantinen, tammea. Koristeellinen rauditus. Yksi lukko ja kaksi

48. V. 1779 HANKITTU TUNTILASI.
Tinglas från 1779.

riippulukkoa. Pohja 114 × 60 cm, kork. 52 cm. Mahdollisesti Sipi Matinpojan tekemä v. 1710 (tilit).

SATULIPEILI, yksinkertainen, biedermeiertyylinen. Kork. 30 cm.

SAKARISTON KALUSTO on suurimmaksi osaksi 1800-luvun loppupuolelta, ja se on maalattu tammenväriksi. Vanhemmista huonekaluista on säilynyt ainoastaan yksinkertainen kapea kaappi, jonka ovessa on peilit ja joka on mahdollisesti tehty v. 1794 (kal.), sekä biedermeiertyylinen yksinkertainen, iso kaappi, joka hankittiin v. 1850. Hra Aapeli Niinisalo on lahjoittanut v. 1955 sakaristoon Helsingistä ostetun matalan, kaksiovisen, tummaksi petsatun kaapin, joka on tehty lehtipuusta ja jonka oviin on veistetty renessanssityyliset kohokuvat: Ylösnoussut Vapahtaja ja opetuslapset sekä enkeli ja Mariat Jeesuksen haudalla.

Kirkkomaalari Pietari Lang maalasi v. 1748 sakariston kaluston, arkut jne.

MULTALAPIO, kirkkomuseossa. Sorvattu varsi ja taottu lapa. Pit. 90 cm. Mahdollisesti hankittu v. 1771; sen hinta oli 4 taalaria 16 killinkiä (tilit).

Hävinneitä ovat mm. vanhat *parit*, v. 1708 mainittu *riippikello*, v. 1668 hankittu *aurinkokello*, jota Biörckin mukaan säilytettiin 1800-luvulla etelämuurin ulkokerossa, Vihmalon talollisen Henrik Eerikinpoika Sepän v. 1738 tekemä uusi aurinkokellon jalusta, puuseppä Sipilän v. 1748 ja Kaarle Holmströmin v. 1794 tekemät *numerotaulut*, joista viimeksimainittuun peltiseppä Fredrik Bremer valmisti numerot, ja v. 1802 hankittu kolmisiivinen numerotaulu, *håpeåjakkara* v:lta 1688, *kirkotusjakkara* v:lta 1690 ja v. 1844 uusittu *jalkapuu* yms.

TIIVISTELMÄ

1. 1300-luvun alkupuolella on todennäköisesti nykyisen kirkon paikalla ollut pieni, puusta rakennettu kirkko. Kalustosta on säilynyt P. Olavia esittävä veistos.
2. 1300-luvun loppupuolella tai v:n 1400 paikkeilla liitettiin kirkkoon harmaakivinen sakaristo. Samaan aikaan hankittiin kirkon Madonnaveistos.
3. Puinen kirkko purettiin ja uusi isompi, harmaakivinen kirkko muurattiin ehkä 1400-luvun puolivälissä.
4. Vuosisadan loppuvuosikymmeninä valmistuivat kirkon holvit ja silloin nähtävästi hankittiin uusi sisustus ja irtaimisto; tältä ajalta on peräisin suurin osa kirkon keskiaikaisista veistoksista.
5. Kirkkotarha laajennettiin ja ympäröitiin kivimuurilla v. 1695.

6. Harmaakivinen asehuone valmistui v. 1750; mestarina oli turkulainen Antti Wahlberg. V. 1746 eteläseinään tehtiin uusi ikkuna, ja v. 1794 ikkunoita laajennettiin ja uusi ikkuna avattiin pohjoisseinään. Tuomas Tallbergin (tai Tallgrenin?) johdolla rakennettiin kellotapuli v. 1729.

7. Uusi, entistä isompi sakaristo rakennettiin v. 1828 Eerik Sjöbergin johdolla. V. 1881 laajennettiin ikkunat ja puhkaistiin kaksi uutta ikkunaa sivuseiniin. V. 1888 tehtiin sisäkorjaus. — Tapuli oli korotettu v. 1840, mutta sen yläosa uusittiin tulipalon jälkeen v. 1889 Helge Ranckenin piirustusten mukaan.

8. Sähkövalo ja keskuslämpö asennettiin v. 1936 ja uusi sisäkorjaus tehtiin v. 1954.

REFERAT

I. I S. Bertils (fi. Pertteli) torde vid början av 1300-talet på den nuvarande kyrkans plats ha funnits en liten träkyrka. Av dess inventarier har en inhemsk skulptur föreställande S. Olof bevarats (bild 31).

II. Vid slutet av 1300-talet eller ca 1400 fogas till träkyrkans en liten gråstenssakristia, av vilkens västvägg ett parti är bevarat i den nuvarande sakristians västmur. Inventarier: troligen inhemsk Madonnabild (bild 25).

III. Träkyrkans rives och en större gråstenskyrka uppföres, möjligen vid medlet av 1400-talet. Ingen prästdörr, fyra rundbågiga fönster, inga fönster i nordmuren, vindstrappa i sydvästra hörnet. Kyrkans uppförande sammanknytes i folktraditionen med S. Anna i Salo och S. Birgitta i Halikko, vilka kyrkor skulle ha uppförts som botoffer för Klas Lydekessons hustrumord, se även Halikko, referat s. 162.

IV. Kyrkans delvis sex- och åttadelade valv torde först ha blivit färdiga inemot slutet av århundradet, då kyrkan även försetts med inredning och målats invändigt; ett par inventarierskors ha bevarats. Inventarier: det av tegel murade altaret, som revs 1690, stod på »ett par alnars» avstånd från östgaveln. Av skulpturer ha bevarats triumfkrucifixet (bild 24), Misericordiebild (bild 23), Johannes Döparen (bild 26) och Johannes Döparens huvud på fat (troligen lock till dopfunt, bild 27), Petrus (bild 28), Jacobus Major (bild 29), Laurentius, Sebastianus, biskop Henrik, Birgitta (bild 32), S. Göran (bild 33) och S. Agnes (bild 30), alla av inhemskt ursprung och härrörande från tiden ca 1500. En ängel bärande ett vigvattenskärl påstås ha stått i en senare igensatt nisch i sydväggens yttre liv, väster om sydportalen. De år 1626 uppräknade »utgamlar» textilierna torde delvis varit av medeltida ursprung; här omtalas altarkläden av dvälek och blå yllekamlott, mässshakar av svart koff, svart yllekamlott och målade linnetyg, ett röklin, flere ärmekläder, bänkekläden i röd och vit finnväv samt fyra brokiga vepor. Vid samma tid beskrivas en sexpipig järnljuskrona och fyra ljusstakar av järn. Av böcker finnes ett Graduale från år 1518.

V. År 1695 omgives den tidigare av stockbalk inhägnade kyrkogården med bogårdsmur av gråsten. Kyrkan, som redan år 1631 vitkalkats invändigt och försetts med »nytt kor», får under 1690-talet helt ny fast inredning; möjligen förminskas koret först nu till endast en través om-

fång. Predikstol uppföres vid första sydpelaren år 1700 av Göran Johansson Sāti och målas av Lars Myra (bild 19—20), som även dekorerar det med spolar, knoppar och spetsar försedda korskranket, av vilket fragment bevarats. Inventarier: altartavla (bild 35) föreställande Nattvarden, av Lars Myra, med skulpterat ramverk, primitiv målning av den Korsfäste (bild 34), små alabasterreliefer, S. Mikael och S. Göran (bild 36). En votivtavla från förra delen av 1600-talet med medlemmar av släkten Agricola har gått förlorad, liksom även ett par Hedengranstavor (Uppsala jubelfest 1693 och Karl XI:s begravning 1704). Av silver ha bevarats ostämplade sockenbudskärl (bild 38), möjligen från år 1661; bland senare avyttrade tennkärl må nämnas en flaska med tysk inskription utvisande att den tillhört kyrkan i Gerpe (?) och skänkts av en Hans Gise (bomärke på s. 70). En svart mässhake (bild 40), inköpt 1739, är sydd av 1600-tals blommig sammet, en håv av 1600-tals brokad. År 1642 får kyrkan en mässhake av grön trip med vitt atlaskors och ett altarkläde av pralsacht, år 1649 en mässhake av brun blommig damast med tre guldgalonsränder på ryggen och år 1685 ett altarkläde av randigt siden; alla dessa ha senare försvunnit. Av 1600-talsarmaturen finnes en liten, år 1682 skänkt malmkrona (bild 41) och en malmstake, medan en år 1682 inköpt ljuskrona av trä har försvunnit; det samma gäller tvenne kyrkklockor. Solur, skampall, kyrktagningspall mm. ha vid olika tidpunkter anskaffats. Ett begravningsvapen från 1670-talet har bevarats (bild 47).

VI. År 1750 uppför åbomuraren Anders Wahlberg kyrkans vapenhus. I kyrkans sydvägg upptages år 1746 och i nordväggen 1794 nya fönster, och övriga fönster utvidgas sistnämnda år. Den fasta inredningen utökas 1746 med två läktare, byggda av Matts Sipelius från Åbo, och dessa samt ett antal bänkgavlar dekoreras 1748 av åbomålaren Petter Lang (bild 21, 22). Inventarier från 1700-talet: Av C. F. Borgström, Åbo 1794 omarbetade nattvardskärl (bild 37), håv av svart sammet 1783, ljuskrona av G. Meyer, Stockholm 1772 (bild 42), träljuskrona 1701 (bild 43), tennstakar av J. Lang, Stockholm 1704 och 1705 (bild 44), timglas i rokokostil 1779 (bild 48), kollektkista 1710, ett skåp mm.

Bland förlorat lösöre må nämnas en brun damastmässhake från ca 1708 med kors av guldbrokad, altarkläden av röd brokad och av svart plysch med vita fläckar, håvar av röd trip och av satin, kalkduk av vitt linne med broderade rosor från 1759 samt kalkduk av gult siden 1786, klocka av Erik Näsman 1740, skrifteklocka av mässing, nummertavlor mm.

En ny klockstapel med undervåning av gråsten uppföres 1729 under ledning av Tomas Tallberg (också kallad Tallgren).

VII. År 1828 uppföres av murarmästare Erik Sjöberg en större sakristia på den gamlas plats. Fönstren utvidgas igen år 1881 och långväggarna få två nya fönster. År 1888 förnyas den fasta inredningen enligt C. J. v. Heidekens ritningar från 1879. Kyrkan uppvärms med kaminer. — Klockstapeln, som något förhöjts år 1840, ombygges efter en brand år 1889 enligt ritningar av Helge Rancken.

Inventarier: Vid innerreparationen 1888 borttagas de gamla läktarna, predikstolen, bänkarna mm. och ersätts med nya i nygotisk stil. Den nuvarande altartavlan har målats av R. W. Ekman 1870 (bild 18). Bland silver må nämnas oblatask av C. F. Borgström, Åbo 1807 (bild 39), av tenn dopskål av J. C. Almquist, Åbo 1813. Bland textilier ha bevarats en kalkduk av grönt atlas från 1811, mässhakar, håvar mm. Den år 1804 rödfärgade, tidigare som brudpäll använda sockenfanan, vilken under 1800-talet gjorde tjänst som altarkläde, har försvunnit. Av armatur märkas tennstakar av J. Lindblad, Åbo 1858 (bild 45). Båda kyrkklockorna inköptes efter klockstapelns brand från Bochum i Westfalen.

VIII. Elektriskt ljus och centralvärme infördes år 1936 och år 1954 utfördes en innerreparation, varvid Arkeologiska kommissionens förslag till en försiktig restaurering (främst beträffande färger samt omplacering av altartavla mm.) i stort sett lämnades utan avseende. Av 1900-talsinventarier äro ett par antependier i yllevävnad från år 1938 och 1950 de förnämsta. — På kyrkogården har uppsatts ett monument över de 1939-44 fallna, utfört av E. Filén.

IX. I kyrkan förvaras lösöre från Kanneljärvi kyrka i Karelen.

1. KIIKALAN KIRKKO JA TAPULI LOUNAASTA.
Kiikala kyrka och klockstapel från sydväst.

KIIKALA

LÄHTEITÄ

V. J. Kallio, Kiikalan vaiheita. Helsinki 1932.

Kirkon arkisto. Kalustoluettelot vv:lta 1746, 1758, 1767, 1778, 1805, 1826, 1832, 1847, 1856, 1859, 1874, 1883 (viimeksimainitussa lisäyksiä v:een 1900), 1921–26, 1955. Tilikirjat vv:lta 1712–1925. Pitäjänkokousten pöytäkirjat vv:lta 1746–1890 ja 1890–1923. Vv. 1726, 1729, 1807 pidettyjen piispantarkastusten ja vv. 1761, 1764, 1780, 1804, 1836, 1847, 1857 ja 1883 pidettyjen rovastintarkastusten pöytäkirjat. V. 1758 toimitetun penkkijaon pöytäkirja.

Kansallismuseon topogr.arkisto. H. Salmon v. 1933 laatima inventointikertomus.

Valtionarkisto. Rahvaan valitukset kunink.majesteetille, Piikkiön ja Halikon kihlakunta I:47; käsittelee kirkkorakennuksen kuntoa.

Ks. muuten Salo-Uskelan ja Halikon seurakuntia koskevaa lähdeluetteloa sekä Someron kirkon arkistoa. Uskelan emäkirkon arkistossa on kirkkoherra G. Renvallin kirjoittama selostus Kiikalan iästä ja papistosta (»Om Kikala pastorats ålder och äldre prester», II / Ea: 3; selostus lienee kirjoitettu 1820-luvulla).

Kiikalan seutu on alkuaan kuulunut Uskelan pitäjään. (Maininnat vv:lta 1332–33 — Keckala ym.; REA 70 — eivät tarkoittane Kiikalaa. Vrt.

Aulis Oja, Keskiaikaisen Etelä-Suomen asutus ja aluejaot ss. 129, 133 sekä Eric Anthoni, Vad åsyftar det i Registrum ecclesiae aboensis i olika former framträdande ortnamnet Keckala, FHT 2, 1964.) Agricolan v. 1542 laatimassa seurakuntaluettelossa Kiikala ei vielä esiinny, ja Uskelan kirkonarkiston v. 1626 laadittu kalustoluettelo mainitsee kirkon toisen tinaisen ehtoolliskaluston olevan Kiikalassa, joka siis vielä silloin oli Uskelan alainen.

Ensimmäinen kirkko lienee rakennettu vasta v:n 1590 paikkeilla (VA cc 17 fol. 29–30, Kiskon talvikäräjät 1689). V. 1640 Kiikala erotettiin itsenäiseksi seurakunnaksi (K. G. Leinberg, Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet II n:o 218). Vv. 1724–39 Kiikala taas oli Someron seurakunnan anneksana, mutta itsenäistyi tämän jälkeen.

Muita kirkonpaikkoja. Muistitiedon mukaan oli Kiikalan v:n 1590 paikkeilla rakennettu kirkko Saarenkylässä, lähellä nykyistä pappilaa. Pappilasta johti kirkolle silta (VA cc 7 f. 87 ja 106). Jo v. 1704 tämä kirkko oli hyvin huonossa kunnossa ja se tuomittiin lopullisesti purettavaksi v. 1726 (piispantark.). Määräys pantiin täy-

täntöön v. 1729, ja uusi kirkko rakennettiin melkein nykyisen paikalle (Kallio s. 20). — Vanhan kirkkomaan ympärillä oli hirsistä salvottu aita kaksine salvottuine porttihuoneineen (tilit 1725), joista toinen oli lännessä ja toinen idässä.

Tekstissä mainituista suurtiloista ovat Kierikka, Kärkelä ja Simola Kiikalan pitäjässä. Pitäjän alueella ovat myös Johannislundin lasitehdas ja Rekijoen saha.

Edelliset kirkot

Yllä mainitun ensimmäisen puukirkon koosta ja yksityiskohdista ei ole säilynyt mitään tietoja meidän päiviimme. Vv. 1729–30 rakennettu kirkko oli nykyisen kirkon eteläpuolella, keskellä kirkkotarhan vanhinta osaa, minne myöhemmin on pystytetty *muistokivi*. Kirkon rakennusmestariksi oli otettu Pirilän Ruskon Maunu Eerikinpoika (tilit), joka sai palkakseen 104:16 taalaria sekä eteläovesta erikseen kolme taalaria. Rakennuksen rautatarpeet ostettiin Billnäsistä, ikkunat valmisti Jaakko Silva. Vielä v. 1735 oli osa rakennusmestarin palkasta jäänyt maksamatta.

Jonkinlaisen käsityksen tästä kirkosta saa v. 1826 laaditun kalustoluettelon perusteella. Se oli torniton pitkäkirkko, jossa oli lautainen tynnyriholvi. Pohja-ala oli 35 × 15 kyynärää, sivuseinien korkeus 9 kyynärää. Alkuaan kirkko oli ollut jonkun verran matalampi, mutta vv. 1773–75 se korotettiin; tämän työn yhteydessä mainitaan rakennusmestarit Mikael Källman eli Källö ja Byggeldahl (tilit). Laudoilla katettu vesikatto paanutettiin 1770-luvun loppupuolella. — Kirkon runkokuoneen pohjoispuolella oli 8,5 × 8,5 kyynärän laajuinen *sakaristo*, jonka alle Mikael Källö muurasi v. 1766 *kellarin*. Sakariston ikkunassa oli raudat; v. 1856 sinne tehtiin pieni tulisija.

Kirkossa oli kaksi ulko-ovea ja kuusi pientä lyijyputteista ikkunaa sekä (ainakin v. 1815) seitsemäs ikkuna alttarin yläpuolella. Yksi ikkunoista oli saarnastuolin kohdalla. V. 1793 mainitaan kuorin- ja parvenikkunat. Kaikki ikkunat oli laajennettu 1770-luvulla kirkon koro-

tuksen yhteydessä. Eteläoven edessä sakaristoa vastapäätä lieene jo alunperin ollut *asehuone*, mutta länsioven eteen rakennettiin *eteinen* vasta v. 1831. Ainakin v. 1826 kirkko oli laudoitettu ulkoa ja punamullattu.

Sisältä kirkko oli vielä v. 1856 maalaamaton. Sen kiinteästä sisustuksesta on säilynyt vain niukkoja tietoja. Sotamies Hannu Westerbergille maksettiin v. 1730 viisi taalaria *kuoriaidan* nappien teosta (tilit); tämä aita oli jo v. 1817 hävitetty (pöytäk.). Miesten puolella oli *parvi* alusta lähtien ja v:n 1770 korjauksen yhteydessä rakennettiin sakariston oven yläpuolelle toinen. Ensimmäisen maalauskoristelun kustansi seurakunnan nuoriso v. 1748. Samoihin aikoihin maalautti Rekijoen kirjanpitäjä Kaarle Kustaa Thesleff vanhasta kirkosta talteen otetun *saarnastuolin* sekä kuoriaidan ynnä *papinpenkin* ja *kastemaljan jalustan* (?). V. 1757 oli Mikael Källö rakentanut uudet *penkit*. Niitä oli (v. 1758) 19 riviä sekä neljä poikittaissuuntaista penkkiä sakariston oven sekä eteläoven vieressä (penkkijako).

1830-luvulla kirkko korjattiin hyvin perusteellisesti. Samassa yhteydessä tilattiin kiskolaiselta puusepältä Iisak Lindströmiltä uusi saarnastuoli, joka »oli sijoitettava kirkkosalin etelänurkkaan» (tilit); saarnastuoli oli tehty IK:n v. 1814 laatimien piirustusten mukaan. Värit olivat tumman ruskea ja kulta, ylinnä vaalean sininen (pöytäk.); maalaustyön oli tehnyt pertteliläinen Kristian Wallenius.

Jo 1840-luvulla kirkko rupesi olemaan lisääntyvälle väestölle liian ahdas, mitä epäkohtaa parvetkaan eivät pystyneet lieventämään. V. 1850 pitäjänkokous päätti rakentaa uuden kirkon, ja vanha kirkko myytiin huutokaupalla v. 1859. Sen säilynyttä irtaimistoa käsitellään tuonnempana nykyisen kirkon kaluston yhteydessä.

Vanhan kirkon itäpuolelle nykyisen kellotapulin paikalle rakennettiin *tapuli* vasta v. 1747. Sen rakentamisessa tarvittavia nauloja ostettiin sekä Teijon että Kosken ruukilta (tilit). Rakennusmestarina oli sahan renki Mikko Yrjänänpöika, joka peri työstään 80 kuparitaalaria. Tapuli »punatervattiin» v. 1751. V. 1800 tämä kellotapuli sai väistyä nykyisen tieltä.

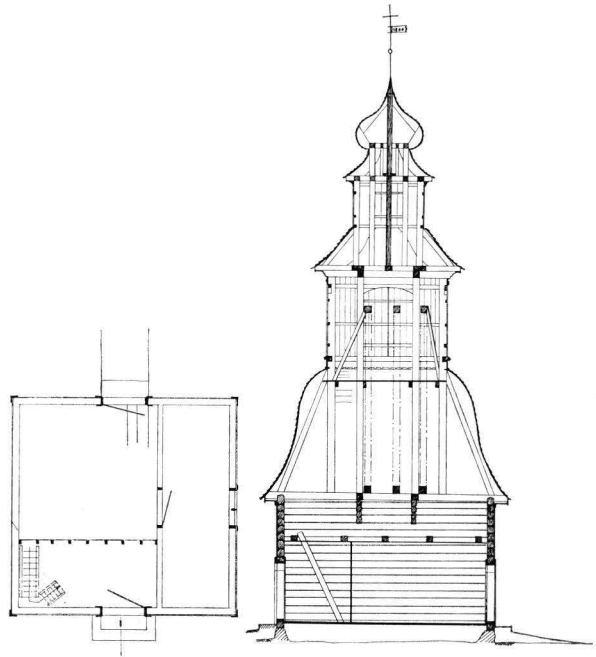
Nykyinen kirkko

KIRKKOTARHA

Kirkko sijaitsee kirkkotarhan vanhimman osan pohjoispäässä (kuva 2). Tämä vanha osa on täytetty melkein harmaakiviainan yläreunaan asti. Aita on peräisin v:lta 1860, jolloin alkuaan kapeaa ja pitkulaista, jo v. 1816 kerran laajennettua kirkkotarhaa laajennettiin uudelleen (kartta kirkon arkistossa). Vanha hirsistä salvottu aita purettiin. Vv. 1920–22 on kirkkotarhaa laajennettu huomattavasti itään ja länteen, ja myös uutta osaa ympäröi ladottu harmaakiviainaa. Pohjoiseen kirkkotarhaa laajennettiin v. 1950, ja samalla se kunnostettiin I. Wirkkalan suunnitelman mukaan. Vanha pohjoissivun aita jätettiin koskemattomana paikoilleen ja uusi laajennettu osa pengerrettiin. Samalla rakennettiin uusi harmaakiviainaa. Kirkkotarhan lounaiskulmassa oleva kellotapuli on aikoinaan toiminut porttina. Toisessa porttiaurossa taas oli hirsinen porttihuone (pöytäk. 1773). V. 1860 tehtiin uudet etelä- ja länsiportit graniittipylväineen; valurautaportit ostettiin Fiskarsilta, hinta oli 30 hopearuplaa parilta. Kirkon eteläpuolella on vanhan kirkon *muistokivi* ja I. Wirkkalan v. 1950 suunnittelema vv. 1939–44 kaatuneiden *muistopatsas*, punaisesta graniitista tehty kohokuva. Karjalaan jääneiden vainajien *muistokivi* on pystytetty kirkon lounaispuolelle.

Hautakappeleita ei nykyään ole. Ratsutilallisen Gabriel Lietzenin v. 1773 rakennuttama hirsinen *hautakappeli* oli silloisen kirkon runkohuone

neen itäpäädyssä ikkunan pohjoispuolella (pöytäk.). Kappeliin päästiin kirkon kautta, mutta v. 1804 tehtiin uusi ovi hautakappelin ulkoseinään, koska kirkkoon ei enää ollut lupa haudata (pöytäk.). — N. v. 1775 rakennettu *luuhuone* purettiin v. 1859.

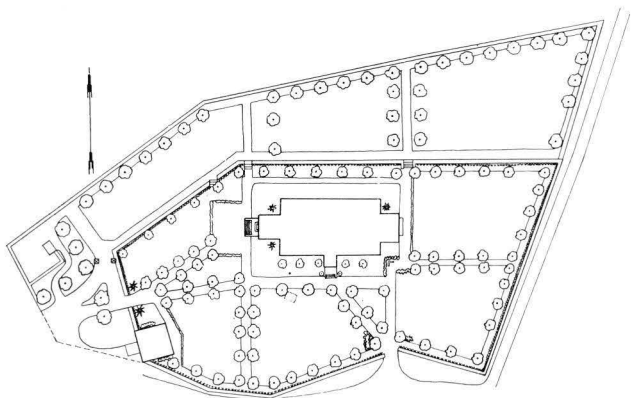

3. TAPULIN PYSTYLEIKKAUS JA POHJA, 1:300.
Snitt och plan av stapeln, 1:300.

TAPULI

Nykyinen kellotapuli (kuvat 3, 4) on kirkkotarhan vanhan osan lounaiskulmassa. Se rakennettiin v. 1800; rakennusmestarin nimi ei ole tiedossa. Muodoltaan tapuli noudattaa perinteellistä lounaissuomalaisista tyyppiä eikä näin ollen IK:sta liene hankittukaan mitään piirustuksia.

Tapuli on kolminivelinen. Se on salvottu hirsistä matalalle kivijalalle; nurkat ovat lyhyet. Alanivelen kaarevapintaiselta paanutetulta katoilta, jonka pyöreäpäiset paanut on uusittu v. 1917 (jolloin tapuli päätettiin säilyttää muinaismuistona), kohoaa kahdeksankulmainen lautainen kellohuone, jossa on profiloitu räystääs ja kaarevapintainen katto. Kolmas nivel on

2. ASEMAPIIRROS, 1:2000.
Situationsplan, 1:2000.

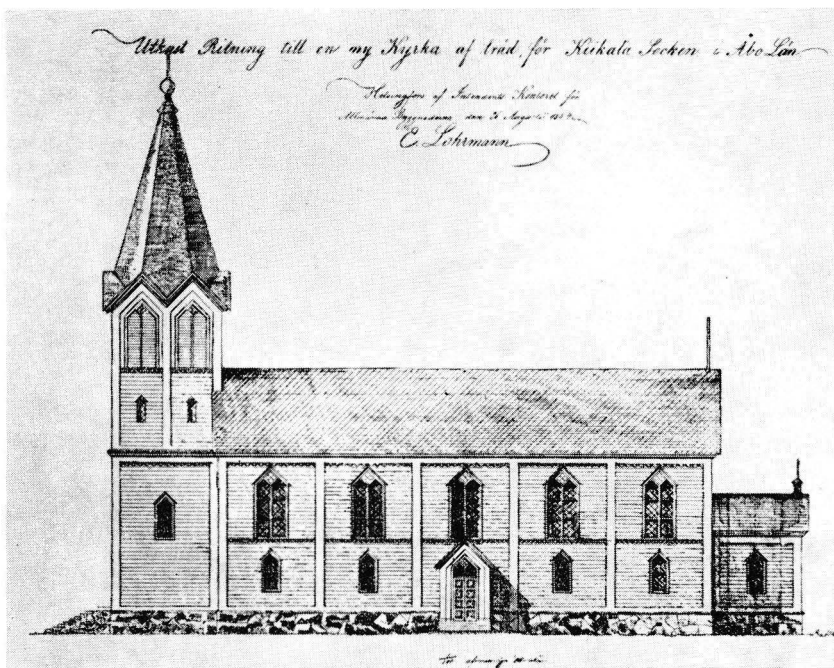
4. V. 1800 RAKENNETTU KELLOTAPULI.
Den år 1800 byggda klockstapeln.

kahdeksankulmainen pystylautainen lyhty, jonka päätteenä on paanutettu sipuli ja viiri.

Tapulin alanivel on vuorattu uudelleen v. 1917 pystyillä laudoilla (v. 1836 oli vanha pystylaudoitus uusittu vaakasuorista laudoista; pöytäk.); nurkkalaudat peittävät nurkat. Seinien yläosassa on räystäään alapuolella kulkeva vaakasuora lista. Yläpäästään kolmitaitteiset ovet ovat itä- ja länsiseinissä. Niiden muoto ja kehykset sekä ovilevyjen sulkapaneeli lienevät peräisin v. 1917 suoritetusta korjauksesta, samaten pohjoisseinän iso ikkuna. Samalta kaudelta lienee myös kellohuoneen hyvin kapeista laudoista tehty laudoitus, matalan kolmitaitteiset ääniaukot, niiden luukkujen vinolaudoitus sekä myös lyhdyn seinien ja suorapäätteisten luukkujen laudoitus. Sisäpuolelta voi nähdä, että ääniaukot ja ovet ovat alkuaan olleet segmentti-kaariset.

Tapuli oli aikaisemmin punamullattu. Kun kirkossa v. 1932 suoritettiin perusteellinen korjaus (ks. s. 85), maalattiin tapuli nykyisen väriksi: alakerros on melkein viininpunainen, kellohuone vihertävän harmaa ja ovet vaalean harmaat.

Aikaisemmin tapuli oli, kuten edellä mainittiin, kirkkotarhan porttina. V. 1917 siihen järjestettiin ruumishuone ja varastosuoja ja alakerrok-

5. KIIKALAN KIRKKO ETELÄSTÄ. E. LOHRMANNIN V. 1854
ALLEKIRJOITTAMA PIIRUSTUS.
Kiiikala kyrka, sydfasad. Ritning, undertecknad av E. Lohrmann 1854.

seen rakennettiin pohjois-eteläsuuntainen helmiponttilautainen seinä; tämä tosin sulkee yläkerran portaat, joten kellohuoneeseen ei enää pääse. Samalla tehtiin helmiponttilautainen välikatto. Alakerroksen hirsiseinät ovat kuitenkin peittämättä. Hirret ovat palhotut, nurkka on ns. lohenpyrstönurkka. Itä-länsi-suunnassa kulkee palhotuista hirsistä tehty väliseinä, joka lienee alkuperäinen; sen suorapäätteisen oven kehyslaudoissa on lievää profilointia. Seinän taakse on järjestetty museohuone. Kellot siirrettiin v. 1859 uuden kirkon länsitorniin.

KIRKKO

V. 1850 pidetyssä pitäjänkokouksessa päätettiin siis rakentaa uusi kirkko ja senaatille lähetettyyn anomukseen liitettiin malliksi Suomensjärven kirkon pohjapiirros. IK:lta tuli kuitenkin v. 1854 aivan uusi ehdotus, jonka allekirjoittaja on arkkitehti E. Lohrmann (kuva 5). Klemetin mukaan oli piirustukset laatinut N. J. Österman (Klemetti II s. 64). Kustannusarvio tilattiin seuraavana vuonna rakennusmestari Iisak Lindströmiltä, ja hänet myös otettiin kir-

kon rakentajaksi. Paikka valittiin vanhan kirkon pohjoispuolelta. Rakennustyötä tehtiin vv. 1857–59, maalaustyöt suoritti sitten turkulainen K. V. Olander. Kirkko oli lopullisesti valmis marraskuussa v. 1859.

Kirkko on pääpiirteiltään uusgoottinen, mutta sen kokonaisuuteen luo leimansa myös Toivo Paatelan v. 1932 suunnittelema korjaus. Korjauksessa poistettiin paljon alkuperäisiä detaljeja (ks. s. 85).

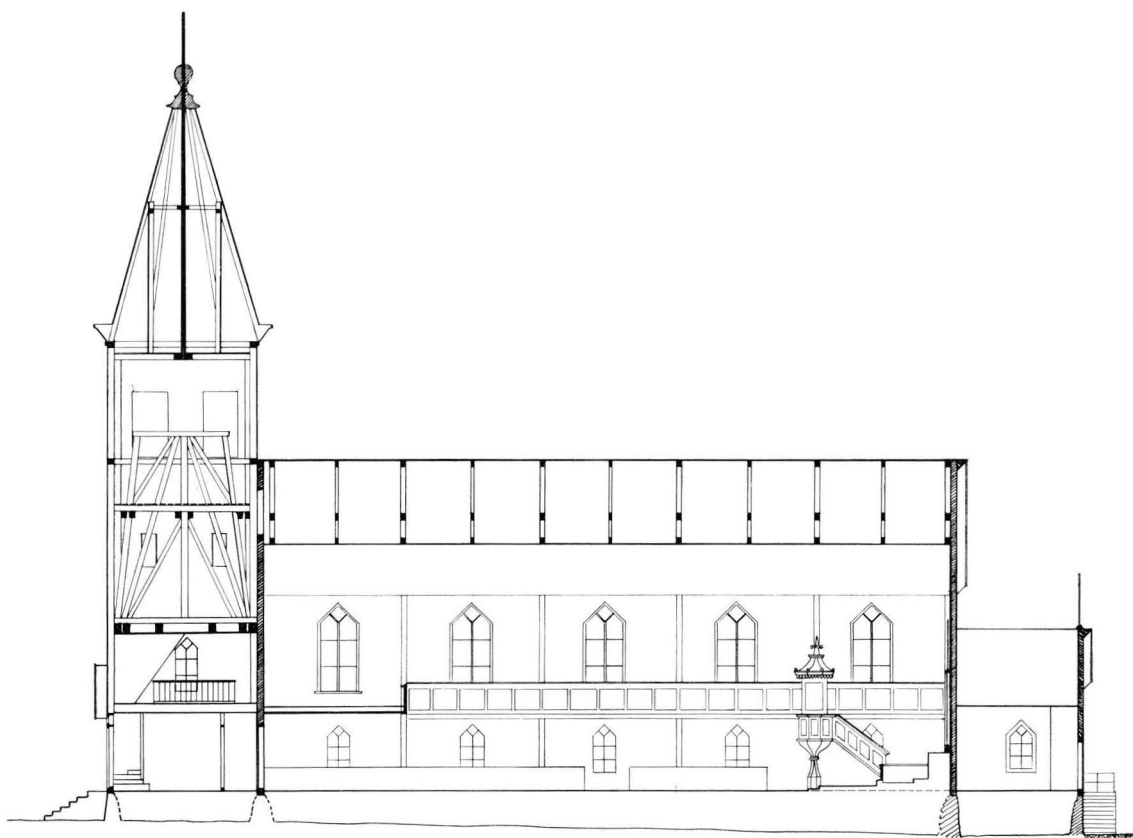
Kiikalan kirkko (kuvat 6–9) on hirsistä lyhytnurkalle salvottu länsitornillinen pitkäkirkko, jossa on itäpäätyyn liittyvä matala sakaristo. Keskellä runkokuoneen eteläseinää on pieni eteinen; pohjoispuolella ollut eteinen poistettiin v. 1906 J. Stenbäckin suunnitelman mukaan suoritettussa korjauksessa. Runkokuoneessa, sakaristossa ja eteisessä on satulakatto, tornissa on monikulmion muotoinen huippu. Sakariston alla on kellari.

Runkokuoneen sivuseinien pituus on 28 m, niiden korkeus 10,40 m. Päädyn leveys on 15,5 ja korkeus 14,75 m. Eteisen pohja on 3 × 3 m, tornin 6,10 × 6,10 m.

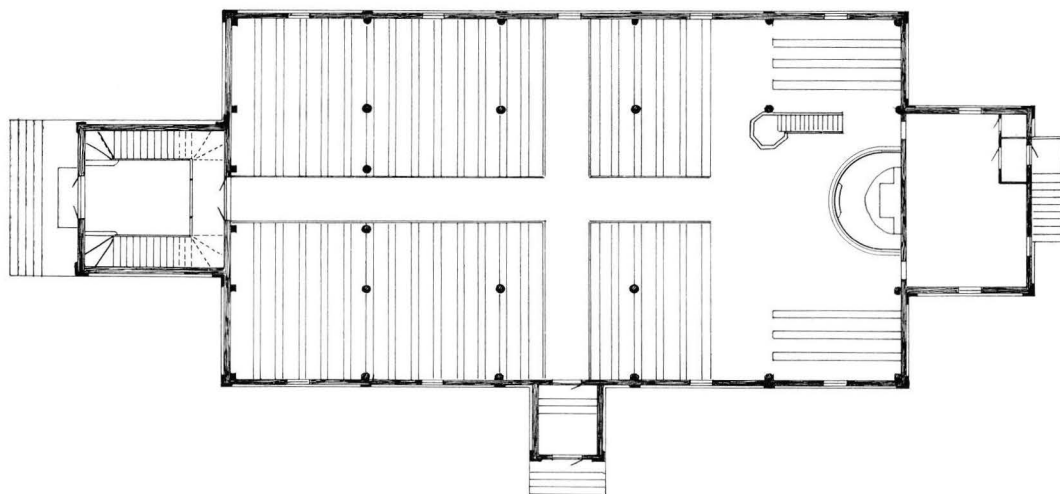
RUNKOKUONE. Kuten jo mainittiin, runkokuone on salvottu hirsistä lyhytnurkalle, mutta uusi laudoitus peittää hirret niin ettei niiden pintakäsittelyä tai nurkan tyyppiä pääse tutkimaan.

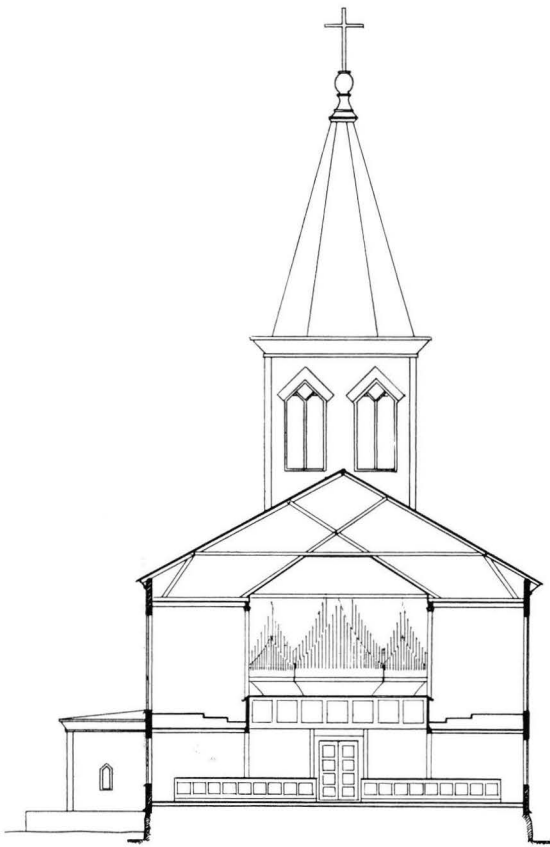
6. KIRKKO POHJOISESTA.
Kyrkan från norr.

7. KIRKON POHJOISSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS, 1:300.
Längdsnitt av kyrkan mot norr, 1:300.

8. KIRKON POHJAPIIRROS, 1:300.
Plan av kyrkan, 1:300.

9. KIRKON LÄNSISUUNTAINEN POIKITTAISLEIKKAUS, 1:300.
Tvårsnitt av kyrkan mot väster, 1:300.

Nykyinen ulkolaudoitus on peräisin Toivo Paa-telan v. 1932 suunnittelemasta korjauksesta. Lohrmannin piirustuksista saa käsityksen kirkon alkuperäisestä asusta, jonka hallitsevana tekijänä oli voimakas vaakasuora jäsentely. Sen saivat aikaan sivuseinien kaksi päällekkäistä ikkunariviä, niiden välissä kulkeva vaakasuora (myöhemmin poistettu) lista sekä vaakasuora laudoitus. Vaakasuorien listojen koristeena oli lisäksi sahattu hammasnauha. Seinäpinnan vertikaalisuutta taas korostivat hirsien liittymäkohtia peittävät pystylistat, jotka vastasivat sisäseinien tukipiiruja. Nykyinen ulkovuoraus on tehty pystyistä, verraten kapeista ponttilaudoista ja koko vanha listajäsentely on poistettu.

IKKUNAT. Ikkunoiden alkuperäinen kaksitaitteinen muoto sekä uusgoottinen ruutujaottelu on säilytetty, mutta yläikkunoiden yläreunoja korostaa voimakas ulkoneva, v. 1932 tehty lista. Pohjoisseinän poistetun eteisen paikalle on tehty uusi ikkuna.

ULKO-OVET. Ulko-ovia on kolme: eteläsivulla, tornissa sekä sakariston itäpäädyssä, mihin se tehtiin (v. 1906?) alkuperäisen ikkunan kohdalle. Ovissa on sama muoto kuin ikkunoissakin, mutta itse aukko on suorapäätteinen ja kaksitaitteiseen yläosaan on tehty kaksi pientä ikkunaa. O vilevyt uusittiin v. 1932 ajalle ominaista klassisoivaa tyyliä noudattaen; alkuperäisissä lienee ollut vinoristikoristelua.

TORNI. Torni on runkokuonetta kapeampi ja se kohoaa huippupäätteisenä yli katonharjan. Se on rakennettu palhotuista hirsistä. Ulkopuoliset yksityiskohdat vastasivat Lohrmannin piirustuksessa runkokuoneen detaljeja; seinät jakoi kahteen osaan vaakasuora lista, joka kulki runkokuoneen räystäään tasolla. Tämä lista poistettiin v. 1932, jolloin torni vuorattiin pysty-laudoilla. Samalla tehtiin sivuseinien alaikkunoiden ympärille ulkoneva kehystys ja ulkoven yläpuolelle samantapainen lista kuin runkokuoneen ikkunoihin. Ääniluukkujen kaksitaitteista yläreunaa alkuaan noudatellut katonreuna kohotettiin vaakasuoraksi. Tornin alakerta vuorattiin sisältä ponttilaudoilla.

VESIKATTO. Kirkossa oli alunperin pärekatto, joka korvattiin v. 1898 galvanoidulla pellillä. V. 1932 katto maalattiin mustaksi, myöhemmin punaiseksi.

VÄRITYS. Kirkko maalattiin pian valmistumisen jälkeen kellerväksi ja koristeosat valkoisiksi. V. 1932 kirkon uusi laudoitus maalattiin vaalean harmaaksi, osa yksityiskohdista säilytettiin valkoisina.

SISUSTA. (kuva 10). Kirkon länsipäätä ja sivuseiniä kiertävät leveät parvet ja sivuparvien kannatuspylväät jatkuvat välikattoon asti jakoen kirkkosalin kolmilaivaisiksi. Kapeiden sivulaivojen lautaiset laipiot ovat vaakasuorat, keskilaivassa on lautainen taitekatto. Lautojen suunta on sivulaivoissa poikittainen, keskellä pitkittäinen. Kirkossa on kaksi poikittaista sidehirttä. Lattia on lautaa, kuori askelta korkeammalla. Seinien hirsipinnat on peitetty laudoilla, päädyt ja parvien alapuolella olevat seinäpinnat vaakasuorilla, niiden yläpuolella olevat pinnat pystyillä laudoilla. Itäpäädyssä näkyy ylinnä alkuperäisen, yläreunastaan kaksitaitteisen ikkunan ääri viivat; tämä ikkuna peitettiin v. 1932. Alttarin molemmin puolin ovat sakaristoon johtavat ovet. — Sivuseiniä jäsen-televät laudoituksen ohella ikkunat ja ovet sekä myös parvien kannatuspylväitä vastaavat tuki-

10. ITÄSUUNTAINEN SISÄKUVA.
Interiör mot öster.

piirut. Jaottelua korostavat vastaavissa kohdissa sivulaivojen välikattojen poikki kulkevat ja niitä kannattavat hirret, jotka yhdessä katonreunan listojen kanssa luovat tavallaan kasettimaisen vaikutuksen.

Avara, kevyt kokonaisvaikutus on suureksi osaksi v. 1932 suoritetun korjauksen tulos. Tällöin uusittiin sisävärimäiset ja yksityiskohdat yksinkertaistettiin. — Lattia on maalattu ruskeaksi, taiteholvi harmaaksi, sivulaivojen laipioihin on maalattu siniselle pohjalle vaalean harmaa meanderikoristelu, seinät on maalattu kelleriviksi, alttariseinän paneeli harmaaksi. Mitään tietoja alkuperäisistä väreistä ei ole säilynyt; ainakin seinien yläosa oli paperoitu, ja maalaukseen oli käytetty liimaväriä (pöytä).

MYÖHEMMÄT KORJAUKSET. J. Stenbäckin v. 1906 suunnittelemaan korjaukseen kuului, paitsi sivulla 83 mainitun eteisen poistaminen, kirkon sisälaudoitus ja ulko- sekä sisämaalaukset. Kirkon saadessa v. 1932 nykyisen asunsa korjattiin myös sen kivijalka perusteellisesti ja kirkon seinät ja lattia sekä laipio eristettiin. V. 1962 kirkkoon on hankittu lämmينilmalaitte; siihen kuuluva pannuhuone on sijoitettu sakariston viereen.

Kiinteä sisustus

Kiinteä sisustus on suurimmaksi osaksi peräisin rakennusajalta, siis 1800-luvun keskivaiheilta. Sen värimäiset uusittiin v. 1932 Toivo Paatelan ehdotuksen mukaan. V:sta 1896 lähtien on kirkossa ollut *kaminalämmitys*, v:sta 1962 *lämmينilmalaitte*. *Sähkövalo* asennettiin v. 1949 uusiin sähkökruunuihin ja lampetteihin.

ALTARI, puinen. Sen ympärillä on iso uusgootinen ALTARINKEHYSTYS, jonka värit olivat alkuaan valkoinen ja kulta, v:sta 1932 lähtien harmaa ja kulta. Ylinä on päätykolmio, johon on sovitettu kullattu aurinko.

ALTARITÄULU, kankaalle maalattu öljymaalaukset, sign. »Berndt Lagerstam 1906». Aiheena Kristuksen kirkastus. Kullattu kehyslista. Lev. 200 cm.

ALTARINKAIDE, puolipyöreä, umpinainen. Rintamuksen koristeena peilit, joissa toistuu sama vinoristikoristelu kuin kirkon sisäovissakin. SAARNASTUOLI, johon kuuluu fasetoitu, solmukoristeinen jalka, yksinkertainen monikulmion muotoinen runko, jonka sivuissa peilit, sekä monikulmion muotoinen, krapukukkaan päättyvä katos. Alkuperäiset värit valkoinen ja kulta,

nykyiset vaalean harmaa ja vihreän kellervä.

PARVET kiertävät kirkkosalin kolmea seinää; parville pääsee tornin kautta. V. 1932 poistettiin parvia kannattavien pylväiden uusgoottinen koristelu ja niiden valkoinen marmorointi peitettiin harmaalla maalilla. Rintamusten vinoristikoristeiset peilit korvattiin uusilla, joihin on oranssinväriselelle pohjalle maalattu vaalean harmaalla ja kullalla kristillisiä vertauskuvia ja arabeskeja.

URUT, Kangasalan urkutehtaan valmistamat v. 1957, 26-äänikertaiset, sähköpneumaattiset. Julkisivuna koristeellisesti ryhmitetyt pillit, jotka on maalattu harmaiksi ja pronssinvärisiksi. EDELLISTEN URKUJEN julkisivun osia säilytetään tapulissa. Urut rakensi uusikaupunkilainen J. A. Zachariassen v. 1897 kuusiäänikertaisiksi. Kolmijakoinen julkisivu oli biedermeiertyylinen, väreinä valkoinen ja kulta.

PENKIT, yksinkertaiset, ovelliset. Eturintamusten ja ovien peileissä toistuu yllä mainittu ristikoristelu. Alkuperäinen tammenväri ja istuimien keltainen väri korvattiin v. 1932 oliivin-vihreällä.

11. VANHA ALTARITAUULU, LUULTAVASTI 1600-LUVULLA VALMISTUNUT JÄLJENNÖS P. P. RUBENSIN »KEIHÄÄNPISTOSTA».

Äldre altartavla, troligen från 1600-talet, kopia av P. P. Rubens' »Lansstygnen».

Taideteokset

VANHA ALTARITAUULU (kuva 11), kankaalle maalattu öljymaalauk, luultavasti 1600-luvulla valmistunut jäljennös P. P. Rubensin »Keihään-pistosta». Esikuvana on ehkä ollut alankomaalaisen kaivertajan B. Bolswertin v. 1631 tekemä, laajalle levinnyt kuparipiirros. Tummat värit, musta profiloitu kehys. Koko 103×82 cm. Ei mainita kalustoluetteloissa ennen v:a 1826.

VANHA ALTARITAUULU (kuva 12), kankaalle maalattu öljymaalauk, aiheena Ristiinnaulittu Marian ja Johanneksen välissä, taustalla Jerusalemin kaupunki. Tyylistä päätellen taulu on Margareeta Capsian maalaama. Taulun vasemman osaan maalatun kidutuspylvään jalustassa on teksti: »Gudi till ähra/denna Kyrcka till Pryd/nad är detta krucifix/af handelsman Johan/Jac:Kijk förärt/Ao 1736». (Jumalan kunniaksi ja tämän kirkon kaunistukseksi on kauppias J. J. Kijk lahjoittanut tämän Ristiinnaulittu v. 1736.) Tummat värisävyt. Keskeltä kaarelle kohoava kehys on koristettu kultavärillä maalatuilla »lyötteillä». Koko 166×126 cm. (J. J. Kijk hallitsi vv. 1737-51 Perttelin Haalin kartanoa, johon lampuotitilana kuului myös Kiikalan Kärkelä.)

VANHA ALTARITAUULU, kankaalle maalattu öljymaalauk, signeeraamaton, hankittu v. 1859 (kal.). Aiheena Kristuksen kirkastus hyvin alkeellisesti esitettynä. Vaaleat värisävyt. Pyöreäkaarinen kehys. Koko 225×175 cm. Taulun maalasi kisälli C. G. Schylander, joka valvoi kirkon maalaustöitä (tilit).

TAULU, kankaalle maalattu öljymaalauk, alkeellinen, aiheena kärsivän Kristuksen pää, esitystapa Guido Renin tyylinen. Koko 84×66 cm. ÖLJYPAINOS, alkeellinen, aiheena Leonardo da Vincin Ehtoollinen. Kehys keltaista kangasta, sen koristeena vaskilankakukkia ja kiiltokuvia. Koko 40×60 cm.

RISTIINNAULITTU, pleteerattua vaskea. Ristin jalusta uusrokokootyylinen. Kork. 41 cm. Lahjoitettu v. 1899 (sama lahjoittaja antoi myös alttarivaatteen, ks. s. 90).

HÄVINNEET TAIDETEOKSET. V. 1826 mainitaan vanha öljymaalauk yllä mainitun 1600-luvun maalauksen ohella. Samaan aikaan oli kirkossa lisäksi kaksi pyöreää puulevyä, joihin oli maalattu »aurinko ja kuolema». Ne lahjoitti rakennusmestari Mikael Källö 1760- tai -70-luvulla. Keskiakaisista veistoksista ei ole tietoja; tosin v. 1815 mainittu »iso maalaamaton puutaulu» saattaisi olla keskiaikainen alttarikaappi. — Tukholmalaisen kaivertajan

12. VANHA ALTARITAUHU, LUULTAVASTI MARGAREETA CAPSIAN MAALAAMA V. 1736.
Äldre altartavla, troligen av Margareta Capsia 1736.

Ambr. Hedengranin Kaarle XI:n hautajaisten muistoksi tekemä kuparipiirros hankittiin kirkkoon, mutta oli hävinnyt jo v. 1746 (kal.).

V. 1812 mainitaan pöytäkirjoissa, että kauppias Österberg olisi tilannut turkulaiselta maalariilta G. Sweideliltä uuden alttaritaulun Kiikalan kirkkoon. Österberg kuoli ennen kuin taulu oli valmistunut, eikä seurakunta ollut halukas sitä lunastamaan, koska sen yläosa olisi peittänyt alttarin yläpuolella olevan ikkunan. Margareeta Capsian taulu sen sijaan mahtui ikkunan yläpuolelle.

Kirkolliset astiat

KALKKI (kuva 13), hopeaa, sisus ja solmu kullatut. Myöhäisbarokkityylinen profiloitu ja pysty-uurteinen jalka, johon on kaiverrettu hento lyötekoristelu, solmussa valettu lehti- ja enkelin-

pääkoristelu. Sileä malja suhteettoman iso. Leimat: I. Wittfooth, Turku 1740. Kork. 26 cm. Maljan on uusinnut v. 1813 porilainen C. J. Rindell (tilit). V. 1746 ostettiin myös leimaton hopeinen öylättilautanen, jonka laitamaan oli kaiverrettu vihkimäristi; tämä oli vielä v. 1933 tallella (H. Salmon inventointi), mutta sitä ei enää löydy kirkosta.

ÖYLÄTTILAUTANEN, uuttahopeaa. Pohjassa kaiverrettu risti. Halk. 16 cm. Ostettu v. 1932 (kal.). ÖYLÄTTILAUTANEN, hopeaa, päältä kullattu. Leimat: Auran kultaseppä Oy, Turku 1959. Halk. 18 cm. Kiikalan Osuuskassan lahjoittama kirkon satavuotisjuhlaan.

ÖYLÄTTIRASIA, hopeaa. Soikea, neljän läpikuvioisen jalan kannattama, suorasi vuinen rasia,

13. HOPEINEN EHTOOLLISKALKKI. J. WITTFEETH, TURKU 1740, MALJA C. J. RINDELL, PORI 1813.
Nattvardskalk av silver. J. Wittfooth, Åbo 1740, cuppan av C. J. Rindell, Björneborg 1813.

jonka kannessa nuppi. Leimat: C. J. Rindell, Pori 1814. Pit. 9,5 cm, kork. 9,7 cm. Rasia maksoi 25 ruplaa (tilit).

PIKAREITA, 100 kpl., hopeaa. Sileä muoto, maljaan kaiverrettu risti. Leimat: Auran kultaseppä Oy, Turku 1959. Kork. 7 cm.

MATKAVÄLINEET, hopeaa. Kalkissa on pyöreä jalka ja suora varsi, jossa pallomainen solmu. Maljassa kaiverrus: »År 1827 under Hr. Kyrko her: J. J. Erlings tid Arbetad af A. G. Roos i Åbo till Kiikala Kyrka». (V. 1827 kirkkoherra J. J. Erlingin aikana valmistanut Turussa A. G. Roos Kiikalan kirkolle; Erling oli vv. 1811-32 Kiikalan kirkkoherrana). Leimat: A. G. Roos; kaupunginleima ja vuosileima puuttuvat. Kork. 12,5 cm. Kalkkiin kuuluu *lautanen*, jonka halk. 5,5 cm ja jossa samat leimat. Astioiden kanssa käytetään pientä pyöreää leimatonta *rasiaa*, jonka kannessa on plastinen ruusuke. — Astioiden valmistukseen käytettiin mm. kuusi luotia painava haavinkello (kal.).

VIINIKANNU, uuttahopeaa, leimatonta. Profiloitu

pyöreä jalka, uurnamainen kupu, kannessa nuppi. Koristeena kaiverretut köynnökset, meanderit ja palmetit ym. Kork. 43 cm. Ostettu v. 1896 (kal.).

VIINIKANNU, uuttahopeaa. Suorasivuinen; sileässä kannessa kullattu risti. Pohjassa kaiverrus: »Kiikalan seurakunnalle/1931/1959/Hirsjärven Osuuskassa/Kiikalan Järviseudun Osuuskassa/Kiikalan Rekijoen Osuuskassa». Leimat: Auran kultaseppä Oy, alpakka. Kork. 30 cm. MATKAKALKKI, nelileimaista tinaa. Isoa kellomaista jalkaa voidaan käyttää öylättisäiliönä, profiloitussa varressa on litteä solmu, malja on avara. Leimat: D. Rising, Turku 1808. Kork. 15 cm.

VIINIKANNU (kuva 14), enkeli- ja ruusuleimaista tinaa. Pyöreä jalka, hento päärynämäinen kupu, korkealle kupertuva kansi, peukalonrivassa iso pallo. Leimat: J. Almquist, Turku 1816. Kork. 35 cm.

HÄVINNEET EHTOOLLISVÄLINEET JA MUUT ASTIAT. V. 1626 luetellaan Uskelan kirkon kalustoluettelossa myös tinainen kalkki ja lautanen sekä tinapullo, jotka olivat Kiikalan kirkossa lainassa. Mahdollisesti tämä tinapullo oli se, joka v. 1736 vaihdettiin uuteen, Elias Ståhlfortin

14. TINAINEN VIINIKANNU. J. G. ALMQUIST, TURKU 1816.
Vinkanna av tenn. J. G. Almquist, Åbo 1816.

tekemään (kal.). Se oli »yhden kannun» vetoinen. Samassa kalustoluettelossa mainitaan v. 1703 ostetut tinaiset matka-astiat, jotka uusittiin v. 1761 ja lopullisesti v. 1808 (ks. yllä), öylättirasia ja v. 1681 ostettu tinainen kastemalja. Vähän myöhemmin, v. 1751, ostettiin tinatuoppi, joka nähtävästi oli käytössä vielä v. 1815, mutta jota silloin pidettiin liian arkipäiväisenä (»triviell»); edellä kuvattu viinikannu ostettiin tämän takia. Yllä mainitun kastemaljan kuvaa v. 1805 laadittu kalustoluettelo jalalliseksi sekä kädensijalliseksi. Sen puisen jalustan maalautti v. 1749 Rekijoen kirjanpitäjä K. G. Thesleff. V. 1880 malja oli hävinnyt (kal.). — 1800-luvun alkupuolella ostettu viinikannu osoittautui pian liian pieneksi, joten lasinpuhaltaja J. Wikstedt lahjoitti kirkolle kaksi kädensijalla varustettua, valkoisesta lasista tehtyä tuoppia. Jo v:n 1850 paikkeilla ne olivat rikki-näisiä.

Tekstiilit

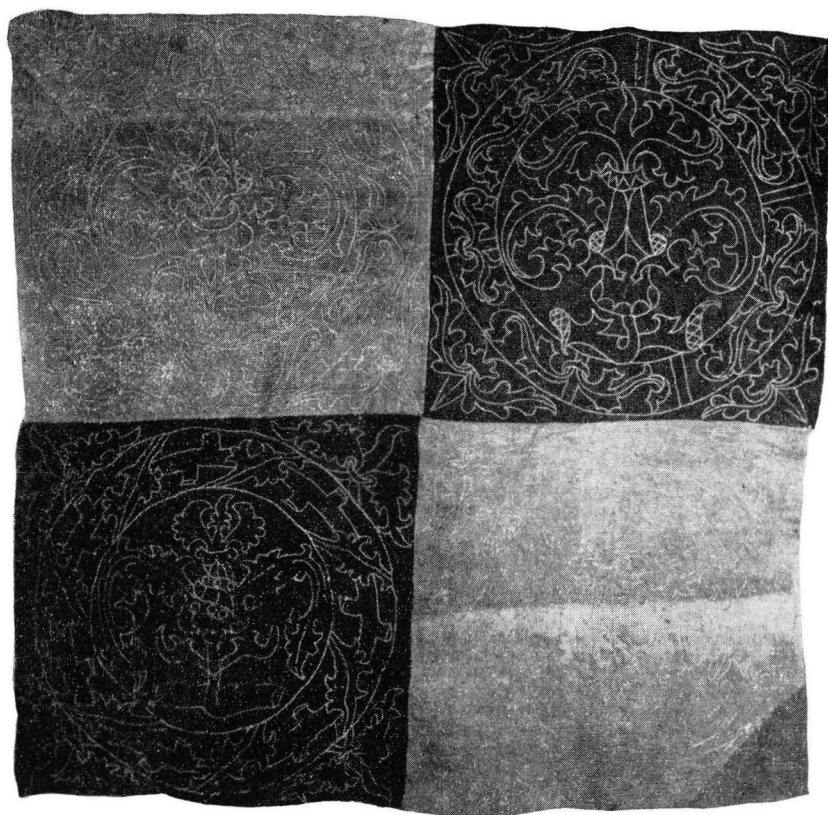
KESKIAIKAINEN VAATE (kuva 15), nykyään KM n:o 57121, mahdollisesti yhdistetty 1500-luvun alkupuolella käytettyjen istuintyynyjen päällyksistä. Vaate on peräisin Uskelan emäkirkosta, missä sitä 1600-luvulla käytettiin paarivaatteena (ks. s. 15). Vaatteesta on jäljellä neljä toisiinsa ommeltua punaista ja sinistä sarkaruu-

tua, mutta niitä on ollut huomattavasti enemmän. Itse ruudut on koottu useista tilkuista, jotka on yhdistetty toisiinsa paksulla pellavatangalla. Joka ruutuun on kapeiden nahkasui-kaleiden avulla kirjottu iso kaksinkertainen ympyrä ja siihen samalla tekniikalla iso goottinen liljakuvio. Ympyröiden väliin ja ruudun ulkokulmiin on ommeltu lehtikuviot. Nahkasui-kaleet olivat alkuaan kullatut (ks. Uskelan kirkon kalustoluettelo: »med gyllenskins översöm»). Nykyinen koko 116 × 116 cm. Restauroitu KM:ssa v. 1957.

ALTARIVAATTEET: 1. Hopeakangasta, lahjoitettu v. 1899. Samaa kangasta ovat kolme pienempää hapsureunaista ja ristikoristeista vaatetta, joista kahta lienee käytetty sakaristossa, kolmatta alttarin päällä.

2. Mustaa samettia, keskellä hopeakaluunaristi, reunassa hopeahapsut. Saatu kirkkoon v. 1899 (kal.).

3. Kultakangasta, johon on kirjottu punaisia ruusuja. Käytetään nykyään sakaristossa pöytäliinana. Mahdollisesti sama alttarivaate, johon v. 1908 päätettiin tilata piirustukset J. Stenbäckiltä (pöytäk.).

15. MYÖHÄISKESKIAIKAINEN VAATE. KM.
Senmedeltida textil. NM.

4. Viinipunainen silkkikudonnainen, kuvioina pienet ristit. Tekstiilitaiteilija Elsa Kallio sommitellut v. 1932.

KASUKAT: 1. Mustaa samettia, koristelu hopeakaluunaa. Selkäpuolella risti, INRI ja vuosiluku 1837, etupuolella Jehovan aurinko.

16. ELSA KALLION v. 1932 SOMMITTELEMA KASUKKA.
Mässhake, komponerad av Elsa Kallio 1932.

2. Punaista silkkikangasta (kuva 16), koristelu kirjottu mustalla silkki- ja kultalangalla. Selkäpuolella risti ja INRI, etupuolella kaula-aukon reunuksesta lähtevä pystykaista, johon on kirjottu kristillisiä vertauskuvia. Tekstiilitaiteilija Elsa Kallio sommitellut ja Karin Rydman valmistanut v. 1932.

3. Valkoista villakangasta. Selkäpuolella kultanauharisti, etupuolella kirjottu Kristuksen monogrammi. Tekstiilitaiteilija Toini Nyström sommitellut ja Suomen Käsityön Ystävät valmistanut v. 1960; Kiikalan Säästöpankki lahjoittanut.

KALKKILIINAT: 1. Punaista samettia, reunus pallohapsuja. Saatu kirkkoon 1800-luvun loppupuolella (kal.).

2. Sinimustaa samettia, koristelu hopealankakirjontaa. Aiheena ruusukkeet ja enkelinpäät, joiden kasvoina kankaaseen liimatut kiiltokuvat, reunassa hopeahapsut. Tämä on joko se kalkkiliina, jonka neiti Julie Erling lahjoitti v. 1844, tai v. 1899 lahjoitettu kalkkiliina (kal.).

3. Hopeakangasta, ristin muotoinen. Lahjoitettu v. 1899 (kal.).

4. Mustaa samettia, koristelu kirjottu hopealangalla ja ommeltu hopeakaluunasta. Aiheina harppu, kalkki, risti ja kukkia. Kulumaton, luultavasti 1900-luvun alkupuolelta.

5. Punaista silkkikangasta, keskellä pieni kultakaluunaristi. Tekstiilitaiteilija Elsa Kallio sommitellut v. 1932.

KIRJALIINAT: 1–2. Sinimustaa samettia, koristeina hopeahapsut ja hopeakaluunaristi. Toinen lahjoitettu v. 1899, toisen lahjoitti rva Hulda Friman v. 1923 (kal.).

3. Harmaata samettia, koristeena silkkilangalla kirjottu risti, rypäleterttuja ja vehnäntähkiä. Mahdollisesti J. Stenbäckin sommittelema v. 1908 (kal.). Kms:ssa säilytetään piirustusta, joka on luultavasti Stenbäckin laatima; koristelu eroaa hieman edellä kuvatusta.

4. Punaista silkkikangasta, mustalla silkkilangalla ja kultalangalla kirjottu Kristuksen monogrammi. Tekstiilitaiteilija Elsa Kallio sommitellut v. 1932.

HAAVIT: 1. Koppa päällystetty mustalla sametilla, koristeena hopeahapsut ja ristikkäiset hopeakaluunat. Varren hopeoituun putkeen on kaiverrettu: »Denna Häf är Förerd Till Kikala Körka af WariSiocki Säg Bruks Egaren 1760 Till Korkans och Fattig pengars insamlande». (Tämän haavin on lahjoittanut Varisjoen saha-tehtaan omistaja 1760 kirkon ja vaivaisrahojen keräämistä varten; tehtailijana oli kalustokirjan mukaan tähän aikaan Jost Niklas Schultz.) Haaviin kuului alkuaan kaksi kelloa. 2. Edellisen kaltainen, varsiputki messinkipeltiä. Talollisen poika Tuomas Simonpoika Kauko lahjoittanut v. 1825; tähänkin haaviin on kuulunut kaksi kelloa (kal.).

3–4. Koppa päällystetty mustalla sametilla, koristeena kultakaluunat ja tupsut. Varren hopeapeltiseen putkeen on kaiverrettu: »Muistoksi Kiikalan Kirkolle E. Honkalta 19 6/10 28.»

5. Koppa mustaa villakangasta, reunus valkometallia, samaten putki. Kirjotut pienet ristit. 1960-luvulta.

VIHKIRYIJY, Maatalousnaiset lahjoittaneet v. 1955.

HÄVINNEET TEKSTIILIT. Ensimmäinen maininta Kiikalan kirkossa olleesta vaateparresta on v:ltä 1669, jolloin korpraali Sven Antinpoika valitti huonosta penkkisijastaan Piikkiön kihlakunnan Kiskon syyskäräjillä ja väitti, että hän oli aikoinaan lahjoittanut kirkolle punaisen

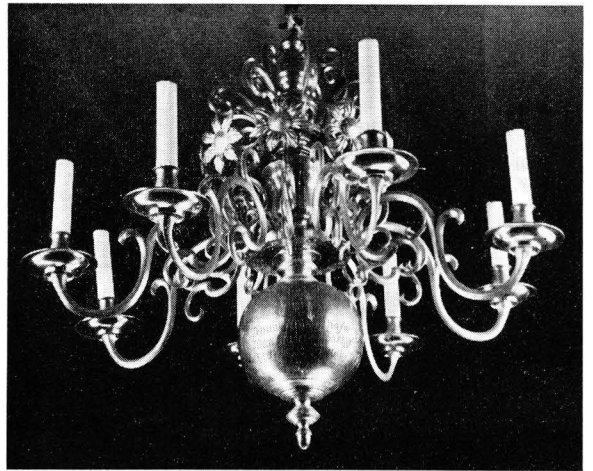
vaatteen saarnastuoliin ja olisi siksi oikeutettu parempaan paikkaan.

V. 1726 mainitaan vaimo Elisabet Drysenian v. 1719 lahjoittama pellavakankainen alttariliina; hänen kolmas aviopuolisonsa oli Kiikalan kappalainen (vv:na 1724-32) Samuel Coriander. Samana vuonna kirkko omisti myös kalkkiliinan ja haavin (tark.). V. 1746 laaditussa kalustoluettelossa mainitaan kirkon v. 1685 ostama paarivaate sekä toinen seurakunnan ostama, rovasti Jaakob Ritzin (Someron kirkkoherrana vv. 1706-39) lahjoittama keltainen taftinen messukasukka, jonka koristeena oli metallipitsireunus, v. 1689 ostettu, kukkakuvioisesta silkistä ommeltu kasukka, johon Peltolan Eerik Curlander oli lahjoittanut kultakankaisen ristin, saman Curlanderin v. 1658 lahjoittama, sinisestä kamlotista valmistettu kasukka, Niilo Hammarmanin (Someron kirkkoherrana vv. 1642-64) lahjoittama kasukka sekä lisäksi viides kasukka. Samassa luettelossa mainitaan rouva Maria Miltopaeen antama pellavakankainen, pitsikoristeinen alttarinkaitteen vaate, vanha painettu v. 1688 ostettu alttarivaate, kirjava alttarivaate, jonka »Halisten rouva Horn» oli lahjoittanut (hän on luultavasti Perttelin Haalin omistajan Kustaa Hornin puoliso Anna Maria von Gertten), ja trumpetinsoittaja Kustaa Frostin lahjoittama punainen alttarinkaitteen vaate. Kalkkiliinoja mainitaan valkoisesta silkistä tehty hopea- ja kultakirjontakoristeinen, jonka lahjoitti Pohjan kappalaisen Henrik Collianderin rouva tai tytär Saara Colliander v. 1717, sekä toinen, rouva Hedvig Regiina Vikmanin antama. Neiti Vikman oli lahjoittanut punadamastisen haavin; haavi oli koristeltu keltaisella ja valkoisella silkkikirjonnalla. Kasukat olivat nähtävästi kuluneita, koska v. 1757 ostettiin musta kasukka 360 taalarin hinnalla. V. 1765 lahjoitti neiti Kristiina Margareeta Wannonia sinisestä taftista ommellun kalkkiliinan, joka oli kirjottu sinisellä ja punaisella silkillä ja reunustettu keltaisella silkkipitsillä. V. 1812 ostettiin uusi musta kasukka. V. 1815 neiti Hedvig Westerberg lahjoitti silkisen kalkkiliinan ja v. 1825 ostettiin räätälinkisälli J. Lindblomilta musta samettinen, hopeakoristeinen alttarivaate. Emännät Eeva Antintytär (Andreae) ja Justiina Mikontytär (Michaelis) antoivat vv. 1823 ja 1824 kirkolle messupaidat, joista toinen oli ommeltu pellavakankaasta, toinen kambritsista. Punainen samettinen alttarivaate saatiin v. 1899.

Valaisimet

VASKINEN PALLOKRUUNU (kuva 17), jossa kahdeksan kynttilänhaaraa, pyöreät talivadit ja pulleat kynttilänpesät, koristehaaroissa litteät heijastuskukat. Koska talivadit v. 1933 otetussa valokuvassa (KM:n arkisto) ovat ruusukkeen muotoiset, ne on nähtävästi tämän jälkeen uusittu (ks. myös hävinneet valaisimet, s. 93).

— Tukevan rungon alapäässä iso pallo, jossa profiloitu nuppi ja kaiverrus: »Denna Krona hafver Handels/Man Anders Baer föräbrat/Til Kijkala Kyrkia. År 1756.» (Tämän kruunun

17. V. 1756 LAHJOITETTU VASKINEN KYNTTILÄKRUUNU.
Ljuskrone av malm, skänkt år 1756.

on kauppias Antti Baer lahjoittanut Kiikalan kirkolle v. 1756. Kauppias Baer omisti Reki-joen sahan ja Perttelin Inkereen kartanon vv. 1759-64, Rekijoki oli suvun omistuksessa n. v:een 1820 asti.)

MESSINKIPELTISET PALLOKRUUNUT: 1-2. Kookkaat, runsain pakotuksin koristetut kruunut, joissa 3×6 kasviaiheista kynttilänhaaraa, alimman haarakehän haaroissa kolme, keskimmäisen kaksi kynttilänpesää kussakin. Talivadeista riippuu erimuotoisia kristalleja. Samanlainen kruunu on Salo-Uskelan kirkossa (ks. s. 37). Suurempi kruunu hankittiin v. 1859 Helsingistä, toisen lahjoitti tehtailija Leander Helander (pöytäk.).

MESSINKIPELTINEN KRUUNU, edellisten kaltainen, mutta ilman palloa. Palomestari Nicander lahjoittanut v. 1864 (kal.).

MESSINKISIÄ SÄHKÖKRUUNUJA, 10 kappaletta, kuusihaaraiset. Paavo Tynell suunnitellut ja Oy Taito valmistanut v. 1949.

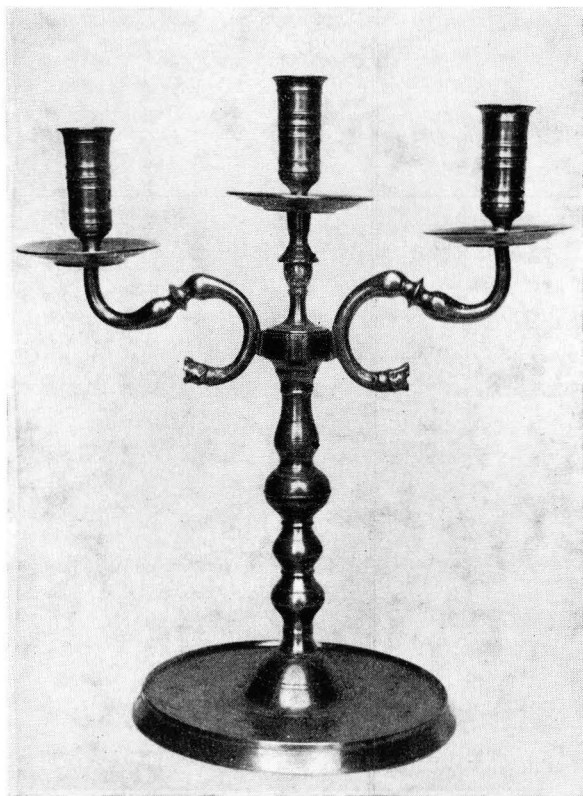
PUUKRUUNUJA, 12 kappaletta, mustiksi maalatut. Hankittu v. 1859, tekijänä mainitaan muuan Herlin (tilit).

SEINÄKYNTTELİKÖT: 1-2. Messinkipeltiä, kaksihaaraiset, samaa työtä kuin messinkipeltikruunut. Seinäulkonema 30 cm.

SEINÄKYNTTELİKKÖJÄ, 22 kappaletta, puuta, kolmihaaraiset. Seinäulkonema 25 cm. 1800-luvulta.

KYNTTILÄNJALAT: 1 (kuva 18). Vaskinen, kolmihaarainen. Iso laakea, kohoreunainen jalka, profiloitu varsi, joka päättyy kynttilänpesään, sivuhaarojen sisäkiemurassa leijonanpää. Pyö-

reät talivadit, lieriömäiset, rengasprofiliset ja reiälliset kynttilänpesät. Kork. 43 cm. Rouva Beata Stålarin lahjoittanut v. 1671 (kal.; hänen puolisonsa Herman Brand omisti Muurlan Kaukolan ja Kiskon Marttilan ja Tieksmäen). 2–3. Vaskiset, kolmihaaraiset, v:n 1900 paikkeilta. Pieni pyöreä jalka, jonka päältä kohoaa kolmen hennon pikkujalan kannattama varsi; litteät koristeelliset haarat. Kork. 35 cm. 4–5. Pari, valkometallia. Pyöreä jalka, kaksi kierukkahaaraa, uurteiset kynttilänpesät, kolmas kynttilänpesä varren päässä. Leima MA/ГK. Helsinkiläinen kauppias Mikael Andsten lahjoittanut jouluksi v. 1856 (kal.).

18. V. 1671 LAHJOITETTU VASKINEN KYNTTILÄNJALKA.
Ljusstake av malm, skänkt 1671.

6. Vihreää lasia, kolmihaarainen, pahoin rikkoutunut. Kellomainen jalka, varressa aaltoileviksi poimutetut profilikaulukset, varren päässä lieriömäinen kynttilänpesä, suoraan sivuille lähtevät kynttilänhaarat. Kork. 24 cm. Mahdollisesti toinen niistä kahdesta alttarikynttilänjalasta, jotka Johannislundin tehtaan isännöitsijät Grönvall ja Sundgren lahjoittivat v. 1853 (kal.).

7. Väritöntä lasia, rikkinäinen. Pyöreä iso jalka,

ylöspäin levenevä varsi, pullea kynttilänpesä. Nykyinen korkeus 22 cm. V:n 1860 jälkeen mainitaan kirkossa olleen ainakin 15 yksipiippuista lasikynttilänjalkaa (kal.).

8. Nikkeliä, kolmihaarainen, 1800-luvun loppupuolelta. Kork. 32 cm.

9–10. Pari, nikkeliä, 1800-luvun loppupuolelta. Kork. n. 20 cm.

HÄVINNEET VALAISIMET. Vaskisen pallokruunun yhteydessä mainittu ruusukkeen muotoiset talivadit voisivat olla jopa 1600-luvulta peräisin eivätkä niin myöhäiseltä ajalta kuin 1756. Ehkä ne kuitenkin kuuluivat talonpoika Juhana Eerikinpojan v. 1831 lahjoittamaan vanhaan kuusihaaraiseen vaskikruunuun, joka jo 1860-luvulla oli hajalla (kal.). — Kirkon varhaisin kalustoluettelo mainitsee vain kolme puusta sorvattua kruunua.

Hautausmuistot

Mitään vaakunoita, votiivitalouja tai hautojen kivilaattoja ei ole säilynyt meidän päiviimme. V. 1726 laadittu tarkastuspöytäkirja mainitsee, että kirkko oli aivan täynnä hautoja. Eteisessä oli ainoastaan lasten hautoja. Kirkkoherra Mikael Wanonius (1740–43) teetti kirkkoon perheellensä muurihaudan (tark. 1764).

Kellot

1. Reunassa ja ylinnä akanttialmettinahauha. Kyljessä enkelinpäiden ja köynnöksen ympäröimä kirjoitus: DENNA KLOCKA TILLHÖRER KIKALA / MODER KYRKA: OCH ÄR OMGIUTEN / ÅR 1792 AF N:THUNSTRÖM I ÅBO (Tämä kello kuuluu Kiikalan emäkirkolle, ja sen on uudestaan valanut v. 1792 N. Thunström Turussa). Halk. 75 cm. Alkuperäisen kellon lahjoitti kenraali Eerik Kruse v. 1657 (kal.); se halkesi v. 1788. (N. Thunström, Turussa toiminut kellonvalaja, s. v. 1750, k. v. 1794. Eerik Kruse, vapaaherra, kenraaliluutnantti. Hänen puolisonsa oli Kataariina Horn, jonka isä luutnantti Eerik Horn omisti Uskelan Marttilan kartanon.)

2. Reunassa ja ylinnä akanttialmettinahauhat. Kyljessä nauhapunoksen kehystämä kirjoitus: TÄMÄN KELLON ON KIJKALAN SEURACUNDA / KAUPAMIEN ANDERS BAERIN CAUTTA / TOIMITTANUT JA KIRKON LAHJOITANUT / VUONNA 1756. Vastakkaisella puolella sama teksti ruotsinkielisenä: DENNA KLÅCKA HAFWER KIJKALA / FÖRSAMBLING GENOM HANDELSMANNEN / AND: BAER

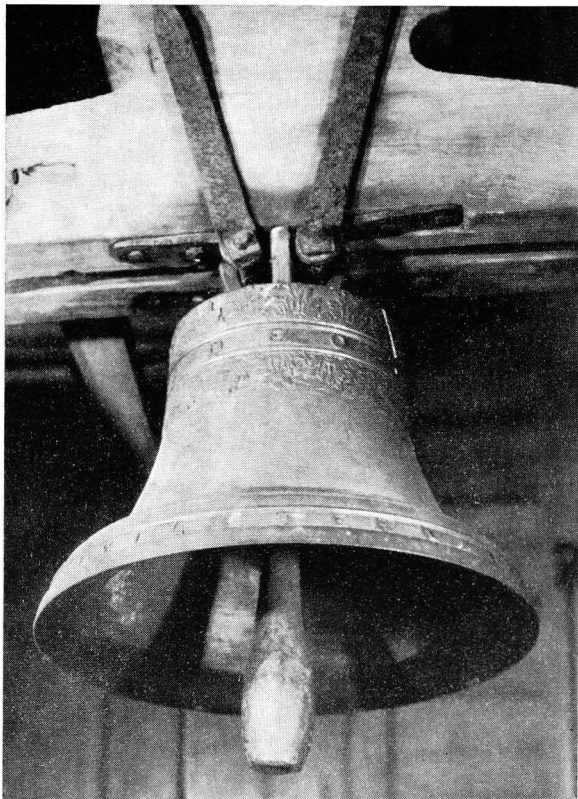
LÅTIT BESTÄLLA OCH / TIL KYRKAN FÖRÄHRAT
ÅR 1756. Lisäksi: GUTEN AF GERH: MEYER I /
STOCKHOLM (Gerh. Meyer valanut Tukhol-
massa). Halk. 65 cm. (A. Baer, ks. s. 92. G
Meyer nuorempi, ks. s. 38.)

3 (kuva 19). Ylinnä kaksi rehevää palmetti-
nauhaa, joiden välissä kirjoitus: SOLI DEO
GLORIA (Yksin Jumalalle kunnia). Reunassa:
ME FECIT AMBROSIVS TERNANDT IN ABO ANNO
1706 (Minut teki Ambr. Ternandt Turussa v.
1706). Halk. 35 cm. (Ambr. Ternandt, Gööte-
porista saapunut kellonvalaja, toimi Turussa
vv. 1688–1710.)

Sekalaista

NUMEROTAULU. Uusrenessanssityylinen kehys,
1800-luvun loppupuolelta. Otsikossa kirjoitus:
»Hyvä on Herraa kiittää». Kehys maalattu
vaalean ruskeaksi. Koko 175 × 70 cm.

Kirkon edellisistä numerotauluista mainittakoon kaup-
pias J. J. Kijkin (ks. s. 87) lahjoittama sekä kauppias
Österbergin v. 1815 antama (kal.).

19. KIRKONKELLO. AMBROSIVS TERNANDT, TURKU 1706.
Kyrkklocka. Ambrosius Ternandt, Åbo 1706.

20. V. 1823 LAHJOITETTU RIPPIKELLO.
Skriftklocka, skänkt år 1823.

RIPIKELLO (kuva 20). Pieni, reunassa pitkä
venäjänkielinen kirjoitus. Riippuu vanhassa
tapulissa karkeatekoisen maalaamattoman satu-
lakatoksen alla. Vanhankylän Eerik Matin-
poika (Eric Mathiae) lahjoittanut v. 1823 van-
han v. 1657 lahjoitetun kellon tilalle (kal.).

KUKKAMALJAKKOJA, kaksi, tinaa. Pyöreä jalka,
varressa pallomainen solmu. Kaiverrus: »Anno
1932.» Kork. 23 cm.

SAKARISTON KALUSTOON kuuluu mm. neljä
kansanomaista kustavilaistyylistä, neljä alkeel-
lista biedermeiertyylistä ja kaksi jugendtyylistä
tuolia, kaikki maalattu tumman vihreiksi. Kus-
tavilaiset tuolit lienee hankittu 1830-luvulla,
biedermeiertuolit v. 1841 (tilit).

KOLEHTIARKKU, suorasivuinen ja tasakantinen,
raudoitettu. Kannessa kaksi suppiloa. Pohja
47 × 58 cm, kork. 26 cm.

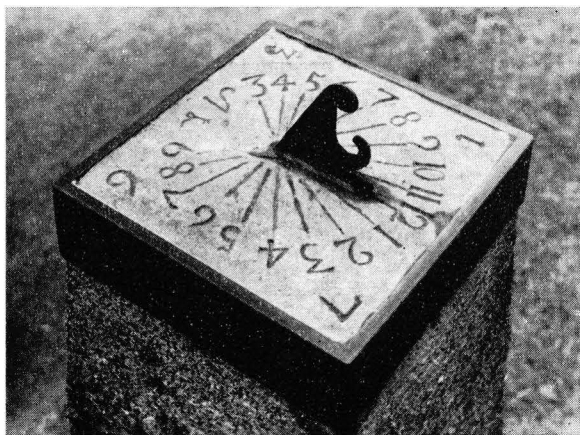
LAUTA, ollut luultavasti aikoinaan oven ylä-
puolella. Siihen on maalattu kirjoitus: »Kiittä-
kää Herraa ja ylistäkää hänen nimeänsä.»

PLAKETTI, johon on upotettu Aleksanteri II:n
muistoksi v. 1894 valettu mitali. Mitalin ympä-
rillä on hopeapeltinen köynnös, samettia ja lasia.
Hopeassa leimat: KH 1894. (Ks. Boström II,
s. 129.)

AURINKOKELLON KIVI (kuva 21), nykyään kir-
kon eteläpuolella uuden graniittipylvään päällä.
Kivessä vuosiluku 1736. Koko 23 × 23 cm.
Ostettiin mainittuna vuonna Tukholmasta ja
pystytettiin kirkon itäpuolelle (tilit).

PAARIT: 1. Jalkojen reuna profiloitu sahaamalla.
Luultavasti Mikael Källön valmistamat v.
1772 (tilit).

2–4. Yksinkertaiset. V. 1819 valmisti muuan
Joh. Omenius yhdet parit, ja n. v. 1860 saatiin

21. V. 1736 TEHDYN AURINKOKELLON KIVI; TELINE ON UUSI.

Stenen från ett år 1736 anskaffat solur, på ny fot.

Somerosta Tapani Sacklinin valmistaamat paa-rit (kal.). Mahdollisesti yhdet näistä paareista ovat Sahan rengin Juha Ahlbergin jo 1770-luvulla tekemät.

RUUMISVAKKA, raudoitettu. Luultavasti hankittu v. 1844 julkaistun määräyksen mukaisesti.

Hävinneestä irtaimistosta mainittakoon vielä v. 1725 hankittu *jalkapuu*, v. 1767 mainittu *kirkotustuoli*, v. 1768 ostettu ja 1862 uusittu *häpeäpenkki*, kaksi v. 1778 ostettua, heloilla koristettua unilukkarin *ruokoa* sekä kultakehyksinen *peili*, joka ostettiin v. 1815. — Iso kolmilukkoinen *kolehtiarkku* oli hankittu v. 1654. V. 1675 kirkonisännöitsijä Sipi Rekijoelta valmisti sakaristoon *kaapin*, *pöytä* hankittiin v. 1743, kaksi *nojatuloia* 1838. V. 1746 laadittu kalustoluettelo mainitsee *tuntilas*in, ja toinen tuntilasi ostettiin v. 1775.

TIIVISTELMÄ

1. Uskelan Kiikalan kappeliseurakunnan kirkko rakennettiin v:n 1590 paikkeilla Saarenkylään; tämä kirkko purettiin v. 1729. Kirkkotarhan ympärillä oli hirsistä salvottu aita, jossa oli kaksi hirsistä porttihuonetta.

2. Vv. 1729–30 rakennettiin pieni kylkiäisillä varustettu puinen pitkäkirkko nykyisen kirkon eteläpuolelle. Rakennusmestarina oli Maunu Eerikinpoika Pirilästä. Alkuaan matala, lautakatteinen kirkko korotettiin ja sen katto paanutettiin 1770-luvulla. Mikael Yrjänänpoika rakensi kellotapuln v. 1747.

3. Nykyinen tapuli rakennettiin v. 1800.

4. Kirkko korjattiin 1830-luvulla. V. 1831 rakennettiin sen länsipäähän eteinen.

5. Vv. 1857–59 rakennettiin nykyinen kirkko Iisak Lindströmin johdolla. Piirustukset oli laatinut E. Lohrmann v. 1854. Kirkko ja sen länsitorni salvottiin hirsistä, laudoitus tehtiin vaakasuorista laudoista, vesikatto katettiin päreillä.

6. Kirkko korjattiin v. 1906 J. Stenbäckin suunnitelman

mukaan, mutta perusteellisin muutos, jossa kirkko sai nykyisen asunsa, tapahtui v. 1932; korjaussuunnitelman oli laatinut Toivo Paatela.

7. V. 1962 kirkko varustettiin lämminilmalaitteella.

REFERAT

I. I Kiikala, som vid denna tid som kapellförsamling hörde till Uskela socken, byggdes en första kyrka i Saarenkylä ca år 1590. Om dennas utseende är ingenting känt. Kyrkogården omgavs av timrad stockbalk med två porthus. Av kyrkans lösöre böra nämnas altartavlan (? , bild 11), en 1600-talskopia efter B. Bolswerts stick av Rubens »Lansstygnen», en trearmad malm-ljusstake (bild 18), skänkt år 1671 samt en kyrkklocka (bild 19), gjuten av Ambrosius Ternandt i Åbo 1706. Av största intresse är ett kläde (bild 15), vilket har använts i Uskela kyrka som bärkläde (se s. 44). Möjligen är det sammansatt av ovanstående från bänkdynor från början av 1500-talet. Det vadmalsliknande tyget är prytt med gotiska blommor av påsydda läderrem-sor, vilka varit förgyllda (»med gyllenskinns översöm»). — Äldre inventarieförteckningar omtala en Hedengrants-tavla till minnet av Karl XI:s begravning, enkla, från Uskela kyrka lånade tennkärl, en år 1681 inköpt dop-skål av tenn, bärkläden, mässhake av gul taft med metallspetsbård, dito av blommerat siden med kors av guldgälon, ytterligare mässhake från år 1658 av blå kamlott och ett par andra mässhakar, brokiga, tryck-mönstrade altarkläden, tre ljuskronor av trä, en klocka, skänkt av generallöjtnant Erik Kruse 1675, skriftklocka, kollektkista mm.

II. Strax söder om den nuvarande kyrkans plats uppföres år 1729–30 under ledning av Måns Eriksson från Pirilä den följande kyrkan: en timrad långkyrka med en plan om 15×35 alnar, försedd med liten sakristia i norr och vapenhus i söder; skurtaket var av bräder. Av kyrkans inredning nämnas en med svarvade knoppar prydd korbalk, den från den äldre kyrkan övertagna predikstolen, en läktare på manssidan. — Klockstapeln bygges först 1747, på samma plats där den nuvarande gamla klockstapeln står, under ledning av drängen Mikael Göransson. Den rödtjåras år 1751. Kyrkogårdens balk timras av stock.

III. År 1766 muras kyrkokällare. 1773–75 höjes den tidigare synnerligen låga kyrkan, dess tak spånas och ny läktare inredes, fönstren förstoras mm. Åtminstone vid början av följande sekel var denna kyrka såväl brädfodrad som rödmyllad.

På kyrkogården, vid kyrkans östgavel, lät rusthållaren G. Lietzen år 1773 upptimra ett (senare rivet) gravkapell. Av 1700-talslösöre må främst nämnas altartavlan (bild 12), skänkt av J. J. Kijk år 1736 och av stilen att döma målad av Margareta Capsia. Bevarade äro även nattvardskalken av silver (bild 13) utförd av J. Wittfooth, Åbo 1740 (cuppan senare förstord), en häv, beklädd med svart sammet, 1760, malmkrona (bild 17) 1756, samt klocka av Gerh. Meyer d.y., Stockholm 1756 och den tidigare nämnda 1600-talsklockan, omgjuten i Åbo 1792 av Nils Thunström. Soluret, inköpt i Stockholm, bär

årtalet 1736 (bild 21); en likbår har förfärdigats 1772. En tennflaska, Elias Ståhlfot, Åbo 1736, sockenbudskärl och stop av tenn, dopskålens år 1749 nymålade ställning, kalkdukar av vitt siden, sömmade med guld och silver, från århundradets första år, håv av röd damast, broderad med gult och vitt silke, från samma tid, en 1757 inköpt mässhake av svart sammet, en kalkduk av blå taft utsydd med blå och röd silkestråd, från 1765, nummertavla, kyrktagningspall från 1767, följande år anskaffad pliktepall, år 1778 inköpt, med beslag prytt väckarerö mm. finns ej mer i kyrkan.

IV. Den nuvarande klockstapeln uppföres år 1800; byggmästarens namn är icke känt.

V. På 1830-talet genomgår kyrkan vissa reparationer, bl.a. uppföres en förstuga vid västgaveln 1831.

VI. År 1854 anskaffas ritningar för en ny kyrka av E. Lohrmann vid IK i Helsingfors, och den nuvarande kyrkan uppföres under åren 1857–59 under ledning av Isak Lindström. Kyrkan och dess västtorn timras av stock, brädfodringen göres av vågräta bräder (se bild 5), skurtaket täckes med pärtor, kyrkan gulmålas. Den fasta inredningen härrör till större delen från denna tid. År 1896 installeras kaminuppvärmning.

1800-talsinventarier: orgel, J. A. Zachariassen, Nystad 1897 (delar därav nu i klockstapeln), primitiv altartavla av målargesällen G. Schylander, föreställande korsfästelsen, 1859, samt andra enkla konstverk, oblatskrin av silver, C. J. Rindell, Björneborg 1814, sockenbudskärl av silver, A. G. Roos, Åbo 1827, av tenn, D. Rising, Åbo 1808, vinkanna av tenn, J. G. Almquist, Åbo 1816; ett par vinstop av glas, förfärdigade vid Johannislund glasbruk ca 1810 ha senare sönderslagits; altarkläden av guldbrokad och av svart sammet 1899 jämte kalkdukar, av

vilka en korsformad, mässhake av svart sammet 1837, stora ljuskronor av driven mässing från ca 1860 (jfr. bild 42, s. 37) samt kronor och väggarmar av trä från samma tid, plåterstakar av ryskt ursprung med vridna armar, glassljusstakar (skadade), troligen från Johannislund, den ena, med tre armar och av grönt glas, avsedd för altaret, nummertavla med ram i nyrenässans, skrifteklocka, sakristians enkla möbler i gustaviansk stil och biedermeier mm.

VII. Vissa reparationer enligt förslag av J. Stenbäck utföres 1906. Från samma tid härröra textilier, bl.a. antependium (?) av guldbrokad med broderade röda rosor och bokduk av grå sammet med broderade symboler, troligen komponerade av J. Stenbäck. Altartavla av Berndt Lagerstam 1906. — Den gamla klockstapeln repareras 1917.

VIII. Kyrkans nuvarande yttre skick är resultatet av en större reparation, utförd 1932 enligt förslag av Toivo Paatela. Väggar, tak och golv isoleras, den yttre brädfodringen förnyas av stående bräder, den nygotiska listindelningen avlägsnas. Kyrkans ytterväggar målas grå. Inredningen nymålas i 1930-talets stil; läktarbarriärerna prydas med nya speglar, på vilka målade arabesker och symboler. — Den gamla klockstapeln nymålas i vinrött, grågrönt, gult och vitt. — Bland nyanskaffade inventarier kunna nämnas textilier, komponerade av Elsa Kallio (ex. bild 16).

IX. Av senare utförda förändringar må nämnas den år 1962 installerade varmluftsanläggningen. Orgel av Kangasalan urkutehdas, 1957, elektrisk armatur, komponerad av Paaavo Tynell och utförd av Oy Taito 1949, mässhake av vit ylleväv, komponerad av Toini Nyström vid Finska Handarbetets Vänner 1960 mm. ha anskaffats.

1. KUUSJOEN KIRKKO JA TAPULI LOUNAASTA.
Kuusjoki kyrka och stapel från sydväst.

KUUSJOKI

LÄHTEITÄ

Aulis Oja, Piirteitä Kuusjoen menneisyydestä. Salo 1933.
Sama, Perttelin historia. Salo 1958. *Sama*, Kuusjoen historia. Salo 1961.

Kirkon arkisto. Kalustoluettelot vv:lta 1890–1926 lisäyksineen ja korjauksineen, sekä vv:lta 1926–59. Tilit v:sta 1877 lähtien. Pitäjänkokousten pöytäkirjat v:sta 1879 lähtien. V. 1936 pidetyn piispantarkastuksen pöytäkirja. *Uskelan kirkon arkisto* (TMA) ja *Perttelin kirkon arkisto*. *Kansallismuseon topogr. arkisto*. Muinaismuistoyhdistyksen Taidehistoriallisen retkikunnan v. 1885 laatima kertomus, H. Salmon inventointikertomus v:lta 1933, arkkitehti Paavo Riihimäen kirkon korjaussuunnitelmasta v. 1956 antama lausunto ym.

Kuusjoki on nykyistä Kuusjokea laajempana alueena ollut Uskelan pitäjän yökuntana ainakin 1300- ja 1400-luvuilla (Kuusjoen historia s. 147), mutta kun v. 1492 muutamat kylät

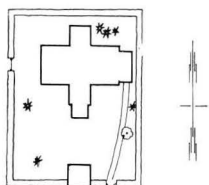
siirrettiin Someron pitäjään, jäljelle jäi nykyinen alue, joka liitettiin sittemmin Pertteliin. Saarnapiirinä Kuusjoki oli v:sta 1699 lähtien, mahdollisesti jo vuosisadan puolivälistä (mt. ss. 147–149), mutta mitään kirkkorakennusta ei vielä ollut. Saarnahuoneen rakentamista pohdittiin v. 1778 (Kuusjoen historia s. 228) ja rakentamisanomus hyväksyttiin, mutta suunnitelma raukesi tyhjiin. Se otettiin esille uudelleen vasta v. 1882 (kal.); uusikin anomus hyväksyttiin ja saarnahuone lieenee valmistunut jo seuraavana vuonna. Oman papin kuusjokelaiset saivat kuitenkin v. 1870.

V. 1884 tehdyllä päätöksellä Kuusjoki erotettiin Perttelistä omaksi kappeliseurakunnaksi, joka määrättiin v. 1908 muutettavaksi kirkkoherrakunnaksi; muutos toteutettiin v. 1913.

Tekstin mainitsemista suurtiloista on Kuusjoen pitäjässä Haali, osa entisen Impolan rälssisäteristä.

KIRKOTARHA JA HAUTAUSMAAT

V. 1822 päätettiin rakentaa saarnahuone lähelle Kurkelan kylän Tuomolan taloa, koska paikka oli suunnilleen kulmakunnan äärikylien puolivälissä ja hyvän tien varrella (Kuusjoen historia s. 229).

2. ASEMAPIIRROS, 1:2000.
Situationplan, 1:2000.

Hautausmaan kuusjokelaiset olivat luvanneet kunnostaa jo v. 1856, jolloin senaatille jätettiin anomus oman papin saamisesta (mt. s. 232). Maata ostettiin kirkon luoteispuolelta vasta v. 1875, ja v. 1885 se kunnostettiin vastaista kappeliseurakuntaa varten. Kuitenkin jo v. 1891 piirilääkäri määräsi hautausmaan hyljättäväksi terveydellisistä syistä; uusi hautausmaa perustettiin Perttelin tien viereen (ks. tuonnempaa). V:sta 1901 lähtien on vanha hautausmaa ollut uudelleen käytössä.

Varsinaista kirkkotarhaa ei ole voitu kallioisen maaperän takia käyttää hautausmaana. Se on melkein neliömäinen, hieman pitempi pohjois-etelä- kuin länsi-itä-suunnassa; kirkko sijaitsee sen koillisosassa (kuva 2). Kirkkotarhaa ympäröi graniittilohkareista v. 1902 ladottu aita, jossa on porttiauikko lännessä ja etelässä, tapulin itäpuolella. Porteissa on graniittipylväät ja rautaportit. Vielä vuosisadan alkupuolella otetuissa valokuviissa (KM:n arkistossa) näkyy paikallaan vanha rima-aita.

HAUTAUSMAAT. Yllä mainittu, v. 1885 vihitty hautausmaa sijaitsee kirkon länsipuolella. Sitä ympäröi valikoiduista kivistä ladottu aita, jonka itäosassa on graniittipylväiden kehystämä porttiauikko rautaportteineen. Hautausmaa laajennettiin v. 1957 etelään ja pohjoiseen.

Toinen hautausmaa kunnostettiin v. 1891 Kurkelan Mattilan maalle Perttelin tien viereen, noin kilometrin päähän kirkosta. Tätäkin hautausmaata on laajennettu useaan kertaan, ja sitä ympäröi osittain valikoiduista kivistä la-

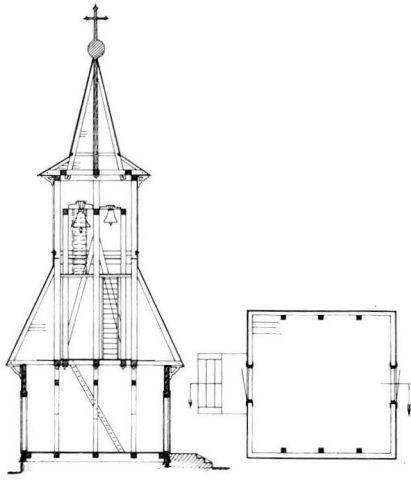
dottu aita (valmistunut jaksottaisesti vv. 1892 ja 1914-15), uusia osia taas kivilohkareita. Uusin osa on Ilmari Wirkkalan v. 1955 suunnittelema; sinne on pystytetty iso risti ja takorautainen portti. Hautausmaalle rakennettiin v. 1892 hirsistä *ruumishuone*, joka on laudoitettu ja maalattu valkoiseksi, pyramidikatto on peitetty tiilellä.

KELLOTAPULI

Saarnahuoneen rakentamiseen suostuttiin v. 1778 sillä ehdolla, että kuusjokelaiset eivät saisi rakentaa varsinaista kirkkoa, toisin sanoen tornia tai tapulia ei saisi pystyttää (Kuusjoen historia s. 228). Mitään kellotapulia ei rakennettu-kaan v. 1823, jolloin saarnahuone valmistui. Kun seurakuntalaiset sitten v. 1856 anoivat omaa pappia, he sitoutuivat mm. hankkimaan kirkonkellot (m.t. s. 232). Ensimmäinen kello ostettiinkin pari vuotta myöhemmin ja tilapäisluontoinen kellohuone rakennettiin saarnahuoneen eteisen katolle. V. 1871 pystytettiin kirkon eteläpuolelle 13 kyynärän korkuinen väliaikainen tapuli. Nykyinen varsinainen kellotapuli (kuva 3) valmistui vasta v. 1882. Vanha »torni eli tapuli» oli silloin sekä »heikko että ulko-muodoltaan kamala» (pöytäk. 1880). Mitään virallista piirustusta ei hankittu, koska pitäjänkokous päätti noudattaa Uskelan vanhan emäkirkon tapulin mallia (pöytäk.). Rakennusmestarin nimeä ei asiakirjoissa mainita.

Kuusjoen kirkon kellotapuli on kaksinivelinen ja sen runko noudattaa perinteellistä muotoa, mutta yksityiskohdissa ja ääriviivoissa on uusgotiikan vaikutusta. Nämä tyylipiirteet ilmes-tyivät v. 1897, samalla kun kirkkorakennuskin korjattiin uusgotiikan sävyttämäksi.

Tapulin pohjanivel on salvottu hirsistä lyhyt-nurkkaiseksi (nähtävästi lohenpyrstönurkka) aivan matalalle kivijalalle. Jyrkkälappeiselta katoilta kohoaa pohjaltaan neliömäinen lautainen kellohuone, jossa on matala katto ja siltä kohoava torninhuippu; huippu päättyy palloon ja ristiin. Pohjanivelen ulkolaudoitus on tehty vaakasuorista ponttilaudoista v. 1897, seinäjäsenetelevät jalkalistat, reunoiltaan fasetoit-ut nurkkalaudat sekä pystylistat. Koristeellisiksi sahatut konsolit kannattavat voimakasta räys-tästä. Samantyylinen laudoitus ja konsolit tois-

3. KELLOTAPULIN PYSTYLEIKKAUS JA POHJA, 1:300.
Snitt och plan av klockstapeln, 1:300.

tuvat kellohuoneessakin, jonka seinissä on suorapäätteiset kaksoisluukut. Alanivel on maalattu vaalean harmaaksi, kellohuone vihreäksi. Katot ja huippu on katettu pellillä (huippu v. 1895, alanivelen katto vasta 1930-luvulla). Kellohuoneen katon pienet kulmaulkonemat eli akroteeriot ovat peräisin v:lta 1897.

Tapulin sisäpuolelta voi nähdä, että hirret ovat palhotut. Välipohja on verraten hentojen hirsien kannattama. Kattolaudat ovat vaakasuorat.

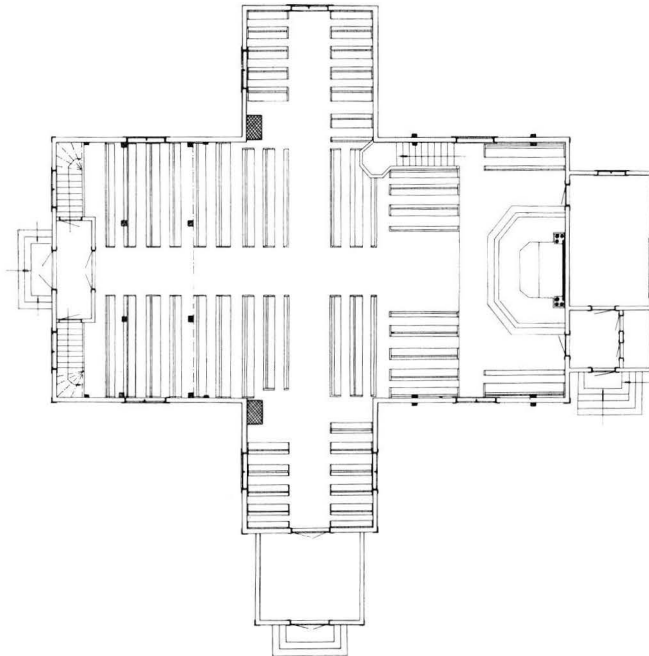
Tapulin pohjois- ja eteläseinässä on suorapäätteinen ovi. Pystylautaisten ovilevyjen ulkopinnassa on vaakasuora ponttilaudoitus. Tukevat tukkilukot lienevät alkuperäisiä.

Tapuli vuorattiin ensin pystyillä laudoilla ja maalattiin punamullalla (pöytä- ja kal.), yksityiskohdat valkoisiksi. Katot olivat lautta. V:n 1897 maalauksen väreistä ei ole tietoa; valokuvista päätellen kaikki koristeelliset ja konsolit olivat seinäpintoja tummemmat.

KIRKKO

Kuusjoen v. 1823 valmistunut kirkko (kuvat 4–6) on pieni hirsistä kivijalalle salvottu, lyhytnurkkainen pitkäkirkko, johon liittyvät runkokuonetta jonkin verran matalammat ja kapeammat kylkiäiset. Nämä avautuvat itse kirkkosaliin, joten sisätila vaikuttaa melkein ristikirkolta. Eteläsakaran edessä on matala ja kapea eteinen, ja runkokuoneen itäpäähän on v. 1937 lisätty matala sakaristo. Rakennuksen kaikissa osissa on satulakatot.

Kirkon runkona on alkuperäinen saarnahuone muuttumattomana, vaikka varsinkin ulkopuoliset yksityiskohdat, tosin myöhemmin yksinker-

4. KIRKON POHJAPIIRROS, 1:300.
Plan av kyrkan, 1:300.

taistettuina, ovat todisteina 1800-luvun loppupuolen korjauksesta. Sivuseinien ulkopituus on 20,5, niiden korkeus 7,5 m. Päätyjen leveys on 10,5, korkeus niin ikään 10,5 m. Sivusakarain pohja on 5,10×5,10 m.

Kirkon seinissä on ponttilaudoista tehty ulkokuoritus, jonka koristeellinen jäsentely on saatu aikaan sekä lautojen suunnan vaihtelun että vaakasuorien ja pystyjen listojen avulla. Tämä jäsentely ja leveä lautaräystäs, joka jatkuu vaakasuorana osittain päädyissäkin, on peräisin v:n 1897 korjauksesta, jota johti rakennusmestari A. Tapio.

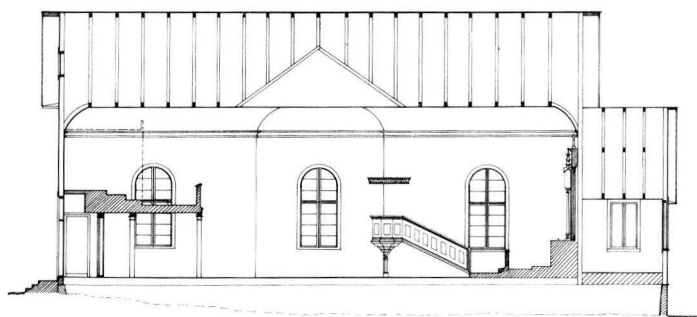
VESIKATTO. Kirkon matalat satulakatot ovat uusklassisen suunnan vaatimatonta perintöä. Ne peitettiin aluksi laudoilla ja v. 1893 asfalttihuovalla. Nykyinen galvanoitu pelti on peräisin v:lta 1929.

OVET JA IKKUNAT. Alkuaan yksinkertaiset suorapäätteiset, 24-ruutuiset ikkunat (km:n arkistossa oleva v. 1885 tehty lyijykynäpiirustus) muutettiin v. 1897 kolmitaitteisiksi ja niihin tehtiin ulkopuolelle koristekehukset; samalla

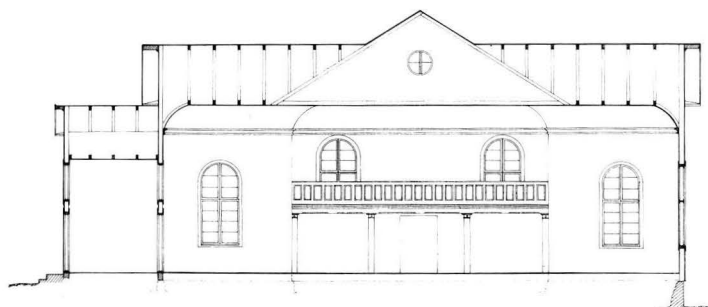
tehtiin päätyjen aivan pienien valoaukkojen tilalle suuret ikkunat. Suorapäätteisiin oviin tehtiin uudet peilikoristeiset ovilevyt. Ikkunoiden nykyinen pyörökaarinen muoto ja päätykolmioiden pyöreät valoaukot ovat peräisin v:n 1937 korjauksesta, jonka oli suunnitellut arkkitehti Elsi Borg. Samalla hankittiin ulkoviin uudet pronssipäälysteiset ovilevyt.

VÄRITYS. Kirkko oli v:sta 1882 lähtien ollut punamullattu ja detaljit maalattu valkoisella öljyväriä (kal.). V. 1897 kirkko maalattiin uudelleen vaalealla öljyväriä; kuvista ei ilmene oliko kyseessä kellervä vai harmaa väri; yksityiskohdat tuntuvat seinäpintoja tummemmilta. Kun Elsi Borg v. 1937 pyrki hieman lieventämään uusgotiikan rauhatonta kokonaisvaikutusta, hän ehdotti kirkkoon nykyistä väriä, vaalean harmaata, joka peittää myös yksityiskohdat.

SISUSTA (kuva 7). V:een 1889 asti paljaina olleet hirsiseinät peitettiin mainittuna vuonna lautapaneelilla ja seinäpaperilla, ja laakea välikatto, joka nousee kaartuen kattolistalta mel-

5. KIRKON POHJOISSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS, 1:300.
Längdsnitt av kyrkan mot norr, 1:300.

6. KIRKON LÄNSISUUNTAINEN POIKITTÄISLEIKKAUS, 1:300.
Tvärsnitt av kyrkan mot väster, 1:300.

kein holvin tapaan, paperoitiin myös. Kirkkoon tehtiin sementtilattia entisen lankkulattian asemesta. Sisustusta hallitsee kuitenkin nykyään v. 1897 tehty perusteellinen korjaus. Seinät saivat mainittuna vuonna nykyisen, kapeista ponttilaudoista tehdyn laudoituksensa, jonka alaosa on pystyä, yläosa vaakasuoraa lautta. Nykyinen sisäväritys on peräisin v:lta 1937 ja Elsi Borgin suunnittelema: seinien yläosassa on

nervaksi. V. 1937 suoritettuun korjaukseen kuului myös uuden kivijalan teko ja rappaa-minen, kiviportaiden tekeminen, kirkon lat-tian eristäminen sekä sisäikkunoiden hankki-minen. Runkohuoneen itäpäähän lisättiin aikai-semmin mainittu matala sakaristo, jonka alle muurattiin kellari. Tällöin voitiin poistaa v. 1870 pohjoissakaran pohjoisosaan järjestetty pieni sakaristo.

7. ITÄSUUNTAINEN SISÄKUVA.
Interiör mot öster.

vaalean kellervää, alaosassa tummemman keltä, katossa vaalean vihervän sininen. Lat-tian sementtipäällystys korvattiin v. 1937 beto-nilla ja tekokivilaatoilla; kuori on askelta kor-keammalla. Peilikoristeiset ovet sekä ikkunan-kehukset on maalattu harmaiksi, kiinteä sisus-tus suurimmaksi osaksi vihreänharmaan vivah-teilla.

Länsioven sisäpuolelle on rakennettu tuuli-kaappi. Oven yläpuolelle on kiinnitetty lauta-levy, johon on maalattu: »Lähestykää Jumalaa, niin hän lähestyy teitä Jaak. 4:8. Jokainen anova saa, etsivä löytää, kolkuttavalle ava-taan Matt. 7:8.» Tämä levy on Impolan ompeluseuran lahjoittama v. 1937.

KORJAUKSET. V. 1897 kustansi tilallinen A. Paselius-Haali kirkon sisustuksen maalauksen. Välikatto maalattiin taivaansiniseksi, seinien alaosa keltaisenruskeaksi, yläosa vaalean sinipu-

Kiinteä sisustus

Kirkon kiinteä sisustus on suurimmaksi osaksi hankittu v. 1897 A. Tapion johtaman ulko- ja sisäkorjauksen yhteydessä, mutta väritys on Elsi Borgin suunnittelema v. 1937. Kirkkoon hankittiin *kamiinat* v. 1892 ja *sähkövalo* v. 1937 (uudet sähkövalaisimet).

ALTARI, uusittu laudoista v. 1897. Koristeena peilit, jotka yksinkertaistettiin v. 1937, värit vihreänharmaan eri vivahteita. Alttarin päällä on ALTтарINKEHYSTYS, joka on samanaikainen kuin alttaritaulu. Yksinkertainen uusgoottinen, fialikoristeinen laite, jonka sivuilla hennot pyl-väät. Värit samat kuin alttarissa. Hankittu v. 1909.

ALTтарITAU LU, kankaalle maalattu öljymaa-laus, sign. »Alexandra Sältin, f. Frostérus 1909». Aiheena on Kristuksen kirkastus. Taulu on

yläpäästä kolmitaitteinen. Sitä ympäröi kullattu kehyslista. Lev. 190 cm.

ALTARINKAIDE, v:ltä 1897, kulkikas. Umpinaisen kaiteen koristeena yksinkertaiset peilit. Värit samat kuin alttarissa.

Edellinen alttarinkaide oli tehty sorvatuista puolista (Kuusjoen historia s. 238).

SAARNASTUOLI, hankittu v. 1897 ja yksinkertaistettu v. 1937. Monikulmion muotoinen jalallinen runko, portaat, joissa kaide, ja monikulmion muotoinen loiva katos. Rungon ja porraskaiteen peileissä ollut suippokaarikoristelu on poistettu. Väritys sama kuin alttarissa. PARVI, kirkkokuoneen länsipäässä, rakennettu v. 1897. Parvi on fasetoitujen pylväiden kannattama, rintamuksessa on yksinkertaiset peilit, joiden alkuperäinen taitekaarikoristelu poistettiin v. 1937. Värit samat kuin alttarissa.

Toinenkin parvi rakennettiin v. 1897, luultavasti sakaiston yläpuolelle (asiakirjat eivät anna tästä varmoja tietoja). Tämä parvi poistettiin tarpeettomana v. 1937.

URUT, lahtelainen Alb. Jurva valmistanut v. 1897, mekaaniset, kymmenäänikertaiset. Uusgoottinen, kolmijakoinen julkisivu on maalattu vaalean vihreäksi.

PENKIT, yksinkertaiset, eturintamusten koristeena peilit. Rakennettu v. 1889, maalattu v. 1937 tumman vihreiksi.

9. VALKOMETALLINEN VIINIKANNU 1800-LUVUN JÄLKIPUOLISKOLTA.

Vinkanna av vitmetall, från senare hälften av 1800-talet.

Hävinneet taideteokset

V. 1933 oli kirkossa vielä tallella vanha alttaritaulu, kankaalle maalattu öljymaalauk, jonka aiheena oli Ylösnousemus ja jossa oli signeeraus »J. G. Chiewitz / 1834.» Taulu oli kalustokirjan mukaan lahjoitettu Uskelasta; vrt. myös H. Salmon inventointikertomusta.

Kirkolliset astiat

KALKKI, hopeaa (kuva 8). Pyöreän jalan profiilissa pystykupurat, varressa litteä solmu ja rengasprofiili, suhteettoman laajassa maljassa kirjoitus: »Tilhör KosjoKi Kapell 1829» (Kuuluu Kuusjoen kappelille 1829). Kork. 16 cm. Leimat: A. G. Roos; Turun kaupungin leima ja vuosileima puuttuvat. Kalkkiin kuulunut öylättilautanen on hävinnyt (kal.).

KALKKI, uuttahopeaa, sisältä kullattu, han-

8. HOPEINEN EHTOOLLISKALKKI. A. G. ROOS, TURKU 1829.
Nattvardskalk av silver. A. G. Roos, Åbo 1829.

kittu 1800-luvun lopussa ja laajennettu v. 1900 (kal.). Yksinkertainen pyöreä jalka ja varsi, hyvin korkeassa maljassa liitossauma. Kork. 25,5 cm.

ÖYLÄTTILAUTANEN, uuttahopeaa, sisältä kullattu, kuulune edelliseen. Halk. 16,5 cm. Leimat: E. L. Lagerström NS.

ÖYLÄTTIRASIA, uuttahopeaa. Soikea ja suorasi vuinen, saranakannessa plastinen risti. Kaiverrus: »Kuusjoen kirkon oma 1900.» Pit. 15 cm.

LUSIKKA, hopeaa, varren päässä simpukka. Pit. 13 cm. Leimat: KW & C₀ Turku 1889.

MATKAKALKKI JA LAUTANEN, hopeaa, 1800-luvun jälkipuoliskolta. Yksinkertainen sileä muoto. Kalkin kork. 13 cm. Epäselvät leimat, luultavasti Henrik Willgren, joka toimi ensin Naantalissa, v:sta 1857 lähtien Turussa.

VIINIKANNUJA, 2 kpl, uuttahopeaa. Pyöreä jalka, pullea kupu, kuperassa kannessa plastinen karitsa. Kaiverrus: »Kuusjoen kirkon oma 1900.» Kork. 38 cm.

VIINIKANNU (kuva 9), valkometallia, 1800-luvun jälkipuoliskolta. Siroa antikisoivaa mallia, kaulassa ja kuvussa kaiverrettu köynnöskoristelu. Kork. 29 cm. Kuusjoenperän Ylä-Harmin emäntä Vilhelmiina Jaakontytär lahjoittanut v. 1897 (kal.).

HÄVINNEET KIRKOLLISET ASTIAT. 1800-luvun loppupuolen kalustoluettelon mukaan oli silloin käytössä oleva kastemalja posliinia.

Tekstiilit

ALTARIVAATE, mustaa verkaa, koristeena valkoisesta nauhasta ommeltu vuosiluku 1824 sekä pystyt hopeakaluunat. Ollut alkuaan punainen (kal.).

KASUKKA (kuva 10), sinipunertavaa silkkikangasta, selkäpuolella kultabrokadinauhasta sommiteltu risti, jonka keskustassa ja päissä sinistä silkkikirjontaa sekä kultakirjontaan sovitettut akvamariinit, etupuolella kirjottu kilpi, jossa kirjaimet INRI. Tekstiilitaiteilija Greta Strandberg sommitellut v. 1937 (Suomen Käsityön Ystävien arkisto).

KALKKILIINA, sinipunaista silkkikangasta, koristeena kirjottu karitsa. Ostettu v. 1925 (kal.). KIRJALIINAT: 1. Punaista samettia, keskellä kultakaluunaristi. 1930-luvulta.

2. Saarnastuolissa, sinipunaista silkkikangasta, kirjottu risti. 1930-luvulta.

HAAVIT: 1. Päällystetty mustalla sametilla, koristeena ristikkäiset hopeakaluunat. Sorvatussa varressa messinkipeltinen putki. Hankittu v. 1824.

2. Edellisen kaltainen.

3. Koppa vihreää samettia, koristeena kultanyörit, sileä vaaleaksi petsattu varsi. 1950-luvulta.

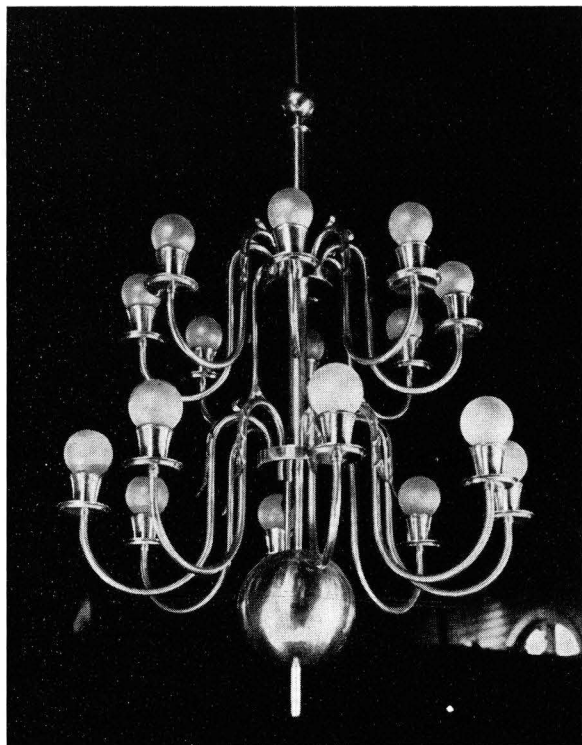
VIHKIRYIJY, v. 1956 kudottu 1700-luvun ryijyn jäljennös.

Valaisimet

MESSINKISIÄ PALLOKRUUNUJA, neljä kappaletta, sähköistetyt (kuva 11). Tyylielty vanhan mallin jäljennös. Yhdessä kruunussa kaiverrus: »Hjalmar ja Akseli Haikio v. 1937 Nämät

10. SINIPUNERVASTA SILKKIKANKAASTA OMMELTU MESSUKASUKKA. GRETA STRANDBERG 1937.
Mässhake av violett siden. Greta Strandberg 1937.

11. V. 1937 LAHJOITETTU KYNTTILÄKRUUNU.
Ljuskrona, skänkt år 1937.

Kruunut ja muut valaistusrakennukset lahj. Kuusjoen kirkolle.»

KRISTALLIKRUUNUT: 1 (kuva 12). Empiretyylinen, kahdeksanhaarainen, sähköistetty. Kaksi alavannetta, joista alin kullattua pronssia, sen koristeena valettu köynnös, johon on sovitettu naamiot ja pöllöt. Ylinnä kaksi koristekehää. 2. Empiretyylinen, nelihaarainen, siro. Alavanteessa naamiot ja leijonanpäät.

SEINÄKYNTTELİKÖT: 1–2. Messinkipeltiset, kolmihaaraiset, 1930-luvulta (?). Seinäulkonema 21 cm.

3–10. Messinkiset, kaksiharaiset, samaa työtä kuin edellä mainitut messinkikruunut. Seinäulkonema 18 cm. Hankittu v. 1937.

KYNTTILÄNJALAT: 1–2. Valkometallia, kolmihaaraiset, runsaasti koristettua uusbarokkia. Kork. 46 cm. Kuusjoenperän Ylä-Harmin emäntä Vilhelmiina Jaakontytär lahjoittanut v. 1897 (kal.).

3–4. Valkometallia, viisihaaraiset (viides kynttilänpesä varren päässä). Runsas kasviköynnös-koristelu. Kaiverrus: »Lahja Kuusjoen kirkolle aviopuolisoilta S & K. S. Sahlstedt 19 5/8 00.» Kork. 56 cm. Turkulainen hopeaseppä K. Sahlstedt valmistanut.

5–6. Pari, hennot, nikkeliset. Kork. 20 cm. Mainitaan ensimmäisen kerran v. 1870 (kal.). 7. Puristettua lasia. Kork. 20 cm. Hankittu v. 1929.

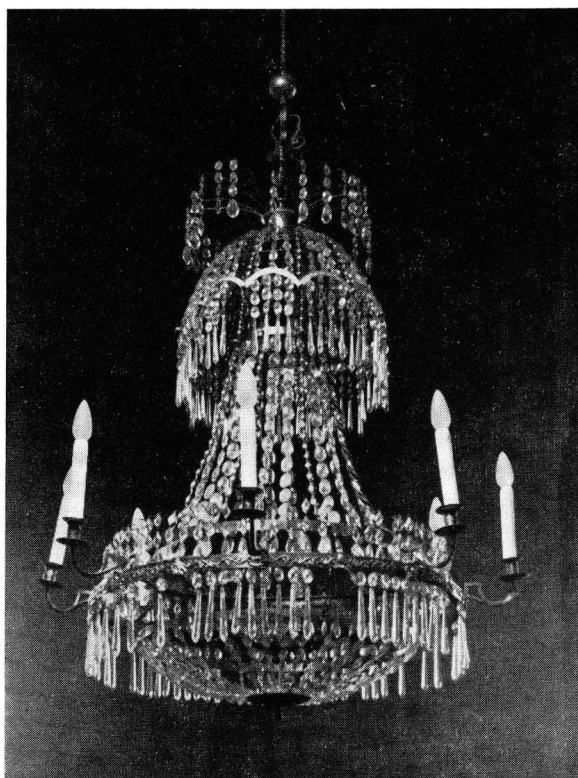
HÄVINNEET VALAISIMET. 1800-luvulla lieenee kirkossa ollut vain puisia kynttilänjalkoja ja kynttelikköjä. V. 1897 hankittiin kolme kuusihaarasta, puista kynttilänkruunua. Taidehist. retkik. mainitsee kuitenkin tinaisen kynttilänjalan.

Kellot

1. Ylinnä kaksi vastakkaista palmettinauhaa, reunassa yksi. Kyljessä kirjoitus: WALETTU / OSBERG JA BADENIN TYKÖNÄ / HELSINGISSÄ / WUONNA 1858. vastakkaisella puolella Jehovan aurinko, ristit ja tähkät sekä köynnökseen sovitettu kirjoitus: KUUSJOEN SEURAKUNTA / SOITAKAAMME HERRALLE SYDÄMES- / SÄMME JA VEISATKAMME HÄNELLE / KIITOSTA HALLELUJAH PSALT. 43: 4. Halk. 80 cm.

2. Koristamaton. Kirjoitus: KUUSJOEN SEURAKUNTA 1955 / LOKOMO. Halk. 66 cm.

Viimeksimainittu kello korvasi vanhan vähänkellon, joka halkesi kirjoituksen mainitsemana

12. EMPIRETYYLINEN KRISTALLIKRUUNU.
Kristallkrona i empire.

vuonna. Siinä oli ollut kirjoitus: »Sahlon kirkon kustannu / xella paratti vuonna 1749. *Me fecit G: Meyer Holmiae*». (Minut valmisti G. Meyer Tukholmassa.) Kello oli ostettu v. 1872 Uskelan seurakunnalta ja sen maksoi talollinen Kustaa Paselius-Haali. (Vrt. Salo-Uskela s. 24. G. Meyer nuorempi, ks. s. 38).

Sekalaista

NUMEROTAULU, v:ltä 1937, yksinkertainen ja suorapäätteinen. Kehyslista pronssattu. Kork. 150 cm.

MUISTOTAULU, seurakunta teettänyt Albert Paselius-Haalin muistoksi, joka avusti merkittäväällä tavalla kirkonkorjausta v. 1937.

SAKARISTON KALUSTO on yksinkertaista; ainoa vanhempi esine on uusbarokkityylinen pesukaappi.

Hävinneet ovat mm. vanha *kolehtiarkku*, *paarit* ja katajapuiset *hattukoukut*, joita oli pitkin seiniä 1800-luvun alkupuolella (Kuusjoen historia s. 241).

TIIVISTELMÄ

1. Perttelin Kuusjoen saarnahuonekuntaan rakennettiin saarnahuone vv. 1822–23. Se oli pieni hirsinen ja lautakattoinen pitkäkirkko.
2. V. 1882 muodostettiin varsinainen kappeliseurakunta, ja samanaikaisesti rakennettiin kellotapuli. V. 1870 kirkoksi vihitty saarnahuone maalattiin punaiseksi. Hautausmaa kunnostettiin. Seinät laudoitettiin ja pape- roitiin sisältä v. 1889.
3. Kirkko korjattiin v. 1897 ja se sai uuden, uusgoottisen ulkolaudoituksen. Kirkko maalattiin öljyvärillä vaa- leasävyiseksi. Kamiinat oli hankittu jo v. 1892 ja katto peitetty huovalla v. 1893.
4. V. 1929 peitettiin vesikatto galvanoidulla pellillä.

V. 1937 kirkko korjattiin arkkitehti Elsi Borgin suunnit- teleman mukaan, jolloin pyrittiin lieventämään uusgotii- kan verraten rauhatonta kokonaisvaikutusta. Kirkon itä- päähän rakennettiin uusi sakaristo.

REFERAT

I. Kuusjoki, som under medeltiden utgjorde ett av Uskela sockens nattbol, blev vid slutet av 1600-talet sk. predikokant i St. Bertils, och erhöill år 1778 tillåtelse att uppföra predikohus.

II. Först 1822–23 bygges predikohuset som en liten stock- timrad långkyrka med låga smala sidoarmar och bräd- tak. Av lösöre från denna tid må nämnas silverkalk av A. G. Roos, Åbo 1829 (bild 8) och textilier av enklaste slag. En altartavla med den Korsfäste av J. G. Chiewitz 1834 har försvunnit.

III. År 1870 viges predikohuset till kyrka och undergår i denna förbindelse vissa reparationer. Bl. a. inredes sakristia i norra armen och byggnaden rödmyllas. Föl- jande år reses provisorisk klockstapel och en (senare omgjuten) klocka av G. Meyer, Stockholm, inköpes 1872 från Uskela kyrka.

IV. År 1882 ombildas Kuusjokikanten till kapellförsamling. Den nuvarande stapeln bygges och begravningsplats anordnas. Kyrkans innerväggar panelas och tapetseras 1889 och kaminer installeras 1892.

V. År 1897 repareras kyrkan under ledning av bygg- mästaren A. Tapio och brädfodring samt fönster och dörrar förnyas i nygotisk stil; nya större fönster upptagas i gavlarna. Kyrka och stapel målas (i grått eller gult?) med mörkare detaljer. Interiören upprustas enligt samma smakriktning. Lösöre: Altartavla av Alexandra Sältin 1909, nattvardskärl och vinkanna (bild 9) av nysilver och sockenbudskärl av silver, Henrik Willgren, Åbo, ljusstakar mm.; orgel av A. Jurva, Lahtis 1897.

VI. 1929 förnyas skurtaket av galvaniserad plåt. Vid en restaurering enligt förslag av Elsi Borg 1937 har ett neddämpande av de oroligare nygotiska detaljerna efter- sträfvats. I kyrkans östra ända tillbygges sakristia, elek- triskt ljus installeras i ny armatur (bild 11). Av nyare lösöre märkes mässhake av Greta Strandberg, Finska Handarbetets Vänner (bild 10).

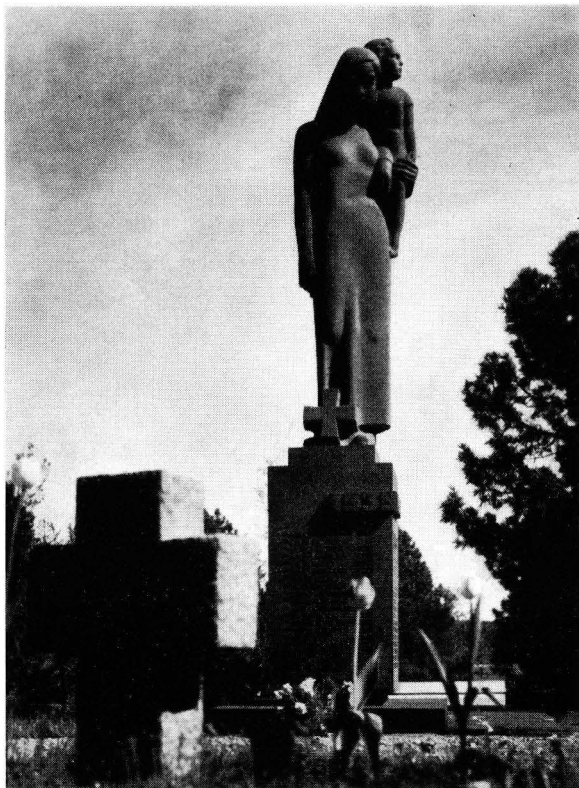
LÄHTEITÄ

Kirkon arkisto. Kalustoluettelot vv:lta 1832, 1861, 1897, 1910, 1922. Kirkon tilit vv:lta 1825–1897. Pitäjänkokousten pöytäkirjat vv:lta 1835–1937; näihin sisältyvät mm. kaikki asiakirjat, jotka koskevat Muurlan kappeliseurakuntahankkeita ym. Vv. 1892, 1900, 1932, 1938 ja 1954 pidettyjen piispantarkastusten pöytäkirjat. Muurlan uuden kirkon kustannusarvio v:lta 1835.

Uskelan kirkon arkisto (TMA). Kalustoluettelot vv:lta 1791 ja 1819 sekä tietoja eri pöytäkirjoissa.

Kansallismuseon topogr. arkisto. Muinaismuistoyhdistyksen Taidehistoriallisen retkikunnan v. 1885 laatima kertomus, H. Salmon inventointikertomus v:lta 1933, arkkitehti Elsi Borgin v. 1936 laatiman korjaussuunnitelman johdosta syntynyt kirjeenvaihto ja päätökset, Muinaistieteellisen toimikunnan v. 1952 antama lausunto kirkon sisäkorjauksesta, arkkitehti Paavo Riihimäen v. 1956 laatima tarkastuskertomus, kirkkoherra T. Väinölän kokoamat arkistotiedot Muurlan kirkon rakentamisesta ja korjauksista ym.

Muurlaan perustettiin v. 1722 Salon kappeliseurakuntaan kuuluva saarnakulmakunta (K. G. Leinberg, Våra territoriala församlingar),

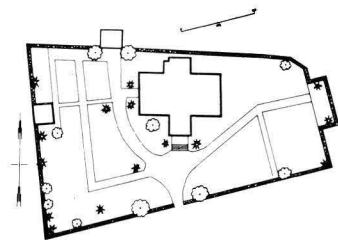
1. JUSSI VIKAISEN VEISTÄMÄ KAAATUNEIDEN MUISTOPATSAS.
Hjältegravsmonument av Jussi Vikainen.

mutta varsinainen saarnahuone eli »kirkko» rakennettiin vasta v. 1741 (kal.) ja saarnahuonekunnan oikeudet saatiin v. 1751. V. 1860 seurakunta sai kappelin oikeudet, ja v. 1919 tehdyllä päätöksellä siitä muodostettiin itsenäinen kirkkoherrakunta. Päätös toteutettiin v. 1922.

Muurlassa ovat seuraavat tekstin mainitsevat suurtilat: Kosken kartano, Muurlan Isotalo, Kaukelmaa ja Vähäpullola.

KIRKKOTARHA

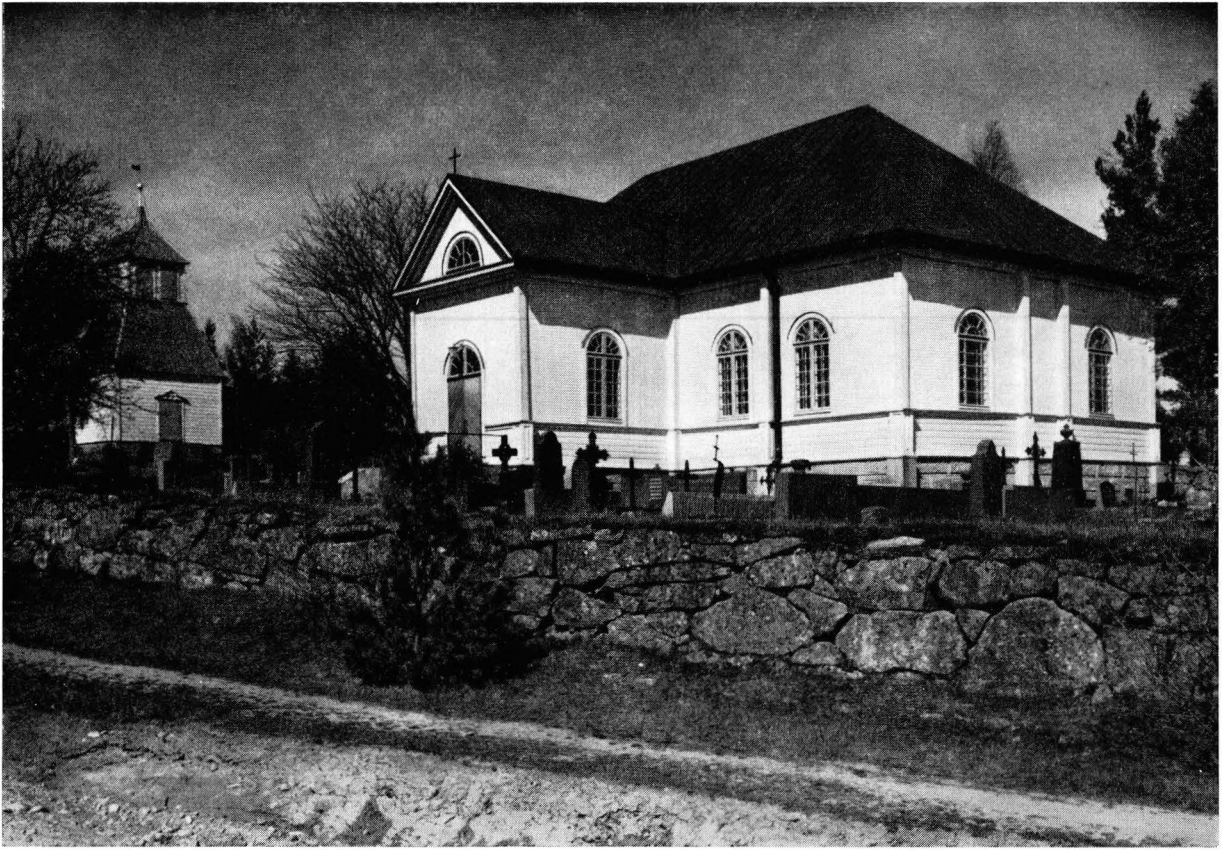
Jo 1700-luvun puolivälissä Muurlan seurakuntalaiset anoivat oikeutta haudata vainajia omaan kirkkotarhaansa (Uskelan ark.; pöytäkirja 1758; konsistorion päätöksiä vv. 1739 ja 1751). Anomukseen suostuttiinkin vihdoinkin sillä ehdolla, että joka ruumiista suoritettaisiin määrätty maksu Salon kappelikirkolle. Hautausmaa vihittiin tarkoitukseensa v. 1780.

2. ASEMAPIIRROS, 1:2000.
Situationsplan, 1:2000.

Kirkko on rakennettu matalalle kummulle Muurlan- eli Ylisjärven eteläpuolelle ja kirkkotarha levittäytyy välittömästi sen ympärille; tarvittava maa lunastettiin ympäröiviltä tiloilta (kuva 2).

Kirkkotarhan vanhinta osaa ympäröi v. 1847 harmaakivistä ladottu aita. Aidan rakensi helsinkiläinen muurarimestari J. Fr. Brinck (pöytäkirja). Kirkkotarha on osittain täytetty aidan yläreunaan asti ja koristettu jalopuilla (v. 1890). Kirkon itäpuolelta vanha aita on kuitenkin poistettu ja tarhaa on laajennettu huomattavasti itään päin. Tätä laajentamista vastustivat ensin menestyksellisesti valtioneuvos E. J. Bonsdorff (Kosken kartanon omistaja) ja laamannin rouva

3. MUURLAN KIRKKO KAAKOSTA.
Muurla kyrka från sydost.

Charlotta Sallmén (Vähäpullolan omistajan E. W. Sallménin leski), koska heidän sukuhautansa sijaitsi kirkkotarhan vanhalla itärajalla (pöytäk. vv. 1872—80, ks. myös s. 108). Koska laajennus oli kuitenkin tarpeellinen, kirkkotarhaa päätettiin laajentaa jonkin verran lounaaseen, mikä tapahtui v. 1880. V. 1921 on maantien toiselle puolelle järjestetty uusi *hautausmaa*, jota ympäröi kuusiaita. — Kirkkotarhan ensimmäinen aita oli salvottu hirsistä (kal. 1832).

Porttiauikko on vastapäätä kirkon eteläovea, ja siinä on graniittipilarit ja v. 1938 hankitut rautaportit. Aikaisemmin mainitaan porttiauikko idässä, missä oli puinen veräjä, ja etelässä, johon oli rakennettu lautainen *porttihuone*; sen pohja oli 9 kyynärää 4 tuumaa $\times$ 9 kyynärää 4 tuumaa. Tämä rakennus purettiin v. 1836 ja pystytettiin uudestaan kirkkotarhan pohjoisosaan, missä sitä käytettiin *luuhuoneena* ja myöhemmin *ruumishuoneena* (pöytäk.). Nykyinen lautainen peltikattoinen, kellarilla varustettu ja valkoiseksi maalattu *ruumishuone* rakennettiin kirkkotarhan eteläpuolelle v. 1909.

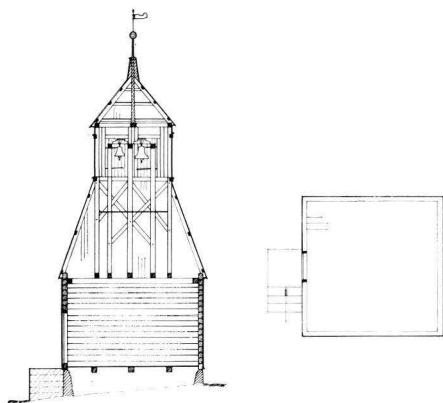
Vv. 1939-44 kaatuneiden haudat sekä *muisto-*

patsas ovat kirkkotarhan itäpäässä. J. Vikaisen harmaasta graniitista veistämän patsaan aiheena on sureva äiti, joka kantaa tulevaisuutta kohti katsovaa lasta (kuva 1). Vastapäätä on Karjalaan jääneiden vainajien ristin muotoinen *muistopatsas*.

Kirkon lounaispuolelle vanhan ja uuden hautausmaan väliin on asetettu ns. *ruumiskivi*, jota käytetään hautajaismenoissa.

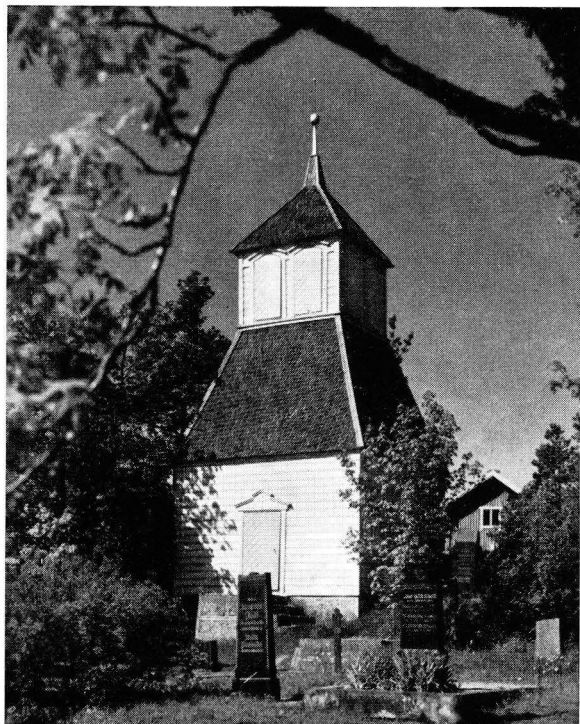
SUKUHAUTA. Vanhan kirkkotarhan itärajalla on, kuten edellä mainittiin, Kosken ja Vähäpullolan kartanoiden hautapaikka, joka ulkonee kirkkotarhan itäisivusta; kirkkotarhasta sen erottaa valurautaristikko. Mainitsemisen arvoisia hautakiviä on kolme, kaikki empiretyylisiä ja veistetty mustasta graniitista. Kirjoitukset: 1. »Professorn / Evert Julius / Bonsdorff / f. 18 24 / 9 10 d. 18 30 / 7 98 / hans maka / Wendla Ottiliana / von Willebrand / 18 11 / 4 11 / d. 18 5 / 7 42.» sekä »Rosina Bonsdorff / 18 11 / 11 40 / 19 4 / 4 26.»

2. »Wasastjerna» sekä »Fanny / 18 5 / 10 63 / d. 18 13 / 10 63 / Edith / f. 18 24 / 7 74 / d. 18 31 / 1 77.»

4. TAPULIN PYSTYLEIKKAUS JA POHJA, 1:300.
Snitt och plan av stapeln, 1:300.

3. »Lagmannen / i Uleå lagsaga / Enoch Wilhelm / Sallmén / f. 17 25 / 2 96, d. 18 20 / 8 68 / och hans maka / Elisabeth Charlotta / f. 18 11 / 1 12, d. 18 23 / 8 93. / Sonen Robert Henrik / 18 26 / 3 41, d. 18 17 / 3 44. / Frid.» (Valtioneuvos E. J. Bonsdorff, Muurlan Kosken kartanon omistaja vv. 1838–98, hänen puolisonsa Wendla oli kartanon entisen omistajan, majuri E. J. v. Willebrandin tytär. Rosina Bonsdorff omisti Kosken kartanon vv. 1899–1901, minkä jälkeen sen omistajana oli vv. 1902–17 varatuomari A. E. Wasastjerna. Laamanni E. W. Sallmén oli Vähäpullolan omistaja vv. 1826–56.)

KELLOTAPULI

Muurlan nykyinen tapuli (kuvat 4–5) valmistui v. 1819. Se sijaitsee kirkon länsipuolella ja kirkkotarhan aita on samassa linjassa sen ulkoseinien kanssa. Esikuvaksi oli otettu Uskelan emäkirkon tapuli (kal.).

Tapuli on puinen ja kaksinivelinen. Pohjaltaan neliömäinen alanivel on salvottu hirsistä kivijalalle; nurkat ovat lyhyet. Tämän nivelen päältä kohoaa jyrkkä suoralapainen katto, joka on paanutettu (teräväkärkiset paanut on uusittu v. 1925), ja sen päältä taas pohjaltaan neliömäinen, vaakasuorista laudoista rakennettu kellohuone. Kellohuoneen paanutetulta katolta nousee pieni huippu, pallo ja viiri, jossa on vuosiluku 1819.

Kivijalka on rapattu. Alanivel on vuorattu vaakasuorilla ponttilaudoilla. Itäseinässä on suorapäätteinen ovi, jonka koristeellinen kehys on tehty v. 1896; pystylautaisessa ovilevyssä on sulkapaneeli. Kellohuoneen kaikissa seinissä on kaksi suorapäätteistä luukkua, joissa on kaksitaitteinen kehys. Kaksoisluukut on muutettu yksinkertaisiksi v. 1896.

V. 1896 sai puuseppä Joh. Lindström maksun kirkon ja tapulin uuden laudoituksen piirustuksista; työhön kuului myös ovien ja ikkunoiden kehysten sekä muiden yksityiskohtien teko (tilit). Tapulin laudoituksen uusiminen mainitaan kuitenkin myös v. 1875.

Sisäpuolella näkyvät palhottujen hirsien paljaat pinnat. Kattojen paanut on naulattu pystysuoriin lautoihin. Alanivelessä on kaksi hentorakenteista välipohjaa; toiseen on käytetty vesikourullisia lautoja, jotka lienee saatu tapulin alkuperäisestä katosta. Sen lautapäällystys korvattiin nimittäin v. 1849 paanuilla (tilit).

— Alakertaan on v. 1953 järjestetty yksinkertainen museovarasto.

Tapulin nykyinen kelta-valkea väritys on peräisin v:lta 1959, jolloin myös kirkko oli perusteellisen restauroinnin kohteena (ks. s. 113). Aikaisempi vaalean harmaa väri on uusittu pari kertaa 1900-luvulla. V:sta 1896 lähtien se korvasi alkuperäisen punamultauksen, joka oli samanaikainen alkuperäisen pystyn ulkovuorauksen kanssa.

5. KELLOTAPULI IDÄSTÄ.
Klockstapeln från öster.

Ensimmäinen kirkko

Muurlan ensimmäisestä, v. 1741 valmistuneesta kirkkorakennuksesta eli oikeammin saarnon saarnahuoneesta kertovat konsistorion pöytäkirjat, että seurakuntalaiset olivat raken-

taneet sen ilman viranomaisten lupaa liian kirkon näköiseksi. V. 1832 laaditun kalustoluette-
lon mukaan rakennus oli nykyistä kirkkoa pie-
nempi torniton pitkäkirkko, jossa oli viisi pieni-
ruutuista ikkunaa; vesikatto oli lautaa. Jo v.
1818 kirkko oli aivan rappeutunut (pöytäk.).

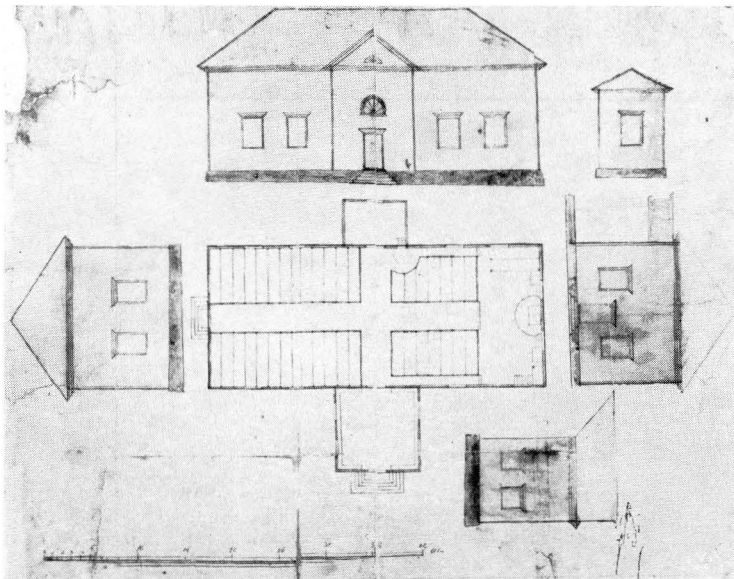
Nykyinen kirkko

Uuden kirkon piirustukset laati v. 1835 kruunuvouti E. Wasz (kuva 6). Kirkosta piti tulla kolmanneksen verran entistä laajempi, mutta työn kestäessä piirustusten edellyttämä raken-
nus huomattiin liian kapeaksi. Myös yksityis-
kohdissa poikettiin piirustuksista, joissa oli mm.
kaksi ikkunaa eteisen sivuseinissä ja ikkunoiden
muoto oli suorapäätteinen. Kaikki ikkunat tehtiin
kuitenkin pyörökaarisiksi, ja eteisen sivusei-
niin ei tehty kuin yksi ikkuna. Rakennustyötä
johti muuan rakennusmestari Malm, puusepän-
työt teki puuseppä Törnqvist, lasimestarintyöt
mylläri (Eerik Wax, pöytäk.). Pian kirkon val-
mistuttua huomattiin, että rakennusmestari oli
menetellyt huolimattomasti mm. jättämällä paa-
nukatosta pois tuohikerroksen. Tästä syystä
katto alkoi vuotaa, ja seurauksena lieene ollut
sivuseinien pullistuminen ulospäin. Virheiden
korjaamiseksi lisäsi Pyölästä kotoisin oleva ra-

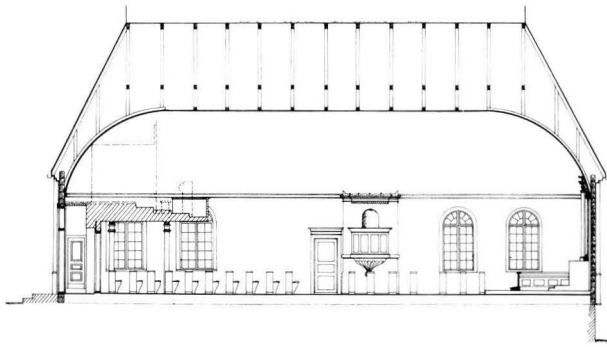
kennusmestari J. G. Julin seiniin vahvat tuki-
piirut (sisäpuolelle ne oli pystytetty jo rakennus-
vaiheessa, koska piirustuksissa ehdotetut hennot
pilasterit arvattiin liian heikoiksi kannattamaan
kattoa) sekä satoi sivuseinät toisiinsa kahdella
poikittaisella sideraudalla (pöytäk.).

Kirkko (kuvat 7–9) on hirsistä lyhytnurkalle
salvottu, torniton pitkäkirkko, jonka pohjois-
seinän keskiosaan liittyy runkokuonetta mata-
lampi ja kapeampi sakaristo sekä vastaavalle
kohdalle eteläpuolelle sakaristoa isompi ja
korkeampi eteinen. Sakariston länsipuolella on
v. 1959 rakennettu pannuhuone. Runkokuo-
neessa on päistä aumattu, jyrkkälappeinen kat-
to, kylkiäisissä satulakatot.

RUNKOHUONE. Kirkko on salvottu verraten
korkealle kivijalalle, joka rapattiin v. 1959;
rappaukseen on tehty kivilohkareita jäljittele-
vät saumat. Runkokuoneen sivuseinien pituus

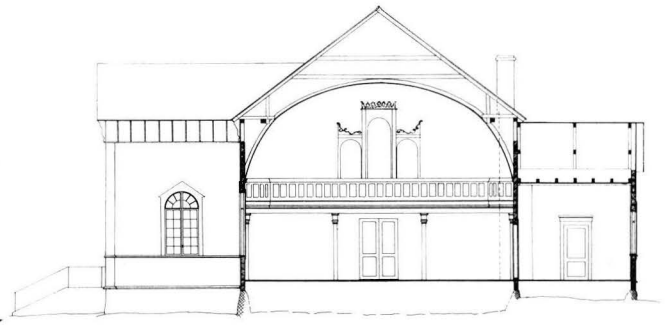

6. KRUUNUNVOUTI E. WASZIN V. 1835 LAATIMA KIRKKOEHDOTUS.
Förslag till kyrka år 1835, av kronofogden E. Wasz.

7. KIRKON POHJOISSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS, 1:300.

Längdsnitt av kyrkan mot norr, 1:300.

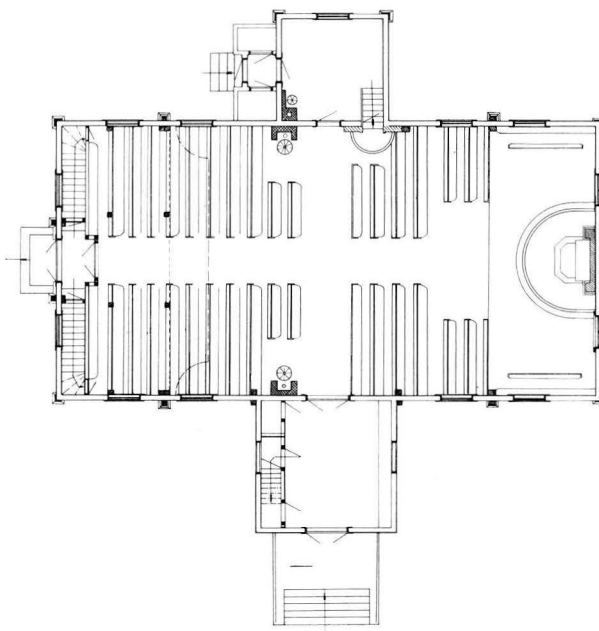
9. KIRKON LÄNSISUUNTAINEN POIKITTÄISLEIKKAUS, 1:300.

Tvårsnitt av kyrkan mot väster, 1:300.

on 21 m, niiden korkeus kivijalka mukaan luetuna 6 m. Päädyn leveys on 10,70 m.

Kirkko laudoitettiin ensimmäisen kerran (pysty-laudoilla) vv. 1843–49. Nykyinen laudoitus, joka on peräisin v:lta 1896 ja jota on yksinkertaistettu huomattavasti v. 1959, on helmiponttilautaa ja jäsennöity siten, että seinien alaosaan muodostuu vaakasuora vyöhyke, kun taas seinien yläosan laudat ovat pystyasennossa. Jäsennöivinä yksityiskohtina ovat lisäksi nurkkia peittävät lautapilasterit sekä lautojen peittämät tukipiirut.

VESIKATTO kohoaa porrastetulta räystäältä ja se on katettu pellillä; harjan päissä on ristit. Kattotuolit uusittiin v. 1959, jolloin katto myös sai takaisin alkuperäisen muotonsa. Kattokul-

8. KIRKON POHJAPIIRROS, 1:300.

Plan av kyrkan, 1:300.

maa oli nimittäin laajennettu v. 1875, ja samalla aumatut päät korvattiin lautaisilla pystypäädillä. Alkuperäinen paanutus korvattiin jo v. 1885 peltikatolla (työn suoritti peltiseppä Kaarlo Johansson; ks. kuva 10).

IKKUNAT JA OVET. Ikkunoissa on alkuperäinen pyörökaarinen muoto, samoin ovissa, joiden aukko tosin on suorapäätteinen, mutta jotka vaikuttavat pyörökaarisilta aukon yläpuolella olevan puolipyöreän ikkunan ansiosta (Waszin piirustuksissa ikkuna oli merkitty jonkin verran ylemmäksi, mitä pitäjänkokous ei kuitenkaan hyväksynyt). Ulko-ovet ovat länsipäädystä, eteisen eteläseinässä sekä v:sta 1959 lähtien myös sakariston eteläseinässä. Ovillevyt uusittiin v. 1959. Länsioven yläpuolelle on merkitty kirkon rakentamisvuosi 1836. — Kiviportaatt rakennettiin v. 1864.

Uusi laudoitus tehtiin v. 1896 puuseppä Joh. Lindströmin piirustusten mukaan ja silloin sijoitettiin ikkunoiden ja ovien ympärille kaksitaitteiset, ristikoristeiset kehykset, jotka kuitenkin poistettiin v. 1959. Pystypäätyjen purkamisen yhteydessä hävisi myös Lindströmin suunnittelema kolmijakoinen ikkuna (ks. kuva 11).

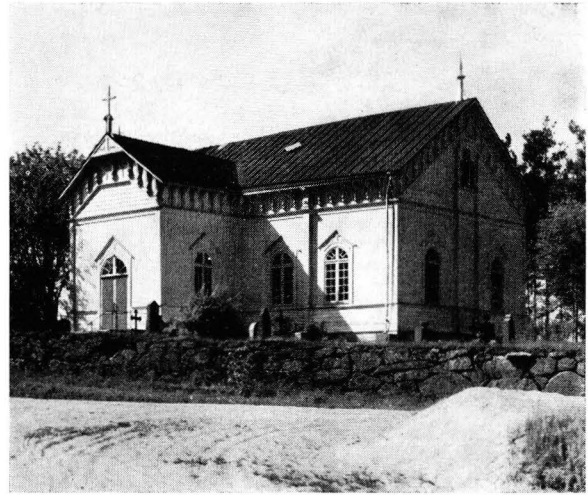
SAKARISTO JA ETEINEN. Sakariston pohja on 4,10 × 4,20 m, sivuseinien korkeus 4,75 ja päädyn 6,50 m. Eteisen pohja on 5,50 × 5 m, sen sivuseinien korkeus 6 ja päädyn 10 m (kivijalat mukaan luettuina). Molemmissa kylkiäisissä on lautalattia ja vaakasuora välikatto. Sakaristosta johtavat portaatt saarnastuoliin. Sekä sakaristo että eteinen korjattiin sisältä v. 1959. Kummankin länsiosaan on v. 1936 järjestetty komerotilat. Eteisestä pääsee kirkon ullakolle.

VÄRITYS. Kirkko on, kuten kellotapulikin, maalattu v. 1959 keltaiseksi, yksityiskohdiltaan val-

koiseksi. Vaikka sitä ei nimenomaan mainita, on oletettava, että kirkko punamullattiin ensimmäisen kerran 1840-luvulla. V. 1875 tapahtuneen suuren korjauksen jälkeen mainitaan maalaaminen, mutta värin laatua ei ilmoiteta; v. 1896 kirkko maalattiin harmaaksi ja valokuvista päätellen kaikkia yksityiskohtia korostettiin tummemman harmaalla. Myöhemmin 1900-luvulla koko kirkko siveltiin vaaleamman harmaalla, melkein valkoisella värillä.

SISUSTA (kuva 12). Kirkon välikattona on tynnyriholvi, joka uusittiin v. 1874 kapeista laudoista ja paperoitiin v. 1959 sekä maalattiin uudelleen taivaansiniseksi ja koristeltiin keltaisilla tähdillä. Samalla paperoitiin myös seinät ja maalattiin beige-värisiksi. Kattolista ja laudoilla peitettyjen tukipiirujen kapiteelimaiset yläpäätt on maalattu valkoisiksi, samaten ikkunakehykset; lautalattia, joka kuorissa on askelta korkeammalla, on maalattu ruskeaksi, ovilevyt taas harmaiksi. Sisustukseen vaikuttaa huomattavasti myös kiinteän sisustuksen väritys, joka uusittiin v. 1959. Sitä ennen kokonaisvaikutus oli ollut melko tumma, mikä johtui arkkitehti Elsi Borgin v. 1936 suunnittelemasta väriytyksestä, joka heijasti vielä 1920-luvun makusuuntaa.

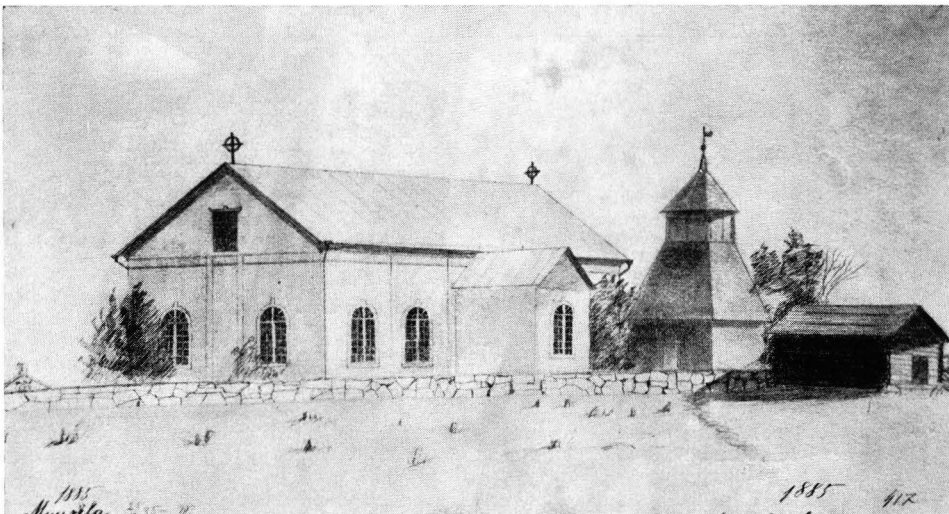
KORJAUKSIA. Edellä on jo tullut mainituksi joitakin kirkon ulko- ja sisäasua muuttaneita korjauksia. V. 1875 poistettiin aumatut päädyt ja ne korvattiin pystypäädyillä; kirkon seinien ja ikkuna-aukkojen sekä vesikaton mittasuhteet pysyivät kuitenkin jokseenkin alkuperäisinä (kuva 10). Samalla uusittiin välikatto ja kor-

11. KIRKKO ENNEN V. 1959 SUORITETTUA RESTAUROINTIA.
Kyrkan före restaureringen 1959.

jattiin laudoitus sekä maalattiin kirkko ulkoa ja sisältä. Jo alunperin pystylaudoilla vuoratut sisäseinät oli v. 1836 sivelty öljyväriellä (pöytä.); v. 1875 ne marmorointiin keltaisella ja valkoisella (Taidehist. retkik.). Työtä johti kirvesmies Albert Carlstedt, maalaustyöt teki maalari C. Magnus Nordman (pöytä.). Työn laatu oli hyvinkin puutteellista (pöytä.), ja välikatto oli vahvistettava v. 1885, samanaikaisesti vesikaton pellityksen kanssa.

V. 1895 tilattiin puuseppä J. Lindströmiltä ajan makusuunnan hyväksymät piirustukset uutta ulkolaudoitusta varten; työn yhteydessä piti eristää seinät ja maalata kirkko harmaaksi. Lindströmin suunnitelmaan sisältyi seinien korottaminen, koska oli saatava tilaa koristeelli-

10. KIRKKO JA KELLOTAPULI V. 1885. PIIRUSTUS KM:N ARKISTOSSA.
Kyrkan och stapeln år 1885. Ritning i NM:s arkiv.

12. ITÄSUUNTAINEN SISÄKUVA.
Interiör mot öster.

sille, tiheään asetetuille räystääskonsoleille, joilla ei ollut konstruktivista merkitystä (P. Riihimäen v. 1956 antama lausunto). Ovien ja ikkunoiden kehykset uusittiin. Päätyjen perinteelliset rengasviirit, jotka suntio Juho Widén oli uusinnut v. 1892, korvattiin fiaalimaisilla, jalustoilla seisovilla risteillä jne. (Ks. kuva 11). Kirkko lienee myös maalattu sisältä.

V. 1909 oli välikatto taas korjattava ja kirkko oli maalattava sisältä. Näiltä ajoilta on peräisin ensimmäinen sisäkuva, joka osoittaa että katto oli paperoimaton ja sivelty öljyvärillä, seinät paperoitu ja koristettu meanderimaisilla maalatuilla listoilla. V. 1911 uusittiin pahasti vajonnut laualattia ja kirkko maalattiin ulkoa. 1920-luvulla oli kirkko pöytäkirjojen mukaan kylmä ja vetoisa ja sisäväritys oli noen mustuttama. V. 1936 tehtiin huomattava sisäkorjaus Elsi Borgin ehdotuksen mukaan. Työtä johti rakennusmestari K. Hollmén. Lattia, välikatto ja seinät eristettiin, holvilaudat uusittiin, samaten lattia, sisäikkunat hankittiin. Katto maalattiin tähtitaivaaksi, seinät tumman kellerviksi, kattolista sinervän vihreäksi ja ruskeaksi, laualattia vernissattiin. Koko kiinteä sisustus maalattiin uudestaan ja kirkko maalattiin myös ulkoa. Lisäksi asennettiin sähkövalo. Kun kirkon korjaus 1950-luvulla tuli uu-

13. V. 1937 LAHJOITETTU LASIMAALAUUS.
Glasmålning från år 1937.

delleen ajankohtaiseksi, käännettiin Muinaistieteellisen toimikunnan puoleen. Korjausta valvoi rakennuskonservaattori Th. Lindquist ja se tehtiin suurin piirtein hänen ehdotuksensa mukaisesti. Restaurointi palautti kirkolle sille alkuaan tunnusomaisten yksinkertaisuuden. Samalla korvattiin kamiinat lämminilmalaitteella. Kirkko maalattiin ulkoa keltaiseksi.

Lasimaalaukset

V. 1937 lahjoittivat neiti Martta Renvall ja senaattori Heikki Renvall lasimaalaukset kirkon kuori-ikkunoihin. Pohjoisikkunassa on Pyhä perhe ja rukoileva paimen (kuva 13) sekä kirjoitus: »Arkkiepiispatar Amanda Renvallin 100 vuotis-muistoksi a. d. 1937 lahjoitti Martta A. Renvall.», eteläikkunassa Mariat ja enkeli

Kiinteä sisustus

Kiinteän sisustuksen valmisti suurimmaksi osaksi puuseppä Törnqvist v. 1836 (pöytä.) Salo-Uskelan kirkon sisustuksen esikuvan mukaan. Se maalattiin samana vuonna (maalimestari Tiljander Tammisaaresta), mutta Taidehistoriallisen retkikunnan mainitsema valkoinen väri ja kullatut yksityiskohdat olivat ehkä peräisin C. M. Nordmanin v. 1875 tekemästä sisämaalauksesta. V. 1896 maalattiin sisustus uudestaan, mutta värityksestä ei ole tietoa. Kun kirkko korjattiin v. 1936 Elsi Borgin suunnitelman mukaan, hankittiin mm. uudet penkit ja sisustus maalattiin pääasiassa tumman sinisenvihertävillä sävyillä. Nykyiset vaaleat värit, beige, harmaa ja kulta, ovat peräisin v. 1959 Th. Lindquistin valvomasta korjauksesta. Kirkossa on *sähkövalo* (asennettu

14. ALTARI. TAULUN ON MAALANNUT ALEXANDRA SÄLTIN V. 1897.
Altaret med altartavla av Alexandra Sältin 1897.

Jeesuksen haudalla sekä kirjoitus: »Arkkiepiispa Torsten T. Renvallin 120 vuotis-muistoksi a. d. 1937 lahjoitti senaattori Heikki Renvall.» Maalaukset on sommitellut arkkitehti Elsi Borg ja valmistanut S. Wuorion lasimaalaamo Helsingissä.

v. 1936, uudet sähkövalaisimet) ja v. 1959 asennetut lämminilmalaitteet. Kamiinat hankittiin v. 1892, sakaristoon jo 1882; ne oli valmistanut Turun rautateollisuus Oy (pöytä.).

ALTARI (kuva 14), rakennettu laudoista v. 1836, yksinkertainen. Sen sivuilla ja yläpuo-

lella on iso klassillissävyyinen **ALTARIKEHYSTYS**, joka hankittiin v. 1936. Se on maalattu v. 1959 beige-värillä, harmaalla ja kullalla; alkuperäinen väri oli ollut sinisen harmaa.

ALTARITAULU, kankaalle maalattu öljymaalauus, sign. »Alexandra Sältin 1897.» Aiheena on vapaa sommitelma, mahdollisesti »Jeesus ja syntiset», vaikka pöytäkirjan mukaan ensin oli tilattu »Jeesus siunaa lapsia»-aiheinen taulu. Kapea pyörökaarinen, kullattu kehyslista. Lev. 140 cm.

ALTARINKAIDE, puolipyöreä, umpinainen, koristeena yksinkertaiset peilit. V. 1938 kaide maalattiin vihreän ja harmaan eri vivahteilla, v. 1959 samoilla väreillä kuin alttarinkehystys. **SAARNASTUOLI** (näky kuvassa 12). Saman muotoinen kuin Salo-Uskelan, Yliskylän sekä useassa muussakin kirkossa oleva; emäkirkon kookas empirekehystys on Muurlan kirkkosalin mataluuden vuoksi muutettu pienemmäksi. Varrellisen maljan puolikkaan muotoinen runko, jonka sivuissa peilit, loiva puoliympyrän muotoinen katos, sisäänkäynti sakariston seinässä olevasta pyörökaarisesta ovesta. V. 1936 saarnastuoli maalattiin vihreän ja harmaan eri vivahteilla, peilien profilit ruskean punaisiksi. Nykyiset värit (v:lta 1959) samat kuin alttarinkehystyksessä.

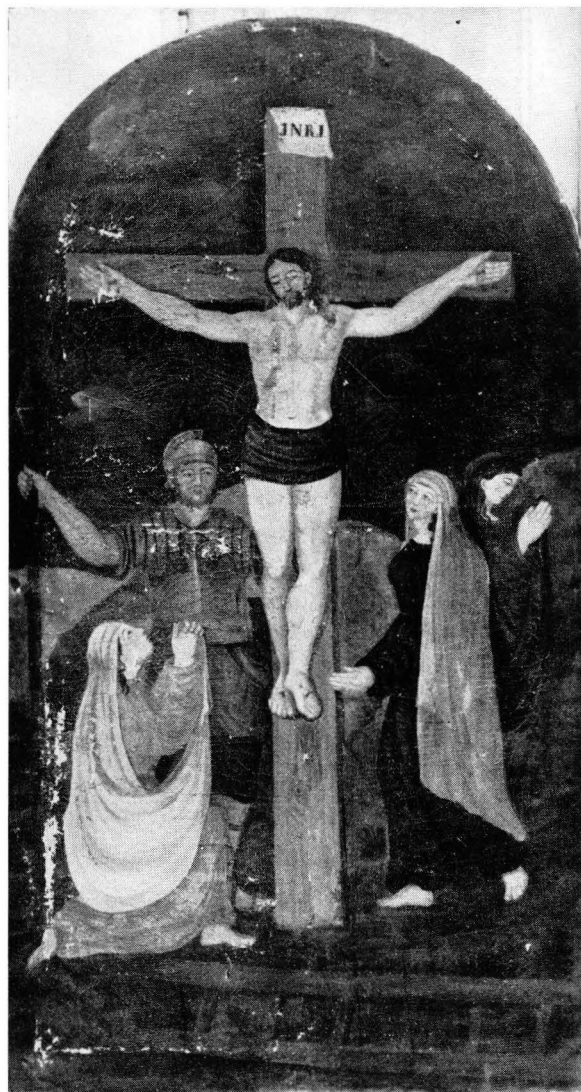
PARVI, kirkkosalin länsipäässä, rakennettu v. 1885 ja laajennettu v. 1936. Rintamuksen koristeena yksinkertaiset peilit. Värit v. 1936 kuten saarnastuolissa, v. 1959 beige-väri ja harmaa.

URUT, lahtelainen urkutehtailija Alb. Jurva valmistanut v. 1899, yhdeksänäänikertaiset, mekaaniset; puhalluslaite sähköistetty v. 1946. Kolmijakoinen julkisivu, pyörökaariset pilliryhmät, koristeena mielikuvituksellisia uusgotiikan ja klassismin detaljeja. Värit samat kuin parven rintamuksessa; v. 1936 urut oli maalattu vihreiksi.

Ennen urkujen ostamista käytettiin v. 1882 hankittua urkuharmoniota (kal.).

PENKIT, yksinkertaiset, uusittu v. 1936 ja maalattu silloin vihreiksi. Rintamuksen koristeena yksinkertaiset peilit. Penkit maalattiin v. 1959 oliivinvihreiksi, istuimet ruskeiksi.

V. 1936 poistettiin kuorissa olleet *papinpenkki* ja *lukkariinpenkki*. Tapulissa säilytetään toisen eturintamusta, joka on maalattu valkoiseksi, peilit sinisiksi ja profilit kullattu.

15. VANHA ALTARITAULU. J. G. CHIEWITZ 1835.
Äldre altartavla. J. G. Chiewitz 1835.

Taideteokset

VANHA ALTARITAULU (kuva 15), kankaalle maalattu öljymaalauus, sign. »J. G. Chiewitz / 1835». Aiheena on Ristiinnaulittu kolmen surevan naisen ja keihäs kädessä seisovan sotilaan Longinuksen välissä. Esitys on perin alkeellinen, värit heleät. Lev. 120 cm. — Taulu oli v. 1843 ollut jonkin aikaa sakaristossa nähtävänä; sen oli ostanut turkulainen (taidemaalari?) E. J. Löfgren, joka möi sen seurakunnalle mainittuna vuonna 10 ruplan 50 kopeekan hinnasta (pöytäk.). Taulun kehukset, jotka IK oli suunnitellut, ovat hävinneet.

VESIVÄRIMAALAUS, aiheena Luther Wormsissa.

Koko 160 × 74 cm. Muurlasta kotoisin oleva taiteilija K. Koskenvoima maalannut v. 1917; taulu on riippunut ensin alttarin pohjoispuolella, mutta sitä säilytetään nykyään tapulissa. KEHYKSET: 1. 1700-luvulta, veistetty, koko 125 × 150 cm.

2. Iso kullattu, pyörökaarinen. On kuulunut nykyiseen alttaritauluun.

HÄVINNEET TAIDETEOKSET. V. 1819 laaditussa kalustoluettelossa mainitaan taulu, jonka aiheena oli Ristiinnaulittu (tähän on ehkä kuulunut kehys 1) sekä toinen maalaus, naishenkilön muotokuva.

Kirkolliset astiat

KALKKI, hopeaa, sisältä kullattu. Profiloitu pyöreä jalka, päärynämäinen solmu, korkea kapea malja. Kork. 27 cm. Leimat: O. R. Lundgren, Turku 1862. Kalkkiin kuuluu ÖYLÄTTILAUTANEN, joka on kullattu päältä. Halk. 14,5 cm. Samat leimat.

ÖYLÄTTIRASIA, hopeaa. Neljä palmettijalkaa kannattaa sileää suorasivuista, soikeaa rasiaa, jonka profiloidussa kannessa on kullattu risti. Pit. 10,5 cm. Leimat: O. R. Lundgren, Turku 1862.

KALKKI, hopeaa, sisältä kullattu. Pyöreä jalka, solmussa meistetty orjantappurakruunu, maljassa nokka. Kork. 28 cm. Leimat: Auran kultaseppä Oy, Turku 1939.

PIKAREITA, 130 kappaletta, hopeaa. Kork. 8 cm. Leimat kuten kalkissa.

MATKAVÄLINEET, hopeaa. Kalkissa pyöreä jalka, hoikassa varressa nauhamainen solmu, maljassa kullattu laita. Kork. 15 cm. Leimat: Turku 1851, mestarin leima epäselvä. Rasia, joka lienee uudempi, on leimaton; se voidaan kiinnittää lautaseen ruuvaamalla.

VIINIKANNU, uuttahopeaa. Pyöreä jalka, jonka profilissa samoin kuin kannun kuvussa pystykupurat, fasetoitu kaula ja nokka, uurteinen kädensija. Kork. 47 cm. Helsinkiläinen hopeaseppä J. R. Mellin valmistanut v. 1880; kannu maksoi 190 markkaa (kal.).

VIINIKANNU, uuttahopeaa. Pyöreä jalka, suorat sivut, joihin on kaiverrettu risti, Raamattu ja palmunlehvät, profiloidussa kannessa nuppi, nokassa kansi, kierteinen kädensija. Kork. 44 cm. Saatu kirkkoon 1930-luvulla.

KALKKI (kuva 16), kolmileimaista tinaa. Myöhäisbarokkityylinen, pyöreässä jalassa profilointia ja pystyharjanteita, iso malja sileä. Kork. n. 20 cm. Leimat: Pentti Kristerinpoika Ståhlström, Turku 1711. Kalkkiin kuuluu leimaton LAUTANEN.

MATKAKALKKI, kolmileimaista tinaa, yksinkertainen. Kork. 15 cm. Siihen kuuluvaan LAUTASEEN on kaiverrettu »Muurla predikohus tillhörig» (Muurlan saarnahuoneelle kuuluva). Leimat: Pentti Kristerinpoika Ståhlström, Turku 1709.

Tekstiilit

ALTARIVAATTEET: 1. Sinisenmustaa samettia, koristeena hopealangalla kirjottu yhdistetty Jehovan aurinko ja risti sekä pystyt hopeakaluunat. Luultavasti se vaate, joka tilattiin v. 1891 räätäli G. B. Kajanderilta (pöytä.). 2. Punainen silkkikudonnainen, kuvioinnissa liljoja ym. kukkia, nauhoista ommeltu risti ja Kristuksen monogrammi. Luultavasti Martta Renvallin lahjoittama v. 1898 (kal.).

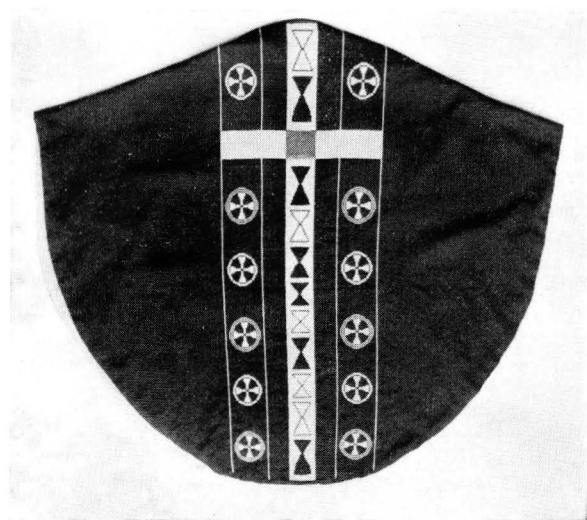
16. TINAINEN EHTOOLLISKALKKI. PENTTI KRISTERINPOIKA STÅHLSTRÖM, TURKU 1711.

Nattvardskalk av tenn. Bengt Christersson Ståhlström, Åbo 1711.

3. Mustaa verkkaa, johon on kirjottu ympyrään sovitettu Kristuksen monogrammi sekä pieniä ristejä. Kotiteollisuus Oy Pirtti valmistanut v. 1931 (kal.).

4. Punaisen ruskeaa villakangasta, jossa ristikuviointia (näkyv. kuvassa 14). Seurakunnan naiset lahjoittaneet v. 1936. Samanaikaisesti päällystettiin alttarinkaide ja saarnastuolin reuna kellervän punaisella villakankaalla.

KASUKAT: 1. Mustaa samettia, koristelu hopeakaluunaa. Selkäpuolella orjantappuraristi ja vuosiluku 1849, etupuolella Jehovan aurinko. 2. Vihreä villatakänä (kuva 17). Koristeena selkäpuolella valkoinen kudottu risti, jonka

17. KASUKKA VUODELTA 1959.
Mässhake från år 1959.

pystytuossa tunti-lasit, kankaan kuvioina pikkuristit. Nurja puoli valkopohjainen, koristeet vihreät. Rakennuskonservaattori Th. Lindquist sommitellut ja Wetterhoffin kutomo valmistanut Hämeenlinnassa v. 1959.

KALKKILIINAT: 1 (kuva 18). Mustaa atlassilkkia, koristeena paljetit ja helmikirjonta sekä applisoitua samettia. Kuvioina viinirypäleitä ja lehtiä, keskellä uskon vertauskuvia ja vuosiluku 1861. Neiti Rosina Wasz lahjoittanut v. 1861 (kal.).

2. Yksinkertainen, ruudullinen ja kukkakuvioinen silkkihuivi 1800-luvun jälkipuoliskolta, mahdollisesti sama liina, joka jo v. 1861 oli huono (kal.).

3. Punaista silkikangasta, reunassa hapsut, kulmissa kirjatut viiniköynnöksen lehdet ja ry-

päleet. Seurakunnan naiset lahjoittaneet v. 1936.

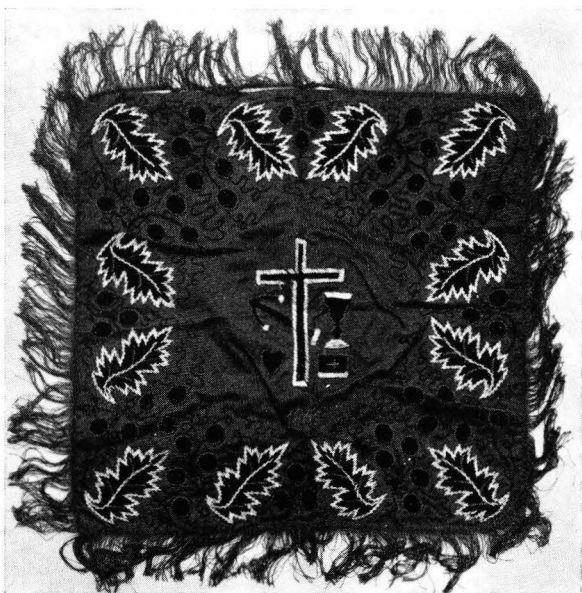
KIRJALIINA, punaisenruskeaa silkkiä, keskelle kirjottu risti. Seurakunnan naiset lahjoittaneet v. 1936.

KIRJATELINE, mahonkia, 1800-luvun jälkipuoliskolta. Päällystetty sinisenpunaisella atlassilkillä, jonka koristeina kultapitsit ja rehevä barokkityylinen kasviaiheinen kirjonta. Mainitaan v. 1861 (kal.).

HAAVIT: 1–2. Päällystetty sinisenmustalla sametilla, koristeina ristikkäiset hopeakaluunat, sorvatussa, mustaksi maalatussa varressa rautapeltinen putki. Varret vanhat, kopat uusi räätäli G. B. Kajander v. 1891 (pöytä.).

3–4. Toisen koppa vihreää samettia, toisen mustaa, kirjottu kultanyörillä, varret petsatut. Hankitut v. 1959.

HÄVINNEET TEKSTIILIT. V. 1791 ei kirkossa mainita olleen muita vaatekappaleita kuin yksi punaisella veralla päällystetty haavi, jossa oli vihreäksi maalattu varsi. Altarin edessä oli karhunta. V. 1802 komissaario Helenius lahjoitti mustan, kaluunakoristeisen samettihaavin; nähtävästi haavien 1–2. varret ovat peräisin näistä kahdesta haavista. Altarin ja alttarikaiteen ympärillä oli punaista sarssia. V. 1832 mainitaan vihreä silkkinen kalkkiliina sekä sarkainen alttarivaate. V. 1847 arkiaatterin Gabriel v. Bonsdorffin sanotaan lahjoittaneen mustasta sametista ommellun alttariliinan tai -vaatteen. Kalustoluettelot ovat hyvin suppeanaisia, joten useassa tapauksessa vaatekappaleita on vaikea identifioida.

18. KALKKILIINA VUODELTA 1861.
Kalkduk från år 1861.

19. MYÖHÄISEMPIRETTYYLINEN PRONSSIKRUUNU.
Bronskrona i senempire.

Valaisimet

PRONSSIKRUUNUT: 1 (kuva 19). Myöhäisempiretyylinen, runsaasti koristeltu. Neljä kasviaiheista haaraa, kunkin päästä lähtee neljä kynttilänhaaraa. Lyhyt tukeva, profiloitu runko päättyy ylinnä lehtinuppuun, alinna ovat runsaasti koristetut profiilit ja levyt sekä lehtinuppu. Valtioneuvos E. J. Bonsdorff lahjoittanut v. 1871 (kal.; ks. s. 108).

2. 1800-luvun jälkipuoliskolta. Kuusi kevyttä kasviaiheista kynttilänhaaraa, talivadeista riipuvat karkeatekoiset kristallit.

KRISTALLIKRUUNUT: 1 (kuva 20). Maljakruunu 1800-luvun puolivälistä. Lasihelmi- sekä metalliketjut kannattavat leijonanaamioiden koristamaa vannetta, josta lähtee kuusi kynttilänhaaraa, sekä valkoiseksi maalattua peltimaljaa; ylinnä on vanne ja kaksi koristekehää. Muurlan Isotalon rouva Anna Sofia Lund lahjoittanut v. 1870 (kal.).

2. Pieni, tavanomaista empiretyyliä, 1800-luvun jälkipuoliskolta. Leveästä vanteesta lähtee viisi kynttilänhaaraa. Tiheä lasitus.

PUUKRUUNUT: 1 (kuva 21). Vaskisen pallokruunun jäljitelmä. Kruunussa on 2×6 kynttilänhaaraa. Maalattu siniseksi, yksityiskohdat punaisiksi ja keltaisiksi. Kruunun on valmistanut Kustaa Späder, Valkjärvellä asunut torppari, v. 1851, ja sen maalasi C. M. Nordman (pöytä.).

2. Yksinkertainen, nelihaarainen. Hankittu v:n 1847 jälkeen (kal.).

20. MALJAKRUUNU 1800-LUVUN PUOLIVÄLISTÄ.
Ampelkrona från medlet av 1800-talet.

21. V. 1851 TEHTY PUINEN KYNTTILÄKRUUNU.
Ljuskrona av trä, 1851.

KYNTTILÄNJALAT: 1–2. Pari, pleteeriä, kolmihaaraiset, 1800-luvun puolivälistä. Pyöreä jalka, irrallinen haaraosa, jossa keskellä uurna, varsi päättyy kynttilänpesään. Haarat kierteiset, kynttilänpesät uurteiset. Kork. 45 cm. Saatu kirkkoon v:n 1861 jälkeen (kal.).

3. Pleteeriä, kaksihaarainen. Haaraosa irrallinen, varsi päättyy kynttilänpesään. Pyöreä jalka, runsaat, munasauvan koristamat profiilit, suorat sivuhaarat. Kork. 45 cm. Leima: M / B Alo / 1835.

4–10. Tinaa, talivati messinkipeltiä. Pyöreä jalka, suora varsi. Kaiverrus: »Muurlan Kirkon alttarin kynttilänjalat lahjoitti kirkon 100-v. päivänä Lempi Arvelo.» (100-vuotispäivää vietettiin v. 1935.) Kork. 21 cm.

11–16. Yksinkertaisia matalia, v. 1864 valmistettuja puisia kynttilänjalkoja.

Kellot

1. Ylinnä leveä kasviaiheinen vyöhyke, alinna palmettinauha. Yläosassa kirjoitus: KONE JA SILTARAKENNUSOSAKEYHTIÖ HELSINGISSÄ 1895, kyljessä: WEISATKAAMME HERRALLE / SOITTA- KAAMME HÄNELLE / MUURLAN KIRKON / 1895. Halk. 63 cm.

Tämä kello korvasi v. 1805 ostetun kellon, jossa oli kyljessä kirjoitus: »Guten / af / Carl Fr. Grönvall / Stockholm 1805» (Valanut C. Fr. Grönvall Tukholmassa 1805) ja vastakkaisella puolella: »När klockan säger till / At du skall Ordet höra / Låt då din Jesu röst ditt hjerta ljuflikt röra / Uppoffra kropp och Sjal at tiena Herran Gud / Så skall du blifva prydd med Härlighetens skrud.» (Kun kello ilmoittaa, että sinun tulee kuunnella Sanaa, anna silloin Jeesuksesi äänen suloisesti liikuttaa sydäntäsi. Uhraa ruumis ja sielu Jumalan palvelukseen, niin sinut tulee kaunistamaan Ihanuuden juhla-asu.) Halk. 63 cm. (C. Fr. Grönvall, Tukholmassa vv. 1791–1815 toiminut kellonvalaja, tuli ammattikunnan vanhimmaksii v. 1812.)

2. Ylinnä kaksi vastakkaista, reunassa yksi palmettinauha. Kyljessä sama tekijää ilmaiseva teksti kuin edellisessä, vastakkaisella puolella: JAG LIFLÖS SJELF / MEN MED MITT LJUD / AN- MANAR DIG / AT FRUGTA GUD. (Minä itse eloton mutta äänelläni silti kehoitan sinua pelkäämään Jumalaa.) Halk. 50 cm.

3. Rautakello, nykyään KM n:o 34038 (kuva 22), saatu v. 1741 Salosta (ks. s. 24). Koristeena kolme rengasprofiiliryhmää. Kirjoitus: L. C:

22. V. 1694 TEIJOSSA VALETTU KIRKONKELLO. KM.
Kyrkklocka, gjuten på Tykö 1694. NM.

23. LASINEN VIINISUPPILO, 1864.
Vintratt av glas, 1864.

TYYYKE: BRVVK: HESB: ANNO: 1694. Halk. 50 cm.
(L. C. = Lauritsa Creutz, Teijon omistaja vv. 1684–98, HESB = hänen puolisonsa Hedvig Eleonora Stenbock.)

Sekalaista

TUNTILASI, kaksilasinen, 1700-luvulta. Koppa on leikattu pellistä ja kullattu, koristeina pienet ruusukkeet ja palmetit. Kork. 18 cm. Mainitaan v. 1791 (kal.).

NUMEROTAULUT: 1. Yksinkertainen suorapäätteen, 1800-luvun alkupuolelta. Kehys valkoinen. Kork. 50 cm.

2. Yksinkertainen suorapäätteinen, kehyslistaa harmaa. Kirkkoherran rouva Elli Renvall lahjoittanut (kal. 1897), maalattu uudestaan v. 1936.

SUPPILO, lasia (kuva 23). Tumman vihreä. Halk. 17,5 cm. Ostettu v. 1864 (kal.).

SAKARISTON KALUSTO on yksinkertainen, vihreäksi maalattu. 1800-luvun loppupuolelta.

KOLEHTIARKKU, melkein kuutiomainen, maalattu ruskeaksi.

PAARIT, yksinkertaiset, ostettu v. 1855.

TIIVISTELMÄ

1. Saloon kuuluvaan Muurlan saarnahuonekuntaan rakennettiin v. 1741 saarnahuone, joka tehtiin pienen tornittoman hirsisen pitkäkirjon muotoiseksi. V. 1780 vihityn kirkkotarhan aita oli salvottu hirsistä.

2. Nykyinen, niin ikään puinen kirkko rakennettiin kruunuvouti E. Waszin v. 1835 laatimien piirustusten mukaan. Kellotapuli oli valmistunut jo v. 1819, esikuvana Uskelan kirkon tapuli. Harmaakiviaita tehtiin v. 1847.

3. V. 1875 kirkon aumatut päät korvattiin pystypäädillä ja kattokulma suurennettiin. Entinen paanutettu vesikatto pellitettiin v. 1885.

4. V. 1896 kirkko laudoitettiin ja koristeltiin uusgotiikan makusuunnan mukaan. Piirustukset oli laatinut puuseppä Joh. Lindström.

5. V. 1936 suoritettiin Elsi Borgin suunnittelema sisäkorjaus.

6. V. 1959 kirkko korjattiin rakennuskonservattori Th. Fr. Lindquistin ehdotuksen mukaan ja Muinaistieteellisen toimikunnan valvomana. Kirkon ulko-asu pyrittiin palauttamaan alkuperäiseen muotoon poistamalla pystypäädät ja uusgotiset koristelut.

REFERAT

I. I Salo socken grundas en sk. predikokant i Muurla år 1722, och 1741 upptimras ett litet predikohus i form av en tornlös långkyrka på den nuvarande kyrkans plats. Om kyrkans utseende vet man endast att den hade fem fönster med små rutor och att skurtaket var av bräder. Redan år 1818 var byggnaden mycket förfallen.

— Den år 1780 invigda kyrkogårdens balk var timrad av stock. Av kyrkans lösöre ha försvunnit en tavla föreställande den Korsfäste, vars ram finnes kvar, samt ett kvinnoporträtt. Däremot ha bevarats nattvardskalk (bild 16) och sockenbudskalk av trestämplat tenn, båda av Bengt Christersson Ståhlström, Åbo 1711 och 1709, samt ett enkelt timglas. Den enda kyrkliga textil, som omtalas på 1700-talet, är en hån av rött kläde. En klocka av järnmalm (bild 22) är gjuten på Tykö bruk i Bjärnä 1694. År 1805 inköptes tvenne klockor av C. Fr. Grönvall i Stockholm; den ena har senare omgjutits.

II. År 1819 uppfördes den nuvarande klockstapeln med stapeln vid Uskela moderkyrka som förebild (bild 4-5).

III. Ritningar till den nuvarande kyrkan uppgöras 1835 av kronfogden Erik Wasz (bild 6). Kyrkans fasta inredning färdigställes följande år och under 1840-talet fodras kyrkan med stående brädfodring. År 1847 bygges kyrkogårdens kallmur av gråsten.

Större delen av kyrkans nuvarande fasta inredning är ursprunglig. En altartavla av J. G. Chiewitz 1835 (bild 15) har bevarats. Av 1800-talslösöre kunna ytterligare omnämnas nattvardskärl av silver, O. R. Lundgren, Åbo 1862, samt oblatsskrin av samme mästare, sockenbudskärl, Åbo 1851 av okänd silversmed, vinkanna av nysilver, J. R. Mellin, Helsingfors 1880, antependier från 1891 och 1898 av svart sammet och av röd sidenväv, ytterligare av textiler bl.a. kalkduk i svart atlas från år 1861 (bild 18) mm, av armatur senempirekrona (bild 19) från 1871 (troligen ett ryskt arbete) och andra kronor, bl. a. en kristallampelkrona från seklets mitt (bild 20), en år 1851 förfärdigad träkrona (bild 21) samt plåterstakar av olika modeller, det ena paret ryskt, från 1835. En år 1864 inköpt glastratt (bild 23) finnes kvar i kyrkan.

IV. År 1860 erhåller församlingen kapellsstatus. År 1875 nedtages skurtaket och i stället för valmtak uppsättes ett sadeltak med en något större takvinkel än den ursprungliga. Taket omlägges av plåt år 1885.

V. År 1896 brädfodras kyrkan ånyo i nygotisk stil enligt förslag av snickaren Joh. Lindström, och målas ljusgrå (bild 11). Kaminer anskaffas 1892, orgel av A. Jurva (mekanisk, 9 stämmor) 1899. Ny altartavla av Alexandra Sältin inköpes 1897.

VI. År 1922 blir församlingen självständig. — Efter en innerreparation år 1909 är den anmärkningsvärdaste innerreparationen den som år 1936 utföres enligt plan av Elsi Borg; samtidigt isoleras väggar, tak och golv och elektricitet installeras. Bänkverket förnyas. Inredningens färgsättning präglas av en dov 1920-tals klassicism. — Kyrkans antependium, i brun ylleväv (synes på bild 14) härstammar från detta år.

VII. År 1959 utföres under ledning av Arkeologiska kommissionen och i stora drag enligt ritningar av byggnadskonservator Th. Lindquist en genomgripande restaurering av kyrkan, samtidigt som varmluftsaggregat installeras. Taket återfår sin ursprungliga form, ytterväggarnas nygotiska detaljer avlägsnas och kyrkan målas gul, interiören uppmålas i ljusa nyanser. Av nyanskaffat lösöre bör nämnas en grön mässhake av ylle, utförd i dubbelvävteknik (bild 17).

HALIKKO

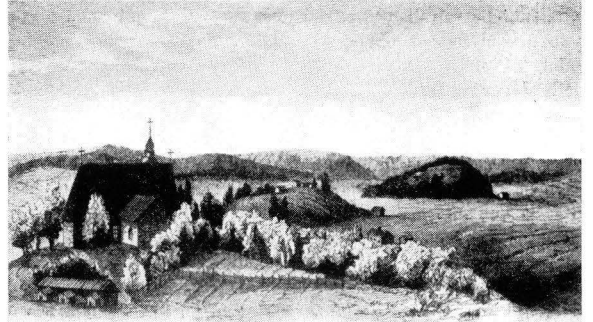
LÄHTEITÄ

B. J. Ignatius, *Dissertatio Historica de paroecia Fenniae Australis Haliko*. Praeside Johanne Henrik Avellan. Aboae 1815. *V. J. Kallio*, *Halikon kirkko*. Helsinki 1926. *Sama*, *Halikon historia*. Forssa 1930. *C. A. Nordman*, *Gotländisch oder deutsch — ein Silberkruzifix von Halikko im Eigentlichen Finnland*. *Acta Archaeologica* XV:1–2. Köbenhavn 1944. *J. Rinne*, *Halikonlahden seudun muinaisesta kaupasta*. Historiallinen aikakauskirja 1906.

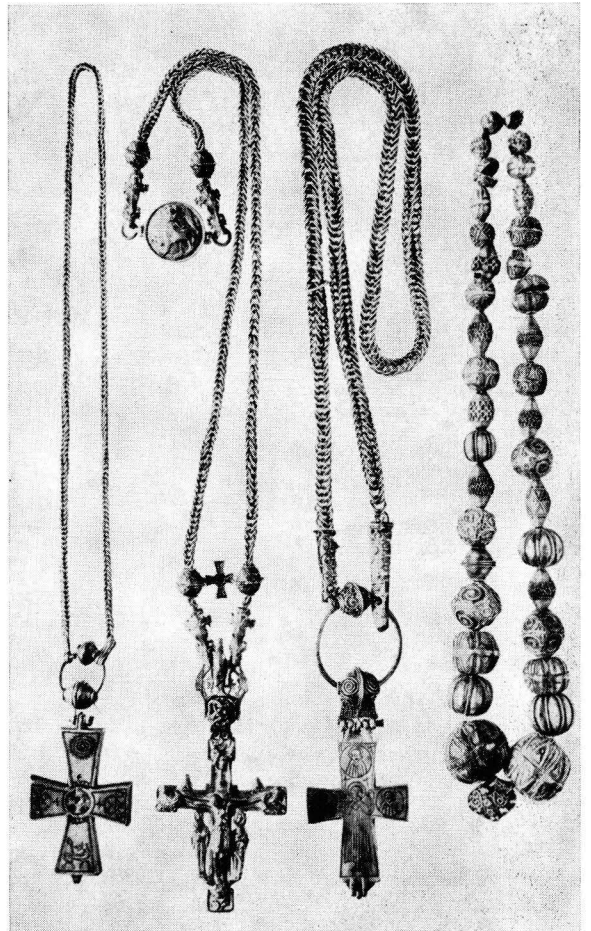
Kirkon arkisto. Kalustoluettelot vv:lta 1691 myöhemmin tehtyine lisäyksineen, 1738, 1758, 1778, 1801, 1826, 1876, 1886 ja 1897–1960. Tilit vv:lta 1720–1831, 1832–1888 ja 1889–1927. Pitäjänkokousten pöytäkirjat vv:lta 1756–1904. Erillinen nide, jossa Vaskion kirkkoa koskevat pöytäkirjat vv:lta 1902–1959. Vv. 1699, 1705, 1758 ja 1778 pidettyjen piispantarkastusten sekä vv. 1702, 1706, 1707, 1739, 1825 ja 1846 pidettyjen rovastintarkastusten pöytäkirjat. Kaksi nidettä (ark. VII:20 1 a, b) nimeltään »Handskrifne Handlingar tillhöriga Halikko Sokens Moderkyrka» (Halikon emäkirkolle kuuluvia käsikirjoituksia), joissa mm. rovastintarkastusten pöytäkirjoja, penkkijakopöytäkirjat vv:lta 1749 ja 1815, kellolaskut vv:lta 1639 ja 1642, kirkon vv. 1798–1800 suoritettua laajennusta koskevia asiakirjoja ym. 1800-luvun alkupuolen kalustoluetteloon sisältyy v. 1814 laadittu lyhyt kertomus seurakunnasta, kirkosta ja patronaattioikeudesta.

Kansallismuseon topogr. arkisto. Muinaismuistoyhdistyksen Taidehistoriallisen retkikunnan v. 1881 laatima kertomus, A. Tavaststjernan v. 1911 laatima selostus kirkosta, H. Salmon inventointikertomus v:lta 1933, Riitta Pylkkäsen v. 1954 kirjoittama selostus Hornien hautaholvin tarkastuksesta, C. A. Nordmanin v. 1957 tekemät muistiinpanot, kirkon vv. 1958–1959 suoritettua korjauksen yhteydessä syntyneitä asiakirjoja ym. Ks. myös Salo-Uskelan ja Perttelin kirkkoja käsittelevien lukujen lähdeluettelo.

Halikon seutu lieenee alkuaan kuulunut Uskelan vanhaan suurpitäjään, mistä se erosi jo 1200-luvulla (Aulis Oja, *Keskiaikaisen »Etelä-Suomen» asutus* ss. 129, 133, *Perttelin historia* ss. 31–38). Oma kirkkoherra mainitaan v. 1330 (REA 55, 56), kirkko jo v:n 1313 vaiheilla (*ecclesia Halki*, *Hist. Ark.* XVII s. 282). Ainakin 1440-luvulta lähtien on Joensuun kartanolla ollut seurakunnassa patronaatti- eli papinnimitysoikeus (Leinberg, *Bidrag till kännedom af vårt land* VI s. 37). Kirkko sijaitseekin kartanon lahjoittamalla maalla (Ignatius ss. 9–10). V. 1896

1. HALIKON KIRKON SEUTUA. KESKELLÄ RIKALA, OIKEALLA LINNAMÄKI. HJ. APPELGRENIN MUKAAN.
Trakten kring Halikko kyrka. I mitten Rikala, till höger borgbacken. Efter Hj. Appelgren.

2. KAULAKETJUT, KRUSIFIKSI JA PYHÄINJÄÄNNÖSRISTIT, OSA HALIKON KUULUISASTA, 1100-LUVUN ALKUPUOLELTA PERÄISIN OLEVAA HOPEA-AARRETTA.

Halskedjor, krucifix och relikvarier, en del av den kända silver-skatten från Halikko, från början av 1100-talet.

seurakunta kuitenkin muutettiin konsistoriaaliseksi.

Halikon kirkko on pyhitetty *Birgitalle* (Ignatius s. 13).

Muita kirkonpaikkoja. Halikon *Rikalassa* (kuva 1) on ollut Rikalan satamakylä eli »kaupunki», missä on käyty kauppaa 1800-luvulle asti. On jäänyt epävarmaksi, onko kylässä ollut kirkkoa; Rikalan suuren, ristiretkien (1100-luku) aikaisen kalmiston tutkimuksissa (Jorma Leppäaho 1950–53) ei tavattu varmoja jäänteitä kirkkorakennuksesta. Haudat ovat kylläkin suurin piirtein itä-länsisuuntaisia ruumishautoja ja lienevät siis osoituksena kristinuskon vaikutuksesta: onpa löytöjen joukossa jokunen ristin muotoinen pronssikierukkakoristekin. Perimätiedon mukaan on Rikalassa pidetty jumalanpalveluksia ennen Halikon kirkon rakentamista (Hj. Appelgren, Suomen muinaislinnat, *SMYA* XII, 1891, s. 64), mutta toisen perimätiedon mukaan olisi ensimmäinen kirkko ollut nykyisen paikalla. Kaupasta rikastuneen seudun ristiretkien ajan

löydöistä mainittakoon Majalan Krouvin *hopea-
aarre*, johon kuuluu mm. krusifiksi ja kaksi pyhäinjäännösristiä kaulaketjuineen (kuva 2). Esineet ovat gotlantilaista työtä ja peräisin 1100-luvun alkupuolelta, krusifiksi ehkä Gotlannissa toimineen saksalaisen kultasepän tekemä (Nordman, *Gotländisch oder deutsch*, *Acta Archaeologica* XV).

Myös lähellä nykyistä tapulia on tehty kalmistolöytö. Esineistö on peräisin 900- ja 1000-luvulta (ks. *FM* 54 s. 82).

Emäkirkon lisäksi on nykyisessä Halikossa tuonempana selostettu, kirkoksi vihitty *Vaskion* saarnahuone. V. 1916 on Angelniemen eli Korvis-
ten kappeliseurakunta erotettu omaksi kirkkoherrakunnaksi.

Halikon pitäjässä ovat seuraavat tekstissä mainitut suurtilat: Joensuu eli Äminne (josta osa kuuluu rajan toiselle puolelle, Salo-Uskelaan), Viurila, Vuorentaka, Vartsala, Lempilä, Kirjola, Puotila ja Naapala, Angelniemellä taas Pärnäspää ja Kaveeni.

Vaskion kirkko

Vaskion yökunnassa on pidetty jumalanpalveluksia ainakin 1700-luvun puolivälistä lähtien. V. 1778 laadittu piispantarkastuksen pöytäkirja kertoo, että vaskiolaiset halusivat jumalanpalveluksia pidettävän entistä useammin. Ensimmäinen maininta varsinaisesta saarnahuoneesta on v:lta 1802 (pöytäk.). Saarnahuone oli rakennettu Sahan talon läheisyydessä olevalle kummulle, johon nyt on pystytetty *muistopatsas* osoittamaan rakennuksen sijaintia; paikka on aidattu.

Saarnahuone

Saarnahuoneen rakentamisajaksi mainitaan vuosi 1794 (Kallio). Perimätiedon mukaan käyttiin siihen Turilan vanhan talon hirret, mistä syystä saarnahuoneen sisäseinissä näkyikin erinäisiä »merkkejä» ja koloja. Rakennus oli pohjaltaan pienen suorakaiteen muotoinen, länsipäässä oli *eteinen*. Jyrkkä *satulakatto* oli peitetty tuohella ja laudoilla, päädyissä oli *risti* ja *viirikukko* (pöytäk. 1858). V. 1859 mainitaan seinien

ulkovuoraus (pöytäk.). Sisusta oli yksinkertainen. *Välikattoa* ei ollut, vaan vuoliaiset oli jätetty näkyviin. Länsipäässä oli *parvi*, *penkit* oli veistetty kirveellä ja *alttarinkaide* oli niin ahdas, että vain kolme henkeä pääsi yhtäikaa ehtoolliselle (Kallio 1930). Katonreunaa kiersivät katajaiset *hattukoukut*. E. Niinistön tekemän piirustuksen mukaan (Kallio s. 85) oli itäpäädyssä kaksi pyörökaarista, sivuseinissä kaksi suorapääteistä *ikkunaa*. Pienen *kirkkotarhan* ympärillä oli säleaita.

V. 1860 suoritettiin perusteellinen korjaus torppari Kustaa Enlundin johdolla.

Nykyinen kirkko

V. 1907 päätettiin rakentaa uusi saarnahuone keskelle kulmakuntaa Jokisadon tilan maalle. Vanha rakennus hajoitettiin. Arkkitehti Fridolf Strandellin suunnittelema ja rukoushuoneyhdistyksen avun turvin rakennettu uusi saarna-

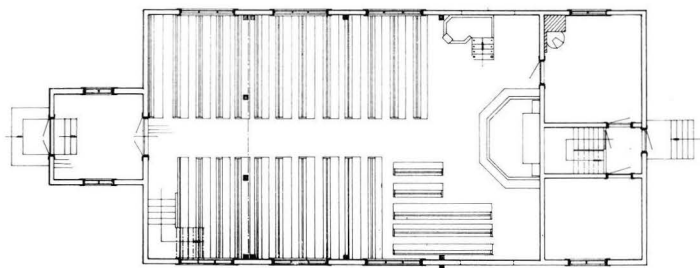
3. VASKION KIRKKO LUOTEESTA.
Vaskio kyrka från nordväst.

huone vihittiin v. 1908. V. 1926 saarnahuone sisustettiin kirkoksi Alex. Nyströmin piirustusten mukaan ja kirkon viereen järjestettiin *hautausmaa*, mutta varsinaiseksi kirkoksi vihkiminen tapahtui vasta v. 1959. Edellisenä vuonna sen itäpuolelle oli kunnostettu *hautausmaa*.

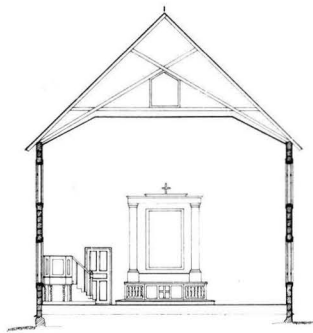
KIRKKO

RUNKOHUONE (kuvat 3—6) on rakennettu »rukoushuonetyylin» mukaiseksi. Se on pohjaltaan suorakaiteen muotoinen, hirsistä lyhytnurkalle salvottu rakennus, jossa on loivahko satulakatto. Länsipäätyyn on myöhemmin lisätty satulakattoinen ETEINEN. Sivuseinien pituus on 20 m, niiden korkeus 6,50 m, päädyn leveys 10 ja korkeus 12,50 m. Eteisen pohja on 4×4 m. Ponttilaudoista tehty ulkovuoraus on jaettu koristeellisiin vyöhykkeisiin, joissa pysty- ja vaakasuora laudoitus vuorottelevat; jäsentelyyn vaikuttavat myös sivuseinien pystyt, lautojen peittämät tukipiirut. KATTO on pellitetty, sen harjalla on tyyli- tellyn lohikäärmeen tapainen lauta, päädyissä ristit ja päätykolmioissa nikkarintyylinen koristelu. Itäpäädyssä on toinen ulko-ovi, jonka kautta pääsee rakennuksen itäpään järjestyneeseen seurakuntahuoneistoon.

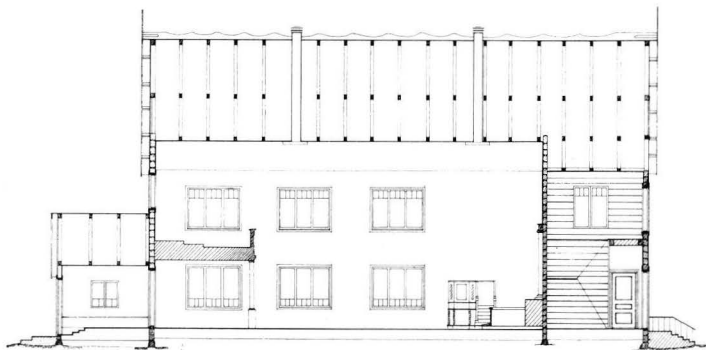
Tämä jäsentely kuvastuu myös IKKUNOIDEN ryhmittelyssä; sivuseinien itäpäässä olevat päällekkäiset ikkunat valaisevat seurakuntahuoneis-

4. KIRKON POHJAPIIRROS, 1:300.
Plan av kyrkan, 1:300.

6. KIRKON ITÄSUUNTAINEN POIKITTÄISLEIKKAUS, 1:300.
Tvärssnitt av kyrkan mot öster, 1:300.

5. KIRKON ETELÄSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS, 1:300.
Längdsnitt av kyrkan mot söder, 1:300.

toa, jota vastoin länsiosan isommat ikkunat kuuluvat kirkkokuoneeseen. Eteläseinässä ikkunoita oli alkuaan 2×5, mutta kun kirkko v. 1926 korjattiin, toteutettiin nykyinen jäsentely. Kirkko on maalattu kellerväksi, peltikatto punaiseksi.

SISUSTA. Kirkkokuone korjattiin perusteellisesti v. 1958 ja väritys uusittiin taiteilija Yki Nummen ehdotuksen mukaan. Vanhojen kamiinain tilalle asennettiin uudet *uunit*, ja seinien lautapaneeli peitettiin eristyslevyillä. Taitekaton keskiosa on maalattu vaalean viherväksi, samaten alttariseinä, välikaton sivulapheet ja muut seinät valkoisiksi. Lautalattia on maalattu harmaaksi. Kirkossa on *sähkövalo* (v:sta 1954). Pieni puinen ALTARI on alkuperäinen, mutta alttarinkehystys tehtiin v. 1958; se maalattiin valkoiseksi ja harmaaksi. Alttarin yläpuolella oleva ALTARITAUHU on A. Lindgrenin v. 1892 tekemä kopio L. v. Hoffmannin maalauksesta »Kristus Getsemanessa» ja taiteilijan lahjoittama.

ALTARINKAIDE ja SAARNASTUOLI hankittiin jo 1930-luvulla, mutta v. 1958 ne maalattiin valkoisiksi ja harmaiksi ja yksityiskohdat kullattiin. Kirkkokuoneen länsipäässä on PARVI, jonka valkoisen rintamuksen peilit ovat harmaat. Urut korvaa URKUHARMONIO. Yksinkertaiset IRTO-PENKIT on maalattu ruskeiksi, selkänojiensa päällä on ristikoriste.

KALUSTO

VANHA ALTARITAUHU, 1700-luvulta (?), kan-
kaalle maalattu alkeellinen öljymaalau-
s, aiheena »Rikas mies ja Lasarus». Koko 75×89
cm.

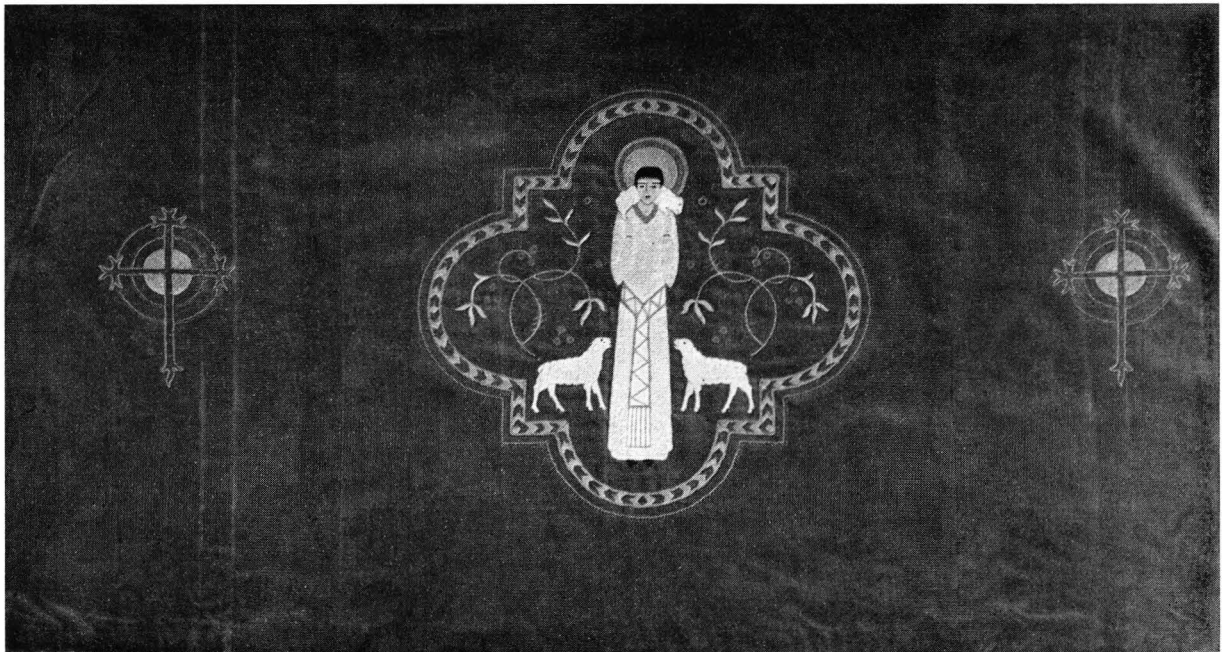
KALKKI, hopeaa. Pyöreä jalka, pyöreä solmu
ja sileä malja, johon on kaiverrettu risti ja
teksti: »II Tim. 2:21.» Kork. 20 cm. Leimat:
Kultakeskus Oy, Hämeenlinna 1959. Jalan alla
on irtiruuvattava pieni ÖYLÄTTIRASIA, jossa kai-
verrus: »Vaskion Maatalousnaisten Lahja 15. 3.
59.»

ÖYLÄTTILAUTANEN, sisältä kullattu, leveälaitai-
nen. Halk. 16 cm. Samat leimat.

VIINIKANNU, hopeaa. Pyöreä jalka, sileä kupu,
kannen päätteenä risti ja pohjassa sama kai-
verrus kuin öylättirasiassa. Kork. 25 cm. Samat
leimat.

KASTEMALJA, hopeaa. Pyöreän maljan pohjaan
on pakotettu Jeesuksen siunaava käsi, lapsia
ja lause »Suokaa lasten tulla minun tyköni.»
Kaiverrus: »Vaskion kyläkirkolle 15. 3. 1959
Halikon kunta.» Halk. 22 cm. Leimat: Kulta-
keskus Oy, Hämeenlinna 1959.

ALTARIVAATTEET: 1 (kuva 7). Punaista, rus-
keaksi haalistunutta samettia, jonka keskelle
on kirjottu nelilehdykkään sovitettu, hyvää
paimenta esittävä kuva. Sommitellut tekstiili-

7. GRETA STRANDBERGIN V. 1926 SOMMITTELEMA ALTARIVAATE.
Antependium, Greta Strandberg 1926.

taiteilija Greta Strandberg ja valmistanut Suomen Käsityön Ystävät v. 1926. Tähän kuuluu samasta kankaasta tehty KIRJALIINA, johon on kirjottu silkkilangalla alfa ja omega sekä lause *Ego sitienti dabo de fonte aquae vitae gratis* (Minä annan janoavalle ilmaiseksi juoda elämän veden lähteestä).

2. Violettia villakangasta, kuvioina pienet hopearistit. Suomen Käsityön Ystävät valmistanut ja Vaskion Maatalousnaiset lahjoittaneet v. 1959.

ALTARILIINA, Orimattilan pitsiä, tehty H. Loimarannan mallin mukaan.

KIRJALIINA, vihreää samettia, kirjottu silkki-langalla.

Valaisimista mainittakoon yksinkertaiset neliahaaraiset PUUKRUUNUT (vanhan kirkon kahdeksanhaarainen puukruunu on hävinnyt), pronssatut, ristin muotoiset SÄHKÖLAMPETIT, sileä hopeinen, seitsenhaarainen KYNTTILÄNJALKA, jossa kaiverrus »Halikon Seurakunnalta 15. 3. 1959», kork. 21 cm, leimat Auran Kultaseppä Oy, Turku 1959, sekä kaksi pientä hopeista, uusrokokoomallista kynttilänjalkaa, joissa sama kaiverrus ja leima.

Kristallista ja hopeasta tehtyjen KUKKAMALJAKOJEN jalassa on kaiverrus: »Nuorten lahja Kyläkirkkolleen 25. 5. 1955. Ps. 84: 4.» ja leimat: Kultakeskus Oy, Hämeenlinna 1955.

Halikon kirkko

KIRKKOTARHA

Kirkon ympärillä olevaa kirkkotarhaa (kuvat 8, 10) on laajennettu hyvin huomattavasti sen jälkeen, kun kirkkoon hautaaminen lopetettiin v. 1800 ja kirkkotarhaa ruvettiin käyttämään yleisemmin hautausmaaksi. Laajeneminen on tapahtunut pääasiallisesti pohjoiseen ja koilliseen, jonkin verran myös luoteeseen, joten kirkko on nyt kirkkotarhan eteläosassa. Tätä osaa ympäröi vanha kiviaita, jota vastoin uusien osien ympärillä on säännöllisistä kivilohkareista rakennettu uudempi aita. Porttiaukkoja on vanhassa aidassa kolme, ja niitä kehystävät (v. 1930 korjatut) tiiliset, peltikattoiset pilarit. Eteläisestä ns. Joensuun portista johtavat v. 1938 lasketut leveät sementtiportaat ylös kirkon eteläovelle, toiset aukot ovat vanhan aidan koillis- ja lounaisosassa.

Harmaakivistä ladottua aitaa ruvettiin rakentamaan v. 1800 laajennetun kirkkotarhan ympärille vanhan, muuratun aidan tilalle (pöytäk.). Vanhat porttirakennukset, joista pohjoisen kaikesta päättäen oli muurattu kivistä (tilit v:lta 1730) ja itäinen rakennettu puusta (tilit v:lta 1745), poistettiin ja ainakin itäiseen porttiaukkoon tehtiin tiilipilarit. Jo kymmenen vuoden kuluttua kirkkotarha oli taas liian ahdas.

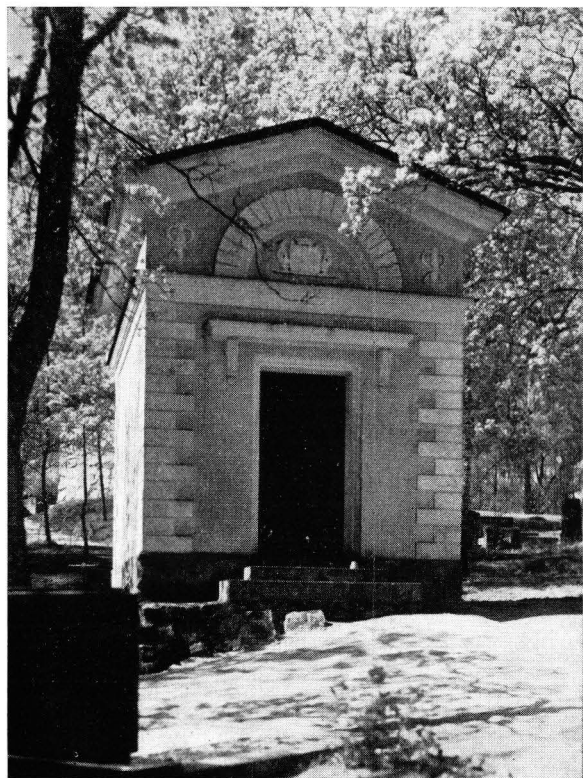
Vv. 1814–15 sitä laajennettiin pohjoiseen, ja tällöin kirkon pohjoispuolella ollut *pitäjänmakasiini* oli poistettava (pöytäk.). Samoihin aikoihin kirkkotarhaa kaunistettiin puuistutuksilla; kirkkotarhan rajoja ja käytäviä kehystävät puut näkyvät v. 1891 julkaistussa piirustuksessa (kuva 1, SMYA XII s. 94). V. 1826 mainitaan kirkon eteläovea vastapäätä oleva portti.

V. 1868 kirkkotarhaa laajennettiin jonkin verran lounaaseen, mistä syystä tapuli joutui aidan sisäpuolelle. Vanha lounaiskulma oli siinä, missä nyt on Klinckowström-suvun hautakappeli (kuva 9). Kaikkiin porttiaukkoihin hankittiin uudet tiilipilarit ja työn suorittajaksi pestattiin pitäjänmuurari Fribom (pöytäk.). Edellä mainitusta piirustuksesta päätellen jo v. 1891 oli syntynyt ajatus kirkkotarhan laajentamisesta luoteeseen, koska kuvassa on jo osa pappilan pellostä erotettu aidalla. Vv. 1900, 1903 ja myöhemminkin on sitten tarhaa asteittain laajennettu mainittuun suuntaan sekä hyvin voimakkaasti koilliseen, missä mäki on pengerrytetty.

HAUTAKAPPELI (kuva 9), jonka vapaaherratar Saara Klinckowström rakennutti v. 1831, sijaitsee kirkkotarhan eteläosassa. (Saara Klinckowström, o.s. Cuthbert — toisessa avioliitossa hänen puolisonsa oli vapaaherra O. W. Klinckowström — kuoli v. 1838. Hänen tyttärensä Louise

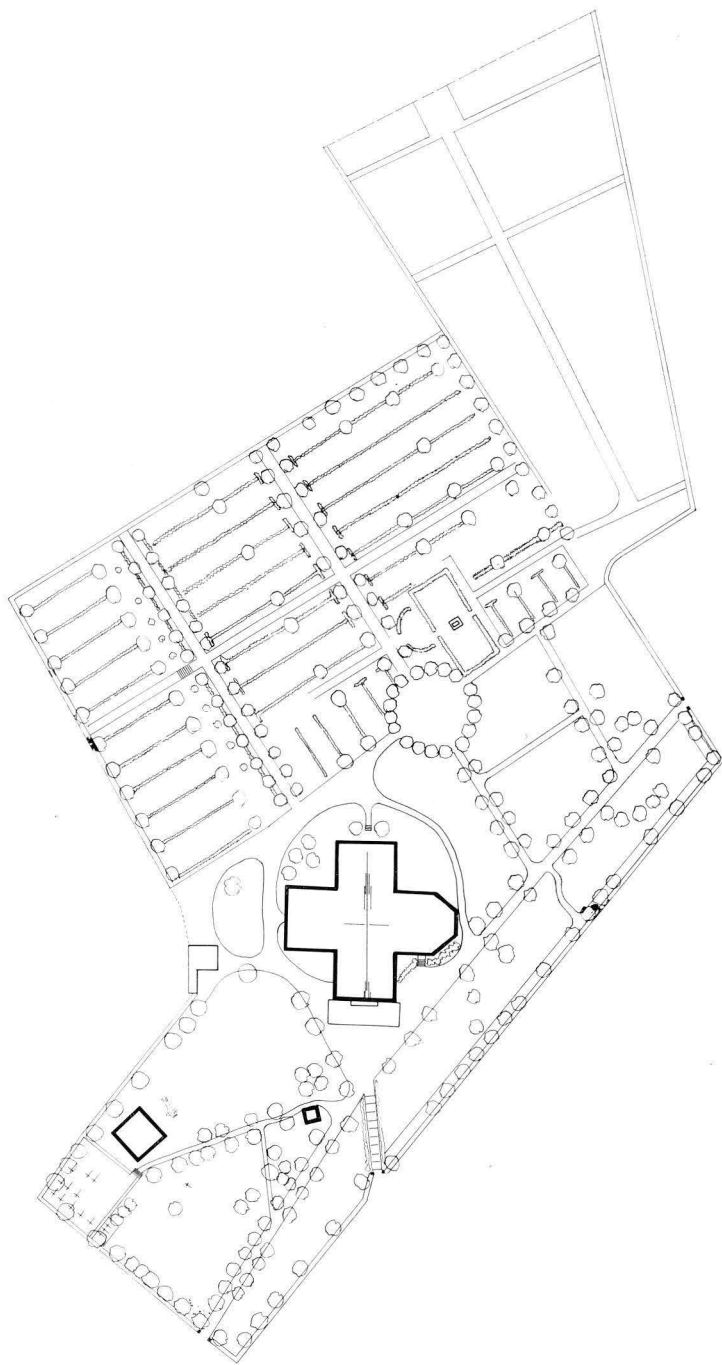

8. HALIKON KIRKKO JA KIRKKOTARHA.
Halikko kyrka och kyrkogård.

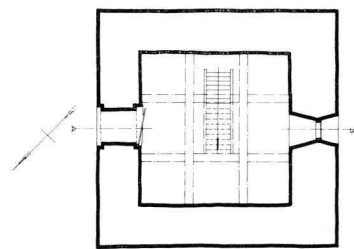
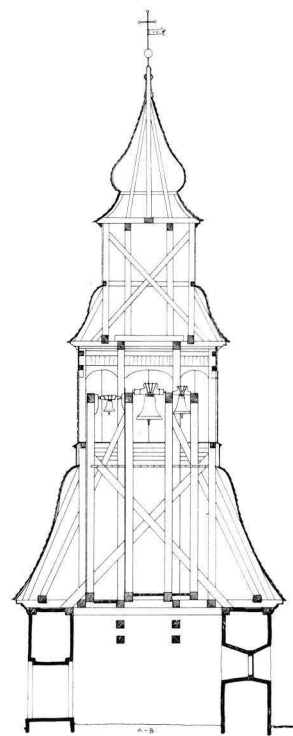

9. KLINCKOWSTRÖM-SUVUN HAUTAKAPPELI VILTA 1831.
Det Klinckowströmska gravkapellet från år 1831.

Brooke solmi avioliiton Joensuun kartanon omistajan Kustaa Maunu Armfeltin kanssa, ks. s. 137). Kappeli on uusklassinen tiilestä muurattu, pohjaltaan neliömäinen rakennus, jonka loiva satulakatto on katettu pellillä. Seinäpinnat on rapattu ja maalattu keltaisiksi, yksityiskohdat valkoisiksi. Kulmassa on rustiikkkaa, seinäpintoja jäsentee räystään alapuolella kulkeva, voimakas vaakasuora lista, jonka yläpuolelta pohjoispäädyssä nousee rustiikkakaari; kaareen on sovitettu Klinckowström-suvun vaakuna. Voimakas räystäs on profiloitu porrasmaisesti. Suorapäätteisen oven yläpuolella on konsolien kannattama lista; ovilevy on päällystetty pellillä. Toinen, myöhemmin hävitetty *hautakappeli* rakennettiin kirkon länsipuolelle harmaakivestä v. 1778 (pöytäk.). Siinä oli jyrkkä, laudoilla katettu vesikatto ja oven yläpuolella kivilevy, jossa oli seuraava teksti: »Åno 1778 / on tämä hauta raketu / Pärnöxi Hr Inspi / J: S: B, ja Seurakunnan / Kirkonwärdi ja lukari / A: C: Tule minun kansani / katsomaan: Täsä owat säkä / pienet että suuret ja palwijat / vapat isännistänsä. Job: Kirj. (3:19).» (Tekstin mainitsema A. C. oli kirkonisännöitsijä Antti Cairenius.) Paikka on

10. HALIKON KIRKON ASEMAPIIRROS, 1:2000.
Situationsplan för Halikko kyrka, 1:2000.

11. TAPULIN KAAKKOISSUUNTAINEN PYSTYLEIKKAUS JA
POHJAPIIRROS, 1:300.
Snitt av stapeln mot sydöst samt plan, 1:300.

nyt tasoitettu ja siihen on pystytetty muistokivi.
MUURIHAUDAT: 1. Kirkon koillispuolella; haudan päällä on kivi, jonka hyvin kulunut teksti on ollut seuraava (kal.): »Här hwilar Contract-Prosten / i Björneborgs öfra Prosteri / Kyrkoherden Magister / Isak Arenander / Född den 17 Julii 1747 / Död den 1 Novemb: 1821.» (Tässä lepää Porin ylemmän rovastikunnan läänin-

rovasti, kirkkoherra ja maisteri Iisak Arenander, s. heinäkuun 17 p:nä 1747, k. marraskuun 1 p:nä 1821.) Kirkkoherra Arenanderin leski Katariina Helena Neuman, joka oli syntynyt Halikon Hajan ratsutilalta, lunasti hautapaikan (pöytä.).

2. Kirkon luoteispuolella; haudan päällä on kivi, jonka kokonaan kulunut teksti on ollut

seuraava (kal.): »Här förvaras stoftet / af twän-
ne ädla makar / Sofia Ekestubbe / och Hedwig
Awellan. / Deras sörjande Man / B: J: Igna-
tius / som 1814 lade denna sten / wäntar att
här, med de / älskade återförenad, / finna
hwilans lugn / efter lifwets mödor.» (Tähän
on haudattuna kahden jalon puolison, Sofia
Ekestubben ja Hedvig Awellanin, tomu. Hei-
dän sureva miehensä B. J. Ignatius, joka v. 1814
laski tämän kiven, odottaa täällä löytävänsä,
rakastettuihinsa jälleen yhdistettynä, levon rau-
han elämän vaivojen jälkeen. — B. J. Ignatius,
Halikon kirkkoherrana vv. 1801–25.) Kivi os-
tettiin Tukholmasta (pöytäk.). Myöhemmin on
paikalle pystytetty uusi muistokivi. Tapulin lou-
naispuolella on Viurilan *sukuhauta* (kuva 12), jota
rajoittavat graniittipylväiden kannattamat rau-
taketjut. Hautapaikan lunasti v. 1874 kreivi A.
Armfelt. Sen eteläpuolella ovat Viurilan uskol-
listen palvelijain haudat. Vv. 1939–44 kaatu-
neiden hautapaikka on järjestetty (I. Wirkka-
lan ehdotuksen mukaan) kirkon koillispuolelle.
Muistopatsas, jonka on veistänyt Y. Liipola, on
mustaa graniittia: aiheena ovat rinnatusten
taistelevat soturi ja Suomen leijona. Kirkon
luoteispuolelle on v. 1955 pystytetty Karjalaan
jääneiden vainajien *muistopatsas*, jonka aiheena
on sureva nainen ristin juurella.
Kirkkotarhan länsiosaan rakennettiin v. 1904
nikkarintyylinen *leikkaushuone*, josta osaa käy-
tetään varastosuojana. V. 1731 mainitaan

luuhuone, jonka alla oli muurihauta (tilit).
Samalle paikalle rakennettiin v. 1756 *paari-
huone*, joka siirrettiin kirkkotarhan ulkopuolelle
vv. 1877–80.

Kirkon pohjoispuolella olleet vanhat *kirkko-
tallit* kunnostettiin v. 1883 ja asetettiin riviin,
mutta ne ovat myöhemmin saaneet väistyä
kirkkotarhan laajennuksen tieltä.

TAPULI

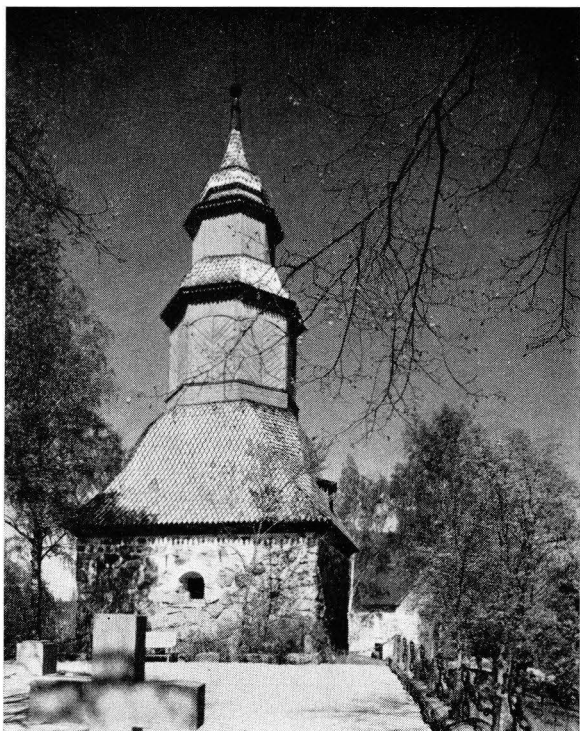
Kirkon kellotapuli (kuvat 11, 13) sijaitsee kir-
kon lounaispuolella, ja se on alkuaan rakennettu
kirkkotarhan ulkopuolelle. Tapuli pystytettiin
v. 1773 vanhan, v. 1706 rakennetun puutapulin
tilalle rakennusmestari Matti Åkerblomin eh-
dotuksen mukaisesti (C. J. Gardberg, *Med
murslev och timmerbila* s. 143).

Tapulin harmaakivisen alakerran muurarin
nimeä ei mainita tilikirjassa; palkakseen hän
sai 600 kuparitaalaria. Puisen ylärakennelman
teki kirvesmies Matti Savolin ja työ kesti 112
arkea ja 29 pyhää; hänen palkkansa nousi
379:16 kuparitaalariin (tilit).

Halikon kellotapuli on kolminivelinen. Se
käsittää harmaakivisen, pohjaltaan neliömäisen
alanivelen, jonka kaakkoisseinässä on rautaiset
kirjaimet ANNO ja koillisseinässä vuosiluku 1773,
pystylautaisen kahdeksankulmaisen kellohuo-
neen ja niin ikään pystylautaisen kahdeksan-
kulmaisen, umpinaisen lanterniinin. Pohjaker-

12. VIURILAN KARTANON SUKUHAUTA.
Viurila gårds gravplats.

13. V. 1773 RAKENNETTU KELLOTAPULI.
Klockstapeln från år 1773.

roksessa on voimakkaalta, profiloidulta räystäältä kohoava, suippopäisillä haapapaanuilla katettu kaarevapintainen katto, jonka (sisäpuolella näkyvät) palhotut laudat on asetettu vaakasuoraan. Kellohuoneen sekä lanterniinien kaarevapintaiset katot ja tapulin huipussa oleva sipuli on katettu pyöreäpäisillä paanuilla. Ylinnä on viiri, jossa vuosiluku 1773.

Tapulin pohjanivelen koillisseinässä on segmenttikaarin ovi, jonka pielessä on pykälä. Ovilevy on muurin sisäpinnan tasossa ja siinä on vinoneliöpanelointia. Vastakkaisessa seinässä on pyörökaarin ikkuna, jonka aukko on suorapäätteinen. Kellotapulin sisustaa valaisee lisäksi pieni satulakattoinen, alanivelen katon kaakkoislappeeseen puhkaistu ikkuna.

Kellohuoneen ulkoseiniä jäsentelee loivasti segmenttikaaristen ääniluukkujen alapuolella kulkeva, vaakasuorien ponttilautojen muodostama ja listan rajoittama vyöhyke. Ääniaukkojen tervatut luukut ovat vinolautaiset. Sekä kellohuone että lanterniini ovat, samoin kuin räystäskin, punamullatut; lanterniinien koillisseinään on maalattu valekellotaulu.

Kellohuoneen sisäpuolelta voi havaita, että 3×2 palhottua hirttä kannattaa ylärakennelmaa ja sitoo muurit; niistä kaksi alinta kerrosta

on upotettu itse muureihin, mutta kolmas kerros lepää muurin päällä. Muurin yläpinnan korkeudella oleva lattia on tehty tukevista palhotuista lankuista. Kellotelineet ja kellohuoneen pystyt kulmahirret lepäävät tämän hirsirakennelman varassa, vinotuet taas nousevat muurien yläpinnasta. Kellotason yläpuolella on lisäksi 2×4 palhottua hirttä kellohuoneen kulmia sitomassa. Ääniluukkujen kaaret on veistetty kolmesta harvinaisen hennosta kappaleesta. Kellohuoneen ylärakennelmaan on kiinnitetty pieni, kahden päällekkäisen valssin muodostama vetopyörä, jota nähtävästi on käytetty rakennusaineiden nostamiseen; siihen on veistetty vuosiluku 1822.

V. 1706 rakennettu tapuli, joka vuorostaan korvasi 1600-luvulla rakennetun tapulin (tilit), oli punamullattu; muita tietoja siitä ei ole säilynyt.

KIRKKO

Halikon osittain keskiaikainen kirkko (kuvat 14–17) on nykyisessä, monen muutoksen tuloksena syntyneessä hahmossaan ristikirkko, jonka pohjois- ja eteläsivun kylkiäiset kuitenkin ovat runkokuonetta matalammat ja peräisin tätä myöhemmältä ajalta. Runkokuoneen itäpää on kolmitaitteinen ja rakennuksen muita osia kattava satulakatto muuttuu siinä aumakatoiksi. Eteläsakaran päädyssä on tiilestä muurattu portaali.

RUNKOKUONE. Runkokuone on suurimmaksi osaksi alkuperäisen keskiaikaisen harmaakivikirkon runkokuonetta, mutta sitä on v. 1799 pidennetty viisisivuisella kuorilla (ks. s. 135). Alkuperäisen runkokuoneen sivuseinien pituus on ollut 29,70 m; alkuperäisten ja kuorin sivuseinien sauma näkyy selvästi. Sivuseinien nykyinen pituus on 35,80 ja korkeus 6,90 m; pituuteen on vielä lisättävä kuorin aumattu osa, joten runkokuoneen pituus on yhteensä 40,50 m. Länsipäädyn leveys on 14,70 ja korkeus 21 m. Muurin paksuus on 1,50 m. Varsinaista sokkeliä ei ole. Rakennusaineena on käytetty verraten säännöllistä kivimateriaalia, ja muurauksessa on pyritty saamaan aikaan vaakasuoria kauniita kerroksia. Tiiltä on käytetty varsinkin ikkunoiden ympärillä sekä kuorin seinien yläosassa, missä rappaus peittää

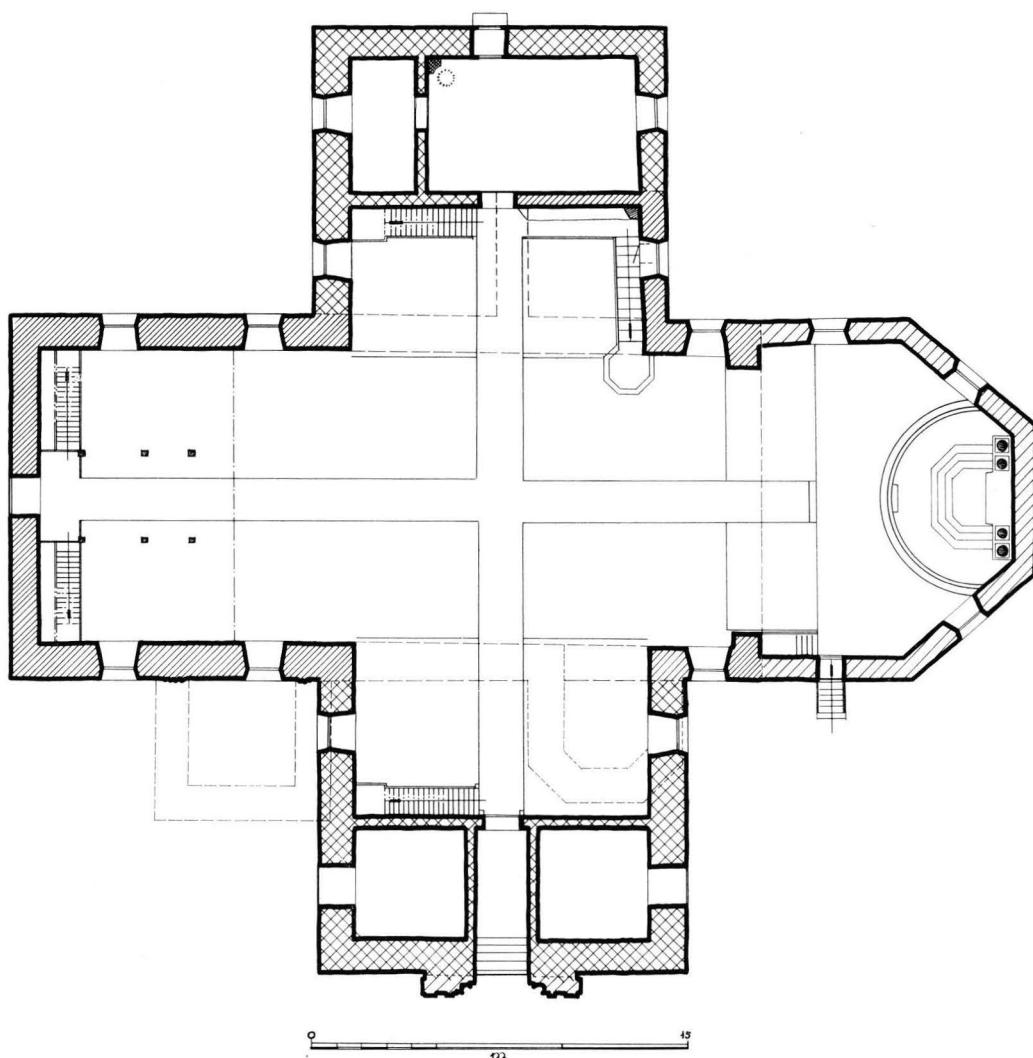
tiilipinnat. — Eteläseinässä näkyy, paitsi kuorin ja kirkon välinen sauma, myös jälkiä alkuperäisestä asehuoneesta selvinä murtopintoina (ks. s. 134).

LÄNSIPÄÄTY on muurattu kauttaaltaan harmaakivestä, sen päätykolmio on koristamaton (kuva 18).

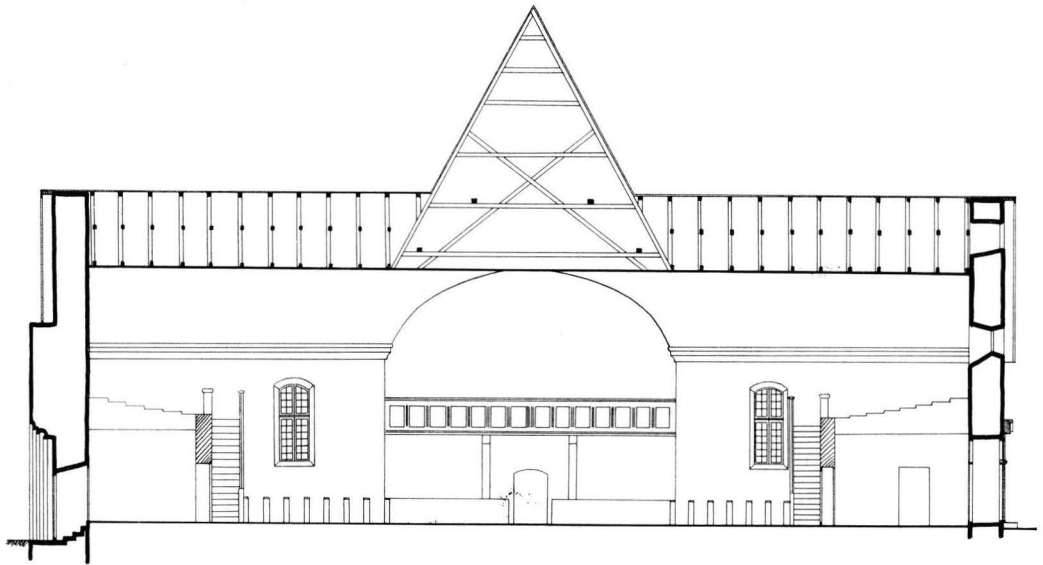
VESIKATTO. Runkohuoneessa on jyrkkälapeinen, keskiaikaiseen muotoon jäänyt katto, jonka pyöreäpäisistä haapapaanuista tehty paanutus korvattiin vasta v. 1912 liuskekivipaanuilla. Päätyjen koristeellisissa ristiviireissä on vuosiluku 1877. Kirkon sivusakarain vesikaton lappeet taas ovat runkokuoneen lappeita huomattavasti loivemmat; kun runkokuoneen katokulma jää alle 60° on se kylkiäisissä yli 90° .

Myös niiden katoissa on liuskekivipaanutus sekä koristeelliset rengasviirit. Liuskekivipaanutuksesta muistuttaa tuulilautoihin naulattu vuosiluku 1912. Kun A. Tavaststjerna v. 1911 tarkasti kirkon, oli päätyjen tuulilaudoissa seuraavat kirjoitukset: pohjoispäädyssä »Knorring 1813» ja »Provasti B. J. Ignatius», länsipäädyssä »A° 1792» ja »A° 1858». (Eräs kapteeni J. O. v. Knorring omisti Naapalan kartanon vv. 1796–1823.)

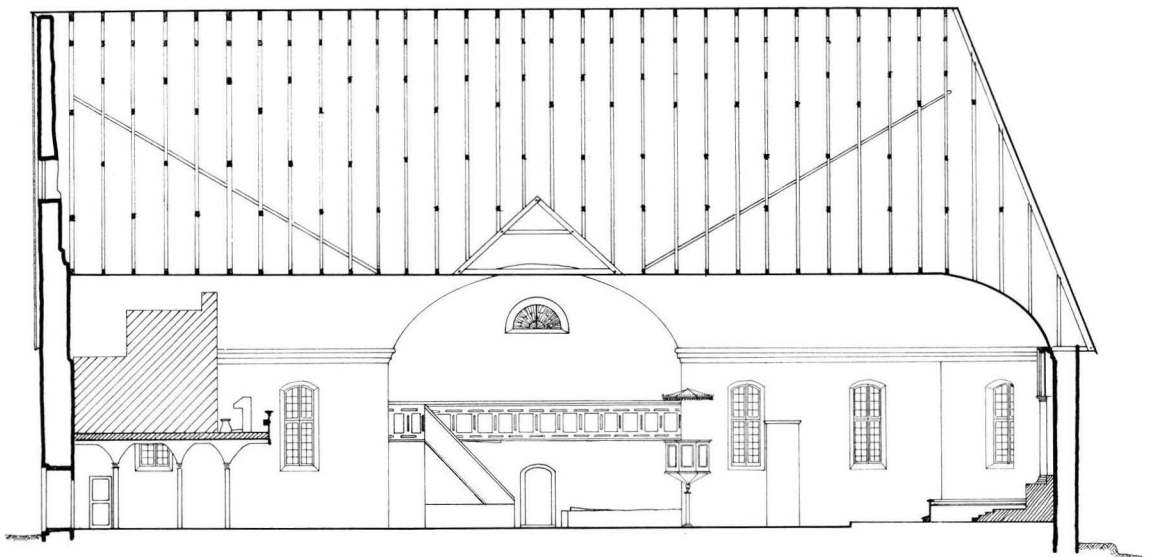
Runkokuoneen kattotuolit lienee uusittu v:n 1707 jälkeen, kun vanha, keskellä kattoa ollut keskiaikainen *kattoratsastaja* poistettiin (tark., huom. kuitenkin että säännölliset tilikirjat alkavat vasta v. 1720), ja ne on suureksi osaksi uusittu ja muutettu v. 1812, jolloin vanhat kivi-

14. KIRKON POHJAPIIRROS, 1:300.
Plan av kyrkan, 1:300.

15. KIRKON LÄNSISUUNTAINEN POIKITTÄISLEIKKAUS, 1:300.
Tvärnsnitt av kyrkan mot väster, 1:300.

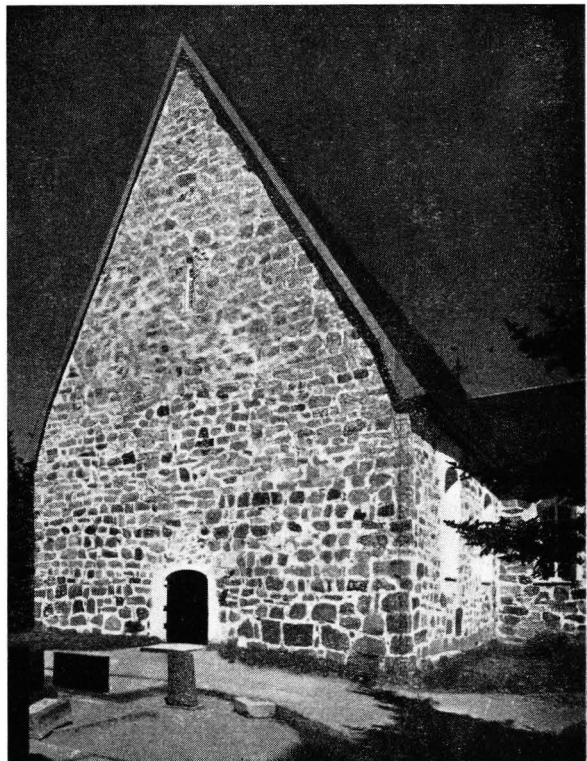
16. KIRKON POHJOISSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS, 1:300.
Längdsnitt av kyrkan mot norr, 1:300.

holvit purettiin, sekä uudelleen v. 1912 liuskepaanutuksen yhteydessä. Kyliäisissä on alkuperäiset, vv. 1813–14 tehdyt kattotuolit. IKKUNAT. Valtaosa kirkon ikkunoista on isokokoisia ja segmenttikaarisia. Poikkeavaa muotoa osoittavat länsipäädyn kapea, suorapäätteinen ikkuna, joka sijaitsee v:n 1739 jälkeen umpeenmuuratun suuremman aukon paikalla (rov. tark.), eteläpäädyn pieni uusgoottinen, v. 1889 puhkaistu suippokaarinen ikkuna sekä pohjoispäädyn puolipyöreä ikkuna, sen yläpuo-

lella oleva kapea valoaukko ja saman päädyn portaalin attikaan sovitettu suorapäätteinen ikkuna. Ikkunoiden vesipenkit olivat v:een 1890 paanutetut, mutta mainittuna vuonna ne rapattiin. Samalla hankittiin sisäikkunat. Kirkon pohjoissakaraan sovitetun museohuoneen ikkuna oli alkuaan tehty muita ikkunoita pienemmäksi, mutta kun museo v. 1918 sisustettiin, se laajennettiin muiden kokoiseksi. V. 1959 suoritettun restauroinnin yhteydessä on kuorin ikkunoihin hankittu antiikkilasiasia ja pohjoispäädyn

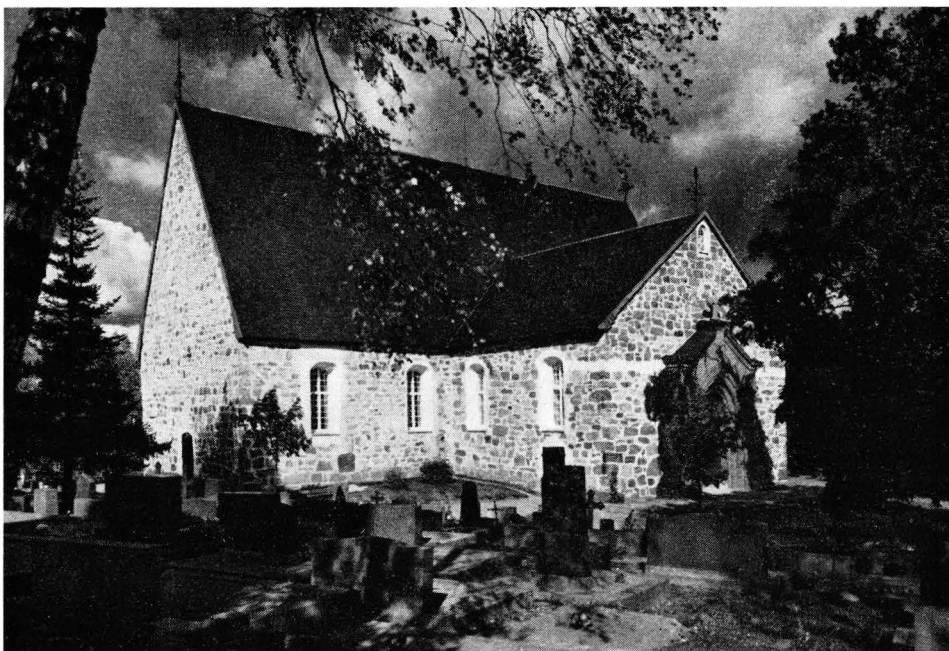
puolipyöreään ikkunaan värjätyt lasit. J. Sundstenin v. 1798 laatimassa piirroksessa (kuva 22, ks. myös s. 135) näkyvät eteläseinän alkuperäiset ikkunat, joita jo silloin oli varmaan laajennettu, mutta joiden kaari tavoitteli pyörökaarta; pielissä näkyy olleen pykälä. Nykyinen ikkunamuoto lieene peräisin 1800-luvun alkupuolen korjaus- ja laajennusvaiheesta (ks. s. 136).

OVET. Kirkon ulko-ovet ovat länsipäädyssä ja eteläpäädyssä. Länsipäädyn oven keskiaikaisesta muodosta ei ole säilynyt tietoja; nykyään se on loivan segmenttikaarinen. V. 1830 se muutettiin asetusten mukaisesti ulospäin avautuvaksi. V. 1922 uusittu ovilevy on lautaa, ulkopinnassa on sulkapaneeli, sisäpuolelle rakennettiin mainittuna vuonna tuulikaappi. Eteläpäädyn alkuaan segmenttikaarinen oviaukko muutettiin v. 1890 suippokaariseksi ja samalla rakennettiin sen nykyinen, kreivi C. E. Armfeltin suunnittelema uusgoottinen tiiliportaali (piirros Viurilan arkistossa). Pielissä on runsasta profilointia ja oven yläpuolelle on tehty nelilehdykkäkomero. V. 1922 tehtiin sisäovet. Ulko-oven levyt ovat peräisin v:lta 1890, mistä on todisteena sisäpuolella näkyvä vaakasuora laudoitus, jossa on uusgotiikalle ominaista fasetointia ja ristiin asetetut tukilaudat; ulkopinta peitettiin v. 1922 pystyillä helmiponttilaudoilla ja koristeltiin raudoituksilla.

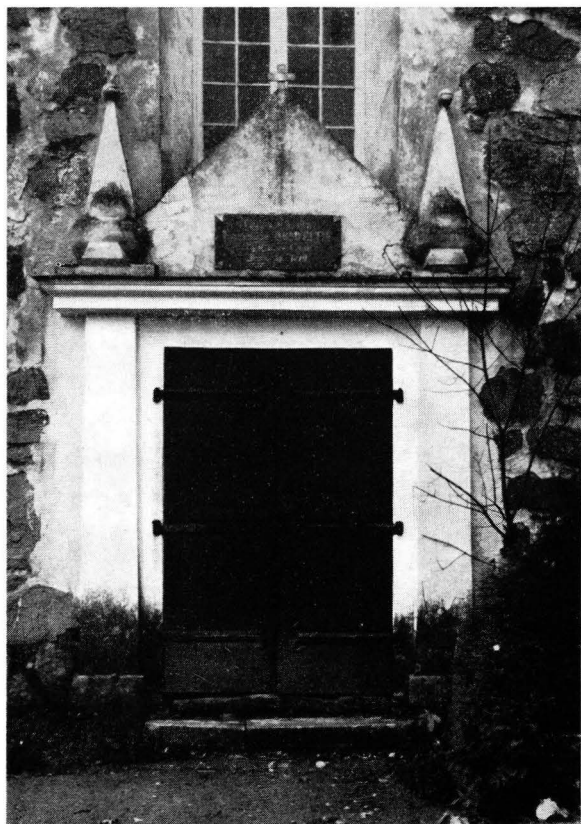

18. LÄNSIPÄÄTTY.
Västgaveln.

Kuorin eteläseinään tehtiin v. 1799 pieni segmenttikaarinen »papinovi», jolle johtavat harmaakiviportaait; tämänkin oven levy ja rauditus on uusittu v. 1922. Kaikki ovilevyt

17. HALIKON KIRKKO LOUNAASTA.
Halikko kyrka från sydväst.

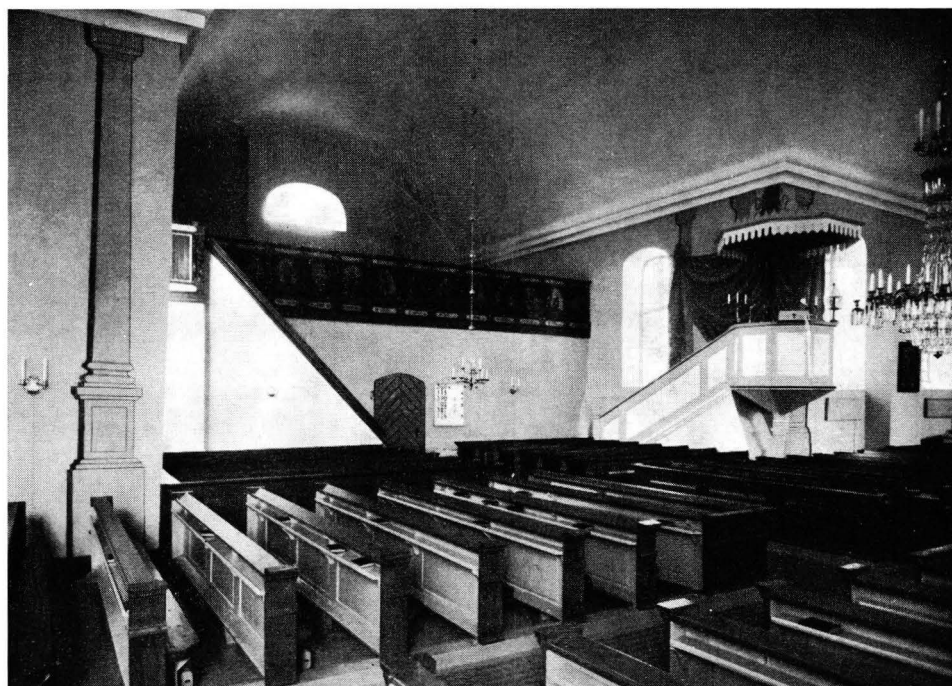

19. JOENSUUN KARTANON HAUTAHOLVIN PORTAALI.
Portalen till Äminne gårds gravvalv.

ovat arkkitehti Alex. Nyströmin suunnittelemia, ja sama koskee pohjoispäädyn vasta v. 1922 avattua ovea, jonka empiretyylinen portaalikin on Nyströmin suunnittelema. Sen oviaukko on suorapäätteinen, aukon yläpuolella on attika sekä kolmiopääty. Ovilevyssä on neliöpanelointia. Alex. Nyström suunnitteli myös Joensuun kartanon hautaholvin portaalin, joka sijaitsee kirkon eteläsakaran itäseinän eteläpäässä; sekin on empiretyylin inspiroima (kuva 19), ovilevy on raudoitettu. Kirkon eteläsakaran länsiosaan järjestetyn ruumishuoneen ulko-ovi, joka on vastapäätä edellä mainittua hautakuorin ovea, on sitä vastoin yksinkertainen; senkin suorakaiteen muotoinen ovilevy on raudoitettu. Ullakonovea ei kirkossa ole, eikä Sundstenin aikaisemmin mainitussa pohjapiirroksessakaan sellaista näy.

SISUSTA (kuvat 20–21). Kirkon kylkiäisten sisäpäätt liittyvät kirkkotilaan. Kylkiäisten päihin muodostuneiden huonetilojen yläpuolelle on järjestetty kirkkosaliin liittyvät parvet.

Kirkossa on vv. 1813–15 valmistuneet, toisiaan leikkaavat, leveistä laudoista tehdyt tynnyriholvit ja itäpäässä kolmiosainen holvi. Vv. 1879–80 suoritetun korjauksen yhteydessä holvit peitettiin kapeilla laudoilla sekä pääl-

20. KOILLIS-SUUNTAISEN SISÄKUVA.
Interiör mot nordöst.

21. ITÄSUUNTAINEN SISÄKUVA.
Interiör mot öster.

lystettiin kankaalla ja valkaistiin. Katon rajassa on profiloitu lista. Urkuparvella näkyy tukeva poikittainen sidehirsi, jota käytetään penkkinä. – Kun kirkko v. 1959 entistettiin Muinaistieteellisen toimikunnan valvonnan alaisena ja rakennuskonservaattori Th. Lindquistin johdolla, uusittiin holvien muutamat lahonneet kohdat, sen jälkeen kun kangas ensin oli poistettu. Tässä yhteydessä löydettiin holvien leikkauskohdasta lautapintaan maalattu keltainen aurinko; tämän auringon jäljennös veistettiin puusta ja kiinnitettiin uuteen lautapintaan. Katto maalattiin valkoiseksi, kuten se alkuaankin oli ollut.

Lattia on laskettu laudoista ja maalattu ruskeaksi. Lautainen lattia mainitaan ensimmäisen kerran v. 1733 (tilit). Kuorin lattiatasoa korotettiin v. 1880 jonkin verran.

Kirkon seiniin v:n 1815 uudistusten jälkeen (ks. s. 136) maalattu seinäkoristelu paljastettiin korjauksen yhteydessä v. 1959, ja se pystyttiin

myös suureksi osaksi restauroimaan. Seinien pohjaväri on vaalean punainen ja pinta on »granitoitu» valkoisella ja mustalla. Seiniä jäsentelevät harmahtavalla värillä maalatut, jalustalla seisovat doorilaismaalliset pylväät, jotka näyttävät kannattavan holvia; ainoastaan parhaiten säilyneet, kirkon keskusneliöön liittyvät pylväät voitiin entistää, jota vastoin itäsakaran ikkunoiden molemmin puolin olleet pylväät oli peitettävä. Saarnastuolin taakse v. 1815 maalattu ruusunpunainen verholaskostelu entistettiin niin ikään v. 1959.

Koko edellä selostettu koristelu lienee C. Bassin suunnittelema; työt teki turkulainen Fr. Ellmén (tilit).

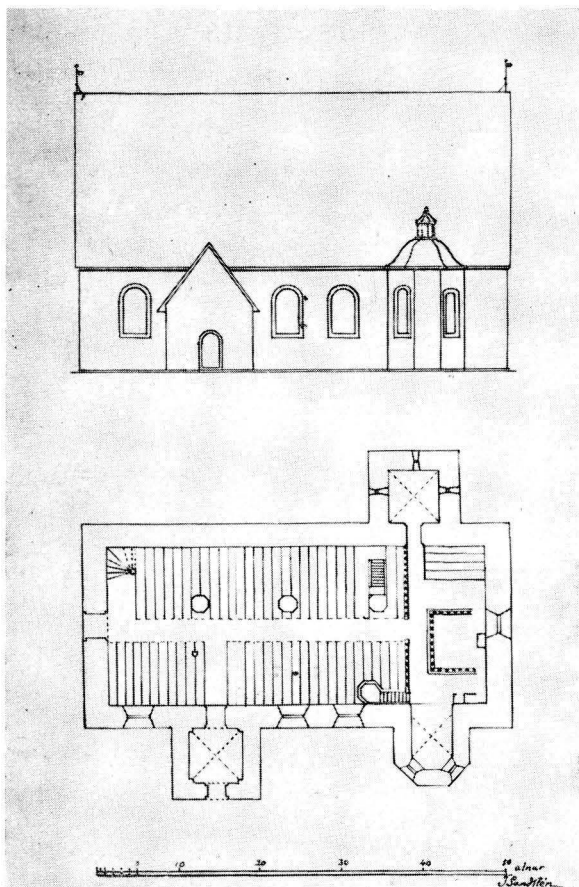
Sakaristoon ja eteläsakaraan johtavat segmenttikaariset ovet, joiden sulkapaneeliset ovilevyt maalattiin v. 1959 sinisiksi. Kirkkosalin kokonaisuuteen vaikuttavat huomattavasti myös v. 1959 entistetyt parvenrintamukset ja penkkien punertava väri (ks. s. 138).

Rakennushistoriaa

VANHIN KIRKKO. Kuten sivulla 120 mainittin oli Halikossa kirkko ainakin jo v. 1313, todennäköisesti aikaisemminkin. Tämän luultavimmin puusta rakennetun kirkon muodosta ei ole säilynyt mitään tietoja; se sijaitsi todennäköisesti samalla paikalla kuin kivikirkko.

KIVIKIRKKO. Tukholman Yli-intendentinviraston arkistossa on rakennusmestari J. Sundstenin v. 1798 laatima piirustus Halikon silloisesta kirkosta (kuva 22). Sen perusteella kirkon muodosta ja jopa yksityiskohdistakin saa hyvän käsityksen.

Kirkko oli harmaakivestä rakennettu kaksilivainen pitkäkirkko, jonka pohjoisseinän itäpäähän liittyi runkohuonetta matalampi ja kapeampi sakaristo, ja eteläseinän länsiosaan samantapainen pieni asehuone. Kaikissa rakennuksen osissa oli jyrkät satulakatot. Kirkon kaikki osat näyttävät samanikäisiltä.

22. J. SUNDSTENIN V. 1798 LAATIMA PIIRUSTUS HALIKON KIRKOSTA.

J. Sundstens ritning av Halikko kyrka, 1798.

SAKARISTON itäseinä näkyy nykyään kirkon pohjoissakaran itäseinän eteläosassa uutta muuria ohuempana, ja se on selvästi runkahuoneen pohjoismuurin kanssa muurausliitteessä. Sakariston koilliskulma taas näkyy epäselvästi kirkon pohjoissakaran itäseinässä, melkein seinän keskipisteessä. Sakariston kapean itäikkunan paikan voi havaita pohjoissakaran sisäpuolelta, saarnastuoliin johtavien portaiden seinässä, mutta se on ulkoa muurattu umpeen, vaikka muutamat tiilet osoittavat ulkopuolellakin sen sijainnin. Sakariston pohjoisseinän alin osa on jätetty purkamatta ja näkyy matalana penkkimäisenä seinäpykälänä nykyisen pohjoissakaran väliseinän eteläpinnassa.

Sundstenin piirustuksessa näkyvät sakariston kolme kapeaa, vahvasti vinopielistä *ikkunaa* ja sen *ristiholvi*. Ikkunat sijaitsivat korkealla (1,5 sylvä, vrt. Halikon ja Uskelan kihlakuntien talvikäräjiä 12–13. 1. 1665, joissa kuulusteltiin sakaristoon päässeitä varkaita).

Sakariston alla oleva *kellari* mainitaan jo v. 1756 (tilit).

ASEHUONE oli myös muurausliitteessä runkohuoneen kanssa. Sen sivuseinien murtumapinnat sekä umpeen muurattu oviaukko näkyvät kirkon eteläseinän länsiosassa. Asehuoneen sekä ulkoven että kirkkoon johtavan oven pielissä oli suorakulmainen pykälä. *Ristiholvia* kannattivat kulmapilasterit tai kilpikaaret; se oli siis valmistunut myöhemmin kuin itse asehuone.

Kirkon länsipäädyn ovesta oli myös suorakulmaiset pielipykälät. Kirkossa oli mahdollisesti ollut *papinovi*, mutta tämä oli hävitetty Vuorentaan hautakappelia rakennettaessa (ks. s. 135). Ikkunoita oli ehkä laajennettu jo ennen v. 1798, mahdollisesti v. 1792 (tilit). Piirustuksen mukaan ne olivat pyörökaariset, pielissä näkyy pykälä. Päätyjen ikkunoista ei ole tietoa.

Vielä 1700-luvun alkuvuosina oli kirkon korkealla, haapapaanuilla peitetyllä katolla *kattoratsastaja*, joka oli mainittu jo v. 1699 (piispan-tark.); jo silloin se oli horjuva. Se purettiin v. 1707. — Osmo Durchman mainitsee n. v. 1604 sattuneen tulipalon (Kirkonarkistojen tuhoutumiset V, Täydennys, Genos 1934 2–3 s. 3). Ei kuitenkaan tiedetä, vaikuttiko tulipalo vesikattoon vai turmeliko se sisustusta.

Kirkon *välikattona* oli kahdeksan holvia, joiden jäsentelyä ei tunneta. Niitä kannatti kolme kahdeksankulmaista pylvästä. Etelälaiva oli pohjoislaivaa leveämpi (vrt. Salon P. Annan

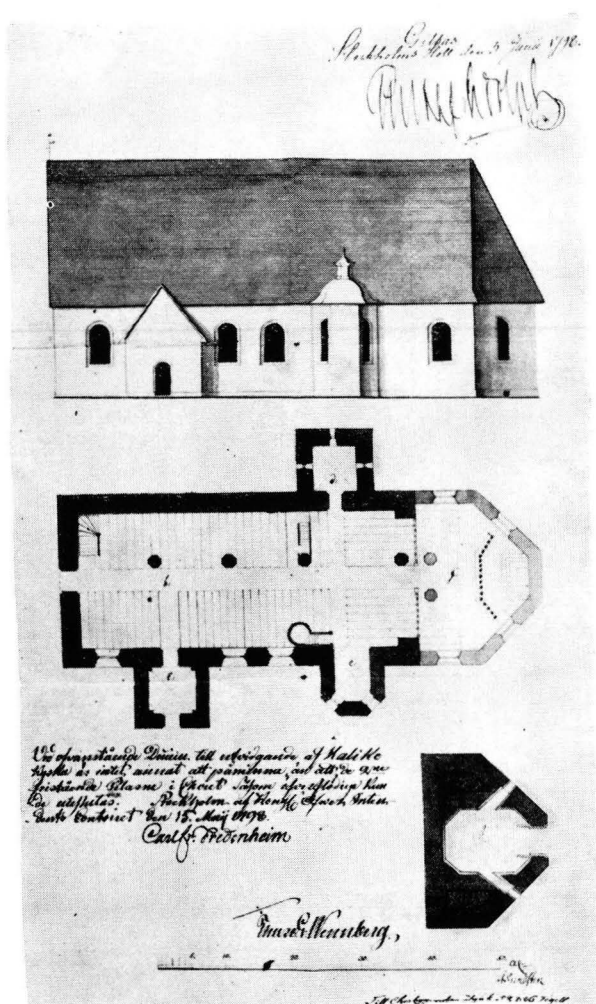
kappeliin, Pohjan kirkkoon ja Rauman v. 1449 valmistuneeseen fransiskaanikirkkoon).

V. 1880 suoritettua korjauksen yhteydessä muurattiin »saarnastuolin kohdalla ikkunan alapuolella» ollut *komero* umpeen (pöytäk.). Perimätiedon mukaan on Halikon kirkon rakennuttanut sama Henrik Olavinpoika Horn, jonka sanotaan rakennuttaneen myös Perttelin ja Salon kappelikirkot (ks. ss. 17 ja 47). Kansantarina yhdistää rakentamisen Elinan surma -kertomukseen, mikä Kallion todistelun mukaan johtui Hornien ja Dieknien sukulaisuussuhteista. Murhaaja Klaus Lydeckenpoika oli Henrik Olavinpoika Hornin appi, ja Henrik Olavinpojan puoliso on hyvinkin saattanut edistää kirkkojen rakentamista sovittaakseen isänsä verityön. Myöhemmin kertomus on sekoittanut Kärkän omistajat (kuten Mauri Hornin) perimätietoon. Joka tapauksessa tuntuu varmalta, että Joensuun omistajasuku on kustantanut Halikon kirkon, mistä syystä se on saanut papinnimitysoikeuden (ks. v. 1694 päivättyä pöytäkirjaa sekä Leinberg, »Specifikation uppå alle pastorater 1693, Bidrag till kännedom af vårt land VI ss. 33–101). Kirkon perustamisvuotena mainittu vuosi 1440 lienee saatu Perttelin kirkon arkistosta (ks. s. 47), mutta vuosilukua ei tarvitse ottaa aivan kirjaimellisesti (Oja, Perttelin historia s. 47).

VOURENTAAN HAUTAKUORI. 1600-luvulla rakennettiin kirkon eteläpuolelle viisisivuinen, kirkon eteläseinän itäpäähän liittyvä hautakuori. Kirkkosalin ja kuorin välille puhkaistiin aukko. Hautakuorin rakennuttaja oli Vuorentaan omistaja (vv. 1605–53) maaherra Arvid Horn (ks. Halikon ja Uskelan syyskäräjiä 25–27. 9. 1665). Kuorissa oli barokkityylinen kaarevalapainen katto, joka päättyi pieneen lanternniiniin; kahteen viistoseinään oli puhkaistu isot pyörökaariset ikkunat. Välikattona oli *ristiholvi*. Sisustuksesta ei ole tarkempia tietoja; kuori valkaistiin sisältä v. 1739 ja jo v. 1765 suunniteltiin siihen nuorisolle tarkoitetut penkit, koska kirkokohuone oli tullut liian ahtaaksi kasvavalle seurakunnalle (pöytäk.).

V. 1761 Arvid Hornin jälkeläinen kreivi Adam Horn (af Ekebyholm) maksoi 400 taalaria kuorin ikuisesta ylläpidosta (pöytäk.). Tästä huolimatta se purettiin jo v. 1814.

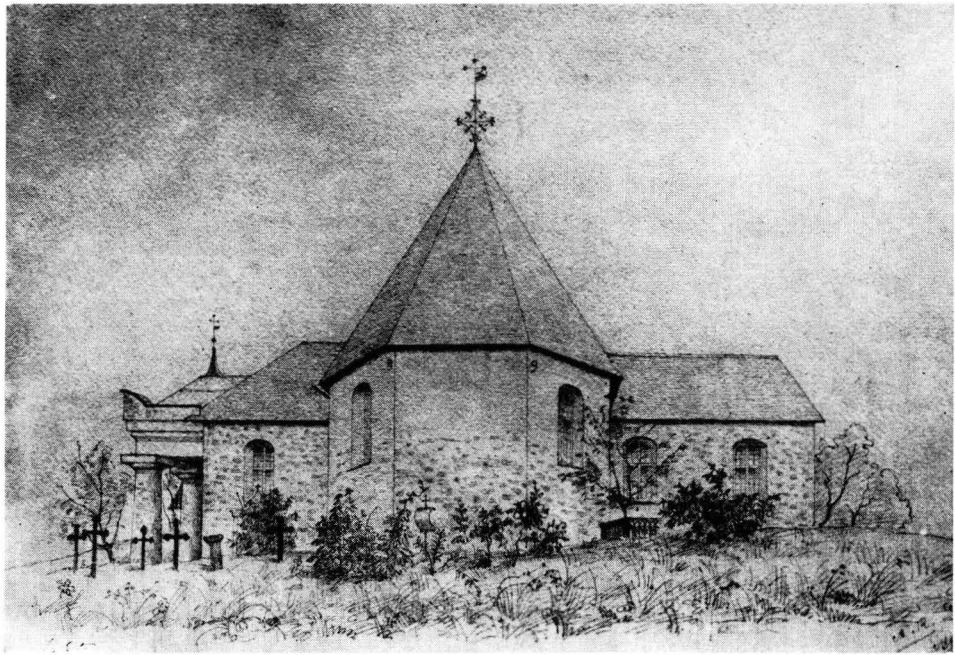
Kuorin hautaholvi, johon pääsee kirkon lattiasa olevasta, kiven peittämästä aukosta, tutkittiin v. 1922 (ks. s. 156).

23. MUURARIMESTARI J. SUNDSTENIN EHDOTUS KIRKON LAAJENTAMISEKSI, 1798.

Murarmästare J. Sundstens förslag till kyrkoutvidgning, 1798.

KIRKON LAAJENNUS v. 1799. Kuten edellä mainittiin, oli kirkko jo 1700-luvun loppupuolella hyvin ahdas. Joensuun kartanon omistajattaren Maria Katariina Armfeltin aloitteesta (hän oli kenraali ja maaherra Maunu Wilhelm Armfeltin leski, o.s. Wennerstedt, ja omisti Joensuun kartanon vv. 1795–1803) sekä suureksi osaksi hänen kustannuksellaankin rakennettiin uusi kuoriosia v. 1799. Suunnitelman tähän muutokseen laati edellä mainittu turkulainen muurarimestari Joh. Sundsten (kuva 23; alkuperäiskappale Viurilan kartanon arkistossa), ja pientä muutosta lukuun ottamatta IK hyväksyi piirustukset. Kirkko sai näin nykyisen viistoseinäisen kuorinsa, jonka holvia kannattamaan muurattiin kaksi kahdeksankulmaista pylvästä. — Kuorin ulkoseinissä on rautaisten numeroiden muodostama vuosiluku 1799.

24. HALIKON KIRKKO IDÄSTÄ. v. 1881 TEHTY PIIRUSTUS.
Halikko kyrka från öster. Blyertsteckning från år 1881.

KIRKON LAAJENNUS vv. 1813–15. Edellä selostetun laajentamisen jälkeen kirkko vaikutti suhteettoman pitkältä (pöytäk.). Vanhat tiiliholvit rakoilivat ja tarvitsivat perinpohjaisen korjauksen. Sakaristo oli ahdas. Runkohuoneen pohjoisseinä oli ilman ikkunoita, joten kirkko-huone oli hyvin pimeä. V. 1807 suoritetun piispantarkastuksen jälkeen syntyi ajatus kirkon muuttamisesta siten, että päästäisiin näistä epäkohdista. V. 1811 ilmoittautuivat sekä Joensuun että Viurilan omistajat, vapaaherrat Kustaa Mauri (ks. s. 158) ja August Filip Armfelt halukkaiksi avustamaan suuressa tehtävässä, ja varsinkin Kustaa Maurin tarmokkuuden tuloksena uudistustyöt saatiinkin seuraavina vuosina suoritetuiksi, vaikka pitäjäläisten kesken syntyikin erimielisyyksiä työn välttämättömyydestä. Vanhat tiiliholvit purettiin v. 1812 ja ne korvattiin lautaisella tynnyriholvilla. Töitä johti lääninrakennusmestari J. Blomström. Uusi permanto laskettiin laudoista 14 tuumaa entistä alemmaksi (pöytäk.); tämän työn yhteydessä täytettiin kirkkohaudoit. Edelleen jatkuvaa työtä johtamaan otettiin v. 1813 turkulainen kirkonrakentaja Mikael Pii-mänen, joka tarjoutui 300 taalarin korvauksesta rakentamaan kirkkoon pohjoisenpuoleisen siipirakennuksen sisustuksineen. Piirustukset laati C. Bassi jo samana vuonna (kuva 25).

Colliander mainitsee arkkitehtina Eerik Wal-leniuksen, mutta tämä näyttää ainoastaan toimittaneen piirustukset seurakunnalle. Bassin piirustuksista poikettiin ainoastaan ikkunoiden lukuun ja sijaintiin nähden.

Pitäjänpuuseppä ja lasimestari Israel Cairenius valmisti uuden pohjoissakaran ikkunat, sepän työt teki seppä Lindvall (tilit).

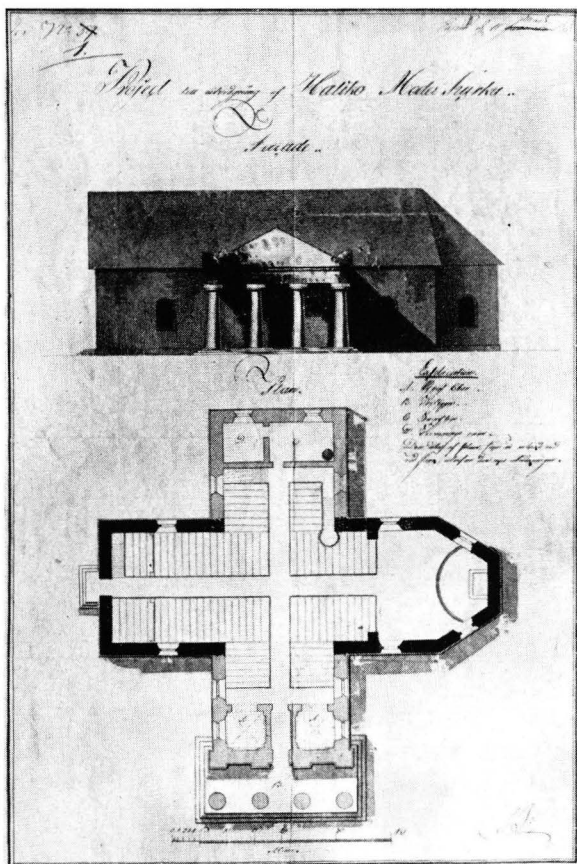
V. 1814 rakennettiin lopuksi kirkon eteläsakara mainitun Israel Caireniuksen johdolla. Vanha asehuone ja Vuorentaan hautakuori oli hävitettävä. Viiri eiseksi työksi maalasi v. 1815 turkulainen Fr. Ellmén kirkon sisustan. Tämän suuren korjauksen muistoksi on sakariston oven yläpuolella taulu, johon on maalattu kirjoitus: »Åren 1812, 1813 och 1814, då Hans Excellence / Generalen M:M: Högwälborne Grefve G:M. Armfelt / war Patronus Ecclesiae Prosten Bengt Jacob Igna / tius Församlingens Pastor Mag. Ez. Hidéen Ka / pellan. J. Fr. Borenus Adj. Ministerii och Johan / Lindroth Kyrkoward, blef detta HERRANS hus / försedt med nytt hwallf, Läktaren och bänkar samt / för öfrigt ansenligen utwidgadt och tillbyggt och der / på år 1815 öfwerallt Måladt af målaren / FREDRIC ELLMEEN.» (Vv. 1812, 1813 ja 1814, kun hänen ylhäisyytensä kenraali ym. korkean jalosukui-nen kreivi K. M. Armfelt oli kirkon patruuna, rovasti B. J. Ignatius seurakunnan pastori,

maisteri E. Hidéen kappalainen, J. Fr. Borenius apulaispappina ja Juhana Lindroth kirkonisännöitsijänä, varustettiin tämä Herran huone uudella holvilla, parvilla ja penkeillä sekä laajennettiin sitä muutenkin huomattavasti sekä maalattiin sen jälkeen v. 1815 kaikkialta, minkä työn suoritti maalari Fr. Ellmén.) Kirkon pohjois- ja eteläsakarot muurattiin runkokuonetta matalammiksi, niiden satulakaton kulma on runkokuoneen kattokulmaa laajempi (ks. s. 129). Rakennusaineena on pääasiallisesti harmaakivi, mutta pohjoissakaran yläosa on kuitenkin muurattu tiilestä ja sen rapattuun muuriin on kiinnitetty rautapellistä leikattu vuosiluku 1813. Sivusakarain sivuseinien ulkopituus on 11,70 m ja korkeus 6,60 m, päätyjen leveys 14,00 ja korkeus 13,85 m (eteläsakara) ja 12,90 m (pohjoissakara; ero johtuu maan kaltevuudesta). Pohjoissakaran pohjoispään itäosaan on järjestetty sakaristo, länsiosaan varastosuoja, joka v. 1918 Joensuun kartanon omistajan kreivi C. A. Armfeltin toi-

mesta sisustettiin *muuseoksi*. Museohuoneen oven yläpuolella on kirjoitus: »Kreivi Carl Alex. Armfeltin kustantamana sisustettiin tämä huone Halikon kirkon muinaisesineille.» Sama teksti ruotsinkielisenä on maalattu seinäkaappeihin. — Eteläsakaran ulko-osa on niin ikään seinän erottama kirkkotilasta. Itäpäähän on rakennettu Joensuun kartanon *hautakuori* ja länsipäähän *ruumishuone*, jonka alapuolella on kellari. Hautakuorissa on tiilinen holvi, ruumishuoneessa lautalaipio.

PYLVÄIKKÖ. Bassin piirustuksessa (kuva 25) on eteläsakaran edessä empiretyylinen avopylväikkö, jonka päätyä kannattavat tukevat doorialaismalliset pylväät. Tämä pylväikkö valmistui vasta v. 1834 kreivi Kustaa Maunu Armfeltin (Joensuun kartanon omistaja vv. 1815-56) kustannuksella. Seurakunta vastusti tarmokkaasti tätä »kaunistusta», ja koska sen hoito kävi hankalaksi, se purettiin jo v. 1889; ainoastaan sen graniitista muurattu sokkeli on säilynyt. Pylväikkö näkyy *KM:n* arkistossa säilyneessä, v. 1881 päivätyssä piirustuksessa (kuva 24). Sen tilalle pystytettiin kreivi Aug. Armfeltin kustantama uusgoottinen tiiliportaali (ks. s. 131).

MYÖHEMMÄT KORJAUKSET. Bassin suunnittelema sisämaalaus (ks. s. 133) peitettiin vv. 1879-80 suoritettun sisäkorjauksen yhteydessä rappauksella, ja kun sisusta v. 1922 maalattiin Alex. Nyströmin suunnitelman mukaan, seiiniin maalattiin vieläpä tumma öljyväripaneeli. Sivulla 133 on selostettu v. 1959 Muinaistieteellisen toimikunnan valvomana suoritettua restaurointia, jolloin Bassin koristemaalaus paljastettiin. Ks. lisäksi seinämaalauksia sekä kiinteää sisustusta, ss. 137-138.

25. C. L. BASSIN V. 1813 LAATIMA EHDOTUS KIRKON UUSIMISEKSI.

C. L. Bassis förslag av år 1813 till kyrkoombyggnad.

Seinämaalaukset

Ei tiedetä, onko Halikon kirkossa ollut keskiaikaisia maalauksia; v. 1959 löytyi tutkimuksissa ainoastaan vihkimäristin puolikas pohjoisseinän länsipäästä. Tosin B. J. Ignatius mainitsee historiassaan, että vv. 1813-15 suoritettun korjauksen yhteydessä *picturae antiquioris aevi . . . omnes deletae sunt* (vanhemman ajan maalaukset on kokonaan hävitetty), mutta kyseessä saattoivat olla ne maalaukset, joilla vapaaherra everstiluutnantti Krister Horn (Joensuun omistaja vv.

1645–72) oli koristuttanut kirkkoa v. 1658 (Ignatius). Seinien valkaisu mainitaan vv. 1733 ja 1772 (tilit). 1600-luvun koristelusta ei ole säilynyt yhtään mitään. Sen muistoksi oli kirkkoon ripustettu muistotaulu, jonka rovasti Eerik Wideniuksen (1751–80) sanotaan hävittäneen (Ignatius). Sekä A. A. v. Stiernman että B. J. Ignatius toistavat (pienin eroavuuksin) siinä olleen kirjoituksen: *T. O. M. / Me. Deo. Chor. um. absens. paravit. Baro. de. Aminne. Christiernus. Horn. Svantonis. antiqua. stirpe. fundatrice. hujus. templi. Hornio. satus. generosus. majorum. jure. patronatus. insignis. animo. pridem. quod. volutabat. praesens. vel. quoque. haut. diversum. cujus. cl. rum. agnoscis. nitorem. et. cultum. mirare. simplicem. simplici. notatum. manu. selegit. coeruleum. natura. item. ille. oculorum. remotam. sed. inocuam. adamarunt. bonae. musae. honestarunt. reges. Domini. adaugēt. quippe. visum. et. claritate. fulget. Te. obideo. haut. nihil. ominis. adspicere. quo. desunt. ad. hoc. mervi. interea. sed. te. ipsum. ut. inspicias. rogo. et. liberalitatem. patroni. o. spectator. Hare. ad. Baronat. Haliconis. Trifantum. 4. Cal. octobris. 1658.* (Minut kuorin hankki Jumalalle poissa ollessaan Joensuun vapaaherra Krister Svantenpoika Horn, tämän kirkon perustajasuvusta, Horneista, syntyisin, jalosyntyinen; tunnettu esi-isiltään perimänsä patronaattioikeuden nojalla. Siitä, mitä edellinen ajatteli, ei nykyinen eroa. Sinä näet kirkkaan loistoni ja ihailet yksinkertaista kauneuttani, jonka koruton käsi on luonut; taivaalle sinisen värin valitsi luonto, samoin hän. Hyvät hengettäret ovat rakastaneet tätä silmien viihdykettä, mutta viatonta; sitä ovat kunnoittaneet kuninkaas, sillä se lisää Herran ylevyyttä ja loistaa Hänen kirkkautaan. Minä kuitenkin en voi sinua nähdä, katselija, siihen puuttuu minulta kykyä, mutta silti pyydän sinua ihailemaan itseäni ja lahjoittajan anteliaisuutta. Katselija, terve. Halikon kolminkertaisessa vapaaherrakunnassa lokakuun 4 p:nä 1658.) Tämän alapuolella oli runo: »Till Guds hus vrydning / och Kyrkio prydning / har denna Chorn / Herr Christer Horn / Till Aminne och Eka / förutan tveka / Friborn Herre / Med störr och smärre / Fär-gors Exempel / prydēt Herrans tempel / så skall han ähra / therför hembära / att han så lagar / hwad Gud behagar / Honom från fahra / o Gud bevara / och gif god lyckia / Efter titt tyckia / att när så händer / han till oss länder / och honom äther / Gud komma låter / må i den

gierning / se sin förähring. »(Jumalan huoneen kunniaksi ja kirkon kaunistukseksi on tämän kuorin herra Krister Horn, Joensuun ja Ekan epäilemättä vapaasyntyinen Herra suurempien ja pienempien värien esimerkeillä (?) koristanut Herran temppelin. Niin periköön hän sen takia kunniaa, että hän on niin tehnyt mikä Jumalaa miellyttää. Suojele, oi Jumala, häntä vaarasta ja anna tahtosi mukaan hyvä onni, että hän palaa meidän luoksemme otollisena aikana, ja että Jumala antaa hänen tulla takaisin, ja tässä työssä nähdä antamansa lahjoituksen). V 1815 valmistuneesta koristelumaa-lauksesta oli puhetta sivulla 133.

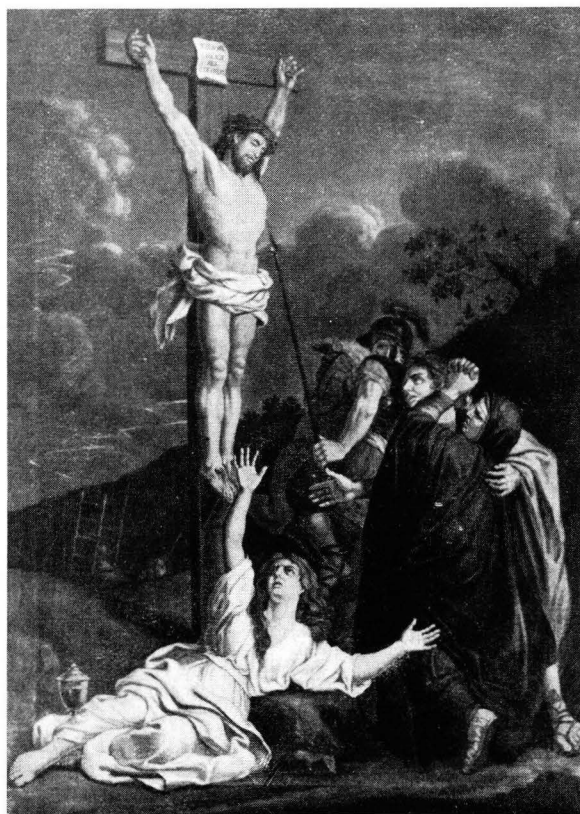
Kiinteä sisustus

Kirkon uudistusvaiheen yhteydessä hankittiin vv. 1813–15 kokonaan uusi kiinteä sisustus. Vv. 1877–80 suoritettiin uusi sisäkorjaus, jolloin sisustus maalattiin uusgoottisen makusuunnan mukaiseksi (maalarina oli G. Lindell), ja tämä väritys uusittiin v. 1922 arkkitehti A. Nyströmin suunnitteleman sisäkorjauksen yhteydessä. V. 1959 on sisustus osittain uusittu rakennuskonservattori Th. Lindquistin ohjausten mukaan Muinaistieteellisen toimikunnan valvomana työnä.

Kirkossa on v. 1938 asennettu *sähkövalo*. Uuni-lämmitys hankittiin v. 1890, ja se korvattiin v. 1954 *sähkölämmityksellä* (patterit penkkien alla ja ikkunoiden alapuolella). Sakaristoon hankittiin kaakeliuuni jo v. 1815.

ALTARI, muurattu tiilestä v. 1799 korvaamaan entistä vielä pienempää alttaria, joka oli itäseinällä (pöytäk.). Sen päällä on isoon KEHYS-TYKSEEN sovitettu alttaritaulu. Kehystys hankittiin vasta v. 1880 (tilit). Altтарin sivuilla olevilla jalustoilla seisovat parittaiset, yksinkertaiset pylväät kannattavat mielikuvituksellista, uusgotiikasta vaikutteita saanutta listoitusta, jossa on tyyllitellyt kukkakimput ja ristit. Näiden listoitusten väliin on sovitettu puoliympyrän muotoinen otsikko, jossa on Jehovan aurinko ja tähdet sinisellä taustalla. Väreinä harmaan kolme eri vivahdetta ja kulta.

ALTARITAU LU (kuva 26). Kankaalle maalattu signeeraamaton öljymaalaus, jonka aiheena on »Keihäänpisto» (Joh. 19:34). Maalaus on kopio jostakin barokin manierisesta kuparipiirroks-

26. V. 1799 LAHJOITETTU ALTARITAU LU.
Den år 1799 skänkt altartavlan.

sesta, ja sitä on myöhemmin korjailtu hyvin taitamattomasti. Yksinkertainen kullattu kehys. Leveys 200 cm. Maria Katariina Armfelt lahjoittanut v. 1799. Alareunassa ollut kirjoitus on hävinnyt; se kuului: »Skänkt af Enkefru Generalinnan Friherrinnan Maria Cath. Armfelt 1799.» (Lahjoittanut leskirouva, kenraalitar ja vapaaherratar Maria Cath. Armfelt 1799). Sakaristoon tehtiin v. 1820 irrallinen alttari, jota käytettiin ruotsalaisissa jumalanpalveluksissa (pöytäk.).

ALTARINKAIDE, tehty v. 1880, puolipyöreä; rintamuksen koristeena yksinkertaiset peilit. Värit harmaa ja kulta. Polvistumisreunus on v. 1959 päällystetty vihreällä villakankaalla.

Ennen v. 1799 tehtyä korjausta kirkossa oli kulmikas alttarinkaide, jota kannattivat v. 1773 uusitut, sorvatut puolat (tilit). V. 1799 tehtiin uusi kulmikas alttarinkaide, jossa niin ikään oli puolat (Sundstenin piirustus). KUORIAITAA ei enää ole. Sundstenin piirustuksessa on kylläkin jonkinlaista aitausta, ja aikaisemminkin kirkossa oli kuoriaita. Se mainitaan mm. v. 1749 (tilit). A. A. v. Stiernmanin mukaan siihen oli maalattu ruotsin kielellä psalmi 150 sekä psalmin 135 ensimmäinen, toinen ja kolmas säkeistö. Luultavaa on, että aita

kuului siihen koristeluun, jonka Krister Horn kustansi v. 1658 (ks. s. 138).

SAARNASTUOLI, puuseppä Israel Cairenius valmistanut v. 1815 C. Bassin piirustusten mukaan (pöytäk.; Kallio, s. 62, julkaisee kirkon arkistossa olevan piirustuksen). Hento jalusta kannattaa yksinkertaista, monikulmion muotoista runkoa. Lisäksi saarnastuoliin kuuluvat portaat joissa on kaide, ja monikulmion muotoinen katos. Rungon peileihin sovitettut kullatut kipsikoristeet poistettiin v. 1880 ja alkuperäinen »seetrinväri» (ks. parvet) peitettiin valkoisella. V. 1959 saarnastuoli on maalattu uutta väriasteikkoa noudatellen: harmaan värin eri vivahdeita, kultaa, portaiden jalustassa sama vaaleanpunainen väri kuin seinissäkin. Katostaivas on maalattu siniseksi ja siihen on kiinnitetty kullattu aurinko.

Saarnastuoli rakennettiin kirkkosalin pohjoisseinälle, vaikka sen edeltäjä oli sijainnut eteläpuolella (ks. kuva 19). Sen jalusta ja loivan katoksen reunan muotoilu poikkeavat Bassin piirustuksesta. Rungon alareunaa kiersi alkuaan kirjoitus: »Skänkt af f: d: Kongl: Svenska öfverste Lieutenanten, samt Riddaren af Kongl: Swärds orden Friherre August Armfelt och dess Fru Johāna Fredrica Lowisa Taube d: 24 December 1815.» (Lahjoittaneet entinen Ruotsin kuninkaallinen everstiluutnantti ja kuninkaallisen miekkaritariston jäsen vapaaherra Aug. Armfelt ja hänen puolisonsa Johanna Fredrika Loviisa Taube joulukuun 24 p:nä 1815.) Porraskaiteessa oli kirjoitus: »Förfärdigad af Socken-snickaren och Kyrko-Byggmästaren Israel Cairenius år 1815.» (Valmistanut pitäjänpuuseppä ja kirkkorakennusmestari Israel Cairenius v. 1815.)

VANHA SAARNASTUOLI (kuva 27), nykyään KM n:o 5480, säilynyt ainoastaan osittain, monikulmion muotoisesta rungosta tallella neljä sivua. — Saarnastuoli on tehty 1600-luvun puolivälissä, sen veistokset ja maalauksen kustansivat v. 1669 Vuorentaan ja Haapaniemen omistaja vv. 1661-73, eversti Kustaa Horn ja hänen puolisonsa Anna Helena v. Gertten (kal.). Tyyli on alkeellista barokkia, esikuvana on ollut Tenholan kirkon saarnastuoli (Cleve). Vaakasuurat listat jakavat sivut neljään päällekkäiseen vyöhykkeeseen. Alimpaan on sovitettu tekstilevy, seuraavaan laakeriseppeleen kehystämä naamio viiniköynnöksien ympäröimänä, sitten seuraa T:n muotoinen peili, jota koristavat köynnök-

set ja apostolien puolivartalokuva, ylimmässä vyöhykkeessä on kapea vaakasuora peili, johon maalattu kirjoitus on karissut pois. Samat vaakasuorat listat jatkuvat rungon kulmapilastereiden yli. Pilastereissa on pystyurrekoristelu, naamioita, apostolien kokovartalokuvia ja enkelinpäitä. Apostoleista ovat säilyneet Simon (tunnusesineenään saha), Bartolomeus (veitsi), Andreas (vinoristi), Pietari (avain), Paavali (miekka) sekä neljä apostolia, joilla ei ole tunnusesinettä. Alimman vyöhykkeen kirjoitukset ovat: 1. Psalmi 65:5 (ruotsin kielellä), 2. Horn ja v. Gertten -sukujen vaakunat ja vuosiluku Anno 1669, 3. »Den welborne herren öfwerste H. Gustaf Horn Herre till Vorentaca och Lessnemi etc. hafwer denne Predik stohlens stofferande Gudz hus til prydnad bekosta lätit» (Jalossyntyinen herra eversti Kustaa Horn, Vuorentaan, Liesniemen ym. herra on kustantanut tämän saarnastuolin koristelun Jumalan huoneen kaunistukseksi), 4. Psalmi 29:2 (ruotsiksi). Värit musta, keltainen, punainen ja valkoinen.

27. OSA VANHASTA SAARNASTUOLISTA, JOKA LAHJOITETTIIN KIRKKOON 1600-LUVUN PUOLIVÄLISSÄ. KM.
Del av äldre predikstol, skänkt till kyrkan vid medlet av 1600-talet. NM.

28. PROFEETTA JESAJAS; KUULUU PARVENRINTAMUKSEN KUVASARJAAN, JONKA MAHDOLLISET KIRKKOMAALARI JOONAS BERGMAN MAALASI V. 1773.

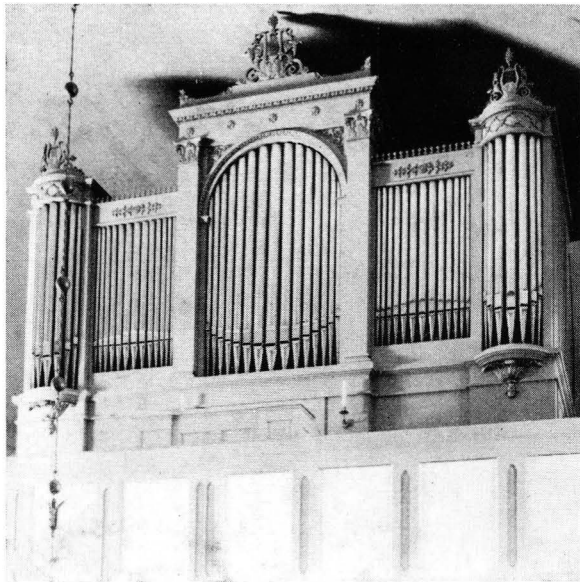
Profeten Jesaja ur en serie profeter på läktarbarriären, möjligen utförd av kyrkomålaren Jonas Bergman 1773.

PARVET. V. 1815 rakennettiin kirkkosalin länsipään sekä pohjois- ja eteläsakaroiden parvi-tilat. Rintamuksia koristavat yksinkertaiset peilit, joita erottavissa listoissa on pystyt koristesyvennykset; pohjoisparven kaide lienee suurimmaksi osaksi peräisin alla mainituista 1700-luvun parvista. V. 1922 kiinnitettiin pohjoisparven rintamukseen kirkon vanhoista parvista irroitettut profeettoja esittävät maalaukset, jotka oli sovitettu pyörökaaripeileihin; tyylistä päätellen ne ovat ehkä turkulaisen kirkkomaalarin Joonas Bergmanin tekemiä. Tilikirjan mukaan ne maalattiin v. 1753 puuseppä Matti Sipilän v. 1748 rakentamien parvien rintamuksiin. Maalauksien alapuolelle maalatut nimet lienee uusittu v. 1922. Ne olivat tämän jälkeen: »Mika», »Obadia», »Iona», »Amos», »Nahum», »Joel», »Esaias» (kuva 28), »Jeremias», »Hesekiel», »Daniel» ja »Hosea», länsiparven rintamuksessa oli lisäksi »Mattheus», »Johannes», »Jeesus Christus», »Lucas» ja »Marcus». Vuoden 1959 korjauksen yhteydessä on poistettu

kaikki kuvat länsiparvesta ja rintamus on maalattu samoilla väreillä kuin alttarinkaide. Kuvien kirjoitukset uusittiin alkuperäisiksi, ja ne järjestettiin pohjoisparven rintamukseen, jossa niiden järjestys nyt on seuraava: »St Mattheus», »St Marcus», »St Lucas Est», »St Johannes Est», »P^{ph} Daniel», »P^{ph} Hosacas», »P^{ph} Ioel», »P^{ph} Amos», »P^{ph} Obadias», »P^{ph} Ionas», »P^{ph} Mica», »P^{ph} Nahum». Museohuoneessa säilytetään Esaiasta, Jeremiasta ja Hesekeliä esittäviä maalauksia.

Pohjoisparven rintamuksen muut osat on maalattu noudattaen Joonas Bergmanin alkuperäistä väriasteikkoa. Pohjavärinä on v. 1815 maalattu voimakkaan ruskeanpunainen »seetrinväri», voimakas reunalista ja koristesyvennykset on marmoroitu sinisellä ja syvennyksiin on maalattu kullalla 1700-luvulle ominaiset riippuvat lehtikimput. Eteläparven rintamuksessa toistuu sama ruskeanpunainen väri ja syvennyksissä on vihreä marmorointi.

VANHAT PARVET. Jo v. 1691 mainitaan kahden parven rakentaminen (kal.); niiden rintamukset maalattiin ennen v:aa 1705. Toinen oli kirkkokuoneen länsipäässä, toinen naisten puolella, koillisosassa.

29. E. LOHRMANNIN PIIRTÄMÄ, v. 1851 VALMISTUNUT URKUFASADI.

Orgelfasad, förfärdigad 1851 enligt ritning av E. Lohrmann.

URUT (kuva 29), urkujenrakentaja B. A. Thulé valmistanut v. 1851 ja J. A. Zachariassen korjannut perusteellisesti v. 1879, 18-äänikertaiset, mekaaniset. Vanha julkisivu säilytettiin korjauksessa muuttumattomana. Julkisivu noudattaa arkkitehti E. Lohrmannin piirustuksia (ks. Kal-

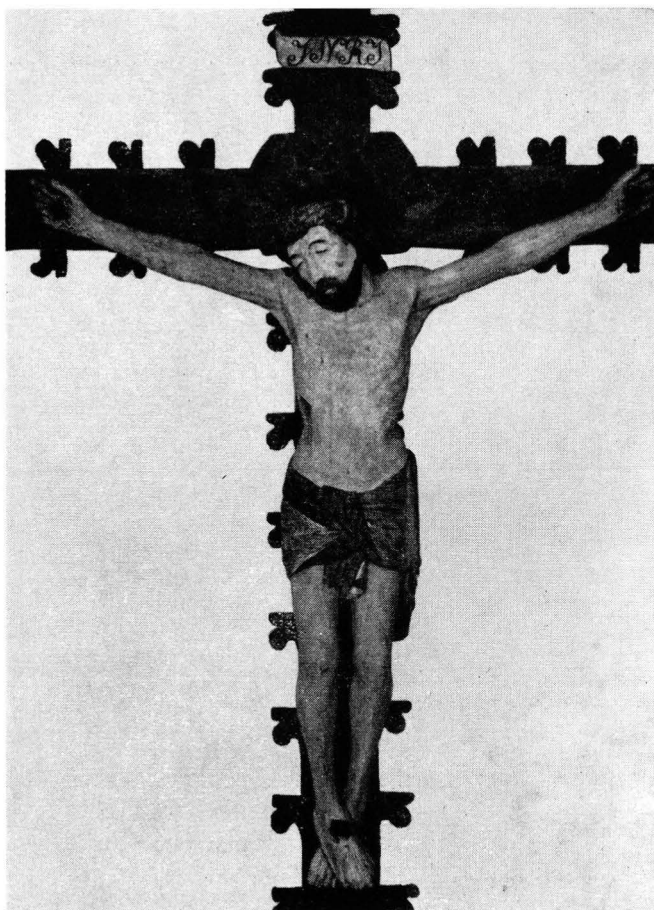
lio s. 63). Pöytäkirjan mukaan Lohrmannin v. 1850 laatimat piirustukset pohjautuvat Thulé alkuperäisehdotukseen. Biedermeiertyyllisessä julkisivussa on viisi pilliryhmää, koristeena on korinttilaismallisia pilastereita, ruusukkeita ja lyyria. Värit (v:lta 1959) vaalean harmaa ja kulta, aikaisemmat värit olivat valkoinen ja kulta. PENKIT, Israel Caireniuksen tekemät v. 1815, korjattu ja järjestetty uudelleen vv. 1880 ja 1922 sekä 1959, jolloin entinen tammenväri korvattiin alkuperäisellä punertavalla »seetrinvärillä»; sisäpuolella on vihreä väri. Kuorin penkit maalattiin oliivinvihreiksi. Penkit ovat yksinkertaiset, avonaiset; päätyjen koristeena vaakasuorat listat, eturintamuksen peileissä valkoista ja kulta.

Seurakunnan kustannuksella valmisti muuan turkulainen puuseppä v. 1690 uudet penkit (kal.); niitä oli 1700-luvulla usein korjattava. Papinpenkki, joka oli eteläseinällä Joensuun hautaan johtavan käytävän vieressä, mainitaan v. 1705 (tark.).

Keskiaikaiset veistokset

KRUSIFIKSI (kuva 30), keskiaikaisen kirkon iso triumfikrusifiksi, kotimaista alkuperää, 1400-luvun jälkipuoliskolta, tammea. Konservattori V. Kiljunen restauroinut v. 1960. Pää ja kädet on tehty eri kappaleesta. Kuollut Kristus riippuu rauhallisen näköisenä pää oikealle kallistuneena. Päähän on kiedottu orjantappurakruunu, lantioilla edestä solmittu lyhyt lannevaate, jonka toinen pää riippuu muodostaen tötterölaskoksen alas vasemmalle sivulle. Kolme isoa puunaulaa lävistää raajat. Ristin keskusta levenee sädekehäksi, reunoilla on kolmijakoiset koristeet (lehdet), haarojen päissä levyt, joiden evankelistoja esittäneet kohokuvat ovat hävinneet. Pään yläpuolella on INRI-nauha. V. 1960 poistettiin uudemmat päällemaalaukset. Värit: sinisenharmaa ihonväri, lannevaate hopeanvärinen, reunat siniset, hiukset ja parta tummat, orjantappurakruunu vihreä. Kork. 340 cm.

ALTARIKAAPPI (kuva 31–33), kotimaista alkuperää, 1400-luvun jälkipuoliskolta. Ainoastaan kaapin keskiosa on säilynyt. Honkalaudoista tehty kaappi on suorasivuinen ja -päätteinen, koristelusta on tallella pyörökaaristen, läpikuvioisten korukatosten katkelmia. Takalauta on maalattu veistoksiin kuuluvat sädekehät sekä kaavioruudukkoa. Värit: punainen, vihreä ja musta.

30. TRIUMFIKRUSIFIKSI. 1400-LUVUN JÄLKIPUOLISKOLLA VALMISTUNUT KOTIMAINEN TYÖ.

Triumfikrucifix från slutet av 1400-talet, inhemskt ursprung.

Kaapissa on neljä koivusta veistettyä figuuria: seisova Neitsyt Maria alaston Jeesus-lapsi sylissään (kuva 31) ja kolme hänen edessään seisovaa tietäjää.

Kaikki veistokset ovat osittain vaurioituneet: Marian sekä toisen tietäjän kruunun sakarat, lapsen ja kahden tietäjän molemmat kädet sekä kolmannen toinen käsi puuttuvat, samoin tietäjien lahjat. Henkilöt on esitetty verraten alkeellisesti; he seisovat jäykän suorina tuijottaen eteensä. Marialla on kruunu pitkällä hiuksillaan sekä pitkä, maata laahaava mekko ja vaippa, tietäjillä on lyhyt mekko, jossa on poimutettu hame ja vyötäröllä jalokivien koristama leveä vyö; heillä on kiharat ja parta, yhdellä on päässään kruunu (kuva 33), toisilla hatut. Henkilöiden mekot ovat vihreät tai punaiset, Marian vaippa punainen, tietäjien säärystimet samoin punaiset. Kaapin koko 118×115 cm.

NEITSYT MARIA JA NAISPYHIMYS (Maria Sa-

31. ALTARIKAAPPIIN KUULUNUT MADONNAVEISTOS. *Madonnaskulptur ur altarskåpet.*

32. ALTARIKAAPPIIN KUULUNUT TIETÄJÄ. *En av altarskåpets vise män.*

33. ALTARIKAAPPI. MYÖHÄISKESKIAIKAINEN, KOTIMAISTA TYÖTÄ.

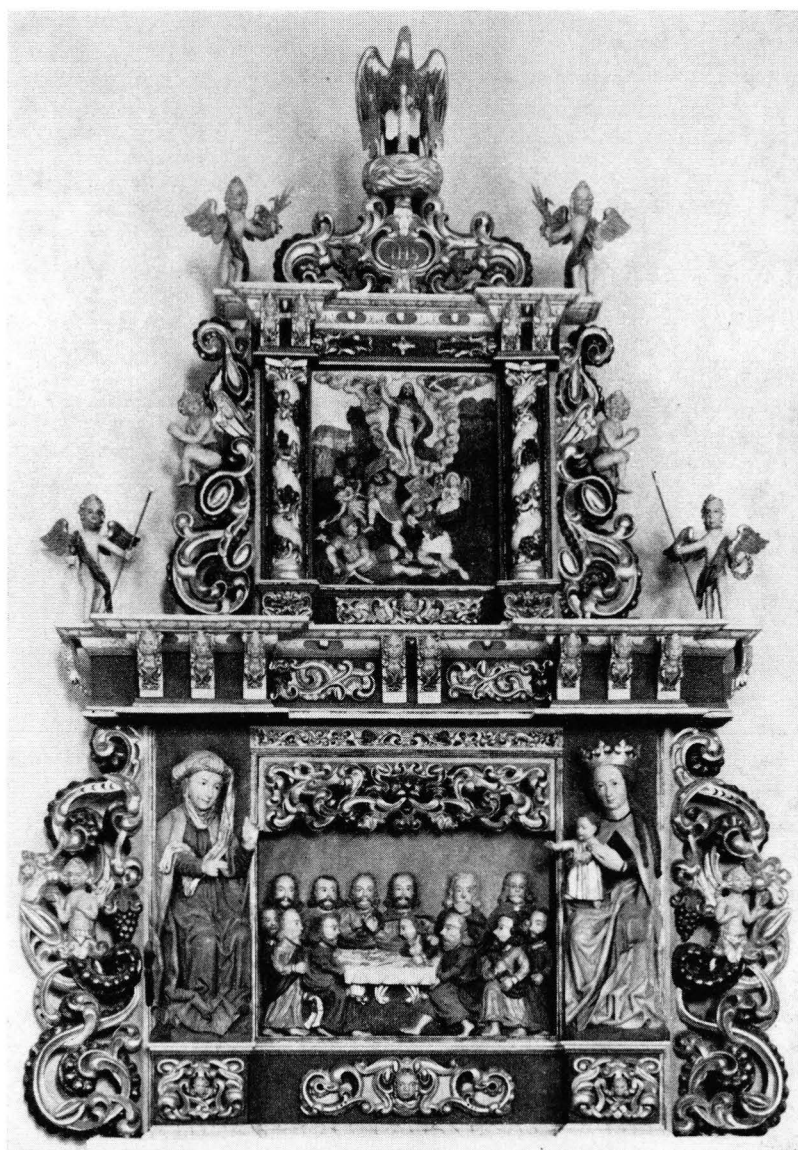
Altarskåp. Senmedeltida, av inhemskt ursprung.

lome; ks. kuva 34), saksalaista alkuperää, vuoden 1500 paikkeilta, nähtävästi peräisin alkuaan samasta alttarikaapista ja myöhemmin kiinnitetty 1600-luvulla valmistuneeseen alttari-

tauluun. Kruunupäinen, pitkäkiharainen Maria istuu yllään pitkähihainen, ruumiinmyötäinen mekko ja runsaasti laskostettu vaippa, joka peittää jalat kokonaan; kaulassa on helminauha ja käsivarressa rannerengas. Marian oikealla polvella seisoo pitkään mekkoon puettu Jeesuslapsi, joka tavoittelee kädellään jotakin (hävinnyttä, toisen henkilön pitelemää) esinettä. Naispyhimys istuu yllään runsaslaskoksinen mekko sekä vaippa ja päässä turbaani, jonka pitkät liepeet riippuvat hänen käsivarsiltaan; käsien asento on siunaava. Värit ovat 1600-luvulta. Veistosten kork. 75 cm.

Taideteokset uudelta ajalta

VANHA ALTARITAUHU (kuva 34), tyylistä päättellen turkulaisen kuvanveistäjän Mathias Reimanin tekemä, valmistunut n. v. 1669, jolloin Vuorentaan omistaja Kustaa Horn lahjoitti sen kirkolle (ks. s. 139; kal.). Taiteilija J. Friedl restauroinut v. 1925. Barokkityylinen, runsaasti koristeltu kaksiosainen laite. Alaosa on yläosaa leveämpi, sen keskelle on sovitettu Ehtoollisen asettamista esittävä kohokuva, jota ympäröivät edellä selostetut keskiaikaiset veis-

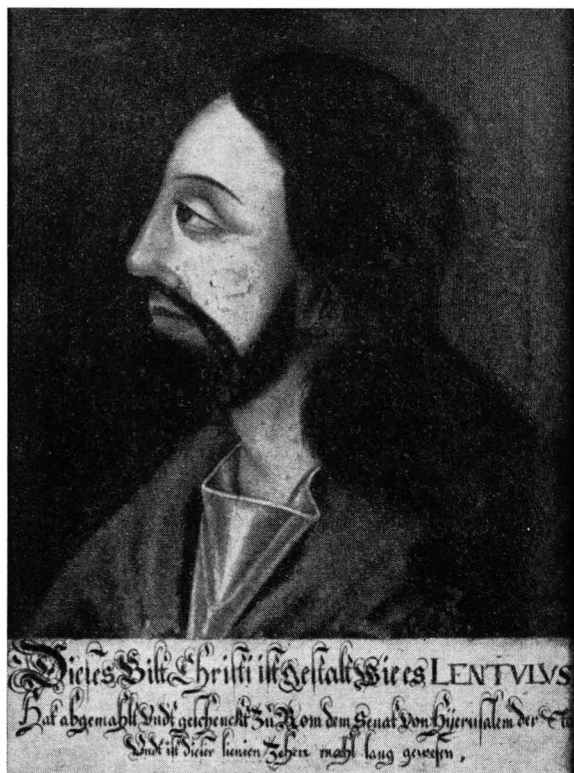

34. V. 1669 LAHJOITETTU ALTARILAITE ON LUULTAVASTI KUVANVEISTÄJÄ MATHIAS REIMANIN TEKEMÄ. SIVUILLA OVAT KESKIAIKAISET VEISTOKSET: NEITSYT MARIA JA MARIA SALOME.

År 1669 skänkt altaruppsats, troligen utförd av bildsnidaren Mathias Reiman.

På sidorna medeltida skulpturer: Jungfru Maria och Maria Salome.

tokset; yläosassa taas on Ylösousemus (saman tapainen mm. Kosken tehtaan kirkossa). Kummankin osan otsikkona on polvekkeinen lista, jonka munalistan koristamaa reunaa kannattavat pienet karyatidikonsolit; listojen päällä seisovat piinavälineitä sekä voiton palmuja kantavat enkelit. Yläosan keskuskuvan molemmin puolin kohoavat kierteiset, viiniköynnöksien koristamat pylvää, joiden tilalla alakuvan kohdalla keskiaikaiset veistokset. Molempien taulunosien sivuilla on rustobarokkityyliset siivet, joiden sommitteluun kuuluvat mm. seireenit ja enkelit. Alttarilaitteen päätteenä on kartussiin sovitettu Jeesuksen monogrammi sekä ylinä Jeesuksen vertauskuvana verellään poikaetaan ruokkiva pelikaani. Lisäksi kuuluu sommitteluun rustobarokkikoristelua, naamioita ym. — Taulussa ollut kirjoitus on hävinnyt, mutta muuten väritys on säilynyt hyvin; restauroitu taulu on nykyään kirkon kuorissa. v. Stiernmanin mukaan teksti oli seuraava: »Gudi til ähra och denna kyrckia til prydnad är danna Altar-Tafla bekostad af den wälborne Öfwersten Herr Gustav Horn, Herre til Worentaca och Lesnemij etc. Anno 1669.» (Jumalan kunniaksi ja tämän kirkon kaunistukseksi on jalosukuinen eversti herra Kustaa Horn, Vuorentaan, Liesniemen ym. herra, kustantanut tämän alttaritaulun v. 1669.) Taulussa oli myös Horn-suvun vaakuna. (Vrt. myös Igna tius, joka julkaisee tekstin hieman poikkeavassa muodossa; ks. myös Kallio 1930, s. 505.) Lev. 200 cm. VAPAHTAJA (kuva 35), kankaalle maalattu signeeraamaton öljymaalaus, luultavasti v:n 1700 paikkeilta. Kopio »Lentulustaulusta» (vrt. Ruskon kirkossa olevaan tauluun, Suomen kirkot II s. 192). Hyvin alkeellinen. Alareunassa on kirjoitus: »Dieses Bild Christi ist gestalt Wie es LENTVLVS / Hat abgemahlt Undt geschenkt zu Rom dem Senat von Hjerusalem der Stat / Und is dieser lienien Zehen mahl lang gewesen». (Tämä kuva on Kristuksen hahmo, niin kuin Lentulus sen on maalannut ja Jerusalemin kaupungista lahjoittanut Rooman senaatille, ja se oli näitä rivejä kymmenen kertaa pitempi.) Uusklassinen, kullattu kehys. Koko 56 × 35 cm. — Ns. Lentulusen kirje oli Kristuksen ulkomuotoa kuvaileva apokryfinen kertomus, jonka Pilatuksen edeltäjä Publius Lentulus oli muka lähettänyt Roomaan; »kirje» mainitaan ensimmäisen kerran jo 1100-luvulla. Useassa pohjoismaisessa kirkossa ovat saman-

35. Ns. LENTULUSTAULU, 1700-LUVULTA.
Sk. Lentulustavla, från 1700-talet.

aiheiset alkeelliset taulut lienevät mannermaista tuontitavaraa. Kyseessä olevan maalauksen lahjoitti vapaaherratar Maria Kataariina Armfelt v. 1803 (kal.); kääntöpuolella on nimi E. Ingeborg Bonde, joka oli Maria Katariina Armfeltin (o. s. Wennerstedt) isoäidin v. 1720 kuollut sisar.

KRISTUS GETSEMANESSA, kankaalle maalattu signeeraamaton öljymaalaus, jonka turkulaisen »kollega Malmströmin» perilliset lahjoittivat v. 1874 (kal.). Imelät värit, sommittelu segmenttikaaren muotoinen. Kullattu uusrokokoottyylinen kehys. Koko 60 × 80 cm.

JEESUS TEMPPELISSÄ, öljyväreillä kankaalle maalattu kopio L. v. Hoffmannin maalauksesta. Mahonkikehys, johon kiinnitetyssä hopealevyssä on kirjoitus: »Gåva till Halikko kyrka / av / Grevinnan Olga Wasastjerna / f. Armfelt» (Lahja Halikon kirkolle kreivitär Olga Wasastjernalta, o. s. Armfelt). Lahjoitettu v. 1963. Koko 130 × 170 cm.

KUPARIPIIRROS, aiheena Ristiinnaulittu. Mustaksi ja ruskeaksi petsattu leveä, biedermeierityylinen kehys, joka peittää tekstin. Koko 115 × 80 cm. Puusepänkisällä Joosef Lindvallin perilliset lahjoittaneet v. 1874 (kal.).

KUPARIPIIRROS, aiheena Ristiinnaulittu, Gerard Edelinckin kaivertama C. Lebrunin maalauksen mukaan v. 1808. Samanlainen kehys kuin edellisessä. Koko 70×56 cm. (G. Edelinck, s. Antwerpenissä v. 1640, k. Pariisissa v. 1707.)

KUPARIPIIRROS (kuva 36), aiheena soihtuja kettujen häntään sitova Simson. Signeeraus: Mart. Engelbrecht excud. A. V. Koko 27×37 cm.

KUPARIPIIRROS, aiheena Daniel Leijonien luolassa. Signeeraus sama kuin edellisessä. Koko 27×30 cm. (Martin Engelbrecht, Augsburgissa vv. 1684–1756 toiminut kuparipiirtäjä.) Kolme viimeksi mainittua kuparipiirrosta lahjoitti Joensuun kartanon omistaja (vv. 1888–1925) kreivi ja hovimestari C. A. Armfelt v. 1925 (kääntöpuolella oleva merkintä).

KUPARIPIIRROS (kuva 37), Kustaa III:n muotokuva. P. Flodingin kaivertama v. 1782 L. Paschin v. 1772 maalaaman muotokuvan mukaan. Teksti: *Gustavus III D: G: Svec: Goth: Vandq. Rex & c. / Natus D. XXIV Jan. MDCCXLVI. Coronatus D. XXIX May MDCCCLXXII. / L. Pasch Jun: Reg: Acad: Pict: et Sculpt: Prof: ad Viv: pinxit 1772. P. Floding*

36. KUPARIPIIRROS: SIMSON SITOO SOIHTUJA KETTUJEN HÄNTÄÄN. MARTIN ENGELBRECHT, AUGSBURG.

Kopparstick: Simson binder facklor vid rävarnas svans. Martin Engelbrecht, Augsburg.

Calcog. Reg: acad. praedict. Acad: Prof: sculpsit 1782. (Kustaa III, Jumalan armosta ruotsalaisten, goottien ja vendien kuningas ym. S. tammikuun 24 p:nä 1746. Kruunattu toukokuun 29 p:nä 1772. L. Pasch nuorempi, kunink. akademian piirustuksen ja veistotaiteen professori maalannut elävän mallin mukaan 1772. P. Floding, kunink. akademian kaivertaja sekä mainitun akademian professori kaivertanut 1782.) Uusklassinen kullattu kehys (vrt. edellä mainittuun Vapahtajaa esittävään tauluun),

37. KUPARIPIIRROS: KUSTAA III:NEN MUOTOKUVA. P. FLODING 1782.

Kopparstick: Gustaf III. P. Floding 1782.

jonka päätteenä on kullattu sekä vihreällä ja mustalla maalattu kruunu. Koko 70×50 cm. — Kamariherra ja vapaaherra August Filip Armfelt (Viurilan omistaja vv. 1803–26) lahjoittanut (kal.).

Kirkolliset astiat

KALKKI (kuva 38), solmu, ulkoreuna ja sisusta kullatut. Rokokootyylinen. Profiloitu ja kierre-urteinen jalka, sileä päärynämäinen solmu ja iso, suorasivuinen malja, jossa on kirjoitus: *Calicem Salutū accipiam et Nomen Domini invocabo. Psalm 116: v. 13. / Regnante ADOLPHO FRIDERICO / Administrante Provinciam Ieremia Wallen, Diocesis Caroli Friderico Mennander / et Paroeciam Erico Widenio, sumptibus halicoensis factus Anno 1769.* (Minä otan vastaan pelastuksen kalkin, ja huudan avukseni Herran nimeä. Psalmi 116: 31. Aadolf Fredrikin hallitessa, Jeremias Wallenin ollessa maaherrana, K. Fr. Mennanderin ollessa

28. HOPEINEN EHTOOLLISKALKKI. S. G. LYDEMAN, TURKU 1769.

Nattvardskalk av silver. S. G. Lydeman, Åbo 1769.

piispana ja kirkkoherrana Eerik Widenius tehty halikkolaisten kustannuksella v. 1769.) Kork. 30 cm. Leimat: S. G. Lydeman, Turku 1769. (J. Wallen oli Turun ja Porin maaherra vv. 1757–68, K. Fr. Mennander Turun piispa vv. 1757–74, E. Widenius Halikon kirkkoherra vv. 1751–80.)

ÖYLÄTTILAUTANEN, hopeaa, syvennys kullattu, yksinkertainen. Halk. 17 cm. Samat leimat.

YKSITYISPIKARIT, hopeaa. Yksinkertainen sileä muoto, varsi ilman solmua, verraten korkea malja, johon on kaiverrettu säteilevä risti. Kork. 7 cm. Leimat: Auran kultaseppä Oy, Turku 1962. Halikon seurakunta lahjoittanut v. 1963.

MATKAKALKKEJA, kaksi kappaletta, hopeaa. Niihin kuuluvia lautasia voi käyttää myös kalkkien kansina. Tukeva kellomainen jalka ja varsi, iso malja, jossa kaiverrus: »Halico moder Kyrkas Sochne buds kalk. 1787.» (Halikon emäkirkon matkakalkki 1787.) Lautasessa: »Halico moder Kyrkas Sockne Buds Pate. 1787.» (Halikon emäkirkon matkalautanen. 1787.) Kalkin kork. 14 cm, lautasen halk. 8,5 cm. Leimat: C. F. Borgström, Turku 1787. Näihin kuului alkuaan pieni sorvattu visakoivurasia öylättejä varten.

MATKAKALKKI, hopeaa, sekä siihen kuuluva, kantena käytettävä lautanen. Yksinkertainen ja sileä. Kork. 15 cm. Leimat: N. Enberg,

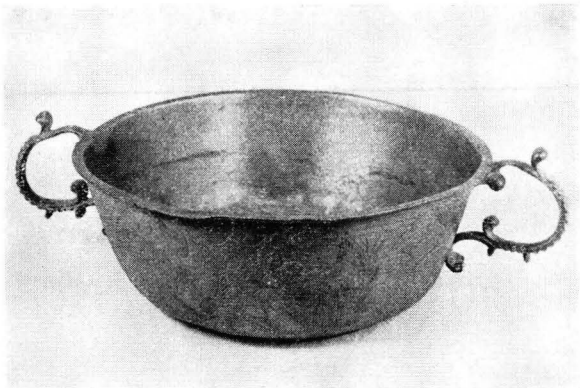
40. HOPEINEN VIINIKANNU. D. HALL, TURKU 1750.
Vinkanna av silver. D. Hall, Åbo 1750.

39. HOPEINEN ÖYLÄTTIRASIA. ABRAHAM KIETTNER, TUKHOLMA. 1600-LUVUN PUOLIVÄLISTÄ.

Oblatskrin av silver från medlet av 1600-talet. Abraham Kiettner, Stockholm.

Turku; vuosileima puuttuu; tilikirjan mukaan uusittu v. 1768.

ÖYLÄTTIRASIA (kuva 39), hopeaa. Barokkityylinen, runsaan pakotuskoristelun peittämä kahdeksankulmainen rasia, jossa on loiva saranakansi. Koristeluun kuuluvat punssatulla poh-

41. TINAINEN KASTEMALJA. ELIAS STÅHLFOT, TURKU 1781.
Dopskål av tenn. Elias Ståhlfot, Åbo 1781.

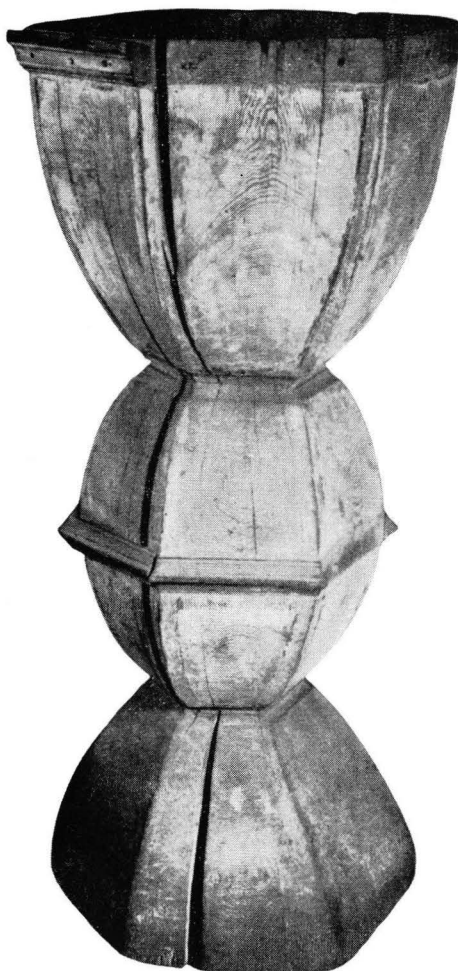
jalla olevat pakotetut tulppaanit, naamiot ym.; keskellä kantta on kartussi, johon on kaiverrettu Horn-suvun vaakunakilpi sekä kirjaimet A. H. Nämä tarkoittanevat lahjoittajaa, maaherraa Arvid Hornia (ks. s. 135), joka kalustoluettelon mukaan on hankkinut rasian v:n 1640 paikkeilla. Halk. 12,5 cm, kork. 6 cm. Leimat: AK yhteen kirjoitettuna sekä kruunu; luultavasti tukholmalainen hopeaseppä Abraham Kiettner, joka toimi vv. 1636–69.

VIINIKANNU (kuva 40), hopeaa. Pyöreä, profiloitu jalka, kupuun verrattuna hyvin korkea kaula, profiloitu, korkealle nouseva kansi, jonka päätteessä iso nuppi, palmettimainen peukalonripa. Kaiverrus: »Thenna Kannan, som fordom Sveriges Rikes Råd: / Herr GUSTAF CHRISTERSSON HORN, Friherre til / Äminne och Herre til Warsala år 1641 förärdt till Halico Mo- / der Kyrkia, har uti Vice Pastoren ABR: PAULINS tid år 1751: med Kyrkians bekostnad blifvit ånyo förferdigad och til vigten förökt.» (Tämä kannu, jonka muinoin Ruotsin valta-neuvos, herra Kustaa Kristerinpoika Horn, Joensuun ja Vartsalan vapaaherra, v. 1641 on lahjoittanut Halikon emäkirkolle, on sijaispastori Abr. Paulinin aikoihin kirkon kustannuksella uudesti valmistettu sekä painoltaan lisätty v. 1751.) Kork. 35 cm. Leimat: D. Hall, Turku 1750. Kannuun sulatettiin vanhemmasta kannusta saatu hopea, ks. s. 148. (Abr. Arvidinpoika

Paulin, kappalainen ja sijaispastori Halikossa vv. 1751–1770.)

KASTEMALJA, hopeaa. Leveälaitainen, uusroko-koomallinen jalallinen malja, jonka pohjassa kohokuvana kullattu kyyhkynen. Kaiverrus: »Halikon kirkolle 16.6. 1963 Lahj. Svea Roslin (Lithén-Achrenius).» Halk. 36 cm. Leimat: Kultahamara, Turku 1963.

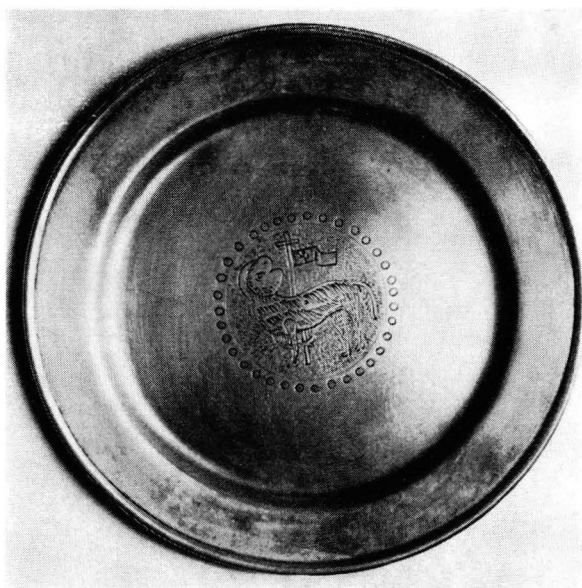
KASTEMALJA (kuva 41), kolmileimaista tinaa. Pyöreän maljan koristeena ovat punssatut hennot kukkaköynnökset; korvat ovat rustobarokkityyliset. Halk. 22 cm. Leimat: Elias Ståhlfot, Turku 1781. Malja ostettiin v. 1782 (tilit), ja se korvasi Joensuun pehtorin Kaarle Wallerstenin v. 1732 lahjoittaman tinamaljan (kal.). KASTEMALJAN JALUSTA (kuva 42), puuta, nykyään KM n:o 5482:2. 1600-luvulta. Tukevan fasetoitun kalkin muotoinen, varressa särmikäs solmu. Kork. 100 cm.

42. KASTEMALJAN PUINEN JALUSTA, 1600-LUVULTA. KM.
Dopfund av trä, 1600-talet. NM.

HÄVINNEET KIRKOLLISET ASTIAT. 1500-luvun jälkipuoliskon takavarikoinneista ei Halikon seuduilta ole olemassa eriteltyä luettelo. »Halikon kihlakunnasta» otettiin v. 1558 »suuri määrä kalkkeja, öljyastioita ja ristejä» (Arwidsson). Luultavasti kirkkoon jätettiin ainakin yksi ehtoolliskalkki. V. 1665 varas murtautui kirkkoon pari kertaa; toista varkautta käsiteltiin Halikon ja Uskelan syyskäräjillä 25–27. 9. 1665. Varas, muuan Olavi Matinpoika, tunnusti murtautuneensa Hornien hautakappelin kautta kirkkoon ja ottaneensa kirkon kalleuksia, mutta näiden luettelo on hävinnyt. Joukossa lienee ollut keskiaikainen kalkki, koska talvikäräjillä v. 1668 mainitaan »ne 12 timanttia (!) jotka siitä on irroitettu.» Ei tiedetä, saatiinko esineet koskaan takaisin. V. 1691 kalustoluettelossa mainittu ehtoolliskalkki luovutettiin v. 1786 Angelniemen kappelikirkkoon, missä se korvattiin uudella v. 1804. — Toinen varkaus ei kohdistunut kirkon, vaan Pietari Mannersköldin, Viurilan edesmenneen herran kalleuksiin, joita oli säilytetty sakaristossa. Sama kalustoluettelo mainitsee lisäksi myöhemmin hävinneen pienen öylättirasian sekä puolen tuopin hopeakannun, jonka pormestari Klaus Jaakonpojan leski oli lahjoittanut ja jonka rovasti Eerik Stenbergin puoliso myöhemmin, ehkä n. v. 1722 möi. (E. Stenberg, Halikon kirkkoherra vv. 1690–1722.)

Kustaa Hornin lahjoittama hopeinen kannu mainittiin edellä. Siinä oli ollut kirjoitus (kal.): »H. Gustav Christerson Horn Friherre til Amine Herre til Warsala, Sweriges Rikes Råd Ao 1641. F. Christina Roos (pitää olla Båät) dotter, Friherrinna til Amine, Fru til Warsala och Bict Bock (Bjurbäck).» (Herra Kustaa Kristerinpoika Horn, Joensuun vapaaherra, Vartsalan herra, Ruotsin valtaneuvos v. 1641. Rouva Kristiina Båät, ?n tytär, Joensuun vapaaherratar, Vartsalan ja Bjurbäckin rouva.) Kannu oli viiden korttelin korkuinen. (Valtaneuvos Kustaa Horn, Halikon Vartsalan omistaja

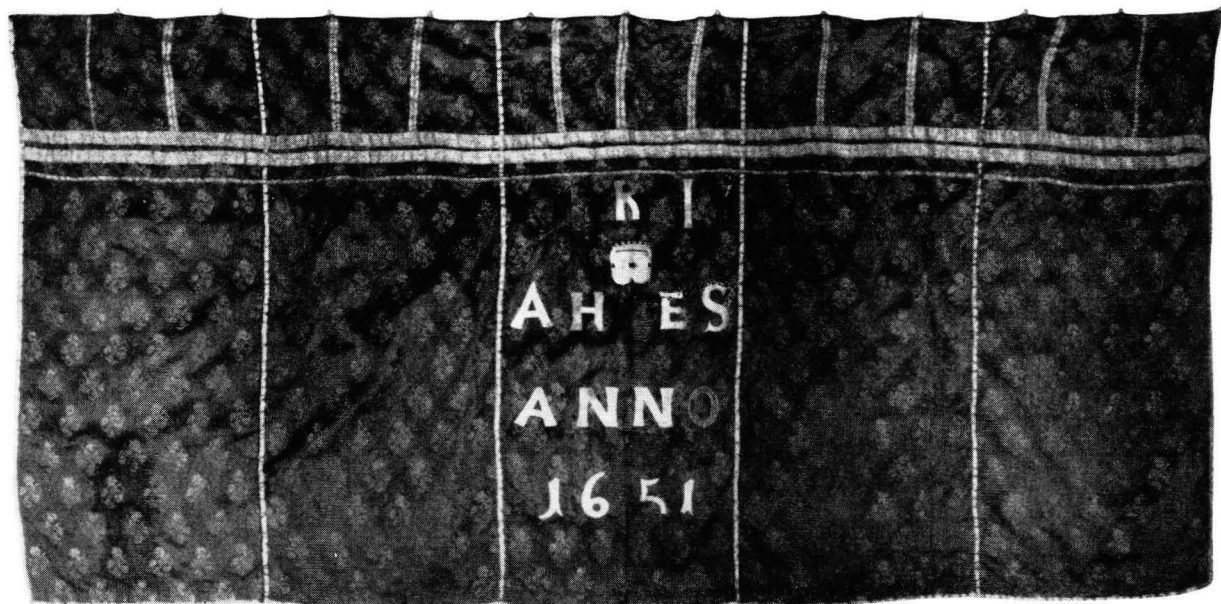

43. HOPEINEN ÖYLÄTTILAUTANEN. L. ROSENIUS, VIHURI.
KUULUU UUDENKIRKON SEURAKUNNALLE.

Patén av silver. L. Rosenius, Viborg. Tillhör Nykyrka församling.

kanssaperillisineen v:een 1620, kuoli jo v. 1639. Hänen puolisonsa Kristiina Båät oli perinyt Bjurbäckin tilan äidiltään Anna Ribbingiltä.)

Toinen v. 1691 mainittu ehtoollisastiasto sulatettiin v. 1787 uusiksi matkavälineiksi, yksi hopeakalkki vaihdettiin mahdollisesti jo v. 1768 hankittuun matkakalkkiin. 1600-luvulla mainittu tinainen kastemalja ja pullot sekä 1700-luvun tinapullot ovat kaikki hävinneet, samoin »venäläisiltä» v. 1720 ostettu öylättilautanen, joka oli tehty ns. englantilaisesta tinasta (tilit).

44. ALTITARIVAATE VILTA 1651. PUJOTTAMALLA KUVIOITUA ATLASSILKKIÄ.
Antependium från år 1651. Brocherat atlassiden.

UUDENKIRKON SEURAKUNNAN HOPEAT

KALKKI, hopeaa, nokallinen. Sileä, profiloitu jalka, pyöreä solmu. Kaiverrus: »Uudenkirkon seurakunta 1910.» Kork. 25 cm. Leimat: O. Järveläinen, Viipuri; vuosileima puuttuu.

ÖYLÄTTILAUTANEN (kuva 43), hopeaa, kulattu. Keskelle kaiverrettu Karitsa. Halk. 14 cm. Leimat: Ammatinvanhimman köynnös, Lorentz Rosenius, Viipuri; vuosileima puuttuu. (L. Rosenius toimi vv. 1729-62.)

Tekstiilit

ALTARIVAATTEET: 1 (kuva 44). Ruskean punaista atlassilkkiä, johon on pujotettu kultalangalla kolmioksaista kukkakuvioita, jotka kääntyvät vastakkaiseen suuntaan joka toisessa kuviorivissä; 1600-luvun alkupuolelta. Lähellä yläreunaa vaakasuorat kultakaluunauhat, muuten on vaate pystyjen kultakaluunauhojen jaotteleva. Vaatteeseen on kiinnitetty hopeapellistä leikattu kaksoisvaakuna, jossa ovat Horn ja Sparre -sukujen vakuunakuviot, INRI-kirjaimet sekä etukirjaimet AH ja ES ja vuosiluku ANNO 1651. Maaherra Arvid Horn ja hänen puolisonsa Elisabet Sparre lahjoittaneet v. 1651 (vrt. kasukka n:o 2).

2. Vaalean punaista kukkakuvioista silkkidamastia. Valtakunnan kreivitär Katariina Ebba Horn lahjoittanut n. v. 1758 (ks. s. 13, vrt. myös kasukka n:o 4).

3 (kuva 45). Mustaa samettia, jonka koristeena kulta- ja hopeakirjontaiset kirjaimet C. E. H. ja vuosiluku 1780 sekä kolme valkoisesta silkki-kankaasta valmistettua, kultalangalla kirjottua pystykaistaa (vrt. kasukka n:o 7, jonka risti on tehty samasta kankaasta). Yllä mainittu valtakunnan kreivitär Katariina Ebba Horn lahjoittanut (kal.; lahjaan kuuluivat myös alttariiliina ja kultakaluunakoristeinen musta sametti-tyyny).

4. Punaista verkaa. Keskellä valkoisesta silkki-kankaasta ommeltu risti ja kirjonta »INRI 17(35)» (kal.).

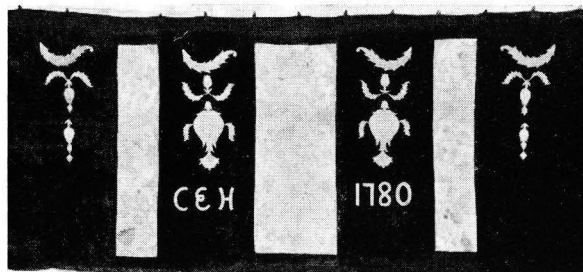
5. Mustaa samettia. Keskellä hopeakaluunaristi ja kirjaimet LA sekä vuosiluku 1857. Kreivitär Louise Armfelt (o. s. Brooke) lahjoittanut (kal.).

6. Sinipunaista plyysiä. Keskellä kultalangasta

kirjottu risti ja kirjoitus: »Lahja Halikon kirkkoon vuonna 1882.» Kreivitär Marianne Armfelt, o. s. Armfelt, lahjoittanut (kal.; lahjaan kuului myös alttariiliina. Luultavasti on kyseessä kreivitär Mariana Gustava Armfelt, o. s. Armfelt).

7. Luonnonvärinen villakudonnainen, jonka koristeena on keskellä harmaa kudottu vihkimäristi sekä pienet kudotut kukat. Rakennuskonservaattori Th. Lindquist sommitellut ja Halikon Maatalousnaiset lahjoittaneet v. 1959.

KASUKAT: 1 (kuva 46), nykyään KM n:o 59017. Restauroitu Kansallismuseossa v. 1953. Sinipunaista 1600-luvun atlassilkkiä, mahdollisesti yhdistetty jo 1600-luvulla entisen puvun osista. Selkäpuolella oleva T:n muotoinen risti ja etupuolen pystykaista ovat 5 cm levyistä ns. Kölninnauhaa, joka on valmistettu 1400-luvulla. Nauha on poikittaisraitainen, ja siihen on kudottu kolme elämänpuun kuviota, ruusukkeita

45. KATARIINA EBBA HORNIN V. 1780 LAHJOITTAMA, MUSTASTA SAMETISTA TEHTY ALTARIVAATE.

Antependium av svart sammet, skänkt år 1780 av Catharina Ebba Horn.

ja sanat *ihesus* ja *maria*. Värit: punainen, sininen, vihreä; myös metallilankaa on käytetty. Ristiä ja pystyraitaa kehystää 1600-luvulle tyypillinen metallilankapitsi, ja ristiin on 1600-luvulla ommeltu päällikeompeluna silkki-kankaasta leikattu ja kirjottu Ristiinnaulittu, jonka lannevaate on tehty hopeakankaasta. Ristin yläpuolelle on kirjottu kirjaimet INRI ja molemmin puolin vuosiluku 1686. Lisäksi on INRI-kirjaimien yläpuolelle ommeltu metallilankapitsin kehystämä, kirjottu vaakunakilpi (kuva 47), jossa on punainen silkki-lankapohja ja metallilankakuviot. Vaakuna on Suomessa tuntematon, tyypiltään mahdollisesti saksalainen.

Kasukassa on ollut useita vuorikankaita, vanhin mahdollisesti punainen villakangas. — Tätä kasukkaa ei mainita vanhoissa kalustokirjoissa;

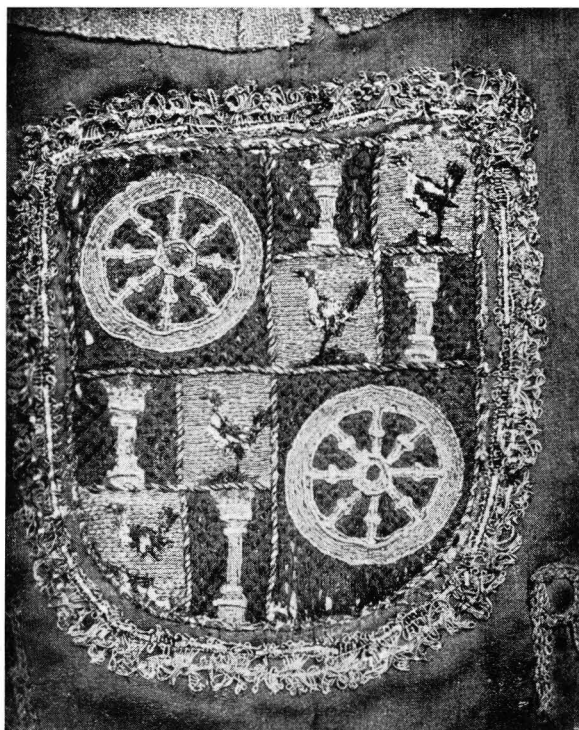

46. MESSUKASUKKA, KOOTTU EHKÄ JO 1600-LUVULLA ENTISEN ATLASKANKAISEN PUVUN OSISTA. RISTI ON OMMELTU 1400-LUVUN NS. KÖLNINNAUHASTA.

Mässhake, kanske redan på 1600-talet sydd av delar av en dräkt av atlassiden. Korset av sk. Kölnerband härstammar från 1400-talet.

mahdollisesti sen lahjoitti isonvihan aikana muuan venäläinen upseeri v. t. kappalaiselle Abr. Paulinille (kal.).

2 (kuva 48). Samaa pujottamalla kuvioitua silkkikangasta kuin alttarivaate n:o 1. Selkäpuolella on kultalankapitsillä reunustettu kultakaluunaristi, jonka varsien päät levenevät, ristiin on kirjottu silkkilangalla seitsemän ruusua. Etupuoli on koristamaton. Kasukassa on kapea kultakaluunareunus. — Ristin molemmin puolin kiinnitetyistä hopeapeltivaakunoista on vain toinen jäljellä; siihen on kaiverrettu Hornsuvun vaakunakuvio. (Lahjoittajat, ks. alttarivaate n:o 1.)

47. EDELLISEN KUVAN MESSUKASUKKAAN OMMELTU VAAKUNAKILPI.

Vapensköld från mässhaken på föregående bild.

48. SAMASTA KANKAASTA KUIN KUVASSA 44 OLEVA ALTARIVAATE OMMELTU MESSUKASUKKA.

Mässhake, sydd av samma tyg som antependiet på bild 44.

49. KASUKKA 1600-LUVULTA; KANGAS ON PUNAISTA LEIKATTUA SAMETTIA KELTAISELLA SILKKIPOHJALLA.

Mässhake från 1600-talet. Tyget är röd skuren sammet på gul sidenbotten.

3 (kuva 49). Punaista leikattua samettia keltaisella silkkipohjalla, 1600-luvun alkupuolelta (Pylkkänen, Säätyläispuku ss. 83–85). Selkäpuolella on kultakaluunasta sommiteltu leveä risti, joka on kultakaluunareunuksen sisäpuolelta täytetty päällikeompeleisella kukkaruudukolla; kukat on tehty silkkikankaan tilkuista, jotka on kirjottu silkkilangalla. Ristin yläosaan on ommeltu silkkikankaasta sommiteltu kartussi, johon on kirjottu kirjaimet INRI. Kalustoluettelon mukaan oli ristissä alkuaan Ristiinnaulitun kuva. Etupuolella on kultakaluunaristi. — Kasukka on lahjoitettu Joensuun kartanosta ennen v:a 1691 (kal.).

4. Vaalean punaista, 1700-luvun kukkakuviosta silkkidamastia. Selkäpuolella valkoinen atlassilkinen risti, jonka reunassa nyplätty pitsi, etupuoli koristamaton. (Vrt. alttarivaate n:o 2.) Katariina Ebba Horn lahjoittanut n. v. 1758 (kal.).

5. Mustaa samettia, koristelu hopeakaluunaa. Selkäpuolella risti, jonka molemmin puolin hopeapellistä leikatut kirjaimet IN RI, H S, M K (Haliko Sockens Moder Kyrka) ja samoin hopeapellistä leikattu vuosiluku 1764. Etupuoli koristamaton. Kasukka ostettiin kauppias J. Bremeriltä Turusta ja tuli valmistuksineen maksama 827 taalaria (tilit). Kasukan kanssa käytettävää messupaitaa varten ostettiin myös »Warendorfin pellavaa»; paidan ompeli rouva Hedengreen ja sen hinnaksi tuli 145 taalaria.

6. Punaista samettia, selkäpuolella kultakaluunaristi, INRI ja vuosiluku 1765, etupuoli koristamaton.

7 (kuva 50). Mustaa samettia (vrt. alttarivaate n:o 3). Selkäpuolella leveä, 1700-luvulta peräisin olevista silkkikangaskaistoista yhdistetty risti, johon on kirjottu erivärisillä silkkilangoilla ja kultalangalla kukkaköynnöksiä. Etupuolella kirjottu lehtiseppele, johon on ommeltu kultalangalla Kristuksen monogrammi. Kreivitär Katariina Ebba Horn lahjoittanut v. 1780 (kal.); kasukassa oli alkuaan »leveä kirjottu

50. KATARIINA EBBA HORNIN V. 1780 LAHJOITTAMA KASUKKA.

Mässhake, skänkt år 1780 av Catharina Ebba Horn.

kultakaluuna» sekä kirjaimet C. E. H. Lahjaan kuului myös messupaita.

8. Valkoista silkkikangasta, johon on ommeltu runsas kukka-aiheinen kirjonta silkki-, kulta- ja hopealangoin. Italialaista »luostarityötä» 1700-luvun loppupuolelta, saatu Venäjältä (kal. 1826). Selkäpuolella kultakaluunaristi, etupuolella sädehtivä Jehovan aurinko, reunus leveää kultakaluunaa. Kreivi Kustaa Mauri Armfelt (Joensuun kartanon omistaja vv. 1801–14) lahjoittanut v. 1806 (kal.).

9. Mustaa samettia, runsas hopeakaluunakoristelu. Selkäpuolella risti, INRI ja vuosiluku 1843, etupuolella Jehovan aurinko. Kasukan valmisti turkulainen neiti Holmberg, hinta oli 83 ruplaa 14 2/4 kopeekkaa (kal.).

KALKKILIINAT: 1. Punaista samettia, reunassa kultahapsut. Ostettu v. 1838 (kal.).

2. Mustaa samettia, koristelu kirjottu hopealangalla, aiheena Jehovan aurinko sekä oksat ja palmunlehdet. Reunassa silkkihapsut. Ostettu v. 1838 (kal.).

3. Punaista samettia, koristelu kirjottu kultalangalla, aiheena Jumalan silmä orjantappurakuunuun sovitettuna sekä enkelinpäät. Reunassa kultahapsut. Hankittu v. 1861 (kal.).

4. Mustaa samettia, 1800-luvulta. Keskellä hopeakaluunaristi, reunassa hopeakaluunauha.

KIRJALIINA, luonnonväristä villakangasta, koristeena kudotut mustat ristit ja harmaat ruusut. Maatalousnaiset lahjoittaneet v. 1959.

ALTтарытүүнү, päällystetty punaisella plyysillä, hopealangalla ommeltu barokkityylinen kohokuvakirjonta, jonka aiheena granaattiomina ja lehtiä. Kalustokirjan mukaan hankittu v. 1885; koristeet muistuttavat kuitenkin v. 1780 lahjoitetun alttarivaatteen koristeita (kuva 45) ja ne on varmaan ratkottu vaatteen yhteydessä lahjoitetusta tyynystä.

HAAVIT: 1–2. Koppa päällystetty punaisella sametilla, koristeena ristikkäiset kultakaluunat ja -hapsut, pohjassa silkkitupsu. Toisen varsi on sorvattu ja siinä on messinkipeltinen putki, toisen varsi on aivan yksinkertainen.

3–4. Koppa tehty violetista silkkikankaasta, johon on kudottu harmaat ruusut. Kultahapsut ja -tupsu. Lyhyet kädensijat. Hankittu v. 1959.

5–8. Edellisten kaltaiset, koppa violettia samettia.

PAARIVAATTEET: 1. Mustaa sarkaa, johon on

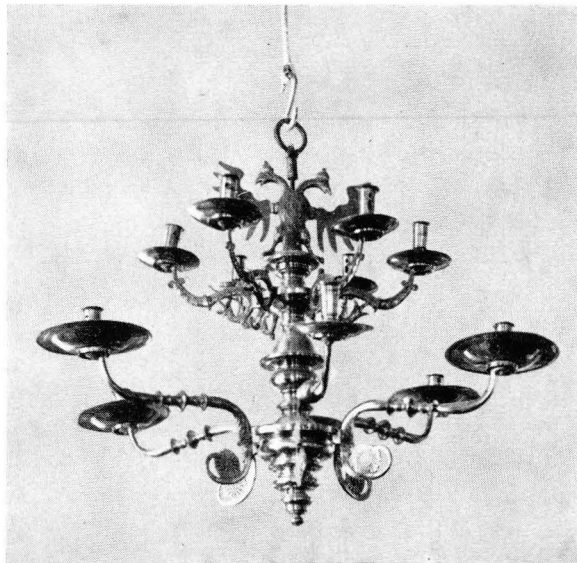
ommeltu päällikeompeluna risti, INRI ja vuosiluku 1805, reunassa kamelinvillalangasta tehdyt hapsut. Reunoja kiertää kirjottu teksti: »Siis malda ettäs kuolewainen olet ja kungas joudut koskas täädä kuolet. Kyll hurskat Herran tygö tulewat, waan pahat paikaan pahaan painuwat.»

2–3. Edellisen kaltaiset, vuosiluvut 1881 ja 1891.

HÄVINNEET TEKSTIILIT. V. 1691 laadittu kalustokirja luettelee yllä selostettujen vaateparsien lisäksi myös v. 1640 lahjoitetun sinisen, kukkakuvioisen atlassilkisen alttarivaatteen ja vanhan, ruskeasta atlassilkistä tehdyn alttarivaatteen; nämä molemmat hävisivät isonvihan aikana. Samoin hävisivät alttariliina ja keltaisella taffilla päällystetty tyyny. Myös osa kirkon messukasuista ryöstettiin: mm. vanha, ruskeasta sametista ommeltu kasukka, jonka selkäpuolella oli pieni kultabrokadiriisti, ikivanha sininen plyysikasukka, jossa oli iso risti, vanha, haalistunut kamlottikasukka, jossa oli kapea risti, vanha, kirjavasta painetusta palttinasta tehty kasukka, toinen vanha, painetusta palttinasta ommeltu ja vanha kukkakuvioinen kasukka; lisäksi hävisi kaksi vanhaa kuorikaapua, joista toinen »ikivanha» oli sininen, sekä vanha sininen vuorikangas. Vanha beigevärinen, tobinikankaasta ommeltu kasukka, jossa oli valkoinen risti, luovutettiin 1700-luvulla Angeliemen kirkkoon. V. 1691 oli kalkkiliinoja (»ärmekläden») neljä kappaletta, kaikki kirjottu silkki- ja hopealangalla. Kirkossa oli lisäksi kapea, punaisella langalla kirjottu pyyheliina, vanha kirjava peite, kaksi morsiustelmaa, joista toinen vanhaksi mainittu oli tehty punaisesta damastista, toinen sinisestä taftista, silkkitupsuilla varustettu pari-vaate, Viurilasta lahjoitettu, hollantilaisesta pellavasta ommeltu messupaita sekä toinen, joka oli tehty kotitekoisesta pellavasta; viimeksi mainittu oli lisäksi reunustettu pitsillä. Sen oli lahjoittanut rouva Katariina Grass (Halikon Puotilan omistajan, vapaaherra Kustaa Grassin v. 1716 kuollut nuorin tytär). Lattialla alttarin edessä oli karhunta.

V. 1735 maaviskaali (myös Joensuun pehtoriksi mainittu) Kaarle Wallersten lahjoitti armoisiinilkistä tehdyn kalkkiliinan, jonka reunat ja risti oli ommeltu kultanauhasta, sekä pitsillä reunustetun alttariliinan. Messupaidan lahjoitti rouva Briitta Maria Carpelan (Joensuun pehtorin Ernst Grabben tytär) joskus ennen v. 1720, ja seurakunta osti toisen Turusta v. 1720; jälkimmäinen oli ommeltu palttinasta ja maksoi 18 kuparitaalaria. V. 1758 mainitaan punaisella sametilla päällystetty, kultakaluunakoristeinen haavi, jonka valtakunnan kreivitär Katariina Ebba Horn oli lahjoittanut, ja v. 1788 ostettiin mustalla sametilla päällystetty haavi. Kalkkiliinoja oli 1700-luvun loppupuolella kaksi, molemmat mustaa samettia; toinen, hopeakaluunakoristeinen, oli peräisin v. 1769 ja toinen, jossa oli kultanauhareunus, oli yllä mainitun valtakunnan kreivittären lahjoittama v. 1780. Paarivaatteista mainitaan v. 1720 tilattu, joka oli kudottu hienosta villasta viisiniitiseksi ja jonka värjääminen, kutominen ja neulominen tulivat yhteensä maksamaan 25 kuparitaalaria, sekä v. 1756 hankittu,

edellistä vieläkin kalliimpi, mustasta verasta tehty vaate. Kenraalitar Maria Katariina Armfelt (o.s. Wennerstedt) lahjoitti v. 1800 raidallisesta nettelkankaasta ommellun, leveällä pitsillä reunustetun alttariliinan, ja toisen samantapaisen lahjoitti muuan rouva Grönros v. 1852.

51. VASKIKRUUNU 1500-LUVUN LOPPUPUOLELTA. ALAPÄÄSSÄ OLEVAN KARTION ALIN OSA KUULUNEE SEURAAVASSA KUVASSA OLEVAAN KRUUNUUN.

Malmkrona från slutet av 1500-talet. Nedersta leden av kronan torde höra till kronan på följande bild.

Valaisimet

VASKIKRUUNU (kuva 51), 1500-luvun loppupuolelta tai v:n 1600 paikkeilta. Kruunussa on 2×6 tukevaa kynttilänhaaraa. Alahaarojen sisäkiemurassa ruusuke, keskellä kolme särmikästä solmua. Isot pyöreät talivadit ja lieriömäiset, reiälliset kynttilänpesät. Ylähaaroissa on samanlaiset talivadit ja kynttilänpesät, mutta itse haarat ovat litteät ja niissä on plastisesti muovailtua lehtikoristelua sekä delfiininpää ja ainoastaan yksi solmu. Pallon paikalla on rungon alapäässä iso kartiomainen, alaspäin kape-neva ja voimakkaasti profiloitu pääte; rungon yläpäässä litteä kaksoiskotka. Kartion alaosa kuulunee seuraavaan kruunuun ja sen tilalla pitäisi olla seuraavan kruunun palloon kiinnitetty kaksiosainen leijonanpää. Kruunut olivat v. 1745 korjattavina Tukholmassa, jolloin alaosat mahdollisesti vaihtuivat (tilit). Vuorentaan kartanon lahja (kal. 1691).

VASKINEN PALLOKRUUNU (kuva 52), 1600-luvulta. Kruunussa on 2×6 siroa alaspäin tai-

puvaa kynttilänhaaraa, sekä niiden välissä litteät, naamiokoristeiset haarat. Alahaaroissa on delfiininpää ja sisäkiemuroissa ihmisnaamio. Isot pyöreät talivadit, pulleat kynttilänpesät. Rungon alapäässä on iso pallo, johon on kiinnitetty edelliseen kruunuun kuuluva kaksipuolinen leijonanpää, yläpäässä on seisova figuuri, ns. metsäläinen, jolla on ruumiinmyötäinen turkispuku, kädessä on ollut jokin ase.

KRISTALLIKRUUNUT: 1 (kuva 53). 1800-luvun puolivälistä. Sirossa kruunussa on 2×6 hentoa pronssihaaraa, joita kannattavat ja yhdistävät kevyet kristallihelminauhat; rungon yläpäässä on lisäksi koristehaarat ja kehä, josta riippuu helminauhoja. Nauhojen päissä on vuorotellen pitkiä ja pyöreitä kristalleja. Kruunun rungon kuusikulmaiseen alaosaan on maalattu kuusi pientä amoriiniryhmää. Leskikreivitär Hedvig Ulriika Armfelt, o. s. de la Gardie lahjoittanut; kruunu ostettiin Tukholmasta. (Ks. myös s. 159.)

2. Myöhäisempiretyylinen. Kruunussa on kahdeksan pronssista kasvikoristeista kynttilänhaaraa, joissa kussakin kolme kynttilänpesää, lisäksi on rungon yläpäässä kahdeksan haaraa. Hyvin runsaasti prismoiksi hiottuja kristalleja.

52. VASKIKRUUNU 1600-LUVULTA. PALLOON KIINNITETTY LEIJONANPÄÄ LIENEE OTETTU EDELLISEN KUVAN KRUUNUSTA.

Malmkrona från 1600-talet. Lejonhuvudet under klotet torde höra till kronan på föregående bild.

53. KRISTALLIKRUUNU 1800-LUVUN PUOLIVÄLISTÄ.
Kristallkrona från medlet av 1800-talet.

Viurilan omistaja (vv. 1857–93) kamariherra August Armfelt lahjoittanut v. 1862 (kal.).

3. Siro sekatyylinen kruunu, jossa 2×10 pronssista kynttilänhaaraa sekä koristekehä. Rouva Selma Jundell lahjoittanut v. 1934.

MALJAKRUUNU, empiretyylinen, 1800-luvun alkupuolelta. Mustaksi maalattu malja, kuusi lehtikoristeista pronssista kynttilänhaaraa. Kirkonisännöitsijä E. J. Cavenius lahjoittanut n. v. 1810 (kal.).

PUUKRUUNU, pieni, vanha 1600-luvun pallokruunun jäljitelmä. Puinen runko ja pallo, viisi rautalangasta taivutettua haaraa.

SEINÄKYNTTILÄNHAARA, puuta (kuva 54). N. 1660–1670-luvulta, rehevää barokkityyliä. Seinäkilven keskellä olevasta seppeleestä ulkonee kynttilää pitävä käsivarsi, kilven sivuilla ovat pienikokoiset seireenit, ylinnä naamio. Värit sininen, musta, punainen, vihreä, valkoinen ja keltainen. Kilven kork. 45 cm. Seinäulkonema 50 cm.

SEINÄKYNTTELİKÖT: 1. V:n 1700 paikkeilta, pakotettua messinkipeltiä. Kulmikas seinäkupura ja talivati, molemmissa pakotettu kupurakoristelu, kaareva varsi, jossa särmikäs solmu. Seinäulkonema 45 cm.

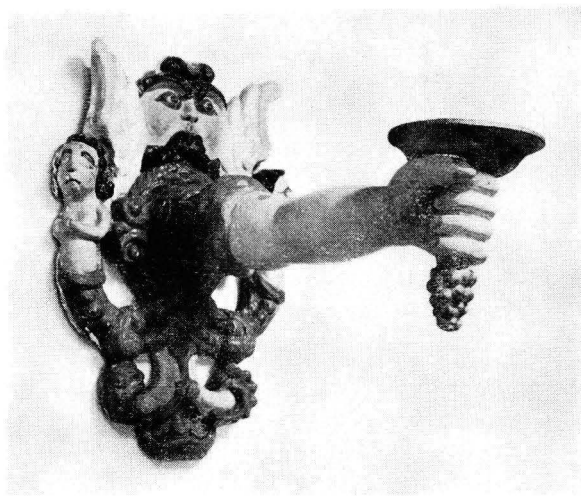
2–3. Pari, uusrokokoottyylliset, pronssiset seinäkyntteliköt, joiden kolmen haaran talivadeista riippuvat kristallit. Seinäulkonema 30 cm. Kreivitär Olga Armfelt Viurilasta lahjoittanut v. 1851 urkuja varten.

4–8. Messinkipelistä pakotetut kolmihaaraiset lampetit. 1930-luvun hillittyä, klassillisvoittoista tyyppiä. Kilven kork. 30 cm. Ostettu v. 1934. 9–32. Messinkipeltiset, yksinkertaiset sähkölampetit, kaksihaaraiset. Kilven kork. 15 cm. Ostettu v. 1939.

KYNTTILÄNJALAT: 1–2 (kuva 55). Pari, pakotettua hopeapeltiä, 1700-luvun alkupuolelta. Runsaas barokkityylinen kasviaiheinen pakotus- ja siselöintikoristelu. Pullukkajalka, kierrevarren alapäässä anturalevy, iso talivati. Kork. 30 cm. »Viurilan kreivitär Wellingk» (kenraali, kreivi Otto Wellingkin tytär Ottiliana, joka oli naimisissa kreivi Sven Lagerbergin kanssa) lahjoittanut n. v. 1720 (kal.).

3–4 (kuva 56). Pari, nelileimaista tinaa, myöhäisbarokkityylinen. Profiloitu, neliömäinen jalka, fasetoitu varsi ja kynttilänpesä. Kork. 19 cm. Leimat: Carl Sauer, Tukholma 1748. Näihin vaihdettiin kaksi vanhaa kynttilänjalkaa ja öylättilautanen.

5–8 (kuva 57). Kaksi paria, kolmileimaista tinaa, kustavilaistyylliset. Kellomaisessa jalassa

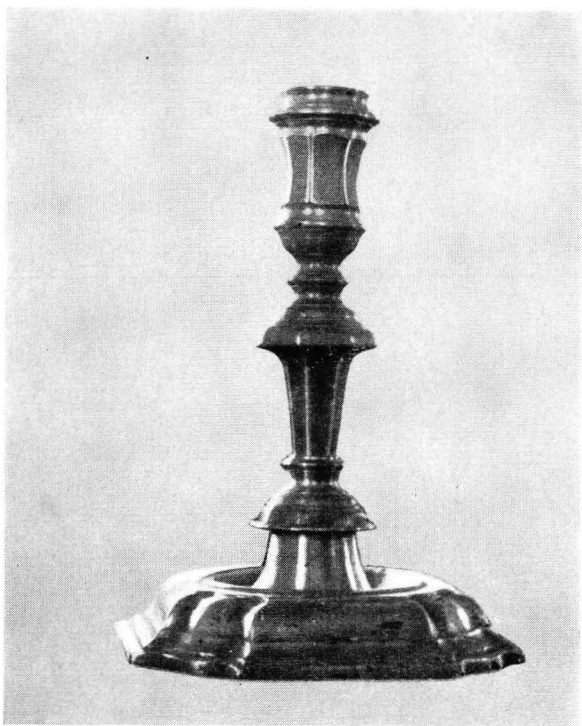
54. PUINEN SEINÄKYNTTILÄNHAARA. TEHTY N. 1660–1670-LUVULLA.

Ljusarm av trä, förfärdigad omkring 1660–1670-talet.

55. HOPEAPELLISTÄ PAKOTETTU KYNTTILÄNJALKA. 1700-LUVUN ALKUPUOLELTA.

Driven ljusstake av silverplåt, från början av 1700-talet.

56. TINAINEN KYNTTILÄNJALKA. CARL SAUER, TUKHOLMA 1748.

Ljusstake av tenn. Carl Sauer, Stockholm 1748.

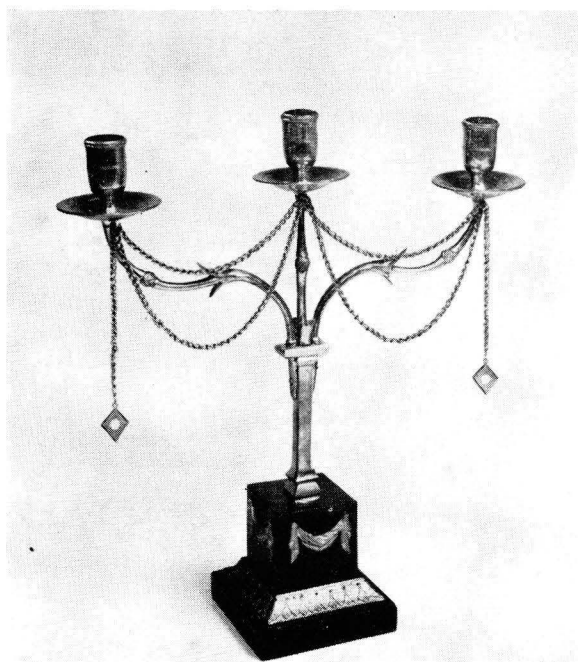
57. TINAINEN KYNTTILÄNJALKA. J. L. WEDENBERG, TURKU 1784.

Ljusstake av tenn. J. L. Wedenberg, Åbo 1784.

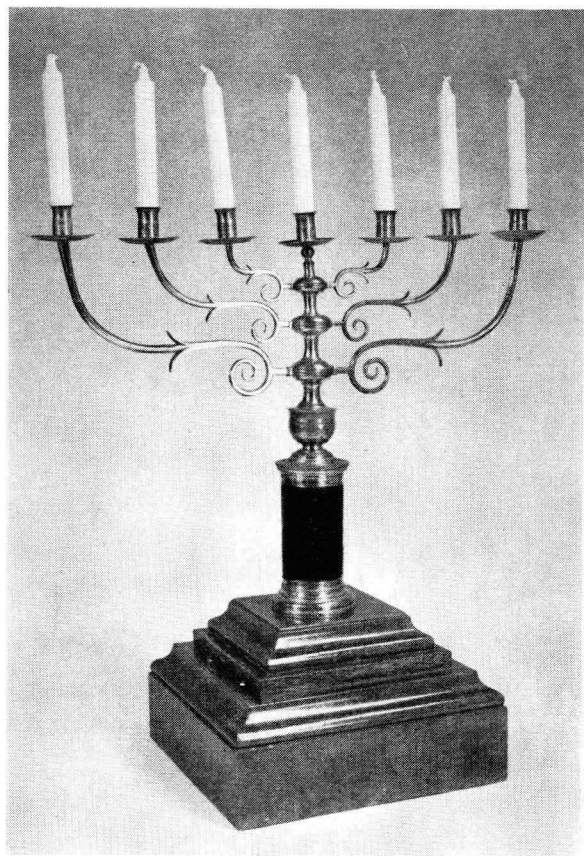
sidottu nauhasauva ja lehtisauva, varsi pitkulaisen päärynän muotoinen, kynttilänpesän reunassa sidottu nauhasauva. Kork. 20 cm. Leimat: J. L. Wedenberg, Turku 1784; tili-kirjan mukaan ostettu vasta v. 1788.

9–10 (kuva 58). Pari, puuta ja vaskea, kolmihaaraiset, empiretyyliset. Pohjaltaan neliömäisen jalustan päällä kuutiomainen jalka, joka kannattaa vartta. Jalusta ja jalka on maalattu mustaksi ja niitä koristavat plastinen kullattu lehtisauva sekä ns. *vitta*, solmittu roomalainen kulttisine. Varren yläosasta lähtee kolme hentoa haaraa, joissa on isot pyöreät talivadit ja pikari-maiset kynttilänpesät; haaroista riippuvat ketjut. Kork. 48 cm. Vapaaherratar Maria Kata-riina Armfelt lahjoittanut v. 1801.

11–12. Pari, puuta ja vaskea, kolmihaaraiset, empiretyyliset. Alkuperäinen, lieriömäinen, vih-reäksi maalattu puinen jalka (Taidehist. retki-kunnan vesivärikuunnos) on korvattu yksinker-taisemmalla kuutiomaisella, valkoiseksi maa-latulla jalalla, joka on kiinnitetty saarnastuo-

58. V. 1801 LAHJOITETTU EMPIRETYYLINEN KYNTTILÄNJALK.
JALKA.
Empireljusstake, skänkt år 1801.

59. KELTAVALURI AARON HAMNSTRÖMIN V. 1817 VAL-
MISTAMA KYNTTILÄNJALK.
*Ljusstake, förfärdigad år 1817 av gelbgjutaren Aron
Hamnström.*

liin. Hento varsi ja kolme hentoa kynttilänhaaraa, joissa pyöreät talivadit ja lieriömäiset kynttilänpesät. Nykyinen kork. 30 cm. — Joensuun kartanon keltavaluri Aaron Hamnström valmistanut v. 1817 (kal.).

13. Seitsenhaarainen alttarikynttilänjalka (kuva 59), sama tekijä kuin edellisissä. Mustaksi maalattu lieriömäinen puuvarsi nousee porrastetulta neliömäiseltä jalustalta. Kork. 75 cm.

14–15. Pari, uuttahopecta, nelihaaraiset. Irrallinen haaraosa, varren päässä olevan kynttilänpesän kantana liekkimäinen koriste. Kork. 50 cm. Joensuun kartanon omistaja kreivi Kustaa Armfelt lahjoittanut v. 1866 (kal.).

16. Puusta sorvattu, yksinkertainen mustaksi maalattu, kolmihaarainen kynttilänjalka, 1800-luvulta (?).

HÄVINNEET VALAISIMET. V. 1691 mainitaan vanha kulu-
nut, kuusihiippuinen kynttiläkruunu (kal.).

V. 1820 lahjoitti rovasti B. J. Ignatius »kaksi mustaa kipsipuolivartalokuva», joissa oli kolme kynttilänhaaraa, siis ilmeisesti egyptiläisvaikutteiset empirekynttilänjalat.

Hautausmuistot

Jo v. 1800 oli Halikossa lopetettu kirkkoon hautaaminen (pöytäk.). Suurien 1800-luvun alkupuolella suoritettujen uudistustöiden yhteydessä lieenee kirkkohaudat suurimmaksi osaksi hävitetty. Vanhoja hautakiviä mainitaan otetun eteisen lattiakiviksi (pöytäk. 1814).

VUORENTAAN HAUTAKUORISTA oli aikaisemmin puhetta (s. 135). Sen hautaholvi on säilynyt kirkon nykyisen eteläsakaran itäosan alla. V. 1954 sitä tutkittiin viimeksi sähkölämmityksen asentamisen yhteydessä; sitä ennen holvi oli avattu v. 1814, jolloin itse haudat palsamoituneine ruumiineen kuitenkin jätettiin koskematta ja alas johtava käytävä suljettiin kivilevyllä, sekä v. 1922, jolloin arkut asetettiin nykyiseen järjestykseen.

Arkkuja oli 20 kappaletta, ruumiita 36. Useimmat arkut olivat yksinkertaisia ja peräisin 1700-luvun jälkipuoliskolta, ainoastaan kaksi oli tehty tammesta ja parissa oli jätteitä kangasverhoilusta. Yhteen arkkuun oli maalattu kirjoitus: »Här hwilar / Ulrica Eleon: Öhman / Född d. 27 Sept: 1789 / Död d. 10 October 1790» (Tässä lepää Ulriika Eleonoora Öhman, s. syyskuun 27 p:nä 1789, k. lokakuun 10 p:nä 1790). Useimmat vainajat oli käärittä pellava-

liinoin, yksi ruumis oli verhottu mustaan silkkiin ja yhdellä oli musta samettikaapu.

V. 1814 asetettiin holviaukon yläpuolelle seinään KIVILEVY, joka saatiin Joensuun kartanosta (kuva 60) ja on todennäköisesti 1500-luvulla Perniössä toimineen Antonius kivenhakkaajan veistämä. Siinä on Horn ja Krumme-sukujen yhdysvaakuna, vuosiluku 1571 ja teksti (versaalein): »Clas Kris / terson. til / Amī. Friher» sekä »Frv. Kistyn / Iacop. Dot / ter. til. Amin.» (Klaus Kristerinpoika, Joensuun herra, vapaaherra, rouva Kristiina Jaakontytär, Joensuun rouva. — Valtaneuvos Klaus Kristerinpoika omisti Joensuun kartanon v:een 1566, hänen puolisonsa Kristiina Krumme kuoli vasta v. 1611.) Levy on maalattu kirkkain värein.

V. 1922 kiinnitettiin tämän kiven alapuolelle arkkitehti A. W. Ranckenin piirtämä MUISTOLEVY, jossa on kirjoitus: »Horn af Åminne / Suvun hauta / v. 1813 poistetun kappelin sijalla v. 1922 merkitty aitauksella / kreivi C. A. Armfeltin / toimesta.» Alas johtavan käytävän ympärillä on Ranckenin suunnittelema rautaristikko. JOENSUUN KARTANON HAUTA oli kuorissa; sen sisäänkäynti oli ainakin v. 1705 papinpenkin edessä (pöytäk.). V. 1665 varkaat rikkoivat ja ryöstivät v. 1615 kuolleen Ture Hornin arkun (Halikon ja Uskelan syyskäräjät 1665). Arkusta he veivät ristin, nimilevyn ja kirjaimia, vainajalta lakin, kultaisen kaulaketjun, sormukset ym.

VIURILAN MUURIHAUDAN sijaintia ei tunneta. Siihen haudattiin mm. v. 1664 eversti Pietari Mannersköld, jonka arkusta varkaat n. v. 1691 olivat irroittaneet kaksi hopealevyä, joissa oli Mannersköldin isän- ja äidinpuoleiset sukuvaakunat; levyt painoivat yhteensä 72 luotia (ks. s. 148).

ARMFELT-SUVUN HAUTAKUORI on kirkon etelä-sakaran kaakkoisosassa. Ulko-oven (kuva 19) yläosassa on kirjoitus: »Grefliga och / Friherrliga Armfeltska / Familjers Graf / Bygd år 1814» (Kreivillisten ja vapaaherrallisten Armfeltien perheiden hauta, rakennettu v. 1814). Hautaholviin johtavan käytävän peittää kivi, jossa kirjoitus: »Denna graf / blef grundlagd och färdig / samma märkvärdiga år som / Alexander den 1ste af / Gud välsignad och utkorad / efter att hafva befriat Europa / från vanära och undertryck / återgaf det sin ordning och lugn.»

60. KIRKKOON ASETETTU KIVILEVY, JOKA ON SAATU JOENSUUN KARTANOSTA JA JOKA ON TODENNÄKÖISESTI 1500-LUVULLA TOIMINEEN KIVENHAKKAAJAN ANTONIUKSEN TYÖTÄ.

I kyrkan uppsatt minnessten från Åminne gård, troligen ett arbete av Antonius stenuggare från 1500-talet.

Bröderne Gustaf Mauritz och / August Philip Magnus söner / Armfelt hafva ägnat detta / hvilorum åt sig, sin släkt och / efterkommande 1814 i Aug. månad.

Inscriptionen skrifven af Hans Excellence / Ryska kejsarliga generalen / Åbo academie Cantzeleren m.m. Hr. Grefve / Gustaf Mauritz Armfelt / som dog d. 19 augusti 1814 / sagnad och sörgd.» (Tämä hauta perustettiin ja valmistui samana merkittävänä vuonna kuin Aleksanteri I, Jumalan siunaama ja valitsema, vapautettuaan Euroopan häpeästä ja sorrosta jälleen palautti sille sen järjestyksen ja rauhan. Veljekset Kustaa Mauri ja August Filip, Maunupojat Armfelt ovat omistaneet tämän leposijan itselleen, suvulleen ja jälkeläisilleen v. 1814 elokuussa. Kirjoituksen kirjoitti Hänen ylhäisyytensä, Venäjän keisarillinen kenraali, Turun akatemian kansleri ym. herra kreivi Kustaa Mauri Armfelt, joka kuoli elokuun 19 p:nä 1814 kaivattuna ja surtuna.)

Hautakuorin seinään on muurattu kaksi kivilävyä. Toisessa on kirjoitus: »Här förwaras

stoftet / af General-majoren Landshöfdingen / och riddaren af Kgl. Svärds-orden / Högvälborne Friherre / Magnus Wilhelm Armfelt. / Herre til / Åminne Wiurila. Wuorentaka. Kerkis / och Fulkila. / Född den 24 Julii 1725 / död den 24 Maj. 1795. / Och dess fru / Högvälborna Friherrinnan / Maria Catharina Wennerstedt / som / började sin lefnad den 6 Juli 1728 / och afsomnade saligen den 19 Januari 1803. / De rättfärdiges åminnelse blifver uti / välsignelse. Ordspr. B. 10:7.» (Tähän on haudattuna kenraalimajurin, maaherran ja kuninkaallisen miekkaritariston jäsenen, korkean jalosyntyisen vapaaherran Maunu Vilhelm Armfeltin, Joensuun, Viurilan, Vuorentaan, Kärkän ja Fulkkilan herran, tomu. S. heinäkuun 24 p:nä 1725, k. toukokuun 24 p:nä 1795. Sekä hänen rouvansa, korkean jalosyntyinen vapaaherratar Maria Katariina Wennerstedt, joka aloitti maisen vaelluksen heinäkuun 6 p:nä 1728 ja nukahti autuaasti tammikuun 19 p:nä 1803. Vanhurskaan muistoa siunataan. Sananlaskut 10:7.)

Pienemmässä kivessä on kirjoitus: »Här hvila tvänne systrar sälla och / evigt lyckliga Maria Charlotta / Lovisa Armfelt född den 14 Januari / 1798 död den 6 Februari 1800 och Wilhelmina / Johanna Augusta Armfelt född den / 21 Augusti 1799, död den 28 maj 1812. / Döttrar till öfverste L^{ten} Friherre / August Armfelt och dess Fru / Johanna Fredrica Lovisa Taube. — Salige äro the, som i Herranom dö, Upp. Bok. 14 c. 13 v.» (Tässä lepää kaksi sisarusta autuaina ja ikuisesti onnellisina Maria Charlotta Loviisa Armfelt s. tammikuun 14 p:nä 1798 k. helmikuun 6 p:nä 1800 ja Vilhelmiina Johanna Augusta Armfelt s. elokuun 21 p:nä 1799, k. toukokuun 28 p:nä 1812. Everstiluutnantti, vapaaherra August Armfeltin ja hänen puolisonsa Johanna Fredrika Loviisa Tauben tyttäret. Autuaat ovat ne kuolleet, jotka Herrassa kuolevat. Ilm. k. 14:13.)

Holvissa ovat seuraavat ARKUT:

1 (kuva ks. Kallio s. 66). Päällystetty mustalla sametilla, kannen päällä vainajan kolmikolkkahattu, porte d'épée ja miekka. Nimilevyssä on kirjoitus: »Här förvaras stoftet / af / Grefve Gustaf Mauritz Armfelt . . . Född på Juva Boställe i Finland den $\frac{19 \text{ mars}}{1 \text{ april}}$ 1757 / Död den 7 / 19

Augusti 1814 på Zarskoje Selo. / »Trogen och ståndaktig». (Tähän on haudattu kreivi Kustaa

61. NILO MANNERSKÖLDIN HAUTAUSVAAKUNA
VUODELTA 1655.

Nils Mannerskölds begravningsvapen från år 1655.

Mauri Armfeltin . . . tomu. S. Juvan virkatalossa Suomessa maaliskuun 19 p:nä / huhtikuun 1 p:nä 1757, k. elokuun 7 / 19 p:nä 1814 Zarskoje Sellossa. Uskollinen ja järkähtämätön.)

2. Hänen puolisonsa arkussa on kirjoitus: »Hennes Excellence Statsdamen hos / Deras Majestäter Maria och Elisabeth / ordens Dame af St Catharine Orden / samt f. d. statsfruen och Hofmestarinnan vid kongl. svenska Hofvet / Högvälborna / Grefvinnan Hedvig Ulrika Armfelt / född de la Gardie / som började sin lefnad den 28 Nov. 1761 / och afsomnade saligen den 7 Februari 1832.» (Hänen ylhäisyytensä, heidän majesteettiensa Marian ja Elisabetin hovirouva, P. Katariinan ritarikunnan jäsen, enti-

62. V. 1673 KUOLLEEN EVERSTI KUSTAA HORNIN
HAUTAUSVAAKUNA.
Överste Gustaf Horns begravningsvapen från år 1673.

nen Ruotsin kuninkaallisen hovin hovirouva ja hovimestaritar, korkean jalosyntyinen kreivitär Hedvig Ulriika Armfelt, o.s. de la Gardie, joka aloitti maisen vaelluksen marraskuun 28 p:nä 1761 ja nukkui autuaasti helmikuun 7 p:nä 1832.) Lopuksi seuraa virren säkeistö.

VAAKUNAT: 1 (kuva 61). Mannersköld-suvun puusta veistetty vaakuna, jonka kypärinpeitteenä on vielä yhtenäinen, rustokiemuroita muodostava, 1600-luvun puolivälille ominainen lehvästö. Vaakunakilven alapuolella on nimikilpi, jota reunustavat naamiot ja rustolehdet. Kirjoitus on uusittu: »Nils Assersson Mannersköld / * 1586 † 1655.» (Kuvernööri Niilo Mannersköld, Viurilan omistaja vv. 1611–55.)

2 (kuva 62). Horn-suvun puusta veistetty vaakuna, jonka kypärinpeitteen akanttilehvästö jo ryhmittyy tyyliteltyiksi palloiksi. Kilven alapuolella olevassa nimilevyssä on uusittu kirjoitus: »Gustaf Horn *1621 †1673.» (Eversti Kustaa Horn, ks. s. 139.)

Vaakunakilven sivuilla on täydellinen sukuvaakunasarja, kahdeksan isän puoleista vaakunaa oikealla ja kahdeksan äidin puoleista vasemmalla sivulla. Ne eivät kuitenkaan noudata tavanomaista järjestystä (joka pitäisi olla isän puolella 1. Horn, 2. Frille, 3. Stålmarm, 4. Kurck, 5. Björnram, 6. Bärens (?), 7. Boije, 8. Horn, ja äidin puolella 1. Boije, 2. Horn, 3. Björnram, 4. Ållongren, 5. Hordeel, 6. tuntematon, vaakunakuvionaan jousta ja kolmea nuolta käyttävä suku, 7. Sparre (?), 8. Tott), vaan ne on järjestetty seuraavasti: isän puolella 1. Frille, 2. Horn, 3. Bärens (?), 4. Stålmarm, 5. Kurck, 6. Boije, 7. Björnram, 8. Horn, ja äidin puolella 1. Tott, 2. tuntematon, 3. Ållongren, 4. Björnram, 5. Sparre (?), 6. Horn, 7. Hordeel, 8. Boije.

3. Armfelt-suvun puusta veistetty vaakuna, jossa kreivillinen kruunu, runsas akanttilehvästö ja nimilevyssä kirjoitus: »Grefve Armfelt till Åminne.» Taiteilija J. Friedl veistänyt v. 1925.

HÄVINNEET VAAKUNAT. v. Stiernmanin mukaan oli kirkossa vielä toinenkin Horn-suvun vaakuna sekä lisäksi Grass-suvun vaakuna, jossa kirjaimet B. G. ja vuosiluku 1655.

VOTIIVITÄULUT: 1 (kuva 63). Laudalle maalattu taulu, jossa ruumispaarit ja arkku ym. sekä teksti: »Tämän haudan ja Kiwen / On Eric Andreaxen Poica Mattila / Ytteläst Wuonna 1773 Kirkolda Ostanut / itzellens ja Jälkentule waisillens Omaisudexi. / Arpa langeis minulle caunimissa: minä / olen jalon perimisen saanut. Ps. 16:6. / Christus on minulle elämä ja kuolema on minulle voitto. (Filipp. 1:21).» Mustaksi maalattu kehys, jonka kolmiomaiseen otsikkoon on ollut kiinnitettynä tähtikuvio, otsikon sivuilla sorvatut nupit. Nykyinen kork. 100 cm, lev. 55 cm.

2. Kirkkoherra Yrjänä Matiaksenpoika Thauvoniuksen muistoksi tehdyn votiivitaulun kehys; itse painettu kirjoitus (v. Stiernman) on hävinnyt. Siinä ollut teksti käsitti pitkän latinan-kielisen muistokirjoituksen sekä raamatunkohdat Joh. 19: 25–27 (ruotsiksi) ja 2. Tim. 4: 7–8 (suomeksi). Kehys on edellisen kaltainen, mutta

63. V. 1773 TEHTY VOTIVITÄULU.
Votivtavla från år 1773.

64. V. 1692 KUOLLEEN RATSUMESTARIN NILO
MEIBOUMIN MUISTOTAULU.
Minnestavla över den år 1692 fallne ryttmästaren
Nils Meiboum.

profiloitu ja ilman tappeja, otsikkoon on maalattu Jehovan aurinko. (Y. Thauvonius tuli v. 1633 Halikon kirkkoherraksi ja kuoli v. 1651 rovastina.)

3 (kuva 64). Reunoista koristeelliseksi sahatuun mustaan lautalevyyn on kiinnitetty painettu muistokirjoitus, joka on melkein kokonaan hävinnyt. Levyyn on maalattu Jehovan aurinko sekä pääkallo ja ristikkäiset luut ja siihen on kiinnitetty kaksi surusauvaa. Tekstistä on luettavissa: »Öfwer H. Mayts. vår allernädigste konungs troo tienare och Ryttmästare under . . . edle och högvälborne Baronens . . . ns . . . v. Liewens Regemente . . . Manhaftig . . . Hr . . . Meiboum.» (Hänen majesteettinsa, armollisimman kuninkaamme uskottu palvelija ja . . . jalon ja korkeasyntyisen parooni . . . v. Liewenin rykmentin ratsumestari . . . miehuullinen . . . Meiboum.) Lisäksi on jäljellä ratsumestari Meiboumia ylistävän runon vähäisiä katkelmia ja todennäköisesti sepittäjän nimi Wendelius, sekä sanat: » . . . fallen . . . 1692» (kaatunut v. 1692). (Muistokirjoitus tarkoittanee samaa ratsumestari Niilo Meiboumia, joka mainitaan Melanderin julkaisemassa muistokirjoituksessa n:o 725. Hän oli Muurlan Kosken kartanon haltijana vv. 1683–90, jolloin kartano oli ratsumestarin virkatalona.)

Kellot

1. Reunassa akanttialmettinauha, ylinnä leveät koristenauhat, joissa köynnöksiä, enkelinpäitä ja riippuvia nauhoja. Kyljessä Hornsuvun vaakuna sekä kirjoitus: H: ARWEDH HORN / TILL WARENTAKA LANDTZ / HÖFDING ÖFVER TAVASTHUS: (Herra Arvid Horn, Vuorentaan herra, Hämeenlinnan maaherra.) Ylinnä: EN EGO CAMPANA, NUMQUAM DENUNCIO VANA, LAUDO DEUM VERUM, VOCO CONGREGO CLERUM. (Kas minä olen kello, joka ei koskaan julista turhaa. Ylistän totista Jumalaa, kutsun kokoon papiston.) Alinna: LAUDATE DOMINUM IN TYMPANO ET CHORO, LAUDATE EUM IN CORDIS ET ORGANO. OMNIS SPIRITUS LAUDET DOMINUM.

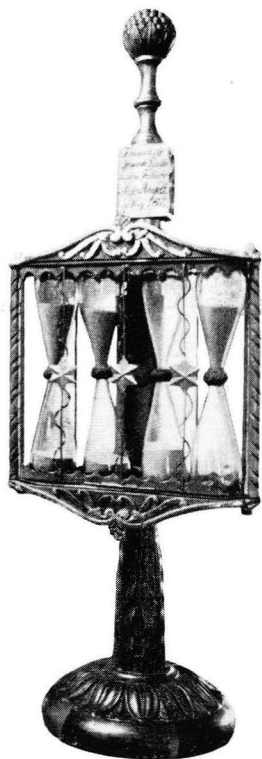
PS: CL. M. JURGEN PUTENSEN ME FECIT HOLMIAE ANNO. 64. (Ylistäkää Herraa jne, Ps. 150:3. Minut teki mestari J. Putensen Tukholmassa v. 1641. — J. Putensen, Tukholmassa toiminut kellonvalaja, k. v. 1660.) Kellon toisella sivulla on teksti: OMGJUTEN HOS OSBERG & BADE I HELSINGFORS 1868. (Valanut uudelleen Osberg & Bade Helsingissä v. 1868.) Halk. 100 cm.

2. Ilman kirjoitusta, ainoana koristeena 3×2 profiilinauhaa. Halk. 60 cm. Tilikirjan mukaan tämäkin kello on Putensenin valmistama v. 1638.

Tilien mukaan pitäisi isommassa kellossa olla »neljän herran nimet ja vaakunat», nähtävästi siis lahjoittajia oli muitakin kuin Arvid Horn. Molempiin kelloihin sulatettiin kirkon vanhempien kellojen metalli.

Kellotapulin seinään on kiinnitetty rautalanka, jossa on yhdeksän puusta sorvattua helmeä; näiden avulla on laskettu kläppäykset.

Reinholmin muistiinpanojen joukossa on perimätieto Halikosta, että »kun soiteltiin hurjasti, niin sanottiin »mereen».

65. V. 1817 LAHJOITETTU TUNTILASI.
Timglas från år 1817.

Sekalaista

TUNTILASI (kuva 65), nelilasinen, saarnastuolissa. Empiretyylinen puuteline on kullattu, pellistä leikatut kopanreunat on maalattu kullalla ja punaisella. Telineessä on levy, jossa kirjoitus: »Förärad af / Öfverste Leute / nanten Friherre / Aug: Armfelt / i Julij 1817.» (Lahjoittanut everstiluutnantti Aug. Armfelt heinäkuussa v. 1817.) Kopan koko 23×25 , telineen kork. 77 cm. Korvasi v. 1730 mainitun uuden messinkipeltisen, maaviskaali K. Wallerstenilta saadun tuntilasin (kal.).

NUMEROTAULUT: 1–3. Yksinkertainen, harmaaksi maalattu kehys, otsikko pyöristetyn kolmion muotoinen sekä kullatun ristin ja köynnöksen koristama. Koko 105×85 cm. Hankittu v. 1922.

4. Suorakaiteen muotoinen, profiloitu kehys, valkoinen ja osittain kullattu. Koko 90×60 cm. Hankittu v. 1800 (? tilit).

MUSTEPULLO, messinkiä, visakoivurasiassa. Halk. 20 cm. Keltavalaja Aaron Hamnström valmistanut v. 1817 (tilit).

RAKUUNALIPPU, nykyään KM n:o 6285. Henkirakuunain Halikon komppanian lippu (ks. Meinander, Finska fälttecken, SMYA XXVI s. 88). Valkoinen, kulta- ja hopealangalla kirjottu vaate, jossa Suomen leijona ja Aadolf Fredrikin nimikirjaimet; varren messinkisessä pätehelassa samat kirjaimet. Lippu on tehty v. 1752 hovin kirjonnänompelija Leij'n työpajassa, hinta oli ollut 600 taalaria (ks. FM XXI 1914, s. 4).

KUKKAMALJAKOT: 1–2. Sinistä lasia, lieriömäiset, sign. Tapio Wirkkala, Iittala 3345. Kork. 25 cm. Uudenkirkon Marttayhdistys lahjoittanut v. 1959.

3–4. Edellisten kaltaiset, sign. Tapio Wirkkala 3546, kork. 30 cm.

AURINKOKELLON KIVI, vuosiluku 1733, koko $27,5 \times 27,5$ cm. Ostettu mainittuna vuonna Tukholmasta kuuden kuparitaalarin hinnalla (tilit). Lukkari Carpaeus valmisti siihen puisen telineen.

SAKARISTON KALUSTO: Kuusi yksinkertaista kustavilaistyylistä pinnatuolia ja niihin kuuluvat kaksi pöytää (ensimmäinen maininta v. 1826, osa ehkä ostettu v. 1839; kal.) sekä kaksi karkeatekoista biedermeiertyylistä sohvaa, jotka kreivi Maunu Armfelt lahjoitti portaikkoon v. 1835 (kal.). Kaikki on maalattu uudelleen v. 1959.

SARANAPÖYTÄ, kuorissa. Pyöreä kaksiosainen levy, voimakkaasti profiloitunut sorvatut jalat. Mainitaan luultavasti v. 1758 (kal.); levy uusittu v. 1805. Alkuperäinen väri musta, nykyinen vaalean harmaa.

ARKUT: 1. Suorasivuinen ja tasakantinen, kokonaan pellitetty, kolmilukkoinen. Pohja 63 × 90, kork. 60 cm. Puuseppä Caireniuksen valmistama v. 1775 (kal.).

2. Edellisen kaltainen, raudoitettu koristeellisilla kulmarauodoilla, maalattu punaiseksi. Pohja 50 × 80, kork. 40 cm. Mainitaan v. 1738 (kal.). JALKAPUU, kahdeksanreikäinen. Hankittu luultavasti v. 1746 (tilit).

HÄPEÄPENKKI, 1700-luvulta (?). Pieni, yksiaskelmainen, profiloitunut sivulaudat. Maalattu mustaksi.

PAARIT: 1–2. Profiloituksi sahatut jalat ja päätelaudat. Mainitaan v. 1826 (kal.).

3. Pienet lastenpaarit, yksinkertaiset. Mainitaan v. 1826 (kal.).

LUKKOJA, kolme kappaletta, säilytetään museo-huoneessa.

Hävinneistä esineistä mainittakoon Kallion (s. 68) mainitsema v. 1352 ostettu *messukirja* sekä pieni *kirkkolaiva*, jonka merimies Olin korjasi v. 1807; se hävisi v. 1812 (kal.).

TIIVISTELMÄ

1. Jo 1300-luvulla oli Halikossa todennäköisesti puinen kirkko, josta ei ole säilynyt mitään tietoja.
2. Kivikirkko rakennettiin luultavasti 1400-luvun puolivälissä. Se oli kaksilaivainen ja sen päädyissä ei ollut koristemuurauksia; katolla oli kattoratsastaja. Sakaristo ja asehuone kuuluivat samaan rakennuskauteen kuin itse runkokuone; niissä oli ristiholvit. Keskiaikaisen kirkon irtaimistosta on säilynyt triumfikrusifiksi ja alttari-kaappi, molemmat 1400-luvun jälkipuoliskolta, sekä kaksi veistosta v:n 1500 paikkeilta.
3. Eteläseinustalle muurattiin 1600-luvulla Vuorentaan kartanon hautakuori.
4. Puinen kellotapuli rakennettiin v. 1706. Seuraavana vuonna poistettiin kirkon kattoratsastaja. 1730-luvulla oli kirkkotarhan ympärillä kivimuuri, jossa oli niin ikään muuratut porttihuoneet.
5. Uusi, Matti Åkerblomin suunnittelema kellotapuli valmistui v. 1773. Ahdasta kirkkoa laajennettiin v. 1799 uuden kuorin avulla, suurin piirtein J. Sundstenin ehdotuksen mukaan.
6. Vv. 1813–15 rakennettiin kirkon nykyiset pohjois- ja eteläsakarat, jotka muuttivat kokonaan kirkon luonteen; piirustukset oli laatinut C. Bassi. Vanhat tiiliholvit purettiin jo v. 1812, ja kirkon sisustus muutettiin Bassin ehdotuksen mukaan sävyltään uusklassiseksi. Ikkunain ja ovien muotoilu on peräisin tästä rakennusvaiheesta.

7. Bassin suunnittelema empiretyylinen pylväikkö valmistui vasta v. 1834, mutta se oli poistettava jo v. 1881; tilalle muurattiin nykyinen uusgoottinen tiiliportaali. Näinä vuosina korjattiin myös kirkon sisusta uusgoottisen tyylin mukaiseksi ja Bassin suunnittelema sisämaalaus seinäpilastereineen peitettiin.

8. Uusi sisäkorjaus suoritettiin Alex. Nyströmin suunnitelman mukaan v. 1922; samalla tehtiin sakaristoon ulko-ovi (jossa on Nyströmin piirtämä portaali) ja museohuone, sekä kunnostettiin eteläsakarassa oleva hautaholvi, jonka oven eteen niin ikään rakennettiin portaali.

9. V. 1959 restauroitiin kirkko perusteellisesti Muinaistieteellisen toimikunnan (rakennuskonservaattori Th. Lindquistin) valvonnan alaisena. Bassin sisämaalaus paljastettiin ja uusittiin mahdollisuuksien mukaan.

10. Vaskion yökuntaan rakennettiin saarnahuone v. 1794, ja v. 1907 päätettiin rakentaa uusi saarnahuone, joka vihittiin v. 1959 kirkoksi, sen jälkeen kun siinä oli suoritettu perusteellinen korjaus.

REFERAT

I. I Halikko, som till en början torde ha hört till Uskela församling, bör åtminstone redan på 1300-talet ha funnits en träkyrka, troligen på den nuvarande kyrkans plats. Trakten är rik på gravfynd från korstågstiden.

II. Troligen vid medlet av 1400-talet uppfördes en tvåskeppig välvd gråstenskyrka utan gavelörning, enligt traditionen på bekostnad av Åminne gårds ägare, släkten Horn. Till kyrkan anslöt sig kryssvälvd sakristia och vapenhus, vars valv var sekundärt. På taket fanns en takryttare. Nordfönster saknades.

Av denna kyrkas inventarier ha endast bevarats ett inhemskt triumfkrucifix (bild 30) och altarskåp (bild 33) av inhemsk tillverkning, samt två, senare på en 1600-talsaltaruppsats (bild 34) uppsatta skulpturer föreställande madonnan och Maria Salome, av tyskt ursprung. Medeltida är också kölnerbandet på en mässhake från 1686 (bild 46). De gamla mässhakar och två korkåpor, som år 1691 omtalas, torde ha haft medeltida ursprung; såsom gamla betecknas sålunda en mässhake av brun sammet med kors av guldbrokad, en »utgammal» blå plyschmässhake med stort kors, en gammal mässhake av kamlott med smalt kors, en gammal mässhake av tryckt lärft och en annan blommerad, en utgammal blå korkåpa mm. Även ett gammalt brokigt täcke och en brudpall av rosa damast kunna ha varit medeltida. Detsamma gäller troligen en vid samma tillfälle omtalad gammal ljuskrona av järn med sex pipor.

III. Under 1600-talets förra hälft bygges i anslutning till östra ändan av kyrkans sydvägg Vuorentaka gårds gravkor av gråsten med kupigt barocktak med lanternin. Troligen omgives den lilla kyrkan redan vid denna tid av en stenmur, fastän en sådan, med två murade portbyggnader, omtalas först under följande århundrade. Om klockstapelns ha inga uppgifter bevarats; Jöran Putensen, Stockholm, gjuter två klockor 1638 och 1641, den sistnämnda omgjuten 1868.

År 1658 prydes kyrkans kor med väggmålningar på bekostnad av Krister Svantesson Horn till Åminne, som troligen även bekostade åtminstone korets fasta inredning. Av 1600-talets fasta inredning ha bevarats en fragmentarisk predikstol (bild 27) från 1669 och den ovan omtalade, troligen av Mathias Reiman i Åbo ca 1669 skulpterade altaruppsatsen (bild 34). Av lösöre böra omtalas oblatask av silver (bild 39) förfärdigad av Abr. Kiettner (?), Stockholm ca 1640, dopfont av trä (bild 42), altarkläde (bild 44) av röd brocherad atlas 1651, och mässhake av samma tyg, av violett siden (med det ovannämnda medeltida kölnbandskorset men 1600-tals Kristusfigur, bild 46), 1686, och av skuren röd sammet från seklets början (bild 49), malmkrona ca 1600 (bild 51) och en annan något senare tillverkad (bild 52; det nedersta partiet på dessa kronor ombytt), liten träkrona, skulpterad ljusarm (bild 54), begravningsvapen (bild 61–62), fragment av votivtavla över en ryttmästare Nils Meiboum 1691 mm. Av senare avskaffat, försvunnet eller försålt lösöre böra, utom ovan under II uppräknade textilier, nämnas en år 1665 stulen silverkalk med 12 »diamanter», en av Gustaf Horns till Åminne änka Kristina Bååt 1641 skänkt silvervinkanna, tennkärl, kalkdukar och ärmekläden, brudpäll av blått taft, bårkläde med sidentofsar, mässkjortor av holländskt och inhemskt lärf, begravningsvapen för en medlem av släkten Horn samt för B. G. Grass 1655.

IV. En klockstapel av trä uppföres år 1706. Följande år avlägsnas kyrkans takryttare. Kyrkans fönster torde ha utvidgats under loppet av 1700-talet.

V. År 1773 uppföres den nuvarande klockstapeln enligt ritning av Matts Åkerblom. Den småningom alltför trånga kyrkan förlänges år 1799 på initiativ av grevinnan Maria Katharina Armfelt med ett nytt valmat kor; ritningen uppgjordes av Joh. Sundsten (bild 23) och godkändes av IK i Stockholm med obetydliga ändringar. Av förändringar i kyrkans interiör under 1700-talet böra omnämnas de av Matts Sipilä år 1748 uppförda läktarna, vilka 1751 målades av Jonas Bergman (t.ex. bild 28).

Från 1700-talet härrör en stor del av kyrkans lösöre: altartavlan från 1799 (bild 26), en sk. Lentulustavla (bild 35), ett flertal kopparstick (till större delen dock skänkta först vid senare tidpunkter), nattvardskalk av silver (bild 38), S. G. Lydeman, Åbo 1769, vinkanna (bild 40), D. Hall, Åbo 1750, sockenbudskärl av N. Enberg, Åbo 1768 och C. F. Borgström, Åbo 1787, dopskål av tenn (bild 41), E. Ståhlhof, Åbo 1781, antependium av ljusröd sidendamast och mässhake av samma tyg 1758, antependium av svart sammet 1780 (bild 45) och därtill hörande mässhake, av rött kläde 1735, mässhake av röd sammet 1765, av rikt broderat siden från slutet av 1700-talet (enligt inventariet anskaffad i Ryssland), av svart sammet 1764, ljusarmar av mässing ca 1700, ljusstakar av driven silverplåt från samma tid (bild 55), tennstakar av Carl Sauer, Stockholm 1748 (bild 56) och J. Wedenberg, Åbo 1784 (bild 57), votivtavla 1773 (bild 63), dragonfana med Adolf Fredriks namnchiffer, fällbord, kistor, pliktepall mm. — År 1735 skänker landsfiskal Karl Wallersten en spetskantad

altarduk samt en guldsydd kalkduk av armosinsiden. Svarta sammetskalkdukar med silver- och guldgaldon omtalas 1769 och 1780; håv av röd sammet finnes 1758 och svart sammet 1788. År 1720 anskaffas bårkläde av fint femskaftat ylle och 1756 ett ännu dyrbarare av svart kläde.

VI. Då kyrkans utvidgning trots det nya koret förblir en trängande nödvändighet beslutes att tillbygga korsarmar; den gamla sakristian och vapenhuset samt Vuorentaka gravkor måste rivas. År 1812 rivas kyrkans gamla tegelvalv och ersätts med tunnvalv av bräder, golvet sänkes varvid kyrkogravnarna igenkastas. År 1813 uppgör C. Bassi ritningar för ombyggnaden (bild 25); arbetet utföres 1813 av Mikael Piimänen och 1814 av Israel Cairenius. År 1815 målas kyrkan enligt Bassis ritningar i ljusrött med nyklassiska pilastrar. Den fasta inredningen förnyas.

I kyrkans sydarm inredas gravkor för Åminne gård, ovan vilket uppsättes en från samma gård härstammande, troligen av Antonius stenhuggare förfärdigad stentavla (bild 60), samt bårhus, i nordarmen sakristia och (år 1918) kyrkomuseum. — Formen på dörrar och fönster härstammar från detta byggnadsskede.

VII. Den till Bassis plan hörande sydportiken uppföres först år 1834 men måste på grund av underhållssvårigheter år 1881 ersättas med den nuvarande nygotiska tegelportalen. Under sistnämnda skede utföres en större innerreparation, varvid interiören ommålas i nygotisk smakriktning. Ugnseldning installeras 1890. Kyrkogården har utvidgats successivt ända från år 1800 och omgivits med kallmur. År 1831 uppföres det Klinckowströmska gravkapellet (bild 9).

Kyrkans fasta inredning härstammar delvis från omkring 1880, så altaruppsatsen och altarskranket, men dock i huvudsak från 1815, såsom predikstol, bänkverk, läktare. Orgeln byggdes av B. A. Thulé 1851 med fasad ritad av E. Lohrmann. Av armaturen kunna nämnas några ljuskronor och flere ljusstakar i empire (bild 53, 58, 59). Bland lösöre må främst nämnas timglasen från 1817 (bild 65) och sakristians gustavianska möbler samt biedermeiersoffor.

VIII. År 1922 utföres en ny innerreparation enligt förslag av Alex. Nyström, vilken i stort sett bevarar den nygotiska prägeln. Samme arkitekt planerar portalerna för sakristians nyupptagna norddörr samt Åminne gravkor.

IX. År 1959 utföres en omfattande restaurering enligt förslag av Arkeologiska kommissionen och under övervakning av byggnadskonservator Th. Lindquist. Den nyklassiska interiören återställs i görligaste mån; endast i koret ha de målade väggpilastrarna helt förstörts. Den fasta inredningen ommålas, och de äldre läktarmålningarna omgrupperas. Ett antal nya textilier anskaffas. — Elektrisk uppvärmning installerades redan år 1954. X. I Vaskio nattbol uppföres år 1794 ett predikohus. Detta förnyas 1908 på centralare plats enligt ritning av F. Strandell och repareras grundligt på 1950-talet samt inviges år 1959 till kyrka (bild 3). Inredningen är av enklaste slag; antependium av Greta Strandberg, Handarbetets Vänner 1926 (bild 7) kan nämnas.

I. ANGELNIEMEN KIRKKO ETELÄSTÄ.
Angelniemi kyrka från söder.

ANGELNIEMI

LÄHTEITÄ

Olavi Airas, Angelniemen seurakunnan historia. Salo 1960. *K. S. Tommila*, Angelniemen kirkko. Uusi Aura 1912. *Sama*, Angelniemen seurakunta ja papisto. Uusi Aura 1912. *M. A. Knaapinen*, Perniön pitäjä. Turku 1930, s. 218.

Kirkon arkisto: Kalustoluettelot 1730-luvulta (päiväämätön), vv:lta 1738, 1751, 1781, 1801, 1826, 1844, 1857, 1869, 1875–1916. Tilit vv:lta 1736–1927. Pitäjänkokousten pöytäkirjat vv:lta 1801–1920. Penkkijakopöytäkirja v:lta 1698.

Halikon kirkonarkisto: Vv. 1699 ja 1705 pidettyjen piispan- ja vv. 1706, 1755 ja 1836 pidettyjen rovastintarkastusten pöytäkirjat; muissakin kirjoissa (mm. II Cf I s. 282 v. 1699 jne.) on hajanaisia tietoja Angelniemen seurakunnan oloista.

Perniön kirkonarkisto: 1770-luvulla kirjoitettu »Merkittä-

vien tapausten kirja» sisältää tietoja Angelniemen seurakunnasta ja kirkkorakennuksesta.

Kansallismuseon topogr. arkisto: Taidehistoriallisen retkikunnan v. 1885 laatima kertomus kirkosta, H. Salmon inventointikertomus v:lta 1933, vv. 1933–35 syntynyt, kirkon korjausta koskeva kirjeenvaihto, A. W. Ranckenin tässä yhteydessä antamat lausunnot ym.

Kirkon arkiston vanhin kommuniokirja on aloitettu v. 1667, myöhemmin hävinnyt kaste- kirja mainitaan aloitetuksi jo v. 1631 (Airas, s. 38); näissä kirjoissa käytetään paikkakunnan nimestä muotoja Andelma ja Angela. Jo siis näihin aikoihin oli paikkakunnalla (suurin piirtein nykyisen kirkon paikalla, Karhunselän Lehtiniemellä) jonkinlainen kirkko, mahdollisesti, kuten Airas pyrkii todistamaan (ss. 28–

40), jo keskiajan loppuvuosina rakennettu merenkävijäin uhripyhäkkö. Airaksen pyrki mys yhdistää tähän »kirkkoon» 1430-luvulta tunnettu pappi Andreas Mutain de Kockela (s. 21) ei kuitenkaan ole aivan vakuuttava, vaan kyseinen pappi lienee ainoastaan Angelniemeltä kotoisin. — V. 1659 sai seudulla jo aikaisemmin toiminut pappi Petrus Gregorii tuomiokapitulin virallisen toimiluvan, vaikka mitään varsinaisen kappeliseurakunnan perustamisen oikeuksia ei myönnetty. Käytännössä oli kuitenkin kysymys kappelista, jota kutsuttiin aina 1720-luvulle asti »Korveksi» eli »Corfwis kapell»iksi, joskus myös »Pärnäs-pään kappeliksi». Kappeliseurakunnan alueesta kuului osa vielä seurakunnallisesti Kemiöön, pääosa kuitenkin Halikkoon. Sapalahti, jonka omistamalla maalla kirkko sijaitisi, yhdistettiin Angelniemen seurakuntaan vasta v. 1861. Vasta v. 1933 tuli kirkon tontti ja hautausmaa laillisesti seurakunnan omistukseen (pöytäk.; Airas s.69). 1700-luvun loppupuolelta aina v:een 1878 käyttivät Halikon Joensuun omistajat nimitysoikeuttaan myös Angelniemen papinvaaleissa. V. 1916 Angelniemi erotettiin itsenäiseksi kirkkoherrakunnaksi, mikä päätös toteutettiin v. 1918.

Kirkon nimi »Eerik» lienee tuskin muisto mistään keskiaikaisesta pyhimyksestä, koska nimen omaan kerrotaan, että nimi oli annettu rovasti Eerik Wideniuksen muistoksi (kal. 1826, Airas s. 59).

Muita kirkonpaikkoja. 1600-luvun kirkko oli nykyisestä hieman etelään (Tommila, pöytäk. 1770–72). Koska kirkko asutukseen nähden on syrjäisessä paikassa, viritettiin usein ajatus sen siirtämisestä mannermaalle Kokkilan kylään (mm. vv. 1836, 1844, 1881, 1908). Kokkilaan on kuitenkin tyydytty siirtämään *rukoushuoneeksi* eräs maalaistalo, mikä sai v. 1958 väistyä *seurakuntatalon* tieltä. Talvisin pidetään jumalanpalvelukset siinä. Muita kirkonpaikkoja ei Angelniemellä liene ollut. Mainittakoon kuitenkin tässä yhteydessä perimätiedot munkkien saarnapaikoista, joista toinen olisi *Pyhäloukkaassa*, ikivanhan uhrikoivun juurella (Airas s. 15) ja toinen *Kirkkovahan* kiven vieressä pai-

kalla, missä Sapalahden, Pärnäs-pään, Peksalan ja Myllynperän tilukset yhtyivät (Airas ss. 24–26).

Seuraavat tekstissä mainitut suurtilat ovat Angelniemellä: Sapalahti, Pärnäs-pää, Kaveeni, Myllynperä ja Peksala (johon 1800-luvulla yhdistettiin Esselpää).

Edellinen kirkko

Airas olettaa, että se kirkko, joka 1670-luvun loppupuolella toimi kappelikirkkona ja joka v. 1705 oli sangen rappeutunut (tark.), mutta joka kuitenkin pysyi pystyssä v:een 1772 asti, olisi ollut jo toinen pyhättö samalla paikalla, koska ensimmäinen, ehkä jo 1400-luvun loppupuolella valmistunut rakennus on tuskin voinut olla muuta kuin muutaman neliömetrin suuruinen uhrikirkko. Mitään todisteita tällaisen pieneen huoneen olemassaolosta ei kuitenkaan ole, ja voitaneen ehkä olettaa että 1600-luvun vaatimaton kappelikirkko oli peräisin jopa keskiajalta. Hyvin hoidettuna puinen kirkko saattaa kyllä kestää pari kolme sataa vuotta. V. 1705 päätettiin rakentaa uusi kirkko »kohta sodan päätyttyä» (tark.), mutta asia lykkäytyi aina v:een 1772. V. 1755 kerrotaan kirkon olevan »sanomattoman ahdas» (tark.), eikä sen lattian alle enää mahtunut ruumiita. Vanhan parven lisäksi olisi pitänyt rakentaa uusi, minkä vuoksi seinät olisi ollut korotettava. Kellaria ei lupauksista huolimatta ollut saatu aikaan. V. 1745 oli tehty uusi vesikatto.

Kirkon yksityiskohdista on olemassa vain niukkoja tietoja. Se oli salvottu hirsistä ja maalattu (1700-luvulla?) punamullalla. Kussakin sivuseinässä oli kaksi v. 1736 laajennettua ikkunaa. Pohjoispuolella oleva *sakaristo* rakennettiin tai uusittiin kokonaan v. 1737 (tilit). Länsipäätyyn liittyi *eteinen*. Vesikaton lautojen alla oli tuohikerros. Sisustuksesta mainitaan *alttari*, *kuoriaita*, 12 *penkkiriviä* ja *parvi*. Airas olettaa (s. 56), että kirkon pohja olisi ollut suurin piirtein 9 × 15 m. Mitään kellotapulia ei mainita. Pieneen kirkkotarhaan johti puinen porttihuone (tilit 1737), aita oli salvottu hirsistä (tark. 1755).

Nykyinen kirkko

KIRKKOTARHA

1700-luvun puolivälissä pohdittiin vanhan kirkon laajentamista uuden kuorin avulla (tark.), mutta asia raukesi. Sen jälkeen alettiin määrätietoisesti kerätä varoja uuden kirkon rakentamista varten. Asiaa ajoivat varsinkin Halikon kirkkoherra Eerik Widenius ja Teijon sekä Sapalahden omistaja (1743–77), vuorineuvos J. J. Kijk.

Uuden kirkon ympärille perustettiin pieni, ympyrämäinen kirkkotarha (kal. 1826), jota alettiin heti käyttää hautausmaana. Sitä on laajennettu usein, varsinkin itään ja pohjoiseen, minkä johdosta kirkko nyt on alueen länsiosassa (kuva 2). Maan lahjoitti J. J. Kijk sen vuoksi, että Teijossa ei vielä ollut omaa kirkkoa ja Teijon asukkaat, jotka vanhastaan kävivät Angelniemen kirkossa, haudattiinkin usein Angelniemelle eikä Perniöön (pöytä.).

Kirkkotarhaa ympäröi harmaakivistä ladottu aita, jonka porttiaukot on järjestetty etelään, vastapäätä kirkon eteistä, sekä itään. Tukevissa, tiilestä muuratuissa pilareissa on peltinen pyramidikatos, jonka päätteenä on kivipallo. Aidan kaakkoiskulmaan on kiveen hakattu kirkkotarhan laajennuksen muistoksi vuosiluvut 1948 ja 1952 ja kiven päälle on asetettu kirkon vanha aurinkokello.

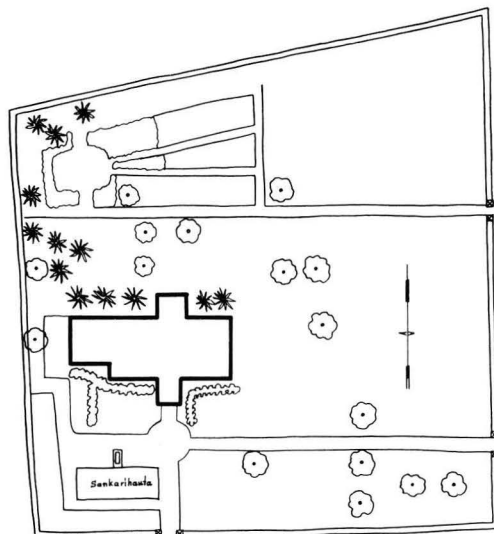
Vielä v. 1826 aidan pituus oli yhteensä vain 160 kyynärää (kal.). Hirsiaidassa oli kaksi porttiaukkoa, joihin molempiin oli rakennettu lautainen porttihuone v. 1774. Ensimmäinen huomattava laajennus suoritettiin v. 1842, jolloin kirkkotarha sai suorakaiteen muodon. Hirsiaidan tilalle tehtiin samalla matala kiviaita, jonka päällä oli 2,5 kyynärän korkuisista puolista rakennettu, mustaksi maalattu aita (pöytä.). Aidan oli rakentanut loinen Eerik Sipelius. Vv. 1863–65 oli kirkkotarhaa laajennettava uudelleen; Sapalahden omistaja luutnantti Mauri Bremer asetti lisämaan lahjoituksensa ehdoksi, että alueen vanhat puut säilytettäisiin kirkkotarhan kaunistuksena (pöytä.). Uuden kiviaidan rakentajaksi pestattiin Teijon muurari Lauri Larsson. Uusiin porttiaukkoihin pystytettiin v. 1870 tiilipilarit ja niihin sijoitettiin Turusta ostetut valurautaportit. Samana

vuonna suoritettiin pieni laajennus länteen päin; vv. 1889–1902 ja jälleen 1948–52 kirkkotarhaa on yhä laajennettu varsinkin koilliseen. Kirkon eteläpuolelle on järjestetty I. Wirkkalan suunnitelman mukaan vv. 1939–44 kaatuneiden haudat ja *muistopatsas*; se on harmaasta graniitista tehty neliömäinen kivipatsas, johon on veistetty kohokuvana soturin pää.

Hautakappeleita ei kirkkotarhassa ole koskaan ollut. V. 1912 rakennettiin yksinkertainen puuvaja. Ruumishuone on järjestetty kirkkorakennuksen yhteyteen (ks. s. 167).

TAPULI

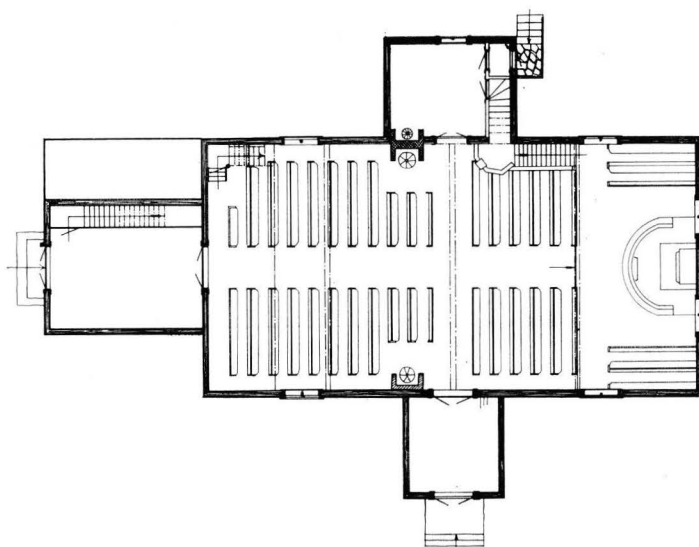
Erillistä kellotapulia ei ole, vaan v. 1772 rakennettiin kirkon yhteyteen tapulin muotoinen länsitorni (ks. s. 169).

2. ASEMAPIIRROS, 1:2000.
Situationsplan, 1:2000.

KIRKKO

Angelniemen nykyisen kirkon rakensi turkulainen rakennusmestari Matti Åkerblom vv. 1772–74 (tilit; ks. myös Klemetti I s. 145). Materiaalina käytettiin perimätiedon mukaan van-

3. KIRKON POHJAPIIRROS, 1:300.
Plan av kyrkan, 1:300.

hasta kirkosta kelvolliset ainekset (Tommila). Kirkko (kuvat 3–5) on salvottu hirsistä kivilalalle ja lyhytnurkkaiseksi. Se on pitkäkirkko, johon liittyvät toisiaan vastapäätä olevat, runkokuonetta kapeammat ja matalammat sakaristo ja asehuone; asehuone on sakaristoakin kapeampi ja se valmistui vasta v. 1774. Länsipäässä on runkokuonetta kapeampi, kellotapulimaisesti nivelöity torni, jonka tornin alani-velen levyinen, lyhyt, satulakattoinen solarakenus yhdistää runkokuoneeseen. Tornin ja solan pohjoispuolelle on vasta v. 1860 rakennettu lautainen, viistokattoinen ruumishuone (pöytäk.), jonka pohjoisseinä on runkokuoneen pohjoisseinän jatkona.

Runkokuoneen sivuseinien ulkopituus on 19,5 ja korkeus 5,5–6 m. Päädyn leveys on 10 ja korkeus 14,75 m. Sakariston pohja on 4,20 × 5,10 m ja asehuoneen 3,90 × 3,90 m, päätykorkeus vastaavasti 7,80 ja 6,90 m; ero johtuu maan kaltevuudesta. Tornin pohja on 5,40 × 5,40 m, solan pituus 0,98 m.

Sakariston alle on tehty kellari v. 1795.

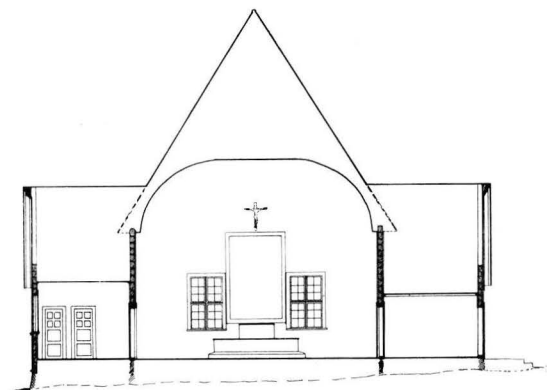
SEINÄT. Kirkossa on pystyistä, yhdeksän tuuman levyisistä ponttilaudoista tehty ulkolaudoitus, joka peittää kokonaan seinähirret ja lyhyet nurkat. Tämä laudoitus on peräisin v:lta 1860; aikaisemmin oli ainoastaan eteläseinä vuorattu (v. 1800, ks. kal.). Sakaristo laudoitettiin v. 1857.

Ulkolaudoituksen alareunassa on ulkoneva vaakasuora lista, ja samanlainen on myös pääty-

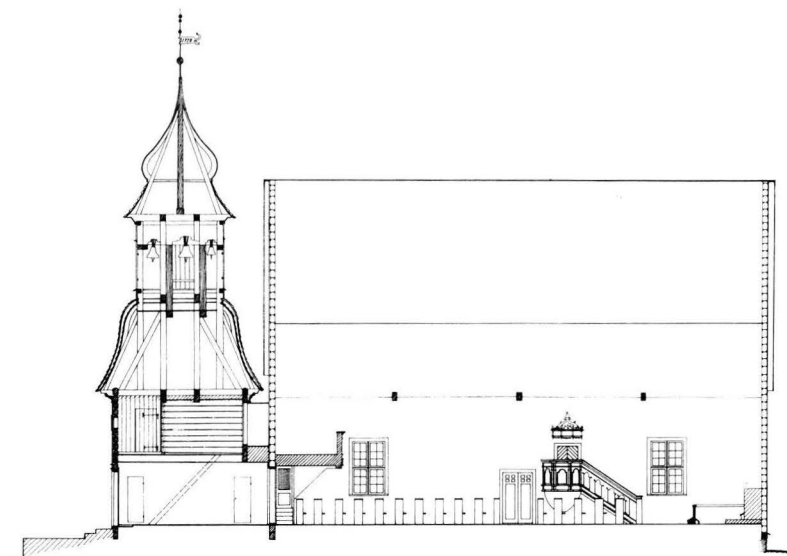
kolmion alarajana; itse päätykolmio on pystylautainen. Itäpäädyssä näkyy pieni ullakolle johtava ja luukulla suljettava valoaukko, jonka alapuolella näkyvät (kahden?) isomman, myöhemmin peitetyn ikkunan ääriviivat.

VÄRITYS. V. 1935 kirkko maalattiin vaalean harmaaksi, yksityiskohdat valkoisiksi. Ensimmäinen punamultaus mainitaan v. 1774 (tilit). Kirkon punamullattuun asuun kuului ainakin 1800-luvulla lisäksi yksityiskohtien »helmenväri» (pöytäk. 1845; ne olivat siis vaalean harmaat). Perinteellinen punainen väri sai väistyä kellervän tieltä v. 1860. Punaisen värin jätteitä näkyy tornin pohjoisseinässä runkokuoneen sisäpuolella.

VESIKATTO. Kaikki satulakatot ovat jyrkkiä,

4. KIRKON ITÄSUUNTAINEN POIKITTAIKKAUS, 1:300.
Tvärsnitt av kyrkan mot öster, 1:300.

5. KIRKON POHJOISSUUNTAINEN PITKITTÄISLEIKKAUS, 1:300.
Längdsnitt av kyrkan mot norr, 1:300.

kattokulma 60° . Ne on v. 1935 peitetty punaisilla tiilillä (solassa on kuitenkin peltikatto). Samalla suljettiin pääsy ullakolle, joten katto-
tuoleja ei pääse tutkimaan. Päädyissä oli ennen v:a 1935 ristit ja viirit, joissa oli rakennusvuosiluku 1772. Räystäs ja tuulilaudat on maalattu valkoisiksi.

Alkuaan kirkon vesikatto oli peitetty laudoilla, joiden alla oli tuohikerros (kal.). V. 1805 rakennusmestari Antti Grönlund maalasi laudat punaisiksi (tilit). Tämä lautakatto ei kuitenkaan osoittautunut kestäväksi, minkä vuoksi v. 1857 lautojen tilalle hankittiin päreitä. V. 1894 katto peitettiin asfalttihuovalla.

IKKUNAT JA OVET. Kirkkoon pääsee tornin alakerran sekä asehuoneen kautta suorapääteisistä ovista, joiden eteen tehtiin kiviportaat v. 1904. V. 1843 ovet muutettiin ulospäin avautuviksi. V. 1935 tehtiin sakariston itäseinään pieni ovi ja senkin eteen portaat. Vv. 1904 ja 1935 valmistuneissa ovilevyissä on sulka-paneeli, väri on ruskea. Ovien yksinkertaiset, profiloimattomat kehyslaudat lienevät v:lta 1860. Ruumishuoneen oven kehyslaudoissa on sitä vastoin lievää, 1700-luvun loppupuolen tai 1800-luvun alkupuolen profilointia ja luultavasti nämä laudat ovatkin peräisin kirkon vanhoista ikkunoista. V. 1860 kirkko laudoitettiin ja tällöin uusittiin myös vanhat ikkunan-
ja ovenkehukset. Samaa profilointia on nimittäin eräässä ilmeisesti alkuperäisessä ullakon-
ovessa (ks. s. 169).

Ikkunat ovat isot ja suorapäätteiset, neljässä puitteessa on kussakin kuusi pikkuruutua. Alkuaan on ikkunoita ollut ainoastaan kuusi (kal. 1826); päädyissä oli siis ainoastaan yksi ikkuna eikä kaksi, kuten nykyään. V. 1843 mainitaan kirkon seitsemän ikkunaa, joten tällä välillä lienee tehty (tai vasta otettu las-
kuihin mukaan) itäpäädyn aikaisemmin mainittu, sittemmin peitetty yläikkuna. Alkuperäistä muotoa ei tunneta, koko oli v. 1826 $4 \times 2,5$ kyynärää, v. 1843 (tarkemmin ilmaistuna) 3 kyynärää 13 tuumaa $\times$ 2 kyynärää 21,5 tuumaa. Päätyjen nykyinen ikkunajärjestely, ikkunoiden nykyinen muoto, yksinkertaiset profiloimattomat puitteet ja kehyslaudat sekä koristelua vailla olevat kulmaraudat ovat kaikki peräisin v:n 1860 korjauksesta, jolloin ikkunat myös laajennettiin.

SISUSTA (kuva 6). Kirkkokuonetta hallitsee arkkitehtien T. Soran ja G. H. Wahlroosin v:n 1935 korjauksen yhteydessä suunnittelema väritys, kokonaisuuteen vaikuttavat varsinkin kiinteän sisustuksen maalauksessa käytetyt vihreän eri vivahteet. Välikatto on loiva, v. 1935 pitkittäisillä ponttilaudoilla vuorattu tynnyriholvi, jonka yläosa on vaakasuora. Kattolistan korkeudella on kolme poikittaista sidehirttä. Seinätkin on vuorattu kapeilla ponttilaudoilla, mutta ne on peitetty kankaalla. V. 1843 korotettu lattia on lautaa, kuori yhtä askelta korkeammalla.

Asehuoneeseen, torniin ja sakaristoon johta-

vien ovien levyissä on jugend-tyyliin viittaava peilijaottelu (v:lta 1904?). Ovien ja ikkunoiden kehykset ovat profiloimattomat.

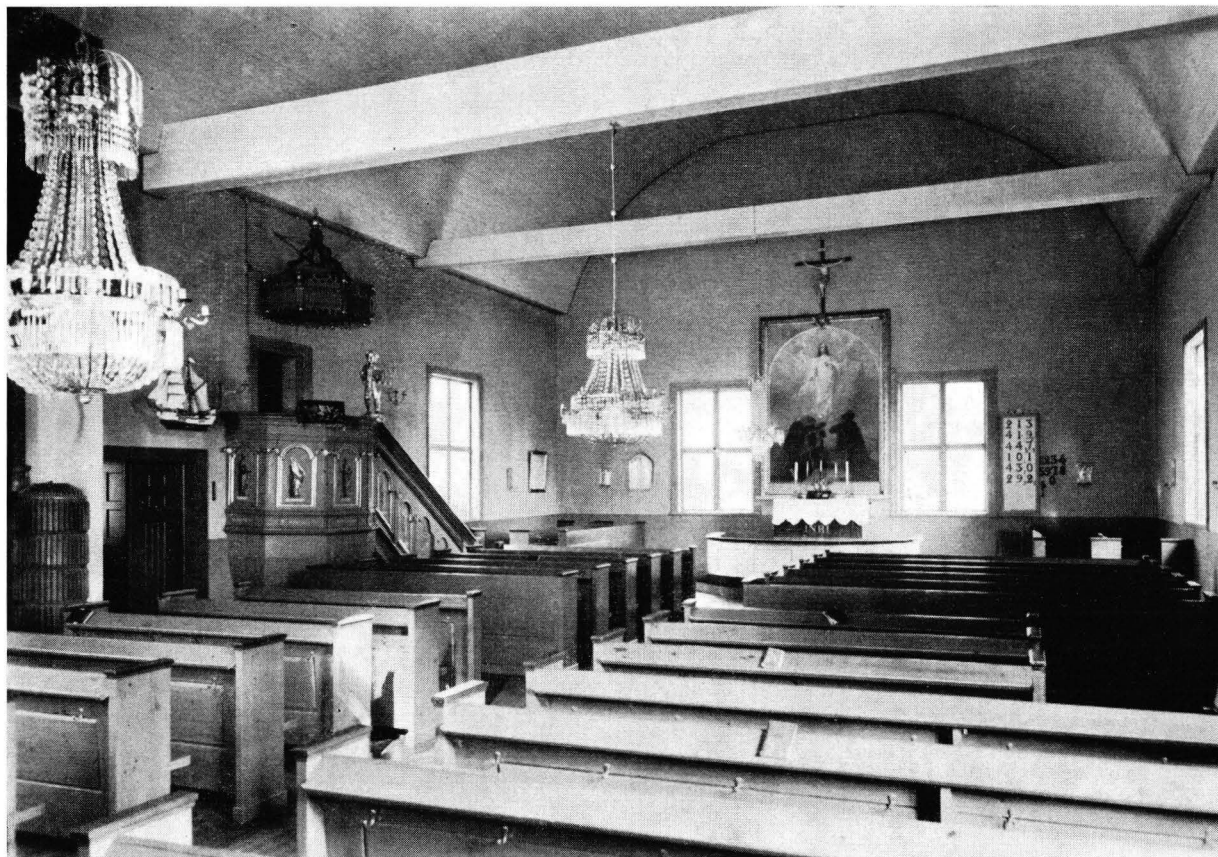
Seinät on maalattu vaalean harmaiksi, alinna on tummempi sinipunainen paneeli. Laipio on harmaa, sama väri toistuu myös ovien ja ikkunain kehyksissä. Lattia on ruskea.

TORNI JA SOLA. Torni on rakennettu kaksinielisen kellotapulin muotoiseksi. Matala solarakennus liittyy sen alakertaan ilman väliseinää, ja molemmat muodostavat yhdessä kirkon eteisen, johon on järjestetty pieni »kirkkomuseo». Hirsistä lyhytnurkalle salvottu tornin alinivel on vuorattu samanlaisilla pystylaudoin kuin runkokuone, ja sen seinät ovat yhtä korkeat kuin runkokuoneen sivuseinät. Päinvastoin kuin runkokuoneessa on tornin alakerrassa voimakas, profiloitu räystäs (profilissa alhaalta laskettuna suorakulma, kouru, suorakulma, pyörösauva, suorakulma). Räystään päältä kohoaa kaarevapintainen katto ja sen yläpuolelta taas kahdeksankulmainen kellohuone, jossa on loiva, lievästi kaarevapintainen katto ja leveä sipuli. Kattojen alkuperäinen paanu-

tus korvattiin v. 1935 tiilellä, sipuli pellitettiin jo v. 1805. Ylinnä on viiri, jossa on vuosiluku 1772. — Kellohuone on rakennettu kulmahirsien varaan vaakasuorista ponttilaudoin, kulmissa on pystyt listat ja ääniaukkojen alapuolella vaakasuora profiloitu lista; ääniluukut ovat loivan segmenttikaariset ja niissä on kapeista laudoista koottu sulkapaneeli.

Tornin alakerrassa ei pysty näkemään alkuperäistä seinäpintaa, koska seinät on laudoitettu sisäpuoleltakin. Yläkertaan pääsee pohjoisseinää pitkin kulkevia portaita, joiden alapuolelle on rakennettu komero. Välipohja on solan välikaton tasolla, ja hirsiseinä erottaa tornin yläkerran solan ullakosta. Ullakon kautta pääsi aikaisemmin urkujen taakse ja urkuparvelle, mutta tämä kulkureitti on myöhemmin suljettu. Ullakon oven kehyksessä on samanlaista profilointia kuin ruumishuoneen oven kehyksessä, ja ovesa on iso tukkilukko.

Tornin yläkerran luoteiskulmaan on rakennettu lautainen komero, jonka oven koristeelliset raudat ovat varmaan ainakin 1700-luvulta. Yläkerran länsiseinän hirsin on hakattu pieni

6. ITÄSUUNTAISEN SISÄKUVA.

Interiör mot öster.

matala, soikea aukko, joka myöhemmin on muutettu suorakaiteen muotoiseksi ja varustettu ikkunaruduilla; tämä on ehkä se »luukku tapulin yläosassa lähellä ristiä», joka mainitaan tileissä v. 1856. Siinä tapauksessa on tornin seinän ulkopinnassa ehkä ollut samankaltainen ristikoristelu kuin esim. Yläneen kirkon päädyssä (ks. Suomen Kirkot II, Mynämäen rovastikunta s. 254).

Yläkerran seinät on maalattu valkoisella liimavärillä, mutta ne ovat muuten vuoraamattomat, joten hirsien palhottu pinta näkyy. Nurkka tuntuu olevan lohenpyrstötyyppiä. Seiniä sitoo toisiinsa 2 x 2 tukevaa palhottua, pohjois—eteläsuuntaan kulkevaa hirttä. Ylempänä räystäään tasolla on kaksi itä—länsisuuntaista sidehirttä upotettu veistämällä päällimmäisiin pohjois—eteläsuuntaisiin hirsiiin, ja koko tämä salvos liittyy lisäksi rakennuksen kulmiin sideristikon avulla. Tällä vankalla sidesalvoksella lepäävät

7. ALTARI JA ALEXANDRA SÄLTININ V. 1897
MAALAAMA ALTARITAVLU.
Altaret med altartavla av Alexandra Sältin 1897.

kellotelineet, kellohuoneen kulmahirret ja kulmien vinotuet.

Ääniaukkojen kaaret on veistetty ja koottu verraten hennoista puista. Tapulin vesikatto on tehty vaakasuorien sahalautojen varaan.

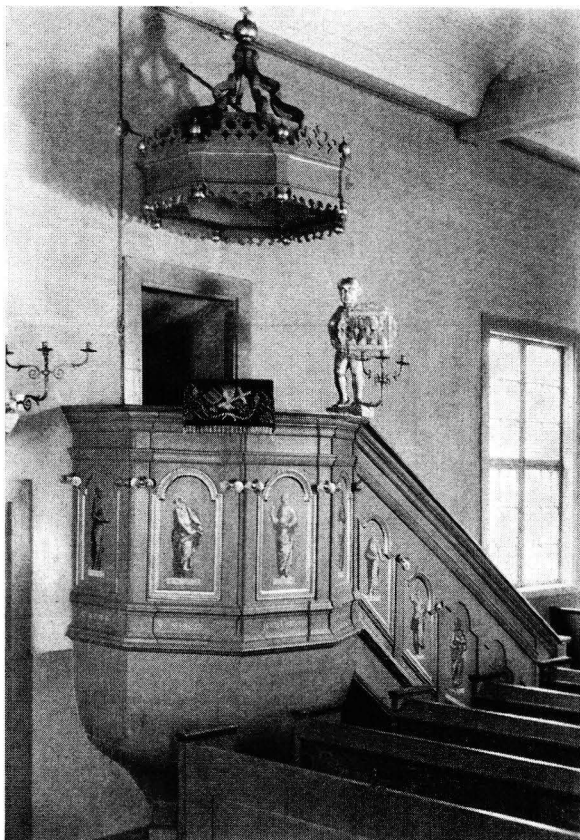
KORJAUKSIA. Edellisillä sivuilla on jo tullut mainituksi kirkossa suoritettujen korjauksien yksityiskohtia. V. 1843 korjattiin kirkko perusteellisesti monivuotisen keskustelun jälkeen. Vesikatto uusittiin, lattiaa korotettiin ja ulko-ovet muutettiin avautuviksi ulospäin. Saarnastuoliin tehtiin portaot, samoin sakaristoon johtava uusi ovi. Korjaukset teki turkulainen Jaakko Lundell (tilit). Sen jälkeen kirkko maalattiin vv. 1845–48 sekä ulkoa että sisältä; siihen saakka olivat sekä välikatto, seinät, ovet ja ikkunankehukset olleet maalaamattomia (kal.). Pärekatto tehtiin v. 1857. V. 1860 oli vuorossa uusi ulkolaudoitus ja ruumishuoneen rakentaminen. Ikkunoiden muotoa ja lukumäärä muutettiin edellä selostetulla tavalla. Kirkon sisäseinät olivat po. aikaan paperoidut ja maalatut. Kun v. 1884 hankittiin uunit, tarvittiin myös sisäikkunat ja välikatto oli eristettävä. V. 1894 peitettiin vesikatto huovalla. Vv. 1904 ja 1919 suoritettiin pienempiä korjauksia. T. Soran ja G. H. Wahlroosin v. 1933 laatima korjaussuunnitelma toteutettiin v. 1935 Muinaistieteellisen toimikunnan ehdottamin muutoksin; korjaukseen kuului välikaton uusi eristäminen ja vuoraaminen laudoilla sekä seinien sisävuoraus ja sisämaalaus, vesikaton peittäminen tiilellä, sakariston ulko-oven teko ym.

Lasimaalaukset

V. 1935 pantiin itäseinän molempiin ikkunoihin antiikkilasit ja lasimosaiikit (kuva 7). Nelilehdykän muotoisiin kehiin on sovitettu kristillisiä vertauskuvia: omalla verellään poikasiaan ruokkiva pelikaani, seurakunnan laiva, kirja jossa alfa ja omega, Jumalan karitsa, viinirypäletertut ja kalkki, Pyhän hengen kyyhkynen, Pyhän Kolminaisuuden kolme kalaa, uskon palava lamppu. Lasimaalaukset lahjoittivat Saaren ja Pöylän ompeluseurat.

Kiinteä sisustus

V. 1935 suoritettujen korjauksen yhteydessä maalattiin kiinteä sisustus uudelleen vihreän värin

8. V. 1772 TEHTY SAARNASTUOLI. KORISTELU ON G. SWEIDELIN MAALAAMA V. 1786.
Predikstol från år 1772 med målad dekor av G. Sweidel 1786.

eri vivahteilla; väritys korvasi uusgotiikan tammenvärin ja valkoisen (tämä väritys oli peräisin v:lta 1862). Samalla muutettiin penkkien järjestys nykyiseksi ja itse penkit uusittiin. — Kiinteän sisustuksen maalasi ensimmäisen kerran G. G. Sweidel v. 1786 (tilit).

Kirkossa on *kamiinat* (v:sta 1884 lähtien, jolloin Sapalahden omistaja J. E. G. Pettersson lahjoitti ensimmäiset kamiinat) ja *sähkövalo* (v:lta 1947, uusissa messinkipeltisissä lampeteissa).

ALTARI, tehty laudoista. Sapalahden omistaja J. E. G. Pettersson lahjoittanut v. 1896 (kal.). ALTARITAUHU (kuva 7), kankaalle maalattu öljymaalauk, jonka aiheena on Kristuksen kirkastus. Signeeraus: »Alexandra Sältin / 1897.» Kullattu pyörökaarinen kehys, jonka reunoissa kukkalista, ylä- ja alareunassa koristekartussi. Lev. 180 cm. Kirkonisännöitsijä O. W. Bergroth (Pärnäs-pään omistaja vv. 1878–1910) ja hänen puolisonsa Gustava Karoliina lahjoittaneet v. 1897. Taulun yläpuolelle on asetettu 1300-luvulta peräisin oleva *krusifiksi* (ks. s. 172).

ALTARINKAIDE, kulmikas ja umpinainen, edellämainittu J. E. G. Pettersson kustannanut v. 1896 (kal.). Koristeena yksinkertaiset peilit. Väreinä kaksi vaaleanvihreän vivahdetta, aikaisemmin valkoinen ja kulta.

EDELLINEN ALTARINKAIDE, joka poistettiin v. 1896, oli suorakaiteen muotoinen; kaidetta kannattivat yksinkertaiset sorvatut puolat (Taidehist. retkik.).

V. 1772 tehty KUORIAITA, jossa oli sorvatut puolat ja nupit (tilit), poistettiin luultavasti jo v. 1843.

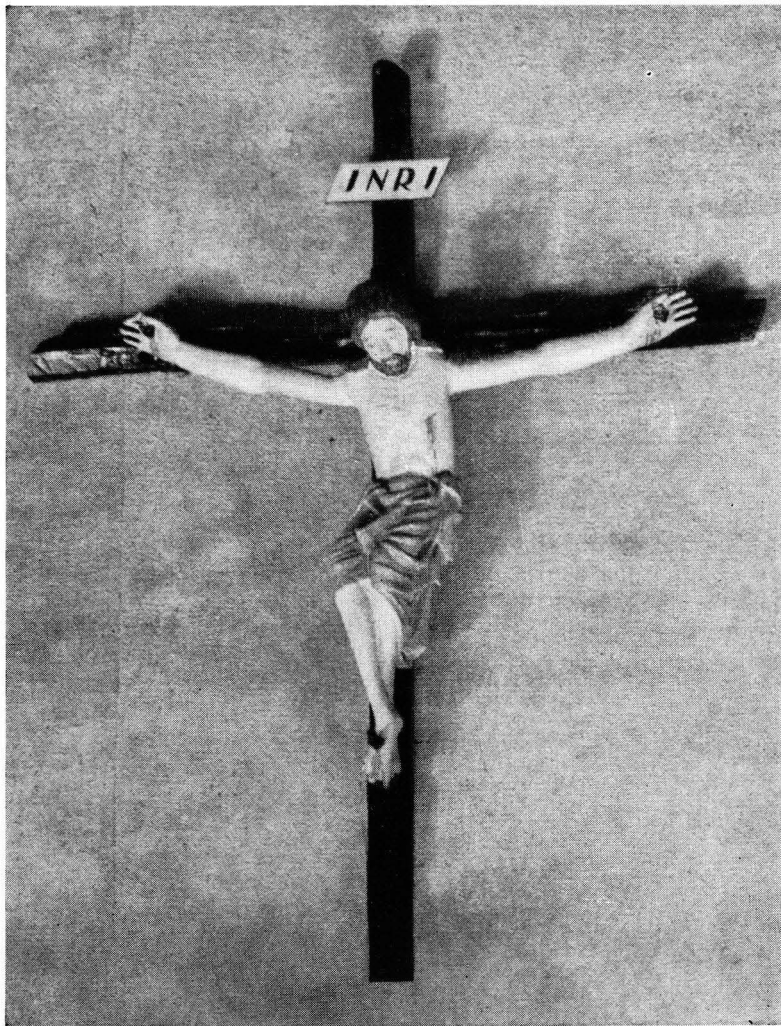
SAARNASTUOLI (kuva 8), tehty luultavasti v. 1772 vuorineuvos J. J. Kijkin kustannuksella (kal. 1826) ja tyylistä päätellen mahdollisesti turkulaisen G. Sweidelin maalaama (hän toimi kirkossa ainakin v. 1786; tilit). Monikulmion muotoinen runko, jonka jalan yläosa on pullea ja suhteettoman iso, portaat, joissa kaide, sekä toiset sakaristoon johtavat, v. 1843 rakennetut portaat, suhteettoman pieni, monikulmion muotoinen katos. Rungossa hillittyä listaprofilointia, kulmissa parittaiset, alalistan polvekkeilla seisovat joonilaismalliset pilasterit, joiden kierukkakapiteelit on liimattu pilasterien pintaan. Pilasteri jatkuu ylälistan polvekkeeseen asti. Sivuissa on katkokaaripeilit, joihin on maalattu jalustalla seisovat henkilöt; heidän nimensä on maalattu alalistoituksen polvekkeiden väliin: »St Matheus», »St Marcus», »Jesus Christus», »St Lucas»; peilit ja maalaukset jatkuvat porraskaiteessa: »St Johannes», »St Paulus», St Petrus» ja »St Jacobus». Katoksen ala- ja yläreunassa on sahattua koristelua sekä sorvatut nupit, sen päätteeksi on kierukoiden kannattama pallo ja risti. Saarnastuoli on maalattu v. 1935 sinisen vihreäksi ja sen yksityiskohdat on kullattu. V. 1861 se oli maalattu valkoiseksi.

PARVI, kirkkosalin länsipäässä. Rintamuksessa yksinkertaiset peilit. Värit samat kuin alttarinkaiteessa (v. 1861 valkoista ja kultaa).

URUT, J. A. Zachariassen rakentanut v. 1898, kuusiäänikertaiset, mekaaniset. Nelijakoinen julkisivu, jossa pyörökaariset pilliryhmät. Värit (v:lta 1935) vaalean vihreä ja kulta.

PENKIT, yksinkertaiset, tehty 1800-luvulla, mutta uusittu osittain v. 1935. Aikaisempi tammenväri muutettiin v. 1935 sinisen vihreäksi.

V. 1935 poistettiin kuorin eteläosassa ollut, v. 1844 uusittu korkea *lukkariinpenkki* eli »kanttorin veisuutuoli» (kal.). Se oli v. 1861 maalattu valkoisella ja kultavärillä.

9. KRUSIFIKSI 1300-LUVUN ALKUPUOLELTA.
Krucifix från början av 1300-talet.

Keskiaikainen veistos

KRUSIFIKSI (kuva 9), pieni kulkue- tai alttari-krusifiksi, 1300-luvun alkupuolelta. Kotimaista työtä, saman mestarin tai koulun työ kuin esim. Taivassalon (Suomen kirkot, Vehmaan rovastikunta s. 81) tai Raisen kirkon suuret triumfikrusifiksit. Paksu öljyväri peittää yksityiskohdat ja käsivarret on uusittu. Kristus riippuu kuolleena polvet koukussa, pää eteenpäin ja oikealle kallistuneena. Voimakkaasti laskostettu lannevaate muodostaa edessä syvät V:n muotoiset laskokset ja sivuilla tötterölaskokset; lannevaate peittää polvet. Päässä on kiedottu orjantappurakruunu. Risti on elämänpuutyyppejä ja sen reunoissa on oksantyingät; haaroja on jonkin verran lyhennetty, niiden päissä on mahdollisesti ollut levyt evankelistain

vertauskuvineen. Kork. n. 100 cm. Uudet värit: ihonväriä, sininen lannevaate, tummat hiukset ja parta, haava maalattu väärään (vasempaan) kylkeen.

Taideteokset uudelta ajalta

VANHA ALTITARITAU, kankaalle maalattu, signeeraamaton öljymaalaus, jonka aiheena on ehtoollisen asettaminen. Sommittelu kopioitu Rubensin samanaiheisesta, Milanon Palazzo Brerassa olevasta teoksesta. Turkulainen kirkkomaalari G. Sweidel maalannut v. 1786 (kal.). Hyvin huonossa kunnossa. Yksinkertainen, kullattu kehys, jonka sahattua päätettä säilytetään

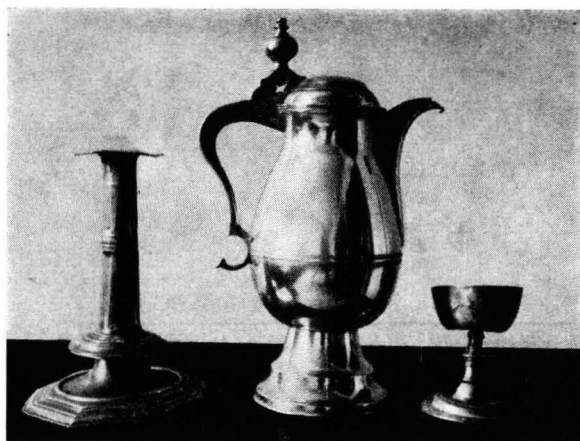
kirkkomuseossa; sen aiheena on sydän, risti ja ankkuri sekä Jumalan karitsa. Värit valkoinen ja kulta. Maalauksen lev. 185 cm.

TAULU (kuva 10), kankaalle maalattu, signeerraamaton öljymaalaus, jonka aiheena on ylösnoussut Maailman Vapahtaja. Uusklassiseen sävyyn kuvattu Vapahtaja nojaa ristiinsä talleten jalkojensa alle käärmettä; enkelit keräävät rintahaavasta vuotavaa verta sekä kannattavat voitonseppelettä ja palmunlehviä, maassa ovat piinavälineet. Yksinkertainen, kullattu kehys. Lev. 100 cm. Pärnäspään omistaja kirjjanpitäjä Mathias Gillsten lahjoittanut v. 1826, valmistunut edellisenä vuonna (kal.).

HÄVINNEET TAIDETEOKSET. V. 1780 lahjoitti turkulainen sorvari J. Ahlström kaksi vanhaa kullattua »taulua», joissa oli maalattu kehys ja lasi (kal.). Ne riippuivat kauan sakariston oven vieressä. Taidehist. retkikunta kertoo niiden olevan puoliympyrän muotoiset, painetut ja kullatut nahkakappaleet, mutta aivan lopen kuluneet.

10. V. 1825 MAALATTU VAPAHTAJAN KUVA.
Bild av Frälsaren, målad 1825.

11. KIRKON TINAESINEET: 1600-LUVULLA TEHTY KALKKI, J. LINDBLADIN V. 1852 VALMISTAMA VIINIKANNU JA V. 1732 VALMISTUNUT KYNTTILÄNJALKA.

Kyrkans tennföremål: kalk från 1600-talet, vinkanna av J. Lindblad, Åbo, 1852 och ljusstake från 1732.

Kirkolliset astiat

KALKKI, hopeaa, sisus, ulkolaita ja solmu kullattu. Alaosastaan profiloitu, melkein kellomainen jalka, jonka yläosassa on pystyurrekoristelua ja plastiset kullatut enkelinpäät, sileä päärynämäinen solmu ja iso sileä malja, jossa kaiverrus: »Angelnjemi Församlings Communion Kalk, Köpt dels med Sokns dels med Kyrckans medel år 1804.» (Angelniemen seurakunnan ehtoolliskalkki, ostettu osittain pitäjän, osittain kirkon varoilla v. 1804.) Kork. 27,5 cm. Leimat: A. C. Levón, Turku 1804. Kalkkiin kuuluu syvennyksestä kullattu ÖYLÄTILAUTANEN, jonka halk. 14,5 cm. Samat leimat.

KALKKI, leimatonta tinaa (kuva 11). Profiloitu pyöreä jalka ja varsi, avara malja. Kork. 14,2 cm. Luultavasti 1600-luvulta (tark. 1705) ja korjattu v. 1750.

VIINIKANNU, enkelileimaista tinaa (kuva 11). Yksinkertainen; pyöreä profiloitu jalka ja päärynämäinen kupu, pallomainen peukalonriipa. Kork. 39 cm. Leimat: J. Lindblad, Turku 1852.

KASTEMALJA, hopeaa. Pieni pyöreä jalka, iso pyöreä malja, jonka pohjaan on meistetty kohokuva: Kristuksen kädet ja lapsia, sekä lause »Sallikaa lasten tulla minun tyköni.» Halk. 22 cm. Leimat: Kultakeskus Oy, Hämeenlinna; vuosileima epäselvä. Maatalousneuvos Valter Suonio lahjoittanut n. v. 1960.

HÄVINNEET KIRKOLLISET ASTIAT. V. 1705 (tark.) oli kirkossa vain yllä mainittu tinakalkki ja siihen kuuluva lautanen; tällöin seurakuntaa kehoitettiin hankkimaan hopeiset ehtoollisvälineet. V. 1739 ne ostettiinkin 123 taalarin hinnalla; nelisen vuotta oli kirkossa ollut Halikosta lainatut hopeiset ehtoollisastiat. Uudet hopeaastiat varustettiin v. 1786, minkä jälkeen emäkirkosta saatiin taas samat vanhat ehtoollisvälineet, jotka Halikon kalustoluettelossa mainitaan jo v. 1691; nämäkin astiat varustettiin v. 1803. — V. 1803 ostettiin hopeiset matkavälineet, jotka olivat kirkossa vielä 1930-luvulla; niissä oli turkulaisen A. Törnqvistin leimat sekä kaiverrus »Angelniemi Församlings Soknebuds Kalk Köpt med Kyrkans medel år 1803» (Angelniemen seurakunnan matkakalkki, ostettu kirkon varoilla v. 1803).

Viiniä varten oli v. 1738 kaksi tinapulloa, joista toinen, tuopin vetoinen, oli 8-kulmainen. V. 1751 ostettiin kuparipeltinen viiden tuopin kannu, joka myytiin v. 1804 hankittaessa 1,5 tuopin suuruinen tinakannu.

V. 1738 mainitaan tinainen ja kannellinen öylättirasia; v. 1751 seurakunnassa oli pienempi messinkipeltinen, jo silloin rikkinäinen rasia ja v. 1812 hankittiin pieni sorvattu puurasia. V. 1804 ostettiin Turusta J. Lindbladnin valmistama tinainen, soikea öylättirasia, jota kannattivat palmettijalat (kal.); sitä käytettiin vielä 1930-luvulla (Salmo). Tinainen kastemalja mainitaan v. 1832, mutta 1880-luvulla se suli kamiinassa ja oli korvattava emaloidulla maljalla.

UUDENKIRKON SEURAKUNNAN ASTIAT

Viipurin läänin Uudenkirkon seurakunta on sodan jälkeen tallettanut Angelniemen kirkoon seuraavat kirkolliset astiat, joita seurakunta nykyään käyttää.

MATKAVÄLINEET, hopeaa. Yksinkertaisessa, sileässä kalkissa iso malja. Kaiverrus: »Uudenkirkon Kirkon Seurakunta». Kork. 8,5 cm. Leimat: W. Porthan, Viipuri 1915. Lautasta ei ole. Pieni pyöreä rasia, halk. 4 cm, samat leimat.

ÖYLÄTTIASTIA, hopeaa (kuva 12). Pohjaltaan kolmiomainen korkea, pallojalkojen kannattama jalusta, jolta kohoaa hoikka pikarimainen astia; puolipallomaisen kannen päätteenä lehdykkätupesta kohoava rypäleterttu. Koristelun aiheet sekavat ja lainatut eri tyylikausilta, varsinkin myöhäisempiretyylistä; 1900-luvun alkupuolelle viittaavat varsinkin astiassa olevat pehmeästi muovaillut lehdet ja kärhiin päättyvä rypäleterttu. Kork. 39 cm. Leimat: Viipuri; vuosi- ja tekijänleimat epäselvät.

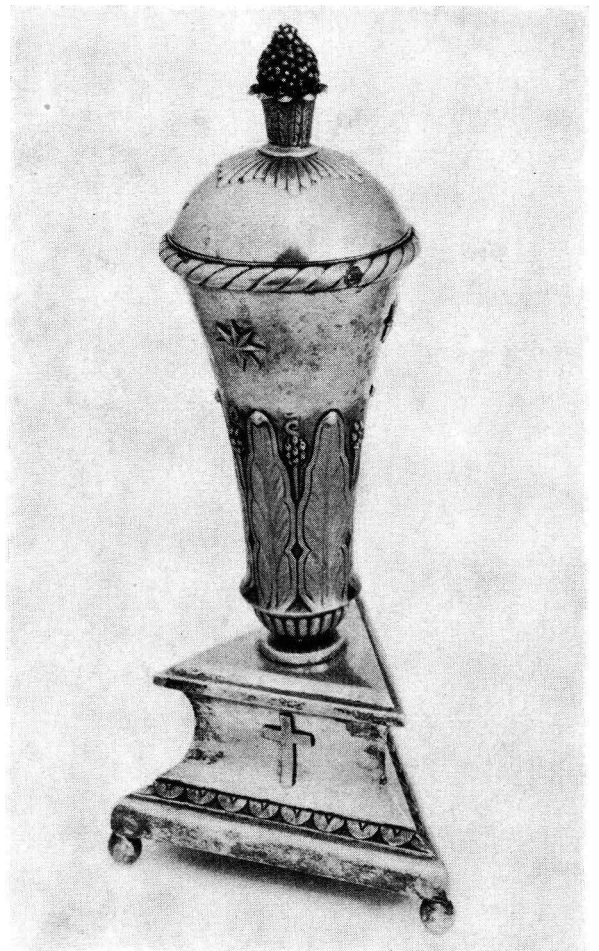
VIINIKANNU, uuttahopeaa, sileä ja päärynä-

mäinen, loivakantinen, 1900-luvulta. Kannessa kullattu maltalaisristi. Kork. 35 cm.

VIINIKANNU, ns. kompositiometallia. Samanlaiset kannut mm. Maarian ja Paattisten kirkkoissa (Suomen Kirkot, Turun arkkihiippakunta III, Turun tuomiorovastikunta I ss. 84 ja 236). Pyöreä jalka, munamainen kupu, jonka yläosassa pystykupurakoristelua, leveä nokka ja kansi, jonka käpymäinen nuppi on hävinnyt. Kaiverrus: »Uudenkirkon kirkon oma W 1878.» Kork. 45 cm.

Tekstiilit

ALTARIVAATTEET: 1. Ruskeaa samettia, reunassa silkkihapsut, keskelle kirjottu kulta-langalla INRI. Luutnantinrouva G. L. Bremer

12. UUDENKIRKON SEURAKUNNAN VIIPURISSA N. V. 1900 VALMISTUNUT ÖYLÄTTIASTIA.

Nykyrka församlings ca år 1900 i Viborg förfärdigade oblatask.

(v. 1866 kuolleen Sapalahden omistajan, luutnantti Mauri Bremerin leski) lahjoittanut puolisonsa kuoleman jälkeen, uusittu v. 1935.

2. Mustaa verkkaa, keskellä hopeakaluunaristi.

3. Vaalean violetti villakudonnainen, keskelle kudottu valkoinen risti sekä tähtiä. Hankittu v. 1960; samalla on alttarinkaide päällystetty violetilla villakankaalla.

ALTARILIINA, valkoista pellavaa, johon on kudottu kalkit ja ristit; reunassa hapsut. Neiti H. H. Hjerpe (kappalaisen H. H. Hjerpen tytär) lahjoittanut n. v. 1869.

KASUKKA, mustaa samettia, koristelu hopeakaluunaa. Selkäpuolella risti, INRI ja vuosiluku 1850, etupuolella Jehovan aurinko. Ostettu Turusta (kal.).

KALKKILIINAT: 1. Mustaa samettia, koristelu (kristillisiä symboleja) kirjottu lasihelmillä. Kuudennusmies Kustaa Lindström Pöylän kylän Antilasta lahjoittanut n. v. 1869 (kal.).

2. Mustaa samettia, koristeena kehykseen sovitettu hopeakaluunaristi sekä -reunus ja kirjaimet A N CK (Angelniemi capellkkyrka) IN RI. Mainitaan jo v. 1804 (kal.).

KIRJALIINAT: 1. Altтарin kirjatelineen päällystys on ommeltu mustasta sametista, johon on kirjottu hopealangalla risti ja tähtiä. Luultavasti neiti Julia Leidenius valmistanut ja lahjoittanut n. v. 1869 (kal.).

2. Saarnastuolissa, n. v:lta 1900. Tummanpunaista samettia, helmillä ja kultalangalla kirjottu kalkki, raamattu ja risti sekä viiniköynnös.

HAAVIT: 1. Päällystetty mustalla veralla, valkoiset reunahapsut, ristikkäiset hopeakaluunat sekä kirjonta J.H. H.W.S. Sorvatus varren messinkipeltisessä putkessa vuosiluku 1785. Ruukin kirjanpitäjä Johan Hellstén ja hänen puolisonsa Hedvig Westdahl Pärnäspestä lahjoittaneet (kal.).

2. Violetti villakangasta, johon on kirjottu kultaliljat. Varressa hopeaputki. Kirkkoherra V. A. Kopperi lahjoittanut v. 1955.

PAARIVAATE, mustaa sarkaa. Valkoiset ja mustat reunahapsut. Valkoisella nauhalla on ommeltu reunaa pitkin »18 9 / 9 26. Herra opeta minua ajattelemaan että minun kuoleman pitää ja mikä mitta minun elämälläni on. Tietäxeni että erkanen täältä että minä ymmärtäväisäksi ja autuaxi tulisi».

KARHUNTALJAN PALANEN v. 1757 kirkolle lahjoitetusta altтарin polvistumisjakkaran peittestä.

HÄVINNEET TEKSTIILIT. V. 1730 oli kirkossa vanha punainen samettikasukka, johon oli ommeltu risti sekä Hornsuvun vaakunoita (kal.; muuan luutnantti Pentti Juhana Horn omisti Pärnäspestään kartanon vv. 1677–82). Halikon kirkon kalustoluettelossa mainitaan 1700-luvun alkupuolella eräs Angelniemen kirkkoon luovutettu kasukka, joka oli tehty beige-värisestä tobiinikankaasta, selkäpuolella oli valkoinen risti; kasukka oli jo kyseiseen aikaan vanha. Lisäksi oli kirkossa v. 1738 melkoisen vanha, vihreästä silkistä ommeltu kasukka. Alttarivaatteita ei luetella ollenkaan, ainoastaan alttariliinoja, mm. Pärnäspestään vv. 1737–56 omistaneen vääpeli Kustaa Henrik Ivendorffin rouvan, Maria Elisabet Wargin v. 1736 lahjoittama, joka oli hienoa drelliä, ja Kanamäen kylästä kotoisin olevan talollisen pojan Israel Henrikinpojan v. 1826 lahjoittama, joka oli tehty hienosta pellavasta ja reunustettu pitsillä. Lisäksi oli alttarilla vanha punainen tyyny, jossa oli hopeahapsut ja kirjaimet H: S: W: Vasta v. 1781 saatiin punainen karkeatekoinen alttarivaate, samanlaista kangasta kuin aikaisemmin saarnastuolin ympärillä (v. 1751) ollut verho.

Kalkkiliinoista mainittakoon v. 1739 ostettu, joka oli punaista silkkiä, ja samana vuonna uuteen kalkkiin hankittu »hihavaate» (ärmekläde) punaista kukkakuvioista puolisilkkiä.

Haaveja oli v. 1738 kaksi, toinen päällystetty kirjavalla silkillä ja varustettu tiu'ulla, toisessa oli kello. Yllä mainittu rouva Maria Elisabet Warg lahjoitti v. 1755 uuden haavin. V. 1785 saatiin kirkkoon mustasta silkkisarsista tehty, hopeapitsillä reunustettu kalkkiliina, joka oli Kanamäen kylästä olevan talollisen pojan Simo Henrikinpojan lahjoittama. Se varastettiin heti samana vuonna, samoin kuin v. 1782 hankitun mustan kasukan hopeakaluunat (kal.).

V. 1842 Halikon kirkkoherra J. C. Grahni (1842–51) lahjoitti punaisella veralla päällystetyn saarnastuolin kirjatelineen ja kaksi vuotta myöhemmin herastuomari Matti Granroth (Pärnäspestään omistaja vv. 1835–78) mustalla sametilla päällystetyn haavin. V. 1869 oli alttarinkaiteen päällä ruusunvärinen (tai ruusukuvioinen? »rosigt», kal.), pikeestä ommeltu liina.

UUDENKIRKON KIRKON TEKSTIILIT

Kirkossa säilytetään kahta Uudenkirkon seurakunnan tallettamaa KASUKKAA: 1. Punaista samettia, koristelu kultakaluunaa, 1800-luvun loppupuolelta. Selkäpuolella sädehtivä risti, etupuolella ristin keskustaan sovitettu Jehovan monogrammi sekä palmunlehdet.

2. Violetti samettia, noin 1920-luvulta. Selkä- ja etupuolelle kirjottu silkki- ja kultalangalla kristillisiä vertauskuvia: orjantappurariisti, johon on sovitettu kalkki, kyyhkynen ja ruusuja.

Valaisimet

KRISTALLIKRUUNUT: 1. Iso empireytyylinen, 1800-luvun alkupuolelta. Kruunussa on kaksi lasihelmiketjujen kannattamaa vannetta, joista kummastakin lähtee kahdeksan kynttilänhaaraa, seitsemästoista kynttilänsija on lasihelmikuvun pohjassa. Ylinnä ovat koristevanne ja -kaaret. Valttilasta kotoisin oleva rouva Eeva Hollmen lahjoittanut v. 1898.

2. Pieni, empireytyylinen. Vanteessa kahdeksan kynttilänhaaraa, lasihelmikuvussa yhdeksäs kynttilänsija, muuten edellisen kaltainen. Pärnäsään edellä mainittu omistaja, herastuomari Matti Granroth lahjoittanut v. 1857.

3. Uusrokokoontyylinen, kuusi kasvikoristeista pronssihaaraa, joissa kolme kynttilänsijaa. Runsaasti nuolimaisia kristalleja. Sapolahden omistaja A. L. Koskinen ja hänen vaimonsa Suoma lahjoittaneet v. 1935.

PUUKRUUNU, jonka sorvatus rungon alapäässä pallon asemesta kartio. 2×6 rautalangasta taivutettua haaraa, joissa puiset talivadit. Maalattu valkoiseksi. Rovasti Eerik Widenius lahjoittanut v. 1779 (kal.).

LAMPETIT JA SEINÄKYNTTELİKÖT: 1–2. Pari, messinkipeltiset pakotetut lampetit 1700-luvun alkupuolelta. Soikea keskikoverre, laitamassa barokkityyliset hedelmä- ja kukka-aiheiset pakotukset, ylinnä simpukka. Kork. 25 cm. Mahdollisesti kalustoluettelon v. 1738 mainitsemat. 3–4. Pari, vaskesta valetut seinäkyntteliköt, jotka on kiinnitetty saarnastuoliin ja sen viereen. Siron kiemuraisen päähaaran solmusta ulkonevat hennot sivuhaarat. Keskimmäistä kynttilänpesää kannattaa seisova, alaston lapsen. Seinäulkonema 30 cm. Ratsutilallinen Kaarle Mikaelinpoika Karvaisten Alatalosta lahjoittanut v. 1821 (kal.).

5–14. Kymmenen messinkipeltistä jugend-tyylistä, pakotettua kaksihaaraista sähkölampettia, joiden kilpi on melkein suorakaiteen muotoinen. Kork. 25 cm. Hankittu v. 1935.

15. Kolmihaarainen puusta sorvattu seinäkynttelikkö, joka on maalattu valkoisella ja kultavärillä. Seinäulkonema 25 cm. Mahdollisesti rakuuna Pihlin tekemä v. 1806 (tilit).

KYNTTILÄNJALAT: 1–2 (kuva 11). Pari, kolmieleimaista tinaa. Kahdeksankulmainen profiloitu jalka, varren alapäässä »antura», jonka ääriiviiva myös on kahdeksankulmio, muut profiilit pyöreät, irrallinen kahdeksankulmainen

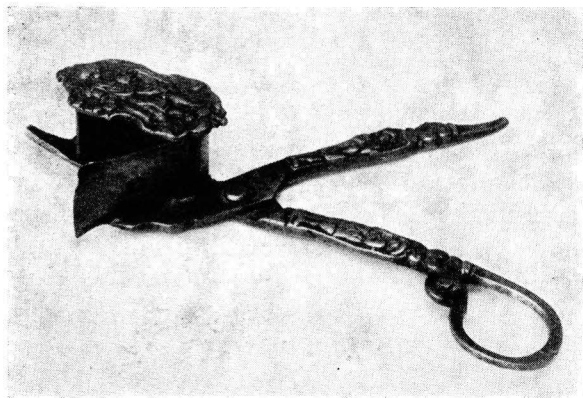
talivati, fasetoitu varsi, jossa rengasprofiili. Kork. 25 cm. Leimat: toisessa Pentti Kristerinpoika Ståhlström, Turku 1732, toisessa GR / C (mahdollisesti Georg Rochus?), Tukholma 1735. Everstiluutnantti Hannu Bock (k. v. 1748 Angelniemellä, haudattu Piikkiön kirkkoon) lahjoittanut v. 1736 (kal.).

3. Melkein valkoisesta vaskesta valettu, seitsenhaarainen alttarikynttilänjalka. Jalustan neliömäinen alaosa visakoivua, yläosa vihreäksi maalattu, rautapeltinen lieriö (vrt. Halikon kirkossa oleviin kynttilänjalkoihin). Kork. 50 cm. Samaa työtä kuin saarnastuolin seinäkyntteliköt, ostettu v. 1816 17 riikintaalarin 16 killingin hinnalla (tilit).

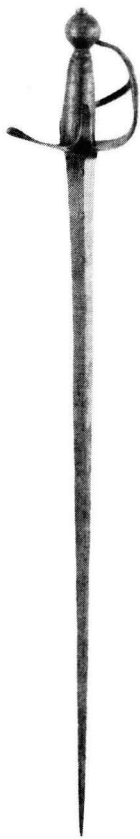
4–5. Pari, uuttahopeaa, uusrokokoontyylliset. Kork. 32 cm. Kreivitär Olga Wasastjerna (o. s. Armfelt) lahjoittanut n. v. 1940.

6. Vaskesta valettu yksinkertainen kynttilänjalka 1800-luvulta. Pyöreä jalka ja profiloitu varsi. Kork. 11 cm. Mahdollisesti toinen ratsutilallisen J. W. Wahlroosin n. v. 1840 lahjoittamista (kal.) KYNTTILÄSAKSET (kuva 13), vaskea, rikkinäiset, 1700-luvun alkupuolelta. Valettu barokkityylinen runsas koristelu. Pituus 17 cm. Epäselvässä leimassa ainakin H-kirjain sekä sydän, josta kasvaa lehtia ja sarvia (vrt. Sigurd Erixon, Mässing s. 252. Smålannin Örsin kirkossa on kynttiläsakset, jossa samantapainen mutta yksityiskohdissa hieman eroava leima sekä kirjaimet H H). Vanha isäntä Matti Eerikinpoika lahjoittanut v. 1756 (kal.).

HÄVINNEET VALAISIMET. V. 1738 mainittu puinen, kahdeksanhaarainen kynttiläkruunu (silloin kirkon ainoa), v. 1828 nuorten miesten lahjoittamat peltiset kynttilänjalat ym. ovat hävinneet.

13. KYNTTILÄSAKSET 1700-LUVUN ALKUPUOLELTA.
Ljussax från början av 1700-talet.

14. 1600-LUVUN PUOLIVÄLIN SOTILASMIEKKA. VIRAN TEHTAAN TYÖTÄ.
Soldatvärja från medlet av 1600-talet, med Vira stämplat.

Hautausmuistot

MIEKKA (kuva 14), 1600-luvun puolivälin sotilasmiekka, jossa tukeva puinen, peittämätön kahva ja muuten raudasta tehty kourain, jossa väistinlevy ja ponsi. Säilän leveässä yläosassa molemmin puolin Ruotsin Viran tehtaan leimat. Pit. 89 cm.

Kaksi ratsuväen lipun muotoista SURULIPPUA.

Kellot

1. Ylinnä kaksi akanttialmettinauhaa, reunassa yksi. Yläosassa kirjoitus: SOLI DEO GLORIA (Yksin Jumalalle kunnia). Kyljessä: ANGELNIEMI KAPELL FÖRSAMLINGS KLOCKA / OMGJUTEN UNDER KYRKOHERDEN J. C. GRAHNS / EMBETSTID 1844 / AF F. SEIPEL OCH J. G. LILJENDAHL / I STOCKHOLM. (Angelniemen kappeliseurakunnan kello. Uudelleen valaneet kirkkoherra J. C. Grahnin virka-aikana v. 1844 F. Seipel ja J. G.

Liljendahl Tukholmassa.) Vastakkaisella puolella Jehovan aurinko ja kirjoitus: BESÖK GUDS HELGEDOM / LEF TÅLIG VIS OCH FROM / OCH TÄNK PÅ DÖD OCH DOM. (Käy Jumalan pyhätössä, elä kärsivällisesti viisaasti ja hurskaasti, ajattele kuolemaa ja tuomiota.) Halk. 65 cm. (J. C. Grahn, ks. s. 175.)

Kello halkesi v. 1838 (pöytäk.). Sen edeltäjässä oli ollut seuraava kirjoitus: »Soli Deo gloria. Angelniemi Kapell-Församlings Klocka. Omgjuten och tillökt under Prosten Doctor Ignatii Embetstid 1821. Gjuten af Gerh: Horner.» (Yksin Jumalalle kunnia. Angelniemen kappeliseurakunnan kello. Valettu uudelleen ja suurennettu rovasti, tohtori Ignatiuksen virka-aikana 1821. G. Horner valanut.) Kello oli tullut maksamaan kaikkiaan 155: 20: 4 taalaria (tilit). Joko tämä kello tai sen v. 1751 valettu edeltäjä laulaa perimätiedon mukaan soitettaessa: »Min syster ligger i Jungfrusund, Jungfrusund» (sisareni makaa Jungfrusundissa; rva Thyra Renqvistin v. 1958 KM:lle antama tieto; perimätiedon pohjana on erään kirkkoveeneen haaksirikko. B. Ignatius, ks. s. 127. G. Horner toimi kellonvalajana Tukholmassa, tuli mestariksi v. 1787 ja kuoli 1824.)

2. Ylinnä ja reunassa kasvikäynnökset. Kirjoitus: LAHJOITTANUT G. AHLSTRÖM YNNÄ ANGELNIEMEN NUORILTA JA YHDLAISELDÄ KANSALTALTA 1824. Vastakkaisella puolella: VALETTU STOCKHOLMISA / GERH HORNERILTA. Halk. 50 cm.

3. Rautaa. Koristeena 4 × 3 nauhaprofilia. Halk. 45 cm. Kellon kannatinpuussa on koristeelliset helat, jotka ovat muiden kellojen rautoja vanhempaa tyyppiä. Tämä kello oli jo v. 1738 tapulissa, mutta se on varmaan sitäkin vanhempi.

Rautakellon lisäksi oli v. 1738 pienempi vaskikello, jonka »muuan muinoin Sapalahdella asunut neito» oli lahjoittanut (kal.). Kello vaihdettiin v. 1747 seurakunnan varoilla (343 taalaria) Tukholmasta ostettuun kelloon (tilit).

Sekalaista

KIRKKOLAIVA, yksikantinen linjalaiva, jonka värit ja takilan Kokkilasta kotoisin oleva laivuri Grönros korjasi v. 1950. Merimies Gabriel Rindelius lahjoittanut v. 1779 (kal.).

TUNTILASI (kuva 15), nelilasinen, saarnastuolissa. Teline on pyylevä, puusta veistetty ja kullattu enkelilapsonen, jonka vasemmassa kädessä on rokokootyylisillä »siivillä» koristettu messinkipellistä leikattu ja kullattu koppa. Teli-

15. TUNTILASI VUODELTA 1785
Timglas från år 1785.

neen kork. 75 cm, kopan 32 cm. Mäkitupalainen Matti Sipinpoika ja hänen vaimonsa Briitta Jaakontytär Asilasta lahjoittaneet v. 1785 (kal.; hinta oli ollut 10 taalarina).

NUMEROTAULUT: 1. Tornin komerossa. Yksinkertainen profiloitu suorapäätteinen kehys, värit keltainen ja kulta. Koko 75 × 45 cm. Ostettu v. 1751 10 taalarin ja 24 äyrin hinnalla (tilit). 2. Korkean, kapean suorakaiteen muotoinen, yläreunassa läpikuviainen, köynnöksen tapainen pääte. Värit vihreä ja kulta. Kork. 150 cm. Ostettu v. 1914 (tilit).

KOLEHTIARKUT: 1. Suorasivuinen ja tasakantinen, kaksi rahassuppiola. Maalattu v. 1841 ruskeaksi. Pohja 30 × 60, kork. 35 cm.

2. Samantapainen, mutta isompi. Pohja 60 × 120, kork. 55 cm. Luultavasti Israel Henrikinpoika Kanamäki valmistanut v. 1835 (kal.). SAKARISTON KALUSTOON kuuluu sotamies Elias Pihlin v. 1807 tekemä kaappi, jonka ovissa on peilit ja yläreunassa profiloitu lista, sekä viisi v. 1840 hankittua pinnatuolia ja alkeellinen, laatikolla varustettu satulipeili v:lta 1855. Huonekalut maalattiin sinisiksi v. 1840 (tilit). POLVISTUMISJAKKAROITA, kaksi kappaletta, toi-

nen saarnastuolissa ja toinen museohuoneessa. Molemmat ovat 1700-luvun tyyppiä; etureunaa on profiloitu sahaamalla.

Ns. KRÄÄKKI eli vaatenaulakko, tapulissa. Kansanomaista työtä.

PAARIT: 1. Yksinkertaiset, mustiksi maalatut. Poikkilautaan on maalattu vuosiluku »Ano 1783».

2. Edellisen kaltaiset; kädensijoissa sorvatut, valkoisiksi maalatut nupit. Mahdollisesti rouva Briitta Iisakintytär Gottberg lahjoittanut v. 1738 (kal.).

JALKAPUU, nelireikäinen. Hankittu ehkä v. 1751 (tilit).

HÄPEÄPENKKI, kaksiaskelmainen. Mainitaan vasta v. 1844 (kal.).

AURINKOKELLON LEVY, valurautaa. Nykyään kirkkotarhan kaakkoiskulmassa olevalla kivi-pylväällä, joka on merkinä vv. 1948–52 tapahtuneesta hautausmaan laajennuksesta. Levy on kahdeksankulmainen ja siinä on vuosiluku 1762. Aurinkokellon korjaus mainitaan v. 1736 (unilukkari Abraham Kreunpojan suorittama; samana vuonna Valttilan laivuri Kustaa Kreunpoika lahjoitti aurinkokellon kiven; kal.) ja v. 1741 (korjaajana Topjoen kylästä kotoisin oleva puuseppä).

TIIVISTELMÄ

1. 1600-luvun alkupuolella tai puolivälissä rakennettiin hieman nykyisestä kirkosta etelään pieni puukirkko, jonka muotoa ja kokoa ei varmuudella tiedetä. Sakaristo rakennettiin tai uusittiin v. 1737. Kirkossa oli parvi.
2. V. 1772 rakennettiin nykyinen kirkko Karhunselän niemelle ja sen ympärille perustettiin hautausmaa, joka ympäröitiin hirsiaidalla. V. 1774 valmistui kaksi porttihuonetta. Kirkko rakennettiin länsitornilliseksi pitkäkirkoksi; työtä johti turkulainen Matti Åkerblom. Kirkkoon tehtiin lautakatto ja seinät punamullattiin. Sakariston alle tehtiin v. 1795 kellarin. Osa kiinteästä sisustuksesta ja irtaimistosta on vielä tallella.
3. V. 1843 kirkko korjattiin perusteellisesti, minkä jälkeen myös kiinteä sisustus maalattiin. V. 1857 hankittiin pärekatto. Kirkkotarhan aita ruvettiin uusimaan kivistä.
4. V. 1860 kirkko sai ulkolaudoituksen ja se maalattiin kellerväksi. Ikkunat laajennettiin ja päätyihin tehtiin kaksi ikkunaa yhden asemesta; rakennettiin ruumis-huone. Vesikatto peitettiin huovalla v. 1894.
5. Pienempiä korjauksia on tehty vv. 1904 ja 1919. Suurempi korjaus toteutettiin v. 1935 arkkitehtien T. Soran ja G. H. Wahlroosin suunnitelman mukaan. Kirkko maalattiin vaalean harmaaksi, seinät ja holvit eristettiin ja vuorattiin laudoilla, sisusta maalattiin, vesikatot peitettiin tiilellä. Sakaristoon tehtiin ulko-ovi.

REFERAT

I. Redan vid medlet av 1600-talet torde i Angelniemi i Halikko socken, söder om den nuvarande kyrkans plats, ha funnits en liten träkyrka.

Först på 1680-talet får kapellförsamlingen egen kapellan. Kyrkan är vid början av 1700-talet trång och förfallen; den har en läktare; en ny sakristia omtalas år 1737.

Av bevarade inventarier kunna nämnas ett krucifix från början av 1300-talet (bild 9), troligen från moderkyrkan, tennkalk utan stämplar, ett par väggplåtar av mässing från början av 1700-talet, en tennljusstake av Bengt Kristersson Ståhlström, Åbo 1732 (bild 11) och en liknande, möjligen av Georg Rochus, Stockholm 1735, en ljussax av mässing med barockdekor från början av 1700-talet (bild 13), en värja från medlet av 1600-talet (bild 14), en liten kyrkklocka av järn utan inskription, enkla nummertavlor, knäfallsbänkar, fotstock mm. Gjutjärnsskivan till ett solur bär årtalet 1762. Bland försvunnet lösöre nämnas nattvardskärl av silver från år 1739, en åttkantig tennflaska om ett stop och en år 1751 inköpt kanna av kopparplåt om fem stop, oblatsskrin av tenn och av mässing, samt flere altartextilier: röd sammetsmässhake med det Hornska vapnet (slutet av 1600-talet), redan gammal mässhake av beige tobin med vitt kors, en likaledes äldre mässhake av grönt siden, gammal röd altardyna, dukar av fint dräll, ärmkläde från år 1739 av rött blommigt halvsiden, håv av brokigt siden med bjällra mm. Kyrkans enda krona var år 1738 av trä.

II. År 1772 uppförs under ledning av Matts Åkerblom den nuvarande kyrkan på Karhuselkä udde och omges med kyrkogård inom stockbalk; två porthus uppförs år 1774. Kyrkan är en långkyrka med västtorn samt mitt emot varandra placerade sakristia och vapenhus. Yttertaket var av bräder och rödmålat, väggarna ofodrade, likaledes rödmyllade med detaljer i »pärlfärg»; under sakristian byggdes år 1795 en källare. Fönstren voro mindre än de nuvarande och vardera gaveln hade ett fönster i. st. för de nuvarande två.

Av den fasta inredningen har bevarats predikstolen (bild 8) från år 1772, möjligen målad av G. Sweidel, medan det gamla altaret, korskranket och bänkarna ha avlägsnats eller senare förnyats. Av lösöre från slutet av 1700-talet och början av 1800-talet må nämnas altartavla med nattvarden (efter Rubens), G. Sweidel 1786, målning framställande den uppståndne frälsaren (bild

10) från 1825, nattvardskärl av silver. A. C. Levón, Åbo 1804, vinkanna av tenn, J. Lindblad, Åbo 1852 (bild 11), enkla textilier från medlet av 1800-talet, bårkläde av svart vadmal med påsydda tänkespråk, 1826, ljuskrona av trä, 1779 (först vid mitten av 1800-talet får kyrkan en kristallkrona), väggarmar av malm, 1821, dito av trä 1806, sjuarmad altarstake av malm, 1816 samt malmstake, ca 1840, klockor av F. Seipel-G. Liljendahl, Stockholm 1844 och G. Horner 1824, kyrkskepp från 1779 (senare omtacklat) mm. Sockenbudskärl av silver, A. Törnqvist, Åbo 1803, ovalt oblatsskrin av tenn på fötter, J. Lindblad, Åbo 1804, samt tennndopskål ha försvunnit, av textilier bl. a. ett grovt rött altarkläde 1781, predikstolens röda bokställ från år 1842 m. fl. anspråkslösa inventarier.

III. År 1843 utföres en grundlig reparation av kyrkan, varvid även den fasta inredningen målas (troligen i blått, jfr sakristians år 1840 målade möbler). Golvet höjes, dörrarna öppnas utåt, predikstolen får ingång från sakristian. Vid samma tid begynner man bygga kallmur av gråsten kring den utvidgade kyrkogården. År 1857 omlägges skurtaket med pärtor.

IV. År 1860 undergår kyrkan igen en större reparation och erhåller yttre brädfodring. Den tidigare röda färgen ersättes nu med gult. I gavlarna upptagas två fönster i st. f. ett, och alla fönster utvidgas betydligt. I den nordöstra vinkeln mellan torn och långhus uppföres ett bårhus av bräder. År 1894 täckes skurtaket med asfaltfilt. — Kyrkans interiör ommålas år 1862 enligt nygotisk smak, uppvärmning installeras år 1884 och ny altartavla av Alexandra Sältin anskaffas år 1897. Altare och altarskrank förnyas. Orgel av J. Zachariassen 1898.

V. Mindre reparationer utföres år 1904 (stentrappor, innerdörrar) och 1919 (målning, isolering av innertak). År 1935 genomföres slutligen en större restaurering enligt förslag av T. Sora och G. H. Wahlroos med smärre förändringar enligt Arkeologiska Kommissionens framställning. Skurtaken omläggas med tegel (vilka enl. Ark. Kommissionens förslag borde målas mörka), ytterväggarna målas ljusgrå, innertaket isoleras på nytt och täckes av spontade bräder, väggarna likaledes, den fasta inredningen nymålas i predikstolens ursprungliga, blågröna färg, sakristian erhåller ytterdörr, kyrkomuseum inrättas i tornets nedre våning, korfönstren förses med glasmosaik, äldre lösöre repareras mm. — Sedan år 1944 användas i kyrkan silver och textilier (bild 12) från Nykyrka (Uusikirkko) evakuerade församling.

KIRJALLISUUSLUETTELO

Litteraturförteckning

- AHLA, LEMPI. Margareta Kapsia. (Suomen nainen 4-5 1953.) Helsinki.
- ANTHONI, ERIC. Vad åsyftar det i Registrum ecclesiae aboensis i olika former framträdande ortnamnet Kechala. (Hist. Tidskrift för Finland 2/1964.) Helsingfors.
- APPELGREN, HJ. Suomen muinaislinnat. (SMYA-FFT XII.) Helsinki 1891.
- ARWIDSSON, A. I. Handlingar till upplysning af Finlands häfder I-IX. Stockholm 1846-58.
- ASPELIN, J. R. *vide Opuscula Aspeliniana*.
- BJÖRCK, A. Kiinteitä muinaismuistoja Halikon kihlakunnasta. (SMYA-FFT VI.) Helsinki 1883.
- BERGHOLM, AXEL. Sukukirja I-II. (Suomen Muinaismuistoyhdistys.) Helsinki 1901.
- BORG, TYRA. Guld- och silversmeder i Finland. Helsingfors 1935.
- BOSTRÖM, H. J. Suomen muistorahat II. Helsinki 1935.
- BRANTING, AGNES-LINDBLOM, ANDREAS. Medeltida vävnader och broderier i Sverige I-II. Uppsala-Stockholm 1928-29.
- BRAUN, JOSEPH. Der christliche Altar I-II. München 1924.
- BRAUN, JOSEPH. Das christliche Altargerät. München 1930.
- BÄCKSBÄCKA, L. St. Petersburgs juvelerare, guld- och silversmeder 1714-1870. Helsingfors 1951.
- CARPELAN, TOR. Ättartavlor för de på Finlands riddarhus inskrivna efter 1809 adlade, naturaliserade eller adopterade ätterna. I. Helsingfors 1942.
- CARPELAN, TOR. Ättartavlor för de på Finlands riddarhus inskrivna ätterna II-III. Helsingfors 1954-58.
- CLEVE, NILS. Predikstolar och predikstolskonst i Finland intill år 1700. (SLS Historiska och litteraturhistoriska studier 8.) Helsingfors 1932.
- COLLIANDER, O. Suomen kirkon paimenmuisto I-II. Helsinki 1910-18.
- DANMARKS KIRKER. Udgivet af Nationalmuseet. Köbenhavn.
- DONNER, HARRY. Perttelin kirkko. (Kotiseutu 1911.) Helsinki.
- DURCHMAN, OSMO. Kirkonarkistojen tuhoutumiset I-VII. (Genos 1932-36.) Helsinki.
- ELGENSTIERNA, G. Svenska adelns ättartavlor I-IX. Stockholm 1925-36.
- ERIXON, SIGURD. Mässing. Stockholm 1943.
- GAHLNBÄCK, J. Zinn und Zinngiesser in Finnland. (SMYA-FFT XXXV.) Helsinki 1925.
- GARDBERG, C. J. Rakennustutkimuksen opas. (Muinaistieteellisen toimikunnan oppaita 2.) Helsinki 1953.
- GARDBERG, C. J. Med murslev och timmerbila. (Publikation utgiven med anledning av Svenska Byggmästareföreningens i Helsingfors 50-åriga verksamhet 1907-1957.) Helsingfors 1957.
- GARDBERG, JOHN. Ur vår kalk- och marmorbrytnings äldsta hävder. (Svenska folkskolans vänners kalender 1939.) Helsingfors 1939.
- GROTFELT, KUSTAVI. Suomalaiset ylioppilaat ulkomaan yliopistoissa ennen v. 1640. II. (Historiallinen Arkisto XVII.) Helsinki 1902.
- HAAPANEN, T. Verzeichnung der mittelalterlichen Handschriftsfragmente in der Universitätsbibliothek zu Helsingfors I. (Helsingin Yliopiston kirjaston julkaisut IV.) Helsinki 1922.
- HAUSEN, REINH. Bidrag till Finlands historia I-V. Helsingfors 1881-1917.
- HAUSEN, REINH. Presterskapets redogörelse om forntida minnesmärken i Finlands kyrkor, samlade af A. A. von Stiernman. (Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk XXXVIII.) Helsingfors 1882.
- HAUSEN, REINH. *Registrum Ecclesiae Aboensis* eller Åbo domkyrkas svartbok. Helsingfors 1890.
- HAUSEN, REINH. Finlands medeltidsurkunder, samlade och i tryck utgivna av Finlands statsarkiv, I-VIII. Helsingfors 1910-35.
- AF HÄLLSTRÖM, OLOF. Sockenkyrkan. (Pojo sockens historia I.) Pojo 1959.
- IGNATIUS, B. J. *Dissertatio historica de paroecia Fenniae Australis Haliko I. Aboae 1815*.
- JAAKKOLA, J. Suomen varhaiskeskiaika I-II. (Suomen historia II-III.) Porvoo 1935-38.
- JAAKKOLA, JALMARI-ROOS, JOHN E. Vuoden 1616 valitusluettelot. (Suomen historian lähteitä I.) Helsinki 1936.
- JUVA, EINAR W. Kirkko- ja seurakuntaelämää sekä henkisen elämän piirteitä uskonpuhdistuksen vuosisadalla. (Varsinais-Suomen historia V:4.) Turku 1955.
- JUVA, MIKKO. Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhtasoppisuuden hallitsemina vuosisatoina. (Varsinais-suomen historia V: 3-4.) Turku 1955.
- KALLIO, V. J. Salons seutu. (Kansanvalistusseuran kotiseutukuvauksia 11-13.) Helsinki 1910.
- KALLIO, V. J. Uskelan Martinkirkon ijästä. (Varsinais-Suomalaisen osakunnan tervehdys kotiseudulle.) Turku 1912.

- KALLIO, V. J. Tiedot Horn-tarusta ja Kärkän linnasta. (Kotiseutu 1920.) Jyväskylä.
- KALLIO, V. J. Halikon kirkko. Helsinki 1926. Sama ruotsiksi, Halikko kyrka. Helsingfors 1926.
- KALLIO, V. J. Historiallisia kirjoituksia Salon seudusta. Salo 1926.
- KALLIO, V. J. Lisiä Varsinais-Suomesta Reinhold Hausenin keskiajan julkaisuihin. (Varsinais-Suomen maakuntakirja 3.) Turku 1929.
- KALLIO, V. J. Halikon historia. Forssa 1930.
- KALLIO, V. J. Uskelan kirkollisia vaiheita. Salo 1932.
- KALLIO, V. J. Kiikalan vaiheita. Salo 1940.
- KALLIO, V. J. Salon historia. Salo 1940.
- KARTANO, E. Den medeltida sakristian i S. Mårtens och kyrkan i S. Bertils. (FM LIII 1946.) Helsinki.
- KAUNEIMMAT KIRKKOMME. Toimittajat Antero Sinisalo ja Henrik Lilius. Valokuvat Per-Olof Welin. Jyväskylä 1962.
- KLEMETTI, HEIKKI. Suomalaisia kirkonrakentajia 1600- ja 1700-luvuilla. Porvoo 1927.
- KLEMETTI, HEIKKI. Suomalaisia kirkonrakentajia 1800-luvulla. Porvoo-Helsinki 1936.
- KNAAPINEN, M. A. Perniön pitäjä. Turku 1930.
- KÜNSTLE, KARL. Ikonographie der christlichen Kunst I-II. Freiburg 1926-28.
- KÄLLSTRÖM, O. Medeltida kyrksilver från Sverige och Finland, förlorat genom Gustav Vasas konfiskationer. Stockholm 1939.
- LAGUS, W. G. Handlingar till upplysning i Finlands kyrkohistoria, ny följd I-IV. Åbo 1836-39.
- LAGUS, W. G. Handlingar och uppsatser rörande Finlands kyrkohistoria I-V. Helsingfors 1845-50.
- LAGUS, W. G. Finska adelns gods och ätter. Helsingfors 1860.
- LEINBERG, K. G. Finska prästerskapets besvär och Kongl. Majestäts därpå gifna Resolutioner. (Skrifter utg. av SLS XXII.) Helsingfors 1892.
- LEINBERG, K. G. Bidrag till kännedomen af vårt land VI. Jyväskylä 1894.
- LEINBERG, K. G. Finlands territoriala församlingars ålder, utbildning och utgrening. (sks:n toimituksia—fks skrifter VII.) Helsingfors 1906.
- LINDBERG, CAROLUS. Om teglets användning i finska medeltida gråstenskyrkor. Helsingfors 1919.
- LINDBERG, CAROLUS. Pohjolan rakennustaide. Porvoo—Helsinki 1931.
- LINDBERG, CAROLUS. Suomen kirkot. Helsinki 1934. Sama ruotsiksi, Finlands kyrkor. Helsingfors 1935.
- LUMME, E. Hajanaisia tietoja Salon kauppalan ja sen ympäristön menneisyydestä. Aura, Turku 1889.
- LÖFGREN, ALBERT. Stockholms kanngjutarekrå I-III. (Nordiska museet.) Stockholm 1925-1950.
- LÖFGREN, ALBERT. Finländska tenngjutare och deras stämpling. (SMYA-FFT XXXVI.) Helsingfors 1927.
- MALIN, AARNO. Der Heiligenkalender Finnlands. (sks:n toimituksia XX.) Helsinki 1925.
- MEDELTIDA KYRROKONST I FINLAND, ett urval bilder jämte förklarande text. Helsingfors 1921.
- MEINANDER, K. K. Medeltida altarskåp och träsniderier i Finlands kyrkor. (SMYA-FFT XXIV.) Helsingfors 1908.
- MEINANDER, K. K. Konsten. (Finlands kulturhistoria, utgiven av P. Nordmann och M. G. Schybergson.) Helsingfors 1908.
- MEINANDER, K. K. Finska fälttecken, bevarade i Finlands kyrkor. (SMYA-FFT XXVI.) Helsingfors 1912.
- MEINANDER, K. K. En gyllenlädertapet. (ÅSHM Kulturhistoriska bilder XIII.) Helsingfors 1912.
- MEINANDER, K. K. Den äldre bildkonsten. (Finlands konst, utgiven av L. Wennervirta.) Helsingfors 1926.
- MEINANDER, K. K. Porträtt i Finland. Helsingfors 1931.
- MEINANDER, K. K. Kyrkliga byggnader. (Nordisk kultur XXVII. Konsten.) Stockholm 1933.
- MELANDER, TOINI. Personskrifter hänförande sig till Finland 1562-1713. (Helsingin yliopiston kirjaston julkaisut XXII.) Helsinki 1956.
- NORDMAN, C. A. Gotländisch oder deutsch – ein Silberkruzifix von Halikko im Eigentlichen Finnland. (Acta archaeologica XV: 1-2.) København 1944.
- NORDMAN, C. A. Olof den helige i Finlands medeltida konst. (SLS Historiska och litteraturhistoriska studier 21-22.) Helsingfors 1946.
- NORDMAN, C. A. Suomen keskiaikaista kuvanveistoa. (Taidetta ja käsityötä Kansallismuseossa II.) Porvoo-Helsinki 1951. Sama ruotsiksi, Medeltida skulptur i Finlands nationalmuseum. (Konst och konsthantverk i Finlands nationalmuseum II.) Helsingfors 1951.
- NORDMAN, C. A. Pyhimykset taiteessamme ennen vuotta 1400. (sks:n toimituksia 56.) Forssa 1955.
- NORDMAN, C. A. Eget och främmande i Finlands medeltida konst. (sts vuosikirja – ssf årsbok 32 1956.) Helsinki.
- NYGREN, O. A. Helgonen i Finlands medeltidskonst. (SMYA-FFT XLVI.) Helsingfors 1945.
- NYGREN, O. A. Gudsmodersbilden i Finlands medeltidskonst. Helsingfors 1951.
- NYGREN, O. A. En medeltida frälsningsspegel. Helsingfors 1957.

- OJA, AULIS. Piirteitä Kuusjoen menneisyydestä. Salo 1933.
- OJA, AULIS. Perttelin historia. Salo 1958.
- OJA, AULIS. Kuusjoen historia. Salo 1961.
- OJA, AULIS. Keskiaikaisen Etelä-Suomen asutus- ja aluejaot. (Historiallisia tutkimuksia XLIV. Julkaissut Suomen Historiallinen Seura.) Helsinki 1955.
- OKKONEN, ONNI. Suomen taiteen historia. Porvoo 1955.
- OPUSCULA ASPELINIANA I–II. (Suomen Muinaismuistoyhdistyksen julkaisu.) Helsinki 1942.
- PERTTELIN KIRKON 500-VUOTISJUHLAT. Kirkon historiikkia. Salo 1940.
- PETERSSON, LARS. Kirkot ja kirkkotaide. (Oma Maa VI.) Helsinki 1959.
- PIRINEN, KAUKO. Turun tuomiokapituli keskiajan lopulla. (SKS:n toimituksia 58.) Helsinki 1956.
- PIRINEN, KAUKO. Kirkkoreduktio Varsinais-Suomessa ja sen seuraukset. (Varsinais-Suomen historia V: 3.) Turku 1955.
- POHJOLAN-PIRHONEN, HELGE. Suomen historia 1523-1617. (Suomen historia VII.) Porvoo-Helsinki 1960.
- PYLKKÄNEN, RIITTA. Säätyläispuku Suomessa vanhemmalla Vaasa-ajalla. (SMYA-FFT 55.) Helsinki 1955.
- RÁCZ, ISTVÁN. Suomen keskiajan taidearteita. Johdannon ja kuvien asiatiedot kirj. Riitta Pylkkänen. Helsinki 1960.
- RAMSAY, JULLY. Frälsesläkter i Finland intill Stora ofreden. Helsingfors 1909.
- RINNE, J. Halikonlahden seudun muinaisesta kaupasta. (Historiallinen aikakauskirja 1906.) Helsinki.
- RINNE, J. Pyhä Henrik, piispa ja marttyyri. Helsinki 1932.
- RISKA, TOVE, *vide* Suomen kirkot.
- SALO 1887-1917. Juhlajulkaisu kauppalan perustamiskirjan antamisen ja Salon palon muistoksi. Salo 1917.
- SCHEELE, SUNE. Antonius timmerman-stenhuggare. (FM LVII 1950.) Helsingfors.
- STIERNMANN, *vide* Hausen.
- STRANDBERG, C. H. Åbo stifts herdaminne. Åbo 1832.
- SUOMEN EVANKELIS-LUTERILAISEN KIRKON KANTTORI-URKURIEN MATRIKKELI — MATRIKEL ÖVER FINLANDS EVANGELISK-LUTERSKA KYRKAS KANTORORGANISTER. (Julkaisseet Suomen kanttori-urkuriin liitto ry-Finlands svenska kantororganisters förening rf.) Tampere 1957.
- SUOMEN KARTANOT JA SUURTILOT II. Toimittaneet E. Jutikkala ja G. Nikander. Helsinki 1941.
- SUOMEN KIRKOT, TURUN ARKKIHIIPPAKUNTA I. Tove Riska, Vehmaan rovastikunta. Toimittaneet C. A. Nordman ja Nils Cleve. Helsinki 1959.
- SUOMEN KIRKOT, TURUN ARKKIHIIPPAKUNTA II. Tove Riska, Mynämäen rovastikunta. Toimittaneet C. A. Nordman ja Nils Cleve. Helsinki 1961.
- SUOMEN KIRKOT, TURUN ARKKIHIIPPAKUNTA III. Tove Riska, Turun tuomiorovastikunta I. Toimittaneet C. A. Nordman ja Nils Cleve. Helsinki 1964.
- SVENSKT SILVERSMIDE 1520-1850, I–IV. Stockholm 1940-63.
- SVERIGES KYRKOR. Konsthistoriskt inventarium utgivet av Sigurd Curman och Johnny Roosval. Stockholm.
- TENGSTRÖM, J. Afhandling om presterligaienstgörningen II. Åbo 1821.
- TOLPO, N. M. Åbo Stiftsmatrikel. Åbo 1807.
- TOMMILA, K. S. Angeliemen kirkko. (Uusi Aura 1912.) Turku.
- TOMMILA, K. S. Angeliemen seurakunta ja papisto. (Uusi Aura 1912.) Turku.
- ULDALL, F. Danmarks middelalderlige kirkeklokker. Kjøbenhavn 1906.
- UPMARK, GUSTAF. Guld- och silversmeder i Sverige. Stockholm 1925.
- WALLIN, V. Kirkkojemme suojeluspyhät. (SM FM III 1896.) Helsinki.
- VARELIUS, A. Muinais-aikain muistoja. (Suometar 1854:22, 1855:9.) Helsinki.
- VARELIUS, A. Perttelistä. (Suometar 1856:18.) Helsinki.
- WENNERVIRTA, L. Goottilaista monumentaalimaalausta Länsi-Suomen ja Ahvenanmaan kirkkoissa. (SMYA-FFT XXXVIII.) Helsinki 1930.
- WENNERVIRTA, L. Suomen keskiaikainen kirkkomaalaus. Porvoo-Helsinki 1937.
- WICKBERG, NILS ERIK. Byggnadskonst i Finland. Helsingfors 1959.
- WIRILANDER, KAARLO. Suomen armeijan upseeristo ja aliupseeristo 1718-1810. Officerare och under-officerare vid Finlands armé 1718-1810. (Suomen Historiallinen Seura, Käsikirjoja 3.) Helsinki 1953.
- VOIONMAA, VÄINÖ. Suomalaisia keskiajan tutkimuksia. Porvoo 1912.

KIRKKOJEN ARKISTOT, KANSALLISMUSEON ARKISTO, TURUN MAAKUNTA-ARKISTO, VALTIONARKISTO, SUOMEN KÄSITYÖN YSTÄVIEN ARKISTO JA VIURILAN KARTANON ARKISTO.

KUVALUETTELO

SALO - USKELA

1. Vanhan emäkirkon paikka Uskelan Isossakylässä. Valok. Welin 1958.
2. Asemapiirros, 1 : 2 000. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
3. Kellotapulin pystyleikkaus ja pohja, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
4. Kellotapuli. Valok. Welin 1958.
5. V. 1749 tehty lukko kellotapulin ovelle. Valok. Welin 1958.
6. Asemapiirros v. 1795 laaditusta katselmuspöytäkirjasta. ТМА.
7. V:n 1700 vaiheilla Ranskassa tehty nahkatapetti. Saatua Uskelan kirkon sakaristosta. ТНМ. Valok. Welin.
8. Myöhäiskeskiaikainen, kotimaista työtä oleva Ristiinnaulitun kuva. Valok. Welin 1958.
9. Keskiaikaista tyyppiä oleva rautainen kynttiläkruunu. км. Valok. км.
10. Keskiaikainen kello Uskelan kirkon kellotapulissa. Valok. Welin 1958.
11. Edellisen kuvan kellon kyljessä oleva puumerkki. Valok. Welin 1958.
12. P. Annan kappelikirkko ja kellotapuli. Piirustus v. 1795 laaditussa katselmuspöytäkirjassa. ТМА.
13. P. Annan kappelikirkon pohjapiirros, v. 1795 laaditusta katselmuspöytäkirjasta. ТМА.
14. Keskiaikaisen kellotapulien alaosa, joka on muutettu sankarimuistomerkeiksi. Valok. Welin 1958.
15. Salo-Uskelan seurakunnan sankarimuistomerkki. Kuvanveistäjä Sakari Tohkan suunnittelema vaskinen kello. Valok. Welin 1958.
16. P. Andreas. Myöhäiskeskiaikainen, kotimaista työtä. км. Valok. км.
17. P. Henrik (?). Myöhäiskeskiaikainen, kotimaista työtä. км. Valok. км.
18. Mauri Kristerinpoika Hornille kuulunut asepuu. км. Valok. км.
19. Edellisen kuvan asepuuun kuulunut kypärä. км. Valok. км.
20. Kirkkoherra Kustaa Renvallin v. 1826 laatima kirkkoehdotus. H. Klemetti, Suomalaisia kirkonrakentajia 1800-luvulla, s. 46, kuva 44.
21. C. L. Engelin v. 1827 laatima kirkkoehdotus. H. Klemetti, Suomalaisia kirkonrakentajia 1800-luvulla, s. 47, kuva 45.
22. Salo-Uskelan kirkon asemapiirros, 1 : 2 000. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
23. Vuoden 1830 vaiheilla rakennettu ruumishuone. Valok. Welin 1958.
24. Kirkko idästä. Valok. Welin 1958.
25. Salo-Uskelan kirkko lounaasta. Valok. Welin 1958.
26. Kirkon pohjapiirros, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
27. Kirkon itäsuuntainen poikittaisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
28. Kirkon eteläsuuntainen pitkittäisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
29. Sakariston sisäkuva. Valok. Welin 1958.
30. Itäsuuntainen sisäkuva. Valok. Welin 1958.
31. A. W. Arppen n. v. 1830 suunnittelema alttarilaite. Valok. Welin 1958.
32. Taiteilija Toivo Lehtisen v. 1932 maalaama sommittelu kuorin eteläikkunan pielessä. Valok. Welin 1958.
33. V. 1832 valmistunut saarnastuoli. Valok. Welin 1958.
34. Hopeinen leimaamaton öylättirasia 1600-luvun puolivälistä. Valok. Welin.
35. Hopeinen viinikannu. O. R. Lundgren, Turku 1844. Valok. Welin.
36. Tinainen viinikannu ja matkakalkki. D. Rising, Turku; kannussa on vuosileima 1800. Valok. Welin.
37. Tinainen kastemalja. D. Rising, Turku 1784. Valok. Welin.
38. Alttarivaate v:lta 1723. Silkkidamastia ja pujottamalla kuvioitua satiinia. Valok. км.
39. Alttarivaatteen osakuva. Vaate lienee peräisin v:lta 1780 ja on yhdistetty useasta, mm. rokokohameen osasta. Valok. км.
40. Kalkkiliina 1900-luvun alkuvuosilta. Valok. Welin.
41. Vaskinen, v. 1638 lahjoitettu kynttiläkruunu. Valok. Welin.
42. Messinkipellistä pakotettu, v. 1862 ostettu kynttiläkruunu. Valok. Welin.
43. V. 1637 lahjoitettu vaskinen kynttilänjalka. Valok. Welin.
44. Salon kaupungin kirkko. Valok. Welin 1958.
45. Salon kaupungin kirkon asemapiirros, 1 : 2 000. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
46. Kirkon pohjoissuuntainen pitkittäisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
47. Itäsuuntainen sisäkuva. Valok. Welin 1958.
48. Kirkon pohjapiirros, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
49. Kirkon itäsuuntainen poikittaisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
50. Tornin pystyleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.

P E R T T E L I

1. Perttelin kirkko ja tapuli lounaasta. Valok. Welin 1959.
2. Asemapiirros, 1 : 2 000. Th. Lindquist v. 1957 tekemä mittauspiirustus km:n arkistossa.
3. Kellotapuli lännestä. Valok. Welin 1959.
4. Kellotapulin pystyleikkaus ja pohja, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus km:n arkistossa.
5. Kellotapuli ennen v. 1888 sattunutta tulipaloa. K. Vuoren v. 1885 tekemä lyijykynäpiirustus km:n arkistossa.
6. Kirkon pohjapiirros, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus km:n arkistossa.
7. Kirkon itäsuuntainen poikittaisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus km:n arkistossa.
8. Kirkon pohjoissuuntainen pitkittäisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus km:n arkistossa.
9. Perttelin kirkko pohjoisesta. Valok. Welin 1959.
10. Länsipääty. Valok. Welin 1959.
11. Eteläseinän ikkuna. Valok. Welin 1959.
12. Sakariston ovi. Ovi Levy lieene tehty v. 1697. Valok. Welin 1959.
13. Itäsuuntainen sisäkuva. Valok. Welin 1959.
14. Kirkkosalin länsipää. Valok. Welin 1959.
15. V. 1750 rakennettu asehuone. Valok. Welin 1959.
16. Kirkon koilliskulma ja v. 1828 rakennettu uusi sakaristo. Valok. Welin 1959.
17. Sakariston sisäkuva. Valok. Welin 1959.
18. Altari ja R. W. Ekmanin v. 1870 maalaama alttaritaulu. Valok. Welin 1959.
19. Vanhasta saarnastuolista saadut, Lauri Myran v. 1700 maalaamat kuvat. km Valok. km.
20. Vanhan saarnastuolin katoksessa olleet, Lauri Myran v. 1700 maalaamat kuvat. km Valok. km.
21. Pietari Langin v. 1748 maalaamat parvenkuvat. km. Valok. km.
22. Pietari Langin v. 1748 maalaamat, kirkon vanhassa pohjoisparvessa olleet kuvat. km. Valok. km.
23. Vuoden 1500 paikkeilla veistetty Tuskien mies. Valok. Welin.
24. Vuoden 1500 paikkeilla tehty triumfikrusifiksi. C. A. Nordman, Medeltida skulptur i Finland, s. 553, kuva 638. Valok. km restauroinnin jälkeen.
25. Neitsyt Maria 1300-luvun loppupuolelta. Kirkkomuseossa. C. A. Nordman, Medeltida skulptur i Finland, s. 224, kuva 209.
26. Johannes Kastaja. Kirkkomuseossa. Valok. Welin.
27. Johannes Kastajan pää vadissa. km. Valok. km.
28. Apostoli Pietari. Kirkkomuseossa. Valok. Welin.
29. Apostoli Jaakob vanhempi. Kirkkomuseossa. Valok. Welin.
30. Vuoden 1500 paikkeilla kotimaassa valmistunut P. Agnes. km. Valok. km.
31. 1300-luvun alkupuolella tehty P. Olavi. Kirkkomuseossa. Valok. Welin.
32. Vuoden 1500 paikkeilla kotimaassa tehty P. Birgitta. Kirkkomuseossa. Valok. Welin.
33. Vuoden 1500 paikkeilla kotimaassa tehty P. Yrjänä. Kirkkomuseossa. Valok. Welin.
34. Ristiinnaulittu 1600-luvulta. Valok. km 1953 restauroinnin jälkeen.
35. Alttaritaulu. Lauri Myra, 1696. Valok. Welin.
36. Mahdollisesti 1600-luvulla valmistuneet alabasterikohokuvat. Valok. km.
37. Hopeinen ehtoolliskalkki. C. F. Borgström, Turku 1794. Valok. Welin.
38. Hopeiset, mahdollisesti v. 1661 lahjoitetut matkavälineet. Valok. Welin.
39. Hopeinen öylättirasia. C. F. Borgström, Turku 1807. Valok. Welin.
40. Mustasta sametista tehty, v. 1739 ostettu kasukka. Valok. Welin.
41. V. 1682 lahjoitettu vaskinen kynttiläkruunu. Valok. Welin.
42. Vaskinen kynttiläkruunu. G. Meyer, Tukholma 1756. Valok. Welin.
43. V. 1701 ostettu puukruunu. Valok. Welin.
44. Tinainen kynttilänjalka. J. Lang, Tukholma 1705. Valok. Welin.
45. Tinainen kynttilänjalka. J. Lindblad, Turku 1859. Valok. Welin.
46. Vaskinen kynttilänjalka 1800-luvun puolivälistä. Valok. Welin.
47. Lindtman-suvun hautausvaakuna, n. 1670-luvulta. Valok. Welin.
48. V. 1779 hankittu tunti-lasi. Valok. Welin.

K I I K A L A

1. Kiikalan kirkko ja tapuli lounaasta. Valok. Welin 1958.
2. Asemapiirros, 1 : 2 000. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus km:n arkistossa.
3. Tapulin pystyleikkaus ja pohja, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus km:n arkistossa.
4. V. 1800 rakennettu kellotapuli. Valok. Welin 1958.
5. Kiikalan kirkko etelästä. E. Lohrmannin v. 1854 allekirjoittama piirustus. H. Klemetti, Suomalaisia kirkonrakentajia 1800-luvulla, s. 64.
6. Kirkko pohjoisesta. Valok. Welin 1958.
7. Kirkon pohjoissuuntainen pitkittäisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus km:n arkistossa.
8. Kirkon pohjapiirros, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus km:n arkistossa.
9. Kirkon länsisuuntainen poikittaisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus km:n arkistossa.
10. Itäsuuntainen sisäkuva. Valok. Welin 1958.
11. Vanha alttaritaulu, luultavasti 1600-luvulla valmistunut jäljennös P. P. Rubensin »Keihäänpistosta». Valok. Welin.
12. Vanha alttaritaulu, luultavasti Margareeta Capsian maalaama v. 1736. Valok. Welin.
13. Hopeinen ehtoolliskalkki. I. Wittfooth, Turku 1740, malja C. J. Rindell, Pori 1813. Valok. Welin.

14. Tinainen viinikannu. J. Almquist, Turku 1816. Valok. Welin.
15. Myöhäiskeskiaikaisista tyynynpäällyksistä (?) koottu vaate. км. Valok. км restauroinnin jälkeen.
16. Elsa Kallion v. 1932 sommittelema messukasukka. Valok. Welin.
17. V. 1756 lahjoitettu vaskinen kynttiläkruunu. Valok. Welin.
18. V. 1671 lahjoitettu vaskinen kynttilänjalka. Valok. Welin.
19. Kirkonkello. Ambrosius Ternandt, Turku 1706. Valok. Welin.
20. V. 1823 lahjoitettu rippikello. Valok. Welin.
21. V. 1736 tehty aurinkokellon kivi uudessa telineessä. Valok. Welin.

KUUSJOKI

1. Kuusjoen kirkko ja kellotapuli lounaasta. Valok. Welin 1958.
2. Kirkon asemapiirros, 1 : 2 000. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
3. Kellotapulin pystyleikkaus ja pohjapiirros, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
4. Kirkon pohjapiirros, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
5. Kirkon pohjoissuuntainen pitkittäisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
6. Kirkon länsisuuntainen poikittaisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
7. Itäsuuntainen sisäkuva. Valok. Welin 1958.
8. Hopeinen ehtoolliskalkki. A. G. Roos, Turku 1829. Valok. Welin.
9. Valkometallinen viinikannu 1800-luvun jälkipuoliskolta. Valok. Welin.
10. Sinipunertavasta silkikankaasta ommeltu messukasukka. Greta Strandbergin sommittelema v. 1937. Valok. Welin.
11. V. 1937 lahjoitettu kynttiläkruunu. Valok. Welin.
12. Empiretyylinen kristallikruunu. Valok. Welin.

MUURLA

1. Jussi Vikaisen veistämä kaatuneiden muistopatsas. Valok. Welin 1958.
2. Asemapiirros, 1 : 2 000. Th. Lindquistin v. 1964 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
3. Muurlan kirkko kaakosta. Valok. Welin 1965.
4. Tapulin pystyleikkaus ja pohjapiirros, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
5. Kellotapuli idästä. Valok. Welin 1958.
6. Kruununvouti E. Waszin v. 1836 laatima kirkkoehdotus. Piirustus Muurlan kirkon arkistossa.
7. Kirkon pohjoissuuntainen pitkittäisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.

8. Kirkon pohjapiirros, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
9. Kirkon länsisuuntainen poikittaisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
10. Kirkko ja kellotapuli v. 1885. Lyijykynäpiirustus км:n arkistossa.
11. Kirkko ennen v. 1959 suoritettua restaurointia. Valok. Welin 1958.
12. Itäsuuntainen sisäkuva. Valok. Welin 1958.
13. V. 1937 lahjoitettu lasimaalaus. Valok. Welin.
14. Alttari ja Alexandra Sältinin v. 1897 maalaama alttaritaulu. Valok. Welin.
15. Vanha alttaritaulu. G. Chiewitz 1835. Valok. Welin.
16. Tinainen ehtoolliskalkki. Pentti Kristerinpoika Ståhlström, Turku 1711. Valok. Welin.
17. V. 1959 tehty kasukka. Valok. Welin.
18. V. 1861 tehty kalkkiliina. Valok. Welin.
19. Myöhäisempiretyylinen pronssikruunu. Valok. Welin.
20. Maljakruunu 1800-luvun puolivälistä. Valok. Welin.
21. V. 1851 tehty puinen kynttiläkruunu. Valok. Welin.
22. V. 1694 valettu rautainen kirkonkello. км. Valok. км.
23. V. 1864 ostettu lasinen viinisuppilo. Valok. Welin.

HALIKKO

1. Halikon kirkon seutua. Hj. Appelgren, Suomen muinaislinnat, SMLA XII, s. 64, kuva 32.
2. Kaulaketjut, krusifiksi ja pyhäinjäännösrstit, osa Halikon hopea-aarretta. км. Valok. S. Pälä 1926.
3. Vaskion kirkko luoteesta. Valok. Welin 1959.
4. Kirkon pohjapiirros, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
5. Kirkon eteläsuuntainen pitkittäisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
6. Kirkon itäsuuntainen poikittaisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
7. Greta Strandbergin v. 1926 sommittelema alttarivaate. Valok. Welin.
8. Halikon kirkko ja kirkkotarha. Näköala Keravuo-
relta. Valok. Welin 1959.
9. Klinckowström-suvun hautakappeli. Valok. Welin 1959.
10. Asemapiirros, 1 : 2 000. Th. Lindquistin v. 1958 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
11. Tapulin pystyleikkaus ja pohjapiirros, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
12. Viurilan kartanon sukuhauta. Valok. Welin 1959.
13. Kellotapuli. Valok. Welin 1959.
14. Kirkon pohjapiirros, 1 : 300. Alex. Nyströmin v. 1914 tekemä mittauspiirustus kirkon arkistossa, täydentänyt Th. Lindquist v. 1957.
15. Kirkon länsisuuntainen poikittaisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.

16. Kirkon pohjoissuuntainen pitkittäisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
17. Halikon kirkko lounaasta. Valok. Welin 1959.
18. Länsipääty. Valok. Welin 1959.
19. Joensuun kartanon hautaholviin johtava ovi. Valok. Welin.
20. Kirkon koillissuuntainen sisäkuva. Valok. Welin 1959.
21. Kirkon itäsuuntainen sisäkuva. Valok. Welin 1959.
22. J. Sundstenin v. 1798 laatima piirustus Halikon kirkosta. Tukholman Yli-intendentin viraston arkisto.
23. Muurarimestari J. Sundstenin ehdotus kirkon laajentamiseksi v. 1798. Viurilan kartanon arkisto.
24. Halikon kirkko idästä. Agaton Reinholmin v. 1881 tekemä lyijykynäpiirustus км:n arkistossa.
25. C. L. Bassin v. 1813 laatima ehdotus kirkon uusimiseen. Kirkon arkisto.
26. V. 1799 lahjoitettu alttaritaulu. Valok. Welin.
27. Osa vanhasta saarnastuolista. км. Valok. км.
28. Osakuva Joonas Bergmanin (?) v. 1773 maalaamasta parvenrintamuksesta. Valok. км v. 1922 suoritettua uusimisen jälkeen.
29. E. Lohrmannin piirtämä urkufasadi. Valok. Welin.
30. 1400-luvun jälkipuoliskolla valmistunut krusifiksi. C. A. Nordman, Medeltida skulptur i Finland s. 552, kuva 636. Valok. км.
31. Alttarikaappiin kuulunut Madonnankuva. Valok. Welin.
32. Alttarikaappiin kuulunut tietäjänkuva. Valok. Welin.
33. Myöhäiskeskiaikainen alttarikaappi. K. K. Meinander, Medeltida altarskåp och träsniderier i Finlands kyrkor, s. 131.
34. V. 1669 lahjoitettu alttarilaite. Valok. Welin.
35. Ns. Lentulustaulu 1700-luvulta. Valok. Welin.
36. Kuparipiirros. Martin Engelbrecht, Augsburg. Valok. Welin.
37. Kustaa III:n muotokuva, kuparipiirros. P. Floding 1782. Valok. Welin.
38. Hopeinen ehtoolliskalkki. S. G. Lydeman, Turku 1769. Valok. Welin.
39. Hopeinen öylättirasia. Abr. Kiettner, Tukholma. Valok. Welin.
40. Hopeinen viinikannu. D. Hall, Turku 1750. Valok. Welin.
41. Tinainen kastemalja. Elias Ståhlhof, Turku 1781. Valok. Welin.
42. Kastemaljan puinen jalusta. км. Valok. км.
43. Hopeinen öylättilautanen. L. Rosenius, Viipuri. Kuuluu Uudenkirkon seurakunnalle. Valok. Welin.
44. Alttarivaate v:lta 1651. Valok. Welin.
45. V. 1780 lahjoitettu mustasamettinen alttarivaate. Valok. Welin.
46. Messukasukka, joka ehkä 1600-luvulla on koottu atlaskankaisen puvun osista. Koristelu on 1400-luvulta. Valok. км.
47. Edellisen kuvan kasukkaan ommeltu vaakunakilpi. Valok. км.
48. Samasta kankaasta kuin kuvassa 44 oleva alttarivaate ommeltu kasukka. Valok. км.
49. Kasukka 1600-luvulta. Kangas on punaista leikattua samettia keltaisella silkkipohjalla. Valok. км.
50. V. 1780 lahjoitettu kasukka. Valok. км.
51. Vaskikruunu 1500-luvun loppupuolelta tai v:n 1600 paikkeilta. Valok. км.
52. Vaskikruunu 1600-luvulta. Valok. Welin.
53. Kristallikruunu 1800-luvun puolivälistä. Valok. Welin.
54. Puinen seinäkynttilähaara, n. 1670-luvulta. Valok. Welin.
55. Hopeapellistä pakotettu kynttilänjalka 1700-luvun alkupuolelta. Valok. Welin.
56. Tinainen kynttilänjalka. Carl Sauer, Tukholma 1748. Valok. км.
57. Tinainen kynttilänjalka. J. L. Wedenberg, Turku 1784. Valok. Welin.
58. V. 1801 lahjoitettu kynttilänjalka. Valok. Welin.
59. Keltavalaja Aaron Hamnströmin v. 1817 valmistama kynttilänjalka. Valok. Welin.
60. Kivenhakkaaja Antoniuksen 1500-luvulla tekemä kivilevy, joka on peräisin Joensuun kartanosta. Valok. Welin.
61. Niilo Mannersköldin puinen hautausvaakuna. Valok. Welin.
62. Eversti Kustaa Hornin puinen hautausvaakuna. Valok. Welin.
63. V. 1773 tehty votiivitaulu. Valok. Welin.
64. Ratsumestari Niilo Meiboumin muistotaulu. Valok. Welin.
65. V. 1817 lahjoitettu tuntilasi. Valok. Welin.
66. Arvid Hornin muistoksi lahjoitettu pronssilaatta. Valok. Welin.

ANGELNIEMI

1. Angelniemen kirkko etelästä. Valok. Welin 1958.
2. Asemapiirros, 1 : 2 000. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
3. Kirkon pohjapiirros, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
4. Kirkon itäsuuntainen poikittäisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1957 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
5. Kirkon pohjoissuuntainen pitkittäisleikkaus, 1 : 300. Th. Lindquistin v. 1962 tekemä mittauspiirustus км:n arkistossa.
6. Itäsuuntainen sisäkuva. Valok. Welin 1958.
7. Altari ja Alexandra Sältinin v. 1897 maalaama alttaritaulu. Valok. Welin 1958.
8. V. 1772 tehty saarnastuoli. Valok. Welin 1958.
9. Krusifiksi 1300-luvun alkupuolelta. C. A. Nordman, Medeltida skulptur i Finland, s. 172, kuva 161. Valok. Welin.
10. V. 1825 maalattu Vapahtajan kuva. Valok. Welin.
11. Kirkon tinaesineet: 1600-luvulla tehty kalkki, J. Lindbladin v. 1852 tekemä kannu ja v. 1732 tehty kynttilänjalka. Valok. км.
12. Uudenkirkon seurakunnan hopeinen öylättirasia. Valok. Welin.
13. Kynttiläsakset 1700-luvun alkupuolelta.
14. 1600-luvun puolivälin sotilasmiekka. Valok. Welin.
15. Tuntilasi v:lta 1785. Valok. Welin.

HENKILÖLUETTELO

Personregister

*Suluissa olevat nimet ovat asiakirjojen käyttämässä kieliasussa
Namnen inom parentes stå i resp. urkundens språkform*

A

Aadolf Fredrik (Adolph Frideric) 145, 161, 163
Abraham Kreunpoika. Unilukkari, Angelniemi 178
Achrenius, ks. Roslin
Aejmelaeus, Emerentia 35. Ks. myös Lönnberg
Agricola. Suku 78
— Kristian Kristianinpoika (Christian, Christer, Christiern). Kirkkoherra 12, 68
— Kristian Simonpoika (Christian, Christer Simonis). Kirkkoherra 12, 15, 68, 72
Ahlberg, Juha. Renki, Kiikala 95
Ahlström, G. Angelniemi 173, 177
— J. Muurariammattikunnan vanhin, Turku 19
— Joh. Sorvari, Turku 173
Alana, Maria. Kirkkoherran rouva 15. Ks. myös Collinus
Aleksanteri I 157
Aleksanteri II 94
Alfthan, Barbara. Kirkkoherran rouva 15. Ks. myös Escholin
Almquist, J. Tinavaluri, Turku 70, 78, 89, 96
Andsten, H. Muurariammattikunnan vanhin, Helsinki 26, 43, 45
— Mikael. Kauppias, Helsinki 93
Andström, A. Neiti, Uskela 41
Annika Laurintytär. Uskela 37. Ks. myös Härkälä
Antonius kivenhakkaaja (Antonius stenhuggare) 157, 163
Antti Mikonpoika (Anders Mickelsson). Pitäjänmuurari, Uskela 17, 20, 48
Arenander, Iisak (Isac). Rovasti 126
— Katariina, ks. Neuman
Armfelt. Suku 159
— August. Kreivi 127, 137, 154
— August. Vapaaherra, everstiluutnantti 139, 158, 161
— August Filip. Vapaaherra 136, 145, 157
— C. Alex. Kreivi 137, 145, 157
— C. E. Kreivi, arkkitehti 131
— C. G. Vapaaherra, maaherra 22
— Johanna Fredriika Loviisa, ks. Taube
— Hedvig Ulriika, ks. de la Gardie
— Kustaa (Gustaf). Kreivi 156
— Kustaa Maunu (Gustaf Magnus). Kreivi 125, 137
— Kustaa Mauri (Gustaf Mauritz). Kreivi, kenraali 136, 152, 157, 158
— Louise, ks. Brooke
— Maria Charlotta Loviisa (Maria Charlotta Lovisa) 158

Armfelt, Maria Katariina, ks. Wennerstedt
— Mariana Gustava 149
— Maunu (Magnus). Kreivi 161
— Maunu Vilhelm (Magnus Wilhelm). Vapaaherra, maaherra 158
— Olga 154, 176. Ks. myös Wasastjerna
— Olga Loviisa Akseliina (Olga Lovisa Axelina) 154
— Vilhelmiina Johanna Augusta (Wilhelmina Johanna Augusta) 158
Arppe, A. W. Konduktööri 31, 32, 45
Arvelo, Lempi. Muurla 118
Auran kultaseppä Oy, Turku 32, 38, 42, 69, 70, 88, 89, 115, 124, 146
Awellan, Hedvig. Kirkkoherran rouva 127. Ks. myös Ignatius
Axelsson, A. Kauppias, Salo 43

B

Baer, Anders. Kauppias, Turku 92, 93, 94
Barck, Katariina Ebba, ks. Horn
Bassi, C. Arkkitehti, intendentti 133, 136, 137, 139, 162, 163
Bergman, Joonas (Jonas). Kirkkomaalari, Turku 20, 24, 45, 140, 141, 163
Bergroth, Gustaava Karoliina (Gustafva Carolina). Rouva, Angelniemi 171
— O. W. Kirkonisännöitsijä, Angelniemi 171
Bernoulli-Vesterä, P. Arkkitehti 29
Birclenia, Maria. Uskela 22
Björnram. Suku 159
Blomstedt, Aulis. Arkkitehti 18, 19, 43, 45
Blomström, J. Rakennusmestari, Halikko 136
Bochumer Verein. Valimo, Saksa 75, 76, 78
Bock, Hannu (Hans). Everstiluutnantti 176
Boije. Suku 159
Bolswert, B. Kuparipiirtäjä, Antwerpen 87, 95
Bonde, E. Ingeborg 144
Bonsdorff, E. J. Valtioneuvos, professori 106, 107, 108, 117
— Rosina 107, 108
— Wendla Ottiliana, ks. v. Willebrand
v. Bonsdorff, Gabriel. Arkiaatterii 116
Borenus, J. Fr. Pitäjänapulainen 136, 137
Borg, Elsi. Arkkitehti 100, 101, 105, 111, 112, 113, 119
Borgström, C. F. Hopeaseppä, Turku 21, 69, 70, 78, 146, 163
Brand, Herman 93
Brandt, Briitta (Brita) 21. Ks. myös Lindelöf
Bremer, Fredrik. Peltiseppä, Pertteli 77
— G. L. Luutnantin rouva 174, 175
— J. Kauppias, Turku 151

Bremer, Mauri (Mauritz). Luutnantti 166, 175
Briitta Jaakontytär (Brita Jacobsdotter). Angelniemi 178
Brinck, J. Fr. Muurarimestari, Helsinki 106
Brooke, Louise 125, 149. Ks. myös Armfelt
Brummer, C. G. Hopeaseppä, Turku 34, 42, 45
Byggeldahl. Rakennusmestari, Kiikala 80
Bådt, Kristiina (Christina) 148, 163. Ks. myös Horn
Bärens. Suku 159

C

Cairenius, Antti (Anders). Kirkonisännöitsijä, Halikko. 25, 126
 — Efr. Puuseppä, Salo 25, 26, 31, 45, 162
 — Israel. Puuseppä, Halikko 136, 139, 141, 163
Cajander, Gabriel. Kruununvouti, Pertteli 74
 — ks. myös Kajander
Capsia, Margareeta (Margareta). Taidemaalari 87, 88, 95
Carl, ks. Kaarle
Carlstedt, Albert. Kirvesmies, Muurla 111
Carpaus. Lukkari, Halikko 161
Carpelan, Briitta Maria, ks. Grabbe
Cavén, Matti (Matts). Kauppias, Turku 70
Cavenius, E. J. Kirkonisännöitsijä, Halikko 154
Chiewitz, J. G. Taidemaalari 101, 105, 114, 119
C. O. Uskela 16
Colliander, Henrik. Kappalainen 92
 — Saara. Kappalaisen rouva 92
Collin(us), Jaakob (Jacob). Kirkkoherra 14, 15, 16, 72
Coriander, Elisabet, ks. Drysenia
 — Samuel. Kappalainen 92
Cretalenius, G. Kappalainen 38
Creutz, Hedvig Eleonora, ks. Stenbock
 — Lauritsa (Lorentz). Maaherra 24, 118
Cronman, Beata Elisabet 34. Ks. myös Rahnhjelm
 — Frans. Eversti 33
Curlander, Eerik (Erik). Kiikala 92
Cuthbert, Saara (Sara) 124. Ks. myös Klinckowström

D

da, de la ks. varsinaisen nimen kohdalta — se namnet
Diekn, Cecilia Klauntytär (Cecilia Klasdotter) 17, 44, 47, 55. Ks. myös Horn
 — Klaus Lydekenpoika (Klas Lydekesson) 44, 47, 77
Dielman. Saksa? 70
Drysenia, Elisabet. Kappalaisen rouva 92. Ks. myös Coriander
Dufva, A. G. Hopeaseppä 33, 45

E

Edelinck, Gerard. Kuparipiirtäjä 145
Eerik Matinpoika (Eric Mathiae). Kiikala 94

Eerik Sipinpoika (Eric Sigfridsson). Kirkonisännöitsijä, Salo 36
Eerikäinen, Erkki. Arkkitehti 26
Eeva Antintytär (Eva Andreae). Emäntä, Kiikala 92
Ekestubbe, G. E. Arkkitehti 39, 43, 45
 — Sofia. Kirkkoherran rouva 127. Ks. myös Ignatius
Ekman, R. W. Taidemaalari, professori 32, 45, 58, 78
Ellmén, Fr. Maalari, Turku 133, 136, 137
Enberg, N. Hopeaseppä, Turku 146, 163
Engel, C. L. Arkkitehti 25, 26, 43, 45
Engelbrecht, Martin. Kuparipiirtäjä, Augsburg 145
Enlund, Kustaa. Torppari, Halikko 121
Erik, ks. Eerik
Eriksson, Olof. Taiteilija 195
Erling, J. J. Kirkkoherra 89
 — Julie. Neiti, Kiikala 91
Escholin, Barbara, ks. Alfthan
 — Gabriel. Rovasti 15
Eva, ks. Eeva

F

Fahlenius, J. N. Piispa 38, 76
Filén, E. Kuvanveistäjä 48, 78
Finska Handarbetets Vänner, ks. Suomen Käsityön Ystävät
Floding, P. Kuparipiirtäjä, Tukholma 145
Forsberg, E. Pertteli 75
Forssell, Amalia Karoliina (Amalia Carolina). Neulooja, Turku 71
Fredrik I 49
Fremling, Vasilius. Porvari, Turku 33
Friedl, J. Taiteilija 143, 159
Friis, Veljekset. Valimo, Ykspihlaja 38
Frille. Suku 159
 — Maunu (Mäns). Asemies 17
Friman, Hulda. Rouva, Kiikala 91
Frost, Kustaa (Gustaf). Trumpetinsoittaja, Kiikala 92
Frosterus, Alexandra. Taidemaalari 101, 105, 113, 114, 119, 170, 171, 179. Ks. myös Sältin
Furst, A. Rouva, Uskela 35

G

Gadolin, Jaakko (Jacob). Rovasti 22
Galle, Juhana (Johan). Kenraalimajuri 20, 22
 — Katariina (Catharina) 22. Ks. myös Munck
 — Margareeta, ks. Munck
de la Gardie, Hedvig Ulriika (Hedvig Ulrica) 153, 158. Ks. myös Armfelt
Gavelin, Gavelius, ks. Capsia
v. Gertten. Suku 140
 — Anna Helena 72, 139. Ks. myös Horn
 — Anna Maria 92. Ks. myös Horn
Gillsten, Mattias (Mathias). Kirjanpitäjä, Angelniemi 173
Gise, Hans. Tinavaluri (?) 70, 78

Gottberg, Briitta Iisakintytär (Brita Isaksdotter). Angelniemi 178
Gottleben, Elisabet. Rouva, Uskela 15
 — Katariina (Catharina). Kirkkoherran rouva 15. Ks. myös Salinius
Grabbe, Briitta Maria (Brita Maria) 152. Ks. myös Carpelan
 — Ernst. Pehtori, Halikko 152
Grahn, J. C. Kirkkoherra 175, 177
Granroth, Mattias (Matts). Herastuomari, Angelniemi 175, 176
Grass, B. 159, 163
 — Katariina (Catharina) 152
Grönlund, Antti (Anders). Rakennusmestari, Angelniemi 168
Grönros, Laivuri, Angelniemi 177
 — Rouva, Halikko 153
Grönvall. Lasitehtaan isännöitsijä, Kiikala 93
 — C. Fr. Kellonvalaja, Tukholma 118, 119
Gustav, ks. Kustaa
Gylich, P. J. Lääninarkkitehti 30, 45
Göppel. Seppä, Salo 38
Göran, ks. Yrjö

H

Haartman, Jaakko (Jacob). Piispa 22
 — Jaakko Pentinpoika (Jacobus Benedicti). Ratsutilallinen, Pertteli 61, 62
Haikio, Akseli. Kuusjoki 103
 — Hjalmar. Kuusjoki 103
Hall, D. Hopeaseppä, Turku 146, 147, 163
Hammarmann, Niilo (Nicolaus). Kirkkoherra 92
Hammström, Aaron Eerikinpoika (Aron Eriksson). Keltavalaja, Halikko 35, 156, 161
Hampbu, Yrjänä (Göran). Muurariammattikunnan vanhin 17
Hartlin, ks. Piimänen
Hedengran, Ambr. Kuparipiirtäjä, Tukholma 14, 21, 44, 68, 78, 88, 95
Hedengren. Rouva, Halikko 151
v. Heideken, C. J. Arkkitehti 58, 78
Helander, Leander. Tehtailija, Kiikala 92
Helenius. Komissaario, Muurla 116
Helin, J. Kirvesmies, Uskela 11
Hellsten, Hedvig, ks. Westdahl
 — Joh. Kirjanpitäjä, Angelniemi 175
Henrik Henrikinpoika. Räätilimestari, Turku 15
Hento, Alli. Salo 36
Herlin. Sorvaaja, Kiikala 92
H. H. Keltavalaja, Ruotsi (?) 176
Hideen, E. Kappalainen 136, 137
Hjerpe, H. H. Kappalainen 175
 — H. H. Neiti, Angelniemi 175
Hoborg, G. A. Hopeaseppä, Kalmar 42
v. Hoffmann, L. Taidemaalari, Saksa 123
Hollmén, Eeva. Rouva, Angelniemi 176
 — K. Rakennusmestari 112
Holmberg. Neiti, Turku 152
Holmström, Kaarle. Puusepänkisällä 53, 60, 77
Honka, E. Kiikala 91

Hordeel. Suku 159
Horn. Suku 22, 140, 149, 150, 157, 159, 162
 — Adam. Kreivi 135
 — Anna Helena, ks. v. Gertten
 — Anna Maria, ks. v. Gertten
 — Arvid. Maaherra 15, 135, 147, 149, 160, 161
 — Arvid Yrjänänpoika. Eversti 195
 — Cecilia, ks. Diekn
 — Eerik (Erik). Luutnantti 93
 — Elisabet, ks. Sparre
 — Henrik Olavinpoika 17, 44, 47
 — Ingeborg 20, 22, 36
 — Katariina (Catharina) 72
 — Katariina (Catharina) 93. Ks. myös Kruse
 — Katariina Ebba (Catharina Ebba) 13, 34, 149, 151, 152
 — Klaus (Klas). Käskynhaltija, valtaneuvos 70
 — Klaus Kristerinpoika (Clas Christersson). Valtaneuvos 157
 — Krister. Eversti, vapaaherra 22
 — Krister Svantenpoika (Christer Svantesson). Everstiluutnantti, vapaaherra 137, 138, 139, 163
 — Kristiina (Christina). Ks. Bååt, Krumme
 — Kustaa Arvidinpoika (Gustaf Arvidsson). Eversti 24
 — Kustaa Henrikinpoika (Gustaf Henriksson). Evers-ti 72, 139, 140, 143, 144
 — Kustaa Kristerinpoika (Gustaf Christersson). Valtaneuvos 147, 148, 163
 — Mauri (Mauritz). Aessori, vapaaherra 20, 22, 23, 24, 36, 44
 — Pentti Juhana (Bengt Johan). Luutnantti 175
 — Regina, ks. Sjöblad
 — Ture 157
Horner, Gerh. Kellonvalaja, Tukholma 76, 177, 179
H. S. W. Angelniemi 175
Hämmäinen, G. Maanviljelijä, Salo 41
Härkä, Simo. Kirvesmies, Pertteli 48
Härkälä, Antti (Anders). Uskela 37

I

Ignatius, B. J. Kirkkoherra 127, 129, 136, 137, 138, 144, 156, 177
 — Hedvig, ks. Awellan
 — Sofia, ks. Ekestubbe
Iisak Joosefinpoika (Isac Josefsson). Puuseppä, Pertteli 67
Israel Henrikinpoika (Israel Henriksson). Talollinen, Angelniemi 175, 178
I.S.S. Uskela 11
I.U.S. Uskela 16
Ivendorff, Kustaa Henrik (Gustaf Henrik). Vääpeli 175
 — Maria Elisabet, ks. Warg

J

Jaakko Fransinpoika. Rakennusmestari, Uskela 18, 43
 Jaakko Sakarinpoika. Kirkonkattaja, Uskela 19

Jaakko, Vilho Juhanpoika (Vilhelm Johansson). Puuseppä (?), Uskela 11, 44, 49
Jernberg, G. Kellonsoittaja, Uskela 11
Jernström, Mikael. Kauppias, Turku 72
Johan, ks. Juha, Juhana
Johansson, Kaarlo. Peltiseppä, Muurla 110
J.S.B. Pehtori, Halikko 125
Juha. Salo-Uskela 22
Juha Eerikinpoika (Johan Eriksson). Talollinen, Kiikala 93
Juha Kristerinpoika (Johan Kristersson). Rakennusmestari, Uskela 20
Juha Mikonpoika (Johan Mickelsson). Muurarimestari, Halikko 18
Juha Sipinpoika (Johan Sigfridsson). Seppä, Salo 24
Juhana Jaakonpoika (Johan Jacobsson). Kornetti, Pertteli 72
Juhana Sipinpoika (Johan Sigfridsson). Lukkari, Pertteli 61
Julin, J. G. Rakennusmestari 109
Jundell, Selma. Rouva, Halikko 154
Jurva, Albanus. Urkujenrakentaja, Lahti 102, 105, 114, 119
Justina Mikontytär (Justina Michaelis). Emäntä, Kiikala 92
Järveläinen, O. Hopeaseppä, Viipuri 149

K

Kaarle XI (Carl, Carolus) 14, 21, 44, 68, 78, 88, 95
Kaarle XII 76
Kaarle Mikaelinpoika (Carl Mikaelsson). Ratsutilallinen, Angelnien 176
Kajander, G. B. Räättäli, Muurla 115, 116
Kallio, Elsa. Tekstiilitaiteilija 91, 96
— Kauno S. Arkkitehti 29, 45
Kangasalan urkutehdas 61, 87, 96
Karhula-Iittala. Lasitehdas 161
Kauko, Tuomas Simonpoika (Thomas Simonsson). Talollinen, Kiikala 91
K.H. Hopeaseppä 94
Kiettnér, Abr. Hopeaseppä, Tukholma 147, 163
Kijk, J. J. Ruukinomistaja 76, 87, 94, 95, 166, 171
Kiljunen, V. Konservattori, Helsinki 141
Klaus Jaakonpoika (Klas Jacobsson). Pormestari 148
Klinkowström, O. W. Vapaaherra 124
— Saara, ks. Cuthbert
v. Knorring, J. O. Kapteeni 129
Koivula, E. A. Hopeaseppä, Viipuri 71
Kone ja Siltarakennus Oy 118
Kopperi, V. A. Kirkkoherra 175
Korastileff, Nikolai. Kipsityön tekijä 31, 45
Koskenvoima, K. Taidemaalari 115
Koskinen, A. L. Kartanonomistaja, Angelnien 176
— Suoma. Rouva, Angelnien 176
Kotiteollisuus Oy Pirtti 116
Kronqvist, I. Maisteri, muinaistutkija 58
Krumme, Kristiina Jaakontytär (Christina Jacobsdotter) 157. Ks. myös Horn
Kruse, Eerik (Erik). Kenraali 93, 95
— Katariina, ks. Horn

Krösberg, Kustaa (Gustaf). Muurarikisälli, Turku 48, 57
Kultahamara, ks. Suomen kultaseppä Oy
Kultakeskus, Hämeenlinna 43, 123, 124, 173
Kurki (Kurck). Suku 159
Kustaa III (Gustaf III) 22, 145
Kustaa IV Aadolf (Gustaf IV Adolf) 76
Kustaa Kreunpoika (Gustaf Grelsson). Laivuri, Angelnien 178
Kustaa Vaasa (Gustaf Wasa) 70
KW & Co. Hopeaseppä, Turku 103
Källman, Källö, Mikael. Rakennusmestari, Kiikala 80, 87, 94
Kärri, Elias Juhananpoika (Elias Johansson). Ratsutilallinen, Pertteli 71

L

Lagerberg, Ottiliana, ks. Welling
— Sven. Kreivi 154
Lagerstam, Bengt. Taidemaalari 86, 96
Lagerström, E. L. Hopeaseppä 103
Lam, G. R. Uskela 11
Landzett, Kristoffer. Kengitysseppä, Pertteli 73
Lang, Johan. Tinavaluri, Tukholma 74, 78
— Pietari (Petter). Kirkkomaalari, Turku 60, 61, 62, 77, 78
Larsson, Lauri. Muurari, Teijo 166
Launis, I. Arkkitehti 40, 41, 43, 45
Lebrun, C. Taiteilija, Ranska 145
Lehtinen, Toivo. Taidemaalari, Salo 31, 32, 45
— Urho. Johtaja, Salo 37
Lehtonen, Ida. Pertteli 69
Leidenius, Julia. Neiti, Angelnien 175
Leij. Hovin kirjonnanompeijä, Tukholma 161
Lentulus, Publius. Senaattori, Rooma 144
Leppäaho, Jorma. Maisteri, muinaistutkija 121
Levon, A. Hopeaseppä, Turku 173, 179
Lietzen, Gabriel. Ratsutilallinen, Kiikala 81, 95
v. Liewen. Vapaaherra 160
Liipola, Y. Kuvanveistäjä 127
Liljendahl, J. G. Kellonvalaja. Tukholma 177, 179
Lind, P. Muurarimestari, Uskela 25
Lindblad, J. Tinavaluri, Turku 74, 78, 173, 174, 179
Lindblom, J. Räätälinkisälli, Kiikala 92
Lindell, G. Maalari, Halikko 138
Lindelöf, Briitta (Brita), ks. Brandt
— Hannu (Hans) 21
Lindgren, A. Taidemaalari 123
— Simo (Simon). Rakuuna, Salo 24
Lindroos, G. A. Muurari, Salo 25
Lindroth, Joh. Kirkonisännöitsijä, Halikko 136, 137
Lindquist, Th. Fr. Rakennuskonservattori, Helsinki 113, 116, 119, 133, 138, 149, 162, 163
Lindstedt. Sorvari, Salo 35
Lindström. Puuseppä, Salo 25
— Iisak (Isak). Rakennusmestari, Kisko 80, 83, 95, 96
— Joh. Puuseppä, Muurla 108, 110, 111, 119
— Kustaa (Gustaf). Kuudennusmies, Angelnien 175

Lindtman, Hannu (Hans). Kapteeni 75
Lindvall. Seppä, Halikko 136
 — Joosef (Josef). Puuseppä, Halikko 144
Linkonen, A. Rovastin rouva 42
 — H. V. Rovasti 42
Lithén, ks. Roslin
Lohrmann, E. Arkkitehti 82, 83, 85, 95, 96, 141, 163
Loimaranta, H. Tekstiilitaiteilija 124
Lokomo. Konepaja, Tampere 42, 104
Lund, Anna Sofia. Rouva, Muurla 117
 — Niilo (Nils). Kornetti 52
Lundanus, M. Kappalainen 76
Lundell, Jaakko. Kirvesmies, Turku 170
Lundgren, O. R. Hopeaseppä, Turku 32, 33, 45, 115, 119
Lydeman, S. G. Hopeaseppä, Turku 146, 163
Löfgren, E. J. Taidemaalari (?), Turku 114
Lönnberg, Emerentia, ks. Aejmelaeus
 — Jos. Kauppias, Uskela 35

M

Majala, Samuel. Torppari, Pertteli 48
Mallén, J. Kirkkoherra 24, 76
Malm. Rakennusmestari, Muurla 109
Malmsten, J. Nahkuri, Salo 38
Malmström. Kollega, Turku 144
Mannersköld, Niilo (Nils). Kuvernööri 159
 — Pietari (Pehr) 148, 157
Matti Eerikinpoika (Matts Eriksson). Isäntä, Angelniemi 176
Matti Martinpoika (Matts Mårtensson). Kirvesmies, Uskela 20
Matti Martinpoika (Matts Mårtensson). Laamanni, Pertteli 47
Matti Sipinpoika (Matts Sigfridsson). Mäkitupalainen, Angelniemi 178
Mattila, Eerik Antinpoika (Eric Andreaxenpoica). Halikko 159
Matts, ks. Matti
Maunu Eerikinpoika (Måns Eriksson). Kiikala 80, 95
Maunu Maununpoika (Måns Månsson). Pertteli 76
MB. Hopeaseppä, Venäjä 118
Meiboum, N. Ratsumestari 160, 163
Melartopaeus, C. Kirkkoherra 38, 72, 73, 76
 — Kristian Matinpoika (Christian Matsson). Kruununnismies, Pertteli 54, 58, 60
Mellin, J. R. Hopeaseppä, Helsinki 115, 119
Mennander, C. F. Piispa 145, 146
Meyer, G. Kellonvalaja, Tukholma 24, 38, 45, 73, 78, 94, 95, 105
Mick, *Myek*, Martti (Martin). Kellonvalaja, Turku 24, 44
Mikael Yrjänänpoika (Mikael Jöransson). Renki, Kiikala 80, 95
Miltopaea, Maria. Rouva, Kiikala 92
Munk, Hannu (Hans). Eversti 37
 — Juhana (Johan). Hovioikeuden presidentti 15
 — Katariina, ks. Galle, Slang.
 — Margareeta, (Margaretha) 20, 22. Ks. myös Galle
Mutain, Andreas. Pappi 165

Myra, Lauri (Lars). Kirkkomaalari, Turku 59, 60, 62, 67, 68, 78
Mäkilä, Y. Kirvesmies, Uskela 11

N

Neuman, Katariina (Catharina). Rovastin rouva 126
 Ks. myös Arenander
Nicander. Palomestari, Kiikala 92
Niemi, O. Taiteilija 62, 67
Niinisalo, Aapeli. Pertteli 77
Nokka, Yrjö. Kirvesmies, Pertteli 48
Nordin, Erik. Salo 42
 — Saima. Rouva, Salo 42
Nordman, C. M. Maalari, Salo 29, 111, 113, 117
Nummi, Yki. Taiteilija 123
Nyström, Al. Arkkitehti 40, 43, 122, 131, 132, 137, 138, 162, 163
 Toini. Tekstiilitaiteilija 90, 96
Näsman, Erik. Kellonvalaja, Tukholma 38, 45, 76, 78

O

Olander, K. V. Maalari, Turku 83
Olavi Matinpoika (Olof Mattson). Halikko 148
Omenius, Joh. Kiikala 94
Osberg & Bade. Valimo, Helsinki 104, 161

P

Paatela, Toivo. Arkkitehti 83, 85, 86, 95, 96
Pasch, Lorentz. Taidemaalari, Tukholma 145
Paselius, Kustaa. Ratsutilallinen, Pertteli 75
Paselius-Haali, Albert. Talollinen, Kuusjoki 101, 105
 — Kustaa. Talollinen, Kuusjoki 24, 75, 105
Paulin, Abr. Kappalainen 22
 — Abr. Arvidinpoika. Kappalainen 147, 150
Pettersson, J. E. G. Kartanonomistaja, Angelniemi 171
 — W. Hopeaseppä, Turku 70, 75
Pietari Yrjänänpoika (Petrus Gregorii). Pappi 165
Pihl. Rakuuna, Angelniemi 176
Piimänen, Mikael. Kirkonrakentaja, Turku 52, 136, 163
Porthan, W. Hopeaseppä, Viipuri 174
Procopae(us), Eerik Pietarinpoika (Eric Persson). Uskela 15
 — Henrik Pietarinpoika (Henricus Petri). Rykmentin pastori 69
 — Pietari (Petrus). Kappalainen 55
Putensen, Jöran. Kellonvalaja, Tukholma 161, 162

R

Rahnhelm, Anders 33, 34
 — Anna Margareeta (Anna Margareta) 34
 — Beata Elisabet, ks. Cronman

Rancken, A. W. Arkkitehti 157
 — H. Arkkitehti 48, 77, 78
v. Rapp, Elsa Sofia 72
Regman, Abr. Henrikinpoika (Abr. Henriksson). Porvari, Turku 16
Reiman, Mathias. Puunveistäjä, Turku 143, 163
Reni, Guido. Taiteilija, Italia 87
Renvall, Amanda. Arkkipiispan rouva 113
 — Elli. Kirkkoherran rouva 119
 — Heikki. Senaattori 113
 — Kustaa (Gustaf). Kirkkoherra 24, 43, 45
 — Martta. Neiti 113, 115
 — Torsten. Arkkipiispa 113
Ribbing, Anna 148
Riihimäen lasitehdas 43
Riihimäki, P. Arkkitehti 29, 45, 112
Rindelius, Gabriel. Merimies, Angelnemi 177
Rindell, C. J. Hopeaseppä, Pori 88, 89, 96
Rising, D. Tinavaluri, Turku 33, 34, 45, 70, 89, 96
Ritz, Jaakob (Jacob). Rovasti 92
R. L.(?). Tinavaluri, Tukholma 75
Roberg, Joh. Kappalainen 76
Rochus, G. Tinavaluri, Tukholma 176, 179
Roos, A. G. Hopeaseppä, Turku 89, 96, 101, 105
Rosenberg, Anna Maria. Majoitustestarin rouva, Uskela 22
Rosenius, Lorentz. Hopeaseppä, Viipuri 149
Roslin, Svea. Rouva, Halikko 147
Rubens, P. P. Taidemaalari, Alankomaat 87, 95, 172, 179
Rydman, Karin. Tekstiilitaiteilija 91
Räntte. Majoitustestari, Uskela 22
 — Anna Maria, ks. Rosenberg

S

Sacklin, Tapani (Staffan). Somero 94
Sahlstedt, K. S. Hopeaseppä, Turku 104
 — S. Rouva, Turku 104
Saionmaa, Eija. Arkkitehti 42, 45
 — Olli. Arkkitehti 42, 45
Salinius, Gabriel. Kirkkoherra 15, 22, 36
 — Katariina, ks. Gottleben
Sallmén, E. W. Laamanni 107, 108
 — Elisabet Charlotta. Rouva 107, 108
 — Robert Henrik 108
Salmela, Y. Hopeaseppä, Turku 41
Salovius, Eerik (Erik). Kappalainen 22, 38
Sauer, Carl. Tinavaluri, Tukholma 154, 155, 163
Sauer-Walcher. Urkutehdas, Frankfurt 41, 45
Savolin, Matti (Matts). Kirvesmies, Halikko 127
Scheele, Hans. Kauppias 72
Schultz, J. N. Tehtailija, Kiikala 91
Schylander, C. G. Maalarinkisälli 87, 96
Seipel, Fr. Kellonvalaja, Turku 177, 179
Selänne, Elias. Pankinjohtaja, Salo 37, 41, 42
Seppä, Henrik Eerikinpoika. Talollinen, Pertteli 77
Silander, Lasimestari 53
Silva, Jaakko (Jacob). Lasimestari(?) 80
Simo Henrikinpoika (Simon Henriksson). Talollisen poika, Angelnemi 175

Simo Henrikinpoika (Simon Henriksson). Kapteeni, Pertteli 70
Simo Paavalinpoika (Simon Paulsson). Salo 22
Simojoki. Taiteilija, Uskela 39
Sipelius, Eerik (Erik). Angelnemi 166
 — ks. myös Sipilä
Sipi. Kirkonisännöitsijä, Kiikala 95
Sipi Matinpoika (Sigfrid Månsson). Puuseppä, Pertteli 77
Sipilä, Matti (Matts). Kirvesmies, Turku 13, 20, 43, 44, 45, 52, 60, 77, 78, 140, 163
Sjöberg, Eerik (Erik). Muurarimestari, Pertteli 57, 77, 78
Sjöblad, Regina. Everstin rouva 22. Ks. myös Horn
Sjöblom. Sorvaaja, Salo 25
Slang, Katariina (Catharina). Everstin rouva 37. Ks. myös Munck
Soldan-Brofelt, Venny. Taidemaalari 41, 45
Sora, T. Arkkitehti 168, 170, 178, 179
Sparre. Suku 149, 159
 — Elisabet 149. Ks. myös Horn
Späder, Kustaa (Gustaf). Torppari, Muurla 117
Spöhler, F. J. Everstilutnantti 48
 — Margareeta Elisabet (Margareta Elisabeth). Neiti 72
 — Saara Karoliina (Sara Carolina). Neiti 72
Stenberg, Eerik (Stenbergius, Ericus). Rovasti 148
Stenbock, Hedvig Eleonora 24, 118. Ks. myös Creutz
Stenbäck, J. Arkkitehti 83, 86, 90, 91, 95, 96
Stenius, Iisak (Isac). Rykmentin pastori 15
Strandberg, Greta. Tekstiilitaiteilija 103, 105, 123, 124, 163
Strandell, Frithiof. Arkkitehti 121, 163
Ståhlfof, Elias. Tinavaluri, Turku 34, 45, 89, 95, 147, 163
Ståhlström, Pentti Kristerinpoika (Bengt Christersson). Tinavaluri, Turku 115, 119, 176, 179
Stålarm. Suku 159
 — Beata 93. Ks. myös Brand
Sundgren. Lasitehtaan isännöitsijä, Kiikala 93
Sundsten, J. Muurari, rakennusmestari 132, 134, 135, 139, 162, 165
Suomen Kultaseppä Oy 33, 71, 147
Suomen Käsityön Ystävät 35, 36, 42, 91, 96, 103, 104, 124, 163
Suonio, Valter. Maatalousneuvos, Angelnemi 173
Sweidel, G. Kirkkomaaalari, Turku 88, 171, 172, 179
Sven. Kultaseppä, Turku 14
Sven Antinpoika (Sven Andersson). Korpraali, Kiikala 91
Syrenius. Hopeaseppä 38
Sältin, Alexandra, ks. Frosterus
Säti, Yrjänä (Göran). Puuseppä, Turku 20, 60, 61, 78

T

Oy Taito Ab, Helsinki 92, 96
Tallberg, Tuomas (Thomas). Muurarimestari, Turku 48, 77, 78
Tallgren, ks. Tallberg
Tapio, A. Rakennusmestari, Kuusjoki 100, 101, 105
Taube, Johanna Fredrika Loviisa (Johanna Fredrika Lovisa) 139, 158. Ks. myös Armfelt

Tavaststjerna, A. Arkkitehti 129
T. C. B. Pehtorin rouva, Pertteli 76. Ks. myös *Wasz*
Ternandt, Ambr. Kellonvalaja, Turku 94, 95
Thawonius, Yrjänä (Georgius). Kirkkoherra 159, 160
Thesleff, C. G. Kirjanpitäjä, Kiikala 80, 90
Thulé, B. A. Urkujenrakentaja 141, 163
Thunström, N. Kellonvalaja, Turku 93, 95
Tiljander. Maalarimestari, Tammisaari 113
Tohka, Sakari. Kuvanveistäjä 18, 19, 45
Tolpo, A. M. Rakennusmestari, Lohja 26
Tornberg, Gabriel. Muurarinkisälli, Turku 48, 57
Tott. Suku 159
Turri, Juhana Mikaelinpoika. Kirkonisännöitsijä, Pertteli 76
Turun rautateollisuus Oy 113
Tynell, Paavo. Taiteilija 92, 96
Törnqvist. Puuseppä, Muurla 109, 113
— A. Hopeaseppä, Turku 70, 174, 179
Töykinen, C. Kirvesmies, Uskela 11

U

Uexkull, vapaaherra Yxkull, O. R. Maaherra 38, 76

V, W

Vaasa. Suku 23
Wahlberg, Antti (Anders). Rakennusmestari, Turku 48, 57, 77, 78
Wahlroos, G. H. Arkkitehti 168, 170, 178, 179
— J. V. Ratsutilallinen, Angelniemi 176
Vainio, Elsa. Rouva, Pertteli 69
— Evert. Pertteli 69
Wallen, Jeremias. Maaherra 145, 146
Wallenius, Eerik. Arkkitehti 136
— Kristian. Maalari, Pertteli 80
Wallersten, Kaarle (Carl). Maaaviskaali, Halikko 147, 152, 161, 163
Wan(n)onius, Kristiina Margareeta (Christina Margareeta). Neiti 92
— Mikael. Kirkkoherra 93
Vanttel, J. Lasimestari 13
Warg, Maria Elisabet. Rouva, Angelniemi 175. Ks. myös Ivendorff
Varsinais-Suomen kutomakoulu 43
Wasastjerna, A. E. Varatuomari 108
— Edith 107
— Fanny 107
— Olga 144. Ks. myös Armfelt
Wasz, Eerik (Erik). Kruununvouti, Muurla 109, 119
— Eerik (Erik). Pehtori, Pertteli 76
Wax, Eerik (Erik). Mylläri, Muurla 109
Weckman, P. A. Apteekkari, Salo 36
Wedenberg, J. L. Tinavaluri, Turku 34, 45, 155, 163
Wellingk, Ottiliana 154. Ks. myös Lagerberg
— Otto. Kenraali 154
Wennerstedt, Maria Katariina (Maria Catharina) 139, 144, 153, 155, 158, 163. Ks. myös Armfelt

Vesa. Muurarimestari 52
Westdahl, Hedvig 175. Ks. myös Hellsten
Westerberg, Hannu. Sotamies, Kiikala 80
— Hedvig. Neiti, Kiikala 92
Wetterhoffin kutomo. Hämeenlinna 116
Wickström, K. G. Urkujenrakentaja, Naantali 32
Widén, Juho. Suntio, Muurla 112
Widenius, Eerik (Eric). Kirkkoherra 138, 145, 146, 165, 166, 176
Vikainen, Jussi. Kuvanveistäjä 106, 107
Vikman. Neiti, Kiikala 92
— Hedvig Regina. Rouva, Kiikala 92
Wikstedt, J. Lasinpuhaltaja, Kiikala 90
Vilhelmiina Jaakontytär. Emäntä, Kuusjoki 103, 104
v. Willebrand, Wendla Ottiliana 107, 108. Ks. myös Bonsdorff
Willgren, Henrik. Hopeaseppä, Turku 103, 105
da Vinci, Leonardo. Taiteilija, Italia 87
Vira. Asepaja, Ruotsi 177
Wirkkala, I. Taiteilija 48, 81, 98, 127, 166
— Tapio. Taiteilija 161
Virman, J. Hopeaseppä, Salo 43
Wittfooth, H. J. Kauppalaivan kapteeni 22
— J. Hopeaseppä, Turku 88, 89, 95
Vuori. Käsityön opettaja, Salo 42
Wuori, S. Lasimaalaamo, Helsinki 113

Y

Yrjö Jaakonpoika (Jöran Jacobsson). Puuseppä, Salo 24
Yxkull, ks. Uexkull

Z

Zachariassen, J. A. Urkujenrakentaja, Uusikaupunki 32, 45, 61, 87, 96, 141, 171, 179

Å

Åkerblom, Matti (Matts). Rakennusmestari, Turku 127, 162, 163, 166, 178, 179
Ållongren. Suku 159
Ångerman, Lauri Olavinpoika (Lars Olofsson) 20, 22

Ö

Öhman, Ulriika Eleonora (Ulrica Eleonora). Halikko 156
Örn, Kaarle (Carl). Sotamies, Salo 24
Österberg. Kauppias 88, 94
Österman, N. J. Arkkitehti 83

OIKAISUJA JA LISÄYKSIÄ

Turun arkkihiippakunta — Vehmaan rovastikunta

TAIVASSALO

- s. 60. V. 1788 päivätty tapuliehdotus oli Pehr Estenbergin suunnittelema; vrt. FM XIX s. 69.
s. 85. Apostolinkuva on veistetty koivusta; vrt. C. A. Nordman, Medeltida skulptur i Finland, s. 164.

KUSTAVI

- s. 112. P. Jaakob vanhempi lienee ruotsalaista alkuperää. Vrt. C. A. Nordman, Medeltida skulptur i Finland, s. 575; seuraavassa sivussa on kuva.

KALANTI

- s. 177. Profeetan kuvaan liittyvä teksti *terribilis est domus Dei* jne on Raamatusta otettu teksti, I. Moos. k. 28: 17.
s. 178. Profeetan kuvaan liittyvä teksti *venite filii* jne

on Ps. 34: 12. Teksti *hic est domus domini* on jatkunut: *firmiter aedificata*; se on otettu kirkon vihkimispäivän matutinan toisen nocturnon versikkelistä.

LAITILA

- s. 231. Maalaukset olivat arkun kansien sisäpuolella.

PYHÄMAA

- s. 257. Kirjallisuuteen on lisättävä *Veikko Kyander*, Tutkimuksia ja piirustuksia vanhoista puukirkoistamme. Suomen Kirkkohist. Seuran Vuosikirja — Finska Kyrkohist. Samfundets Årsskrift III 1913, Helsinki 1920, ss. 87—90.
s. 266. V. 1795 toimitettiin seurakunnalle kaksi kirkkoehdotusta: G. A. Pfefferin laatima puukirkkoehdotus ja Th. G. Wennbergin laatima kivikirkkoehdotus (vrt. FM XIX, s. 69).

Turun arkkihiippakunta — Mynämäen rovastikunta

LEMU

- s. 93. V. 1798 päivätty tapuliehdotus oli Daniel Forsmanin laatima (ks. FM XIX, s. 69).
s. 104. P. Yrjänä on ehkä pohjoismaista alkuperää; vrt. C. A. Nordman, Medeltida skulptur i Finland s. 591.
s. 104. Isä Jumala on veistetty tammesta. Ks. C. A. Nordman, Medeltida skulptur i Finland, s. 529.

NOUSIAINEN

- s. 230. Pienempi krusifiksi on prof. Jalavan mukaan veistetty pähkinäpensaasta eikä pähkinäpuusta, konservaattori V. Kiljusen mukaan kuitenkin ehkä lepästä. Ks. C. A. Nordman, Medeltida skulptur i Finland, s. 230.

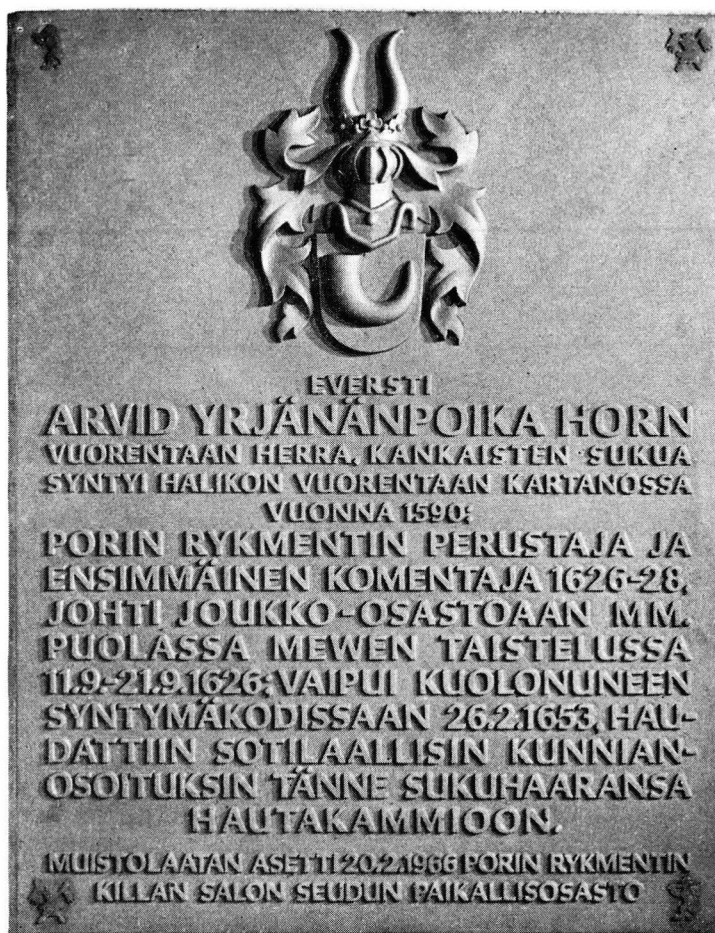
Turun arkkihiippakunta — Tuomiorovastikunta I

SAUVO

- s. 178, kuva 42. P. Yrjänä lienee, kuten tekstissä sanotaankin, tukholmalaista eikä kotimaista alkuperää.

AURA

- s. 286. Hävinneistä peltilampeteistakin on tallella v. 1885 tehty piirustus. Ylä- ja alakilven pääkoristeina olivat pakotetut sydämet.

66. ARVID YRJÄNÄNPOIKA HORNIN MUISTOKSI LAHJOITETTU,
OLOF ERIKSSONIN SUUNNITTELEMA PRONSSILAATTA.

*Minnesplakett över Arvid Göransson Horn,
ritad av Olof Eriksson.*

HALIKKO

MUISTOLAATTA, vaaleahkoa tina-pronssisekoitusta. Kilven muotoinen laatta on kiinnitetty kirkon seinään sivulla 157 selostettujen kivilaattojen läheisyyteen. Teksti: "Eversti Arvid Yrjänänpoika Horn/Vuorentaan herra, Kankaisten sukua/Porin rykmentin perustaja ja ensimmäinen komentaja 1626–28/syntyi Halikon Vuorentaan kartanossa vuonna 1590./suoritti rykmentin perustamistehtävän 16. 2–3. 8. 1626/ja

johti tätä joukko-osastoa mm. Puolassa Mewen luona/11. 9.–21. 9. 1626 käydyissä taisteluissa; vaipui kuolonuneen syntymäkodissaan 26. 2. 1653, haudattiin sotilaallisin kunnianosoituksin tässä Halikon kirkossa olevaan sukuhaaransa hautakammioon./ Muistolaatan asetti xx. 11. 1965 Porin/Rykmentin Killan Salon seudun paikallisosasto." Koko n. 80x 60 cm. Suunnitellut taiteilija Olof Eriksson.

RÄTTELSER OCH TILLÄGG

Turun arkkihiippakunta — Vehmaan rovastikunta

PYHÄMAA

s. 257. Till litteraturen bör fogas *Veikko Kyander*, Tutkimuksia ja piirustuksia vanhoista puukirkoistamme. Suomen Kirkkohist. Seuran Vuosikirja — Finska Kyrkohist. Samfundets Årsskrift III 1913, Helsinki 1920, s. 87–90.

s. 287, Pyhämaa: s. 217 bör vara s. 271.

Turun arkkihiippakunta — Mynämäen rovastikunta

LEMO

s. 112, referat IX. Ritningen av 1798 var uppgjord av Daniel Forsman (jfr FM XIX s. 69).

Turun arkkihiippakunta — Tuomiorovastikunta I

SAGU

s. 178, bild 42. I bildtexten anges felaktigt att gruppen är av inhemskt ursprung, medan texten talar om Stockholm som ursprungsort, vilket torde vara riktigare.